

ҚҰААЗЫМ АГӘМАА

ИАЛКААУ

Ақәа
Аңхәынтшәкәтыжырта
2021

УДК 82-31
ББК 84(5Абх)-44-5
Агә 23

Еиқәиршәеит Цьума Ахәба

Агәмаа, Қь. К.

Агә 23 Иалкаау / Қьаазым Агәмаа. – Ақәа :
Апқхәынтшәкәтыжырта, 2021. – 512 д.

Г/Р 978-5-122-37-08018

Аизга ианылеит иналукааша аңсуа поет, ашәкәыѡѡы,
адраматург Қьаазым Агәмаа (1915–1950) иреиңы
иѡымтәкәа.

УДК 82-31
ББК 84(5Абх)-44-5

Ари аусумтә CC0 1.0 ала иарбоуп.
Алиензия ахѡылаа шәахәаңшырц азы шәтал:
<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru>

© Агәмаа, Қь. К., атынхацәа, 2021
© Апқхәынтшәкәтыжырта, 2021

ҚЫААЗЫМ АГӘМАА

Қыаазым Агәмаа афра далагеит дышқәыпшаз, иара убастәҕыа, ауафықәрабжагы изнымтыкәа, ишәымта дыштагылаз, даңхеит илитература гәакыа. Насгы ибафхатәра реиха аеаныпнашәашаз, иханахәрц иҕаз реиха ианҳанахәашаз ашықәсқәа рзыхәан, апоет инапағы, акалам ацымхәрас, импытдамшәуа икын абцяр. Иажәеинраалак аҕны ус ихәоит:

Сара сеигзом сшы икатәоугы,
Сыңсадгыл иастеит атоуба,
Иаҕаххозар сыңсы итоугы,
Раңхыа ишасто агәра га.

Арт ацәахәақәа рытабыргра иңстазаара зегы ала ишықәиргәгеит апоет.

Қыаазым Агәмаа ирҕеиамта иаха ихазгәакыахоит, иихәаз ажәа хамлакфакыа агәра хгоит изфыз ихата иажәеи иуси шеикәшәоз, урт узеиҕәымытхо ишеидхәалоу анаадырлак. Апоет-алирик иңсадгыл иакәлаз аҕа диҕагыланы деибашыуан ф-бцярк – ахы цахәахәи ажәа мцабзи рыла. Ирҕеиамтақәа рҕынгы, тема хадас имаз ф-темак ракәын; Аңсадгыли Абзиаба-реи. Урт афбагы, еицрыхшыа рымамкәа, еилазфәан иара изыхәан. Абзиабароуп ауафы дуафызтәуа. Аңсадгылаз ихы амеигзароуп иуафра пышәагас, ршахатгас иамоу.

Қыаазым Агәмаа ибжы гәыкза иангаз ашықәсқәа рзыхәан аңсуа литература асабиқәра интысуан, абжы адунеи инықәфырц аеибытара, ашықәгылара иағын.

Атрадиция дуқаа змаз аешьаратә литературақаагы
рхырхарта ускан даеакала икан. Ауафьтәыфса
ихы-ихшыф, игәы-ицсы аткыс, имахәфеқаа иаха
ирызхәыцуан. Алитература иацәтәымыз ари ате-
ория акыр иапырхагахеит ацсуа литературагы.
Убаскан «аеага гәгәаны ибкьароуп бзиа банызбо»
хәа анырыфуаз, атрактор иавцшны ауафы данырым-
боз аамтазы, ари алитературатә хырхарта зынзаск
иеизацәымыхьчазаргы, ибафхатәра ду иабзоура-
ны, Қыазым Агәмаа иацитцеит алирикатә пое- зиа
иашатәкьа иатцанакуа, ацсуа литература ыканатц инха-
ша ажәеинраалақәа. Бзиа иибоз ацхәыс иналықәкны,
рацхьаза ацсышәала ажәеинраала зфыз, хлирикатә по-
езиа хацзыркыз апоетцәа дыруазәкуп уи:

Ацсра абла са схыцшыло,
Ашьа ансылцуаз зны скәабо,
Схәыцреи сгәыкреи уақа еицылон,
Сацхьа бтәазшәа сгәы иарбо.

Абас, дахьыкәзаалак, гәакрас дызтагылазаалак
зегьынцъара ицуп алирикатә фырхатца бзиа иибо
ацхәыс лхафсахьа. Уи ибзиабара, агәышьтыхра уафы
изто, ауадафра аан ицхраауа бзиабароуп.

Апоезиатә рфеамтақәа раамышьтахьгы, Қыазым
Агәмаа алитература иазынижыт апрозатә фымта
шьахәқәа. Ажәабжьқәак ракәымзар, ихациркыз афымта
дуқаа акгы нагзаны рфыха имазагәышьеит. Икаитцаз
алагы хара иаххәар халшоит, иацхьақа афеипш ду змаз,
ашәкәыфәратә бафхатәра иашатәкьа злаз, апрозатә
фымтақәа раццара зылшоз уафын хәа Қыазым Агәмаа.
Уи ифит иара убас адрамақәагы фәба. Аиҭагара аус
афьнгы ицәбаақәа рацәоуп. Ажәакала, уи игәы
еисуанатцы ицсы тан ф-уск рзыхәан: ацсадгыл ахьчареи
алитература арфеиареи.

Ажанрқәа акыр рҕны ихы шҕишәахьазгьы, Қыаазым
Агәмаа, хәарада, ибафхатәра еиҳарак аеахьяанарцшыз,
иаргьы иаҳа аҕатцара дахьахьаз алирикатә поезиа
аҕноуп. Уаҕа уи ихьз даеа хьзык иаламфашьы иаанхеит.
Иреигьу иажәеинраалақәа, ахьҕәырчахақәа ирфьзаха
иргәылцҕауеит ҳацсуа лирикатә жәеинраалақәа.

Цьума Аҳәба
1972

ҚЫААЗЫМ АГӘМАА

1915–1950

Аңсуа литературағы иаалукаартә абаѡхатәра змоу ашәкәыѡѡцәа дреиуоуп Қыаазым Караман-иңа Агәмаа. Аңсуа прозеи апоезиеи рырѣиарағы акыр иаңсаны иҕалеит ари иаҳзынижыыз алитературатә тынха.

Қыаазым Агәмаа диит 1915 шықәсазы, Ғада ақытан (Очамчыра араион), анхаѡ иҕаацәарағы. Раңхыаза Ғадатәи аитцбыратә школ дҕартцеит, ихартәаам абжыратә школ далгеит Цығярда ақытан. Нас дааит Аҕәаҕа. 1932 шықәсазы Аҕәа апедагогикатә техникум даналга ашыҕах, дҕалеит ажурналистика аинститут (Москва). Араҕа атцара дағын 1934 шықәсанза. Адырѡашықәсан Калининтәи апедагогикатә институт аҕны аҕоурыхтә факультет дҕалеит. Аинститут далгеит 1937 шықәсазы, абжыратәи ашкол артцаѡы хәа хызыс иманы. Уи ашыҕах ѡышықәса раҕара аҕоурых рҕаѡыс аус иуан ақалақь Тҕеарчал, абжыратәи ашкол аҕны. Нас агазет «Аңсны Қаңшы» аредакцияғы аусура далагеит.

1940 шықәсазы Қы. Агәмаа Асовет Аррахь иңхьеит, насғы 1941 шықәсазы уаҕа ихъзеит Аңынңытәылатә еибашыра Ду. Уи нахыс акыраамҕа, аҕа хәымга диҕагыланы афронт ағы дықәңон, аибашыра мцабз далагылан. Аибашыра ианалагаз уи дтанкистын, аха дук мырҕыкәа дпартизанхеит. 1942 шықәсазы Чапаев ихъз зхыз, Бриансктәи абнақәа рҕы хаңымырха афашистцәа ирақәңпоз апартизантә отряд аҕны авзвод командирс даман, уи ашыҕах абаталион аштаб начальникс дарҕеит.

1944 шықәсазы апартизанцәеи афашистцәа рыри реидысларақәа руак ағы Қы. Агәмаа ғәғәала дырхәит.

Уи иахъаны игәбзиара акыр иуашәшәырахеит, иара убри ашықәсазы, ифызцәа хьаас ишимаз, ишицәуадафыз афныка дхынхәит.

Аибашьрафы афырхатцара илиршаз азы Асовет еихабыра Қь. Агәмаа хамтас иртеит аорденқәеи амедалқәеи.

Аррахьтә даныхынхә ашьтахь, ихәрақәа уадафны ишықазгьы, Қь. Агәмаа аусура напы аиркит Ақәа. Арака аус иуан 1950 шықәсанза – зны Ақснытәи асовет шәкәыџџәа реидгылафы, нас агает «Ақсны Қапшь» аредакцияфы. Иара абри ашықәсан, иаамтазамкәан ицстазаара далцит ҳақсадгьыл атцеи иаша, асовет патриот цаҳәцаҳ Қь. Агәмаа. Ашәкәыџџы ицстазаара далцит, инагзатәны иҟақхьа иқәиргылаз аплан дуқәа ртық ақәтаха имазақәа, ичымазара иҟамтақәа, дацпыҳәаны алитература қәҟиарала аус аназиушаз аамтазы. Ақсуа литература дацхеит абаџхатәра змаз ашәкәыџџы, азеипш ус азаақсаџ есаaira изызхауаз, итаураз ауафы.

Қь. Агәмаа алитературафы дцәыртцит 1933 шықәсазы, насгьы убри инаркны, ауадаџрақәа кыр шихтигазгьы, ақсуа литература есаaira иџымтақәа алеигалон, урт рыла ирбеион. Жәохәка шықәса реиха алитературатә усура дшаеизазгьы, уи акыр анапказара змоу поетны, прозаикны, идеиалеи сахьаркыралей ихәыдам аџымтақәа рацәаны изырҟиаз азә иакәны дқәлеит ақсуа литературазы.

1934 шықәсазы итыцыз апоет ҟарацәа рџымтақәа реизга «Ақхьатәи ашьаҟақәа» ҳәа хыс измоу, ианылеит Қь. Агәмаа ииџыз 25 жәеинраала. Уи инашьтарххны 1940 шықәсанза икьыпхьит ароман «Селым» ацыптәаха, ажәабжьқәа «Аешьцәа», «Абаҳча ҟыц», насгьы ажәеинраалақәа рацәаны.

Рақхьаза ииџыз ажәеинраалақәа: «Гьид итаацәа», «Колхида», «Бзиа дызбоит Кәикәа» рылагьы имџашьо

иҗкалеит илахҗыу, аңсҗазаара зхы-зыңсы лирика цаҳә-
цаҳәла ианыруа ашәҗәыџы аңсуа литература дшалана-
галаз.

Афронт аҗны даныҗаз Қы. Агәмаа ипоезиа иаҳаҗы
иҗацахеит, уи цәымҗыс аға дунатон, ҳаңсадҗыл азы
апоет абзиабара ду имаз шыахәла ианыңшуан, нас-
җы асовет жәлар ззықәңоз ақәнага ус аиааира амгар
ңсыхәа шамамыз унарбон.

Аға датарханы, асовет жәлар аиааира анырга, аи-
башыра амцабз анеиқәтә, атынчра хәырбҗыңны ауаа
ргәы ианаақәла, Қы. Агәмаа иусура иңегь иргәҗеит,
ааңсараҳәа җамцазакәа ашымта җыңқәа иҗырзики-
т: иџуан ажәеинраалақәа, апоемақәа, ажәабҗықәа, апо-
вестқәа, ароманқәа, апиесақәа. Урт рахытә дзыхь-
зақәазҗы маңзам.

Афронт аҗны ихигаз, иибаз, ахәыцрақәа изцәырцуаз,
асовет жәлар ашытахытәи рфырхатцаратә ңсҗазаара, – арт
зегы ашәҗәыџы иааирңшуеит зеиңштам сахыақәаны.
Насҗы абраҗа аҗы аңдатәуп – алирикатә цакы змоу
ажәеинраалақәа рнаџсанҗы, уи ипрозатә рҗеиамтаҗы
ирыңшуеит ажәлар наңынатә афырхатцареи, ахачҳареи
агәеицамкреи ирымоу. Убас иаабоит иара иаңсуа
фырхатцәақәаҗы апоема «Тариал Рашыба», абалла-
да «Аҗырпын», ажәабҗықәа – «җемрази Цицанеи»,
«Икамшәаз алаҗырз». Асовет партизанцәа хамеиғзарыла
аға ишиақәңоз атәы аҳәоит, аибашыра тематика иазк-
ны аңсуа прозаҗы раңхыа иурҗылаша – аповест
«Абаандаџы». Апоет алшарақәеи ақәҗеиарақәеи имаз
мџашыо иаҳдырбоит хаз шәҗәны, 1949 шықәсазы
итыңдыз иажәеинраалақәаҗы. Зызбахә хҳәаз иачыданы,
Қы. Агәмаа ишымтақәа рахытә иазгәаҳтар алшоит асовет
партизанцәа рыңсҗазаара хзырбо апиеса «Адҗыл ду».

Қы. Агәмаа ишымтақәа рахытә жәпаҗы еиҗағаны
урыс бызшәалеи қырт бызшәалеи иҗрыҗхеит. Иара

ашәкәыѡѡы ихаҭагыи аиҭагара ус аҕны илиршаз маҭзам – уи аҭсуа бызшәахь иеиҭеигеит: аерман жәлар ржәытә жәабжь ду «Давид Сасунтәи» ацыпҭдәахақәа, Тарас Шевченко ипоема – «Апхыз», ақыртұа поетцәа ражәеинраалақәа убас иҭегыи.

Изыхҕызаалакгыи, иахьа уажәраанза Қь. Агәмаа иѡымҭақәа еизакны иҭымҭыц. Сара сыхәҭаахь ала, абри иҭыҭуа ашәкәы чыдала излагәцарахкша рацәоуп, избан акәзар, уажәшьҭа аҭсуа пхьаѡы инапаҕы иҕалоит Қь. Агәмаа иѡымҭақәа реихарак шәкәыкаҕы еизакны. Аиҳарак зысхәо – автор иѡымҭақәак 1941 шықәсазы афронт аҕны ицәызит. Убарт ырылан ароман «Селым». Уажәы аабыкьа ауп ианыркьыпхь «Ҷычыкәа» хәа хыс измоу ажәабжь ахьтә иаанхаз ахәҭақәагыи.

Иреиҕу аҭсуа шәкәыѡѡцәа рахь ипхьазоу Қь. Агәмаа ихьз, уи ирҕеиамҭа, ипҭстазаара ҕырпшыга, ажәлар бзанҭы ирхаштуам, хьтәы нбанла аҭсуа литература атоурых иазынхоит.

Хәыхәыт Бҕажәба

ҚҰААЗЫМ АГӘМАА

Иңсқазаара далҕижытәи хәышықәса ахыҕра иазкны

Аңсуа литература зырҕшзауа афымтақәа зтынхаз ирҕеиамтатә усура ианасакыахәымтәзтәҕыа иаам-тазамкәа зыңсқазаара гәнаҳарыла иалтыз, абафхатәра ду змаз ашәкәыффы Қуаазым Караман-иҕа Агәмаа диит аңсуа нхаф итаацәарафы, 1915 шықәсазы, Цыгьарда (Ғәада) ақытан (Очамчыра араион). Ацара далагеит дахыиз Ғәада аҳаблафы, нас Цыгьардака диасит, далгеит уатәи ихартәаам абжыара школ, уи ашьтахь дталеит Аҕәатәи артцафцәа ртехникум. 1932 шықәсазы даанахәеит Москватәи журналистикатә институт. Ара ацара дафын фышықәса ракара, 1937 шықәсазы далгеит Калининтәи артцафратә институт (аҕоурыхтә факультет). Ацара ду даналга ашьтахь, фбака шықәса рцафыс аматц иуан Ткәарчал ақытафтәи абжыаратәи ашкол афы, нас диасит агазет «Аңсны Каңшь» аредакцияхь.

Қы. Агәмаа Аңынцытәылатә еибашыра дузза хызлапшала изхызгаз дреиуоп. Аррахь иңхыеит уи 1940 шықәсазы, ус ихъеит аибашырагы. Акыр шықәса хацәынмырха деибашыуан иара хахәыртәи ага диҕагыланы, раңхыа дтанкистын, нас зыхъз камшәо апартизанцәа дрылан Бриансктәи абнаршәырақәа рфы, уа зны Чапаев ихъз зхыз апартизантә отряд аҕны авзвод команда азиуан, ашьтахь абаталион аштаб еихабыс дартеит. Акырцъара дызлахәыз аибашыра хьантақәа руак афы гәғәалаза дахыырхәыз аҕнытә, 1944 шықәсазы, згәабзиара уашәшәырахаз апоет, дызлатцәан дыказ ифызцәа гьефцәа ааныжыны, ифныка дыхнымхәыр

амуит, җамтас ианаршыақәаз имаҗымкәа аорденқәеи амедалқәеи игәы цқьа җьбара игъазҗьазуа иадтцаны.

Ақәа дахьааиз, ихьаақәа уадаџс имкыкәа, аус иуан зны Аҗснытәи ашәкәыџџәа реидгылаґы, нас агазет «Аҗсны Қаҗшь» аредакцияґы. 1950 шықәса, декабр мза 8 рыены Қьаазым Ағәмаа – аҗсуа жәлар ртҗеи бзиахә, есааира зқазара еигъхоз ашәкәыџџы замана, апатри-от гәеитцамха, аџымта ссирқәа раҗцара итаһәхәа игәы иштәз, ирґеиашаз арацәа азыбжакґы дахьымзакәа, гәырџала иҗстәзаара далцит дшыцкәынзәз, 35 шықәса даныртагылаз. Ихы-иҗсы зызкыз аҗсуа литератураґы иаамтамкәа даҗхеит шыақара азызуаз азәы гәгәак.

Иуадаџуп Қьаазым иақара зыҗсы ахтынцаны алитературатә ус иашьтаз даґеазә иҗшаара. Уи акәын җстәзаарас имаз ачымазара бааҗс дахәтәны, ихы дамыхәо, аиарта дзылымтцуа данамазґы. Исгәалашәоит, зны снейт ибара хәа Ақәа дахьышьтаз ахәшәтәыртаґы. Уада хәычык акәын, имала иакәын иқаз уи асаат азы. Ииартаґы, иааигәа-сигәа игылаз ақәардәқәа, атумбақәа рґы ана-ара еиґекаарада иқәжьын ашәкәқәа, иаҳарак аҗсуа шәкәқәа, ажурналқәа, агазетқәа – «Аҗсны Қаҗшь», убас еґьыртґы. Иара ихала дзынахә-аахәуамызт, аха деиҗьыҗ дахьықәиәзґы маза-аргама аус иуан. Убас, иара иқны саныныџнала аґеынґы икалам кны акы аџра дшаґыз сааихтыгәлеит. – Анцәа иҗышьоуп, Қьаазым, шыта хар уаммзаап, апоезиатә тыҗқха цқьа улахәытхәытуашәа збоит, схәеит саахәмарны, снейха-гыланы инапы ааныскылт, иҗшра акыр ишаасцәымыҗхаз исмырдырзакәа. – Иқоу удыруоу, – ихәеит иара, инапы абаџқәа акәаҗа-саҗа хәа инаиваҗсаны, – сара аҗсра абла акырынтә стәҗшхейт, – Брианск абнаршәыраґы исхызгахьоу мацараґы зыҗсоузеи. Уажәыгь дсышьтоуп дмамикәараха уи аҗакәажә, акыр лылшозар. Аха ауаџы илақәа ааҗшуанатцы имазароуп есқьынґы, гәыжьжагас

акөзаргы, ыара акы – аңсра цөыгьман иара ишаҗаху дахәнамтәырц азы. Шьоукуы убри еиңш хәшәтәыгас ирымоуп афилософия: аңсреи абзареи рышьхәа еивцоуп, аниуп – егыуп хәа урт ргәамч аткыс рыхшыџ аиааины, җынч иаңылоит аңсра. Егыырт шьоукуы – даеак рымоуп гәыҗажәгас. Сара, сара «абри аусура ауп ауаџы дуаџызтәыз, аусура ауп» зхәаз иахь сыҗоуп, амала ицәагхазгы акы ыҗоушәа збоит: ауаџы иңсрагы армариоит уи, еиҳаракгы арҗиаратә усура. Егыырт сыздырам, сара сҗны уи даара ииашоушәа збоит, избан ухәар абри хлитература хәычы абзоура сахьазхәыцуа, сара сымҗа убри хәычык сзалатцозар хәа сгәәҗеиуа сызџу аус, ихоутцару, ахьаа, аңсра атәы сханарштүеит. – Ианаңьалбеит дзакә хатцоузеи закә гәамчузеи имазаарыз! – схәон гәаныла, сиңырцны санцоз, избан акөзар, аңсра мыжда ааины изхагылаз ауаџы идубаломызт ыара җрак, гәынҗрак, изымариамхаз аңстазаара дахашшаауамызт, уи атыхәтәантәи асаат аҗынзагы литеатуран цстазаарас имаз.

Қь. Агәмаа афра далагеит 1932 шықәсазы. 1934 шықәсазы иҗыҗыз аңсуа поетцәа җарацәа рџымҗакәа реизга «Аңхәтәи ашьаҗакәа» ианылеит раңхәазатәи уи иажәеинраалақәа. Убри нахыс дааҗәымҗзакәа даҗын ипоезиатә рҗиамҗакәа разырҳара – ионгы иахзынижыит ирацәаны ажәеинраалақәа, апоемақәа, насгы апрозатә џымҗакәа. Хьаа имамкәа алитература иенәтазаны, җынч аусуха шамахамзар зынза имоуит апоет иңсы җанатцы, аха усгы акыр ирацәоуп дзыхьзәз арҗиамҗакәа, насгы урт рцашьа иаҳа-иаҳа уаџы агәра инаргоит, Қь. Агәмаа аңсуа литератураҗы иреиңбу прозаикны, аламала иуңыхьамшәо абәџхатәра змоу шәҗәыџны аҗалара хымҗада дшаҗыз. Абри аҗны агәра хдыргоит иназа-иназам автор абарт реиңш иџымҗакәа: «Ахра ашәа», «Азыхь», «Ҙычыкәа», «Абзазара аҗнытә

ажәабжькәа» аңсуа литератураҕы айбашыра атематика иаххәаны иџу рахытә ирейгү ажәабжь «Абаандаџы» убас егыртгы. Алитература ажанркәа шамахам-зар еицеипшны изцааиуаз (цабыргны, атыхәтәаны изызхауаз ашәкәыџы иаха апрозахь иекыдыкыло далагахьан), автор иахзынижыт «Адгыл ду» хәа дра-мак цш-кәгыларак аманы, иара убриггы апартизантә кәңара иаххәаны.

Хрыхцәажәап иаазыркәҕы ашәкәыџы ирҕеиамта-кәа.

Егырт азәырџы реипш, Қыазым Агәмааггы алитера-тураҕы раңхыза поетны дцәырцит. Амала, хыхыггы иазгәаџуп еипш, изхацыңхыза, сахьақатџ хасабла дшәыцыңхыза иаха-иаха апрозахь иеадихало даа-иуан. Аха апоезиаггы иара убас ишьтамыжкәа иаа-игон. «Пхьақа хцойт» ахьзуп апоет раңхыза ииџыз ажәенраала (1932 ш.) Даныңсышазцәкә аламтала, аиарта данамаз амшкәа рзы ииџыз атыхәтәанзатәи иажәеинраала «Ажәлар рымч» нцәойт абарт ажәакәа рыла: «Адоллар кәадазаап мчыла, ажәлар гәаны иаңылар». Абас, жәохә шықәса инархыхәхәо рыџнудқа, згәыхәтәы иахьымзас апоет иџны иахзынижыт жәаба-жәабала ирацәаны алирикатә ухәа, нас егыртггы еиуеипшым ажәеинраалакәа. Убарт рхыңхызараҕы иҕоуп асатиракәа, ажәамаанақәа «Ибадақьуаз амшә», «Илоуцароуп ианааурыхуа», абалладакәа, апоемакәа.

Апоет цасазатәи иусумтаҕы имацмызт акыр икәадаз, аңышәара згыз, цкәын напыла иқатцаз, асахьаркыра еипш атцакгы зыцәмаңыз аџымтақәа, жәамыцхәыла, жәаеизадала еибаркқәаз (иаххәап, ажәеинраалакәа «Асалам сан лахь», «Кәбыз», апоема хәычы «Ашьамџа» убас егыртггы). Аха автор цхьақа дцацыңхыза есааи-ра еиҕхон иџымтақәа, дара ирымаз аидеиа-политикатә цакыла еипш, асахьаркыратә кәзаралаггы. Иара убас

ашәкәыџы итематикагы затцаaira атбаахара иафын. Цасатәи иџымтақәа инадыркны, апоет ашәа рзихәоит Ок-тиабр ду («Ахыырцар», «Акомґар рашәа»), Акоммунисттә партия («17-тәи апартеизара ду...», «Кремльтәи аетцәа» убас егыртгы), аґыажәлар рвождцәа («Ленин», «Сыбжы истоит Сталин»), акоммунизм ргылаџцәа афырхацәа, асо-вет жәлар еилшәара зқәым рыешьаратә еиџызара. Убарт рхыпхьазараґы ирацәоуп ихазгәакыоу Ацсны иазкны иџу ажәеинраалақәа, апоет калам царыла иааирпшуеит хәпсадгыл пшза хәычы ажәытә-аґатә («Амхаґыр», «Ацсны», «Ацснйтәи ашьхақәа», «Рица», «Ашәтқәа рықалақь», ацсуаа ржәытә бзашәа аґнйтә чыдарак иаххәауп апоема кыаґ «Ахра ашәа» убас егыртгы). Апоет ипатриоттә цәанырра цахәцахә рылкыо иґоуп Аґынцътәылатә еибашьра Дузза имачымкәа иахиҳәааз ажәеинраалақәа. Акырґыара мыцхәы ицааиуа убоит нас-гы алирикатә џымта ссирқәа.

Қы. Агәмаа ипоезиаґы кратцанакуеит ақыта бзаза-ра иазку атематика (еихарак ари атематика аус азиу-ан автор 1934 шықәсазы). Ацсуа қыта социалисттәла ашьақәыргылара иаххәааны, автор имоуп имачымкәа ажәеинраалақәа. Ашәа азихәоит уи раґхьаза асоциалисттә усурә. «Абыржәоуп ахатцара» хәа хьзыс иатаны, ажәеинраалак аґы автор «дарбан уаґа излымшо уаха» хәа атәтын аарыхцәа дрыпхьоит абас:

Уаха-саха, улаха-џаха,
ґаит, иухьзеи, уццакы!
Иахьа-уатґы, уахык-џаха,
ґалшәыргароуп еизакны!

Игәы иґеикыз аидеиа еиґны аарпшразы, апоет акырґыара асиужет аиґоит иажәеинраала. Убас иґоуп, иаххәап, «Гыд иґаацәа». Автор иахирбоит ацсуа нхаџы

Гыд ажэйтэ дызтагылаз, насггы ареволиуция абзиа-
ра изаанагаз. Ажэйтэ «зцъыба азна тэымцъа таз» аку-
лак Лапшь Цыгэатан «Гыд цэгъала дныкэицон». Асовет
мчра анааи. «иумбазозггы зыбла ахьтаз, кэаскъа ҕыцк
кайтцахьейт...» Уаха Гыд акы дацэшэом: иара имоуп шыта
амч, алшара, апатефон... Иара убри ашықэсан ииғыз,
поема хэычыс иуцхьазаша, ажэеинраала ду «Атцх лашь-
цан» темас иамоуп азеицш мал ахьчара: атрактор нры-
жыит изатцэны, хылацш дамам, адэаза иқэгылоуп еибаз;
Кэбызи апионер Пачеи ргэы цнажэон рзеицш трактор
ахьтынхадаз. «Ишцыкэыз иааныжыны ус ишцоз, зеицш
малуп уи хэхзы», – рхэан, урт ацкэынцэа инейны атрак-
тор рмыхьчар, акулак Лапшь Цыгэатан дыцэгъахэыцуа
ирытэақэа кны, абна иаалцыз амашына рхэны длы-
лабга дцон, 1939 шықэсазы иџу «Аколнхацэа рашэаҕы»
апоет ихэоит:

Иуеиҕу сымам, са сыцсадггыл,
Сашэа уалоуп ухааза,
Сара сзыхэа угэарабжьарам,
Удуней ҕыцуп, утбааза.

Амучацэа, абаџдан аашьацэа асатиратэ мцабз
рыжэйтцоит апоет. «Иумур-иумфан, иуур-умшэан, кры-
зуз крифоит, мла дакзом», – хатцхэоит ажэеинраала
«Ачара» аҕы. Колнхарак аихабы, гәеилымга арцыск
изы ииғыз ажэеинраала иахьзуп «Уо, рерашья, Пышэ
абаша.» Ажэеинраала «Цыцъа аашьацэа» аҕы «каха-
гыла хэазацэа, хыма-цсыма ҕырбацэа» хэа дырхыччоит
аашьацэа:

Руазэы ихьзын Башаныкэа,
Аус ибар дбыбуан,
Җызас диман Аашьаныкэа,
Арыжэтэ анибоз дцыруан.

Еицырдыруеит Қь. Агәмаа исатиратә жәеинраала
«Амаца иасуа ауафы, абар Гәыда ны́кәафы.» Ицъыба и́таз
зегъы аницәца, ихылпажә ықәтца, ма́как адтца, хәызбак
рықәтца еизакны», усда-хәысда амаца дасуеит, игәы
адыжәхәа даакыдхауа:

Уасла, уасла,
Угәы у́тасла,
Уасла амаца,
Мазала.
Уа́ка у́цацха –
Уагәа, уа́тцха, –
Иафуп хлантцы
Ацара.

Аибашьратә тематика инартбааны ирныцшуеит
Қь. Агәмаа ирфеиамтақәа. Афронт афы ды́канатцгъы, уи
зымәа мыц зымхәоз ишәақь агә́та и́тарсны икын, егъи
инапгъы – каламцарыла аус ауан. Афронт афы, нас
уи ашьтахыгъы аибашьра иаххәааны иифыз чыдала
ирныцшуеит апатриот цахә́цахә ицәаныррақәа. Ха́п-
садгъыл еиҳарак агә́akra иантагылаз, 1942 шықәсазы,
Бриансктәи абнаршәырақәа рфы иифыз ажәеинраала
«Асалам А́кәа́ка» а́цсышәала иркы́пхьхьоу рахьтә
иреи́гъзоу акы хәа и́цхьазатәуп. Уи алгамта абас и́коуп:

Сара сеигзом сшәа ика́тәоугъы,
Сы́цсадгъыл иа́стоит а́тоуба,
Иа́таххозар сы́цсы и́тоугъы
Ра́цхьа иша́сто агә́ра га.
Снеиуеит аа́цын, а́фа ангыло,
Хтә́ыла иақә́лаз д́тарханы;
Сы́цсеи́цш избо сара стә́ыла
Ахә́ра иамоу фа́хәаны.

Убас сабцъар атра интарс,
Арашь сақәтәә снейуеит уахь,
Рацхәа сгәазто ацшза илхәарц:
«Фырхатқак даауеит хара хәхь!»

Аибашьратә тематика аарцшра иазхәоуп ажәеин-
раалақәа «Гьенацвале (асалам шәкәы аибашьрақнытә)),
«Аиааира згаз ашықәс», «Асолдат ихәтгәын» убас
егьыртгьы. Ацсуа поезиәы иреигьу арҕиамтақәа рахь
ипхьазоуп абаллада «Аҕарпын». Арақа исәхьа аарцшуп
аибашьраан «згәала рәашха» иказ ацсуа хьча хатца
исәхьа: Ирахә иман ашьха дықан, иҕарпын абахә
ашәа аирхәон. Ус, «рхылца ҕызқәа еилбзаауа», алеим-
саа аaikәшеит, «амҕа харба рацәак мхәакәа» хәа. Аҕа
дгәырғьон шьхатәыла иаңныз ахьча затә дытқәаны
дахьнеигоз. «Ахамтазыхәа са стәылаҕ саға истом ара
цәахәак!» ихәан, дыңеит хлантцы ахьча хатца, насгьы
иара дахьтахоз игеит: хәҕык аҕацәа. Ацша тасуа ахра
иаҕаршәын ахьча иҕарпын:

Убас есымша ацсы тоушәа,
Ацша иартәыуеит аҕарпын, –
Ахьча хатца иихәоз ашәа
Иахәозшәа уақа иаҕарцоуп?

Зеипшыкам патриоттә жәеинраалоуп «Сталинград»,
зказшьа «алакә иаҕызоу». Мчы гәгәала икатцоуп нас
«Ан» (мыцхәы исәхьаркны еибытоуп чыдала алагамта).
Ара иаарцшуп агәәкра хатцала изхызго анхаҕ цхәыс
лсахьа. Абыда илаазоз лҕазатҕи лареи ахьынхоз ашта
гәарадан, амца былуан цхарада, «аҕацха уалцшыр
иупхьазон аетцәақәа мазарак».

Агәәкра ихәәҕны иаларшәын
Ахатца рашәа «Уарада»,

Аңа збозгы игәләшәон
Ашәа ицәыргаз харада.

Абастәи аҗагалазаашыағы длеичаҳаны илаазаз лңа
дылцәызит ан рыцҳа аңсадгғыл азы дахъеибашыуаз. Аха
«ааңын абғыи кашәазом аға ангыло ақәатцарағ, асолдат
имра ташәазом, ашыа кеитәар хатцала. Есышыжъ амра
игылауа ан лқыта иалаңхоит, абаҳча шәтышқәа ирхәоит
ахатца ишихьчаз аңсҗазаара:

Ағар рыбжыи гәыргыауа
Ақыта зеггы архаалап,
Ан даныңоу абаҳчара
Ашәыртцла амахә хырхәалап.

Қы. Агәмаа имоуп ицеггыи апоезиатә рғиамҗақәа
аибашыра тематика иаххәааны, убарт рхыңхьазарағы
иҗоуп, иаххәап, аҗәеинраалақәа, насгыи даға по-
емак «Тариал Рашыба» хәа хыс измоу, аха уа иаарңшу
асахыақәа цқәа реилыргара, ашымҗа ихартәааны
анагзара дахыымзагәышыеит автор, ишцыңцәахаз иах-
зынхеит.

Апоет ирғиамҗағы ирацәоуп даара игәнукылаша
алирикатә жәеинраала бзиақәа. Уи илирикатә фырхацәа
иахьатәи асовет уаа роуп – ахәсеи ахацәеи, урт агәадура
рымоуп, рдунеиқәыңшылаара тбаауп, рыхшыѡ дууп,
рцәанырра рхәыңгоуп, ицқьоуп, игәғәоуп. Ашышыа афор-
ма аганахь ала урт аҗәеинраалақәа мыцхәи ибзианы
еиғкаауп, игәкуп, жәа лыңшаахла еибаркуп. Аңсуа по-
езиа пхьаҗа изгаз Қы. Агәмаа илирикатә жәеинраала
бзиахәқәа иреиуоуп, иаххәап: «Ашәтың» («Аҗәа абаҳчағ
игылоуп шәтыхаак»), «Ашахтиор иашәа» («Сжыахәа,
сшыза, ашәа сыңхәо, арацәа ссирқәа са исырба»),
«Ашәа» («Ашыха дуқәа гылоуп ихәыцуа, алакә ссирқәа

рхәарашәа; изхәарыдашь урт зыххәыцуа, уаҕа иахыгылоу хараһәә»), «Шарҕазыла абахчараф» («Шарҕазыла азаа дылоуп, лышьта анхалоит ашьацра...»), «Изаамҕахаз агәыкра», «Бысдыл агәашә афы» («Агәил сакәшан ишшышып, ажәла гәылхны иластцап, абҕыкәа анфәло еикәышышы, быхаа ргәылшәап иҕхазә»), «Быхәмар, сыдшза, сылашара», «Ажәтыс», «Сиатцәа» («Ианхыстуа сылацәа, сылапш нақәшәоит сиатцәа»), «Амш цәгыоуп аха...», афымҕа заманахә «Са сгәапхара», убас егыртгы.

Счангәыр рахәыц аххара
Иқәла инеиуеит ашәәқәа,
Са сгәы итыфуа агәахәара

Аапын еидшуп ажәәқәа, –иҳәоит апоет иажәеинраалақәа руак афы («Апҕстазаара ашәәқәа»). Зеидшыҕам ажәеинраала «Владимир Маиаковский» аҕны асовет поет Қ. Агәмаа еилыкка иааирпшуеит апоезиа – мыц зымхәо, икылкаан ихысуа, ихы-ишьапы рҕынза ауафҕсы дааимыздо абҕыр ҕбараны дшахәапшуа иаргы. Вл. Маиаковский ихы иқәкны, апсуа поет ихәоит: уажәа бомбатдас иткәацуан, Октябр дузза агәы катцо, уара уажәа аҕабиаф хәхьчон, иахыагы иара убастәкыа игоит гәамч дула убжы фәацаза:

Жәибжытәи ашықәс абжы гозшәа.
Урифма ссирқәа снархыпшит:
Ашәа рхәозшәа,
Мцаны ипхозшәа,
Ибҕарны иткәозшәа,
Асолдат реипш еицхрышышы.

* * *

Афәадагы хара изныкымкәа иалкааны иазгәахтәхейт, Қ. Агәмаа егырт апсуа поетцәа азәырфы дызла-

реипшым, ирѣиаратѣ мѡа ачыдарақѡа рахытѡ акы гѣгѣан. Ақаза дуқѡа имақшымкѡа рырѣиаратѡ био-
графия иахнарбоит еипш, Қѡ. Агѡмаа иѡымтақѡа рѣы
дшѡыцыпхѡаза апроза акапан, жѡахѡарада, есаaira
еихахон, алиитератураѣы ихадароу ари ажанрахъ иара
иаха ихы кыдын, насгъы ихшыѡ ақазшыақѡа рыла ии-
ашаны иаха егыцааиуан ухѡаратѣы иѡоуп, аформа
дуқѡа – аповестқѡа, ароманқѡа, адрамақѡа. Илшазгъы
рацѡоуп уи ари ажанр ақны аамта кѡаѣла, иѡаитцараны
иқаз, хѡара заѡахузеи, хараза иагъеихан. Даѣақы акѡым,
напы злеикхѡаз мацарагъы иара ишитахыз рынагзара
дахъзар – уигъы акыр еихаранакраны иқан ақсуа ли-
тература зегъы. Аха дзыхъязгъы, жѡахѡарада, шыарда
итынха дууп, хлитература цхѡақа изгаз шыаѣа гѣгѣоуп.

Хрыхцѡажѡап Қѡ. Агѡмаа ипрозатѡ рѣиамтақѡа ака-
кала иааркѡаѣ-ааркѡаѣны.

Қѡаазым Агѡмаа илитературатѡ тынха хазынаѣы
икѡалыкѡацѡо иалыпхѡауеит ихынап ѡымта «Селым».
Ароман иацыпцѡахоуп аригъ, аха адауы изхѡанзагъы
имаха-шыахала дудыруеит. 1939 шықѡсазы автор
даныцкѡынзаз, 24 шықѡса данырѡагылаз напы зир-
кыз, ахыртѡатцѡа иаѡызоуп ари арѣиамта. Зшыапы
икыз излахнарбо ала, автор игѡы иѡакны иман иѡырц
аѡоурыхтѡ роман ду, 1830 шықѡсқѡа рхаантѡи Ақсны
аѡоурых иаххѡааны. Ари – «Ақсны иқамлароуп фес
хылқак» хѡа ажѡлар анықѡцѡз аамтаз акѡын. Егырахъ-
гъы, «Иазон изымгаз ахытѡы ласа хнапаѣы иқалароуп»,
анырхѡоз акѡын; атыцантѡи ѡауади-аамстеи ракѡзар –
аурыс хѡынѡқар хѡизымѡаакѡа «зкаѡара хшымцѡ» хѡа
ѡѡуба аныруаз акѡын. Абас «ажѡытѡ ѡоурых агѡышпы
аархѡны» ақхѡаѡцѡа идирбарц иѡахын автор.

Аѡымта иахзынхаз ахѡтақѡа рыхъз ссирқѡеи дарей –
«Аиатцѡа кыдшѡеит», «Ахытѡы ласа», «Ахѡарца шкѡакѡа»,
«Хѡыц шкѡакѡа злам ауаса», «Аеыхѡа» – хымѡада агѡра

хдыргоит ашәкәыџџы зейґаґам ала игәґаґы анаґзара амџа ылхны дшаныз. Ара даарґшуп аґсуа гәымшәа, анхаџ хатґа Селым. «Иаби иани ґсийґтеи акыр аатґуан. Рхы рызныкәымго ианалаґа, иашьаґы иарґы Аґәаґа иґан, аґба аадґыларґа абаґәазаґы аидара шьґыхџґәас аусура иалаґеит.» Зны амшын ихыланы иґон. «Аканґа неиуан аґынґала аґәкәырґақәа еихырссо, икаґа-бґало, ґаґа илеиуа, хыхь инхало, ґас иауазшәа, иақәтәаз ауаа хыла-гәыла еилатґо». џажәаџык раґара ґырқәґәақәак даныкґарґала, «исымаркуазеи арґ даґсыуоуп хәа аума ґыґ зсырымґо!» ихәан, иґама аатґааны даарылаґе-жьын, рхы иамыхәо иґаитґеит, насґы «Ашьа згәылашәыз ихарґ шкәакәа ааишәхиґаан, дууаза дыґан амшын дналаґалт. Ажәџан хыхьынґәи икәлаауа зґылазхаз аетґәаґы аґсабара иналазит.»

Абри асоциал-политикатә махәґа хада иаварґыланы ароман аґы иаабоит Селыми дахьґалакґы гәырџеи-гәаґреи изырґырымґуаз анхаџы Ахмат иґґа Шьахәснеи рыбзиеибабара. Иашьа ибжьаззи лара лыбзиабареи гәырџ зны дыштәаз, «Шьахәсна, зык сбыржәынґаз, ибаґәасшьоит аха» – анихәа, «лмаґәаз аалымґылхын акаәпеи инґаршәны Селым инеилыркит»... Еилатґаны, еиґәнымхо иґаз арґ аџыґа гәырџаз зґымыз рыбзие-ибабара иаґашьахаз, иахьнеишаз аарґшра дахьымзџеит автор. Заґа игәниґозеи уи аґхьаџ!

Хзыхґәажәаз аґыґґәахақәа џуп зейґаґам проза-ла, ираґәоуп зыхшыџ ґак дуу аґәажәарақәа, еґеихауп иухамыштґа асахьақәа.

Еґы ароманґы, «Азыхь», алаґамґа ауп ихәмоу, аґсра мыжда ианамразеит автор, игәы иґаз ааста, ара иаабо зынза иґыґґәаха маґуп, аха абри ахәыґґы уаџы инар-боит уи зџыз меижьарада абаџхатәра ду шилаз: ґаґә-хәыґык унахьыґшырґы, ихазыназар иумдырырґ зал-шом. Автобиоґрафиатә елементқәа злоу ари аџымґаґы,

автор инейцыхны иахирбарц игәы итан иахьатәи аколнхаратә цстазаара, убри азы ауаа рсахьакәа даара бзиа инткааны ршьапы икит, ицәыригоит аибашьраҕы аҕьабаа ду баны ихынхәыз абригадир каимат Тарил Шарба, афранцыз ажәа «мерси» ҕырбашакә иналамцакәа аҕсышәа зымхәо «аписар» хамаҕаҕа Адгәыр Кыылба, урт бзиа еицырбо абарфын иафызоу аҕхәызба кәыш Есма, убас егьыртҕы. Аха, гәнахарас икалаз, абас аҕстазаара иазааигәатәны шыахәлатцәкәа иаашьтипааз аиҕыхара (аконфликт) ахырхартацәкәа еилкаахаанза автор дызхьымзаз афымта ааҕахтәоит.

Ажәабжь «Чычыкәа» автор даныҕсы ашьтахь ауп акьыпхь анаба. Аус адулара далымгацкәа ишыказ мфашьо, итынхаз егьырт инафымтакәа ирылан уи. Хымҕада, уафы игәы иаанагауа икоуп хзыхцәажәо ажәабжь аҕы икоу афырхатца-чкәын Чычыкәа иказшьа ашьақәгылашьеи уи амфә иашахь икылсреи ртәы зхәоз афымта ахәтақәаҕы аибашьра аан автор ицәыззар калап хәа. Излеилкаау ала автор ифымтақәак, ароман «Селым» назлаз, 1941 шықәсазы афронт аҕны ицәызит. Аха убас ишыкоугы, ара хазҕу афымта автор дшалымга-цызгы, насгы реиха зтазкуаз ахәтақәа шыбжьазызгы, ажәабжь «Чычыкәа» меижьарада агәра еиҕахнаргоит Кыазым Агәмаа хымҕада дыпрозаик духарц дшыказ, уи азы иаҕаху зегы ашәкәыффы ишимаз.

Ауафҕсы иаазара атема – атемакәа зегы ирыцкуп хара хсоветтә литератураҕы. Абри атема, аҕсуа сахьаркыратә литератураҕы макьана шамахамзар изхымцәажәац иазкны ифуп ажәабжь «Чычыкәа». Уа даарпшуп 12-ка шықәса зхытца Чычыкәа хәа чкәына хәычык. Иани иаби ида дрымам «иныс» рызхәом, рнапы дықәыргыланы дныкәыргоит. Иара ақытаҕы ашкол дтоуп, атцараҕы зназы ибзианы итауан. Чычыкәа дхәыцаахыс ианду лҕынтә ирацәаны иахахьейт ахатцаратә жәйтә

ажәабжыкәа, Нарт Сасрыкәа итәы назлоу, убарт дрылаазоуп иара, дрызфлымхауп, ахатцара злоу ауаа дрытшашыцуеит, дреипшзар итахуп. Аха атаацәарафы ахэчы иаазаразы азэк иихәоз азэк ихирбгон, еилеигон. Иандук уи амшәара, ахатцара дазкзаны длыман: «нан, Чычыкәа, амашәыр ануцәыхароу уеацәыхычала, ианузааигәахалак уафәгыланы уакәцала», – хәа иалхәон. Иаргы дшыхәыңызгы амшәара акырынтә иааирпшхьан: гдара еиужьрак афы имацара уахык зны ақәыцмакәа даарылашәан, аха игәы мышьтыкәа, ихы рцәигеит, дара иаашаанза ишитцагыруаз атцла хәычы дзыкәтәаз амцан; ағба далкьан, пионер хәычык амшын дашьуа даналага, дууаза дыңан азы дналацалан апионер деикәирхеит; ифыза Тарханеи иареи шеицыз, мат дук рыжәлан, аха ишыны илаган илкарыжът; Алахазы ақыта ишаваз иеырфашьаны уафы-цәгьак дырбан, дмыштыкәа дыддырakit убас егыртгы.

Аха Чычыкәа дышнеиуаз, ахәацхьыз дыхнацаацәан, итаацәеи ашколи ианаамтаз ацхыраара иташьа иакәымшәазт, дыбжысуа далагеит: ашкола нижыт, амшгара цасс ишьтихит иеихабацәа дырхымхәыцзауа далагеит, иаб дизгәаан ифны ддәылцит, ахәыцкәа бжыыскәа, афьалацәа дрыцнагалт, дгычыфхеит...

Аха Чычыкәа макьана зынза иалгахьоу, ибжысзахьоу цкәынам: уи игәалашәоит афынра, иан, ианду знызынла ихы икәыжыны длакфакуа дтәоуп, илахь еикәуп, ихы дазхәыцуеит. Асоветтәылафы ауафцсы дыбжырхуам, ицхрааны дтыргоит, – абри ауп идеиас иамоу ажәабжыгы. Дыбжымсит, дыпхастамхеит Чычыкәагы. Ар Капшь рыхәтакәа руакы афы днанаган деилархәеит – деиларцеит, ашкол дтартцеит, атцара идырцеит. Атцыхәтәаны Чычыкәа, игра баацкәа капсаны, дкылсуеит аиаша мфәхь, дуафханы дырзаауеит илагырзыркәакәо итәаз иани иаби, иуаажәлар рызгы ихазгы ихәартахаша уафны даацәырцуеит.

Хыхь ишаххээз еиңш ажэабжь иалгам, убри аҕнытэ иагу-иабзоу ртэы ахэара цэгьоуп. Уажэы излаҕоу ала иазгэататэуп Ө-гха гэгэак: ибзиахэза иҕаз аҕкэын ибжыысра зыхҕаз, насгы еихарак абзиахара амҕа дыкэызтэз, иуаҕтэра шыҕалаз, уи аус шаҕа иуадамыз, ажэакала, даара иблаҕыны иҕаз ауаҕы аиашахь икыл-гара шыҕалаз атэы икэаданы иаарцшуп.

Жэабжь кыаҕ заманак ауп «Ахра ашэа». Уи аиҕартэышья еилыхха иҕоуп, излаҕу абызшэагыы шыар-да ибзиоуп. Ара ҕазарыла иаарцшуп аменшевикцэа ирҕагыланы икэҕоз анхаҕы Алгыарии уи иҕа – асоветтэ патриот, анҕыныр Раҕцтани рсахыаҕа.

Ажэабжь «Ахра ашэа» аатуеит иухамыштэа абри аса-хыала: «Егры азы азааигэара, амардара иаҕаҕта игылоу акыта ду иналкшэа, ахы ҕэыншыауа, амшын ахь аҕы рха-ны игылан акырза зхытэуаз ҕацха хэычык. Аҕацха акэша-мыкэша ашэтра иаҕын ашэыртцлаҕа, ҕша ҕэандак ана-арыслак рхыцэҕэаҕа ырмаҕаруа». Абра дынхон анхаҕ кыа, аҕхьарца рхэаҕы Алгыари Блабба, иҕхэыс хэычи иҕазатэ Раҕцтани иманы. Аҕсуа партизан Алгыари иҕны дтэахны диман Қәтешь абахта ҕены ибналаз ақыртэа большевик Вано, урт аҕыҕагыы абҕьар шытыхны еицыкэҕон асовет мчра аиааира аргаразы. Зны, қыылара инеиуаз аменшевикцэа даарылашэан, Алгыари иҕхэыс дызгашаз ахы лыкэшэеит, бзиа илбоз «Ахра ашэа» дшазызырҕуаз дагыҕсит. Ғытрак антэы, атыҕантэи атауад Арзаҕан ичархэарала, аменшевикцэа ротриад еиҕақалан ари апартизан иҕны, дыршыит Вано, Раҕцтан дыргеит драҕцаны, аҕсра машэыршэа иацэынхаз Ал-гыари ихаҕагыы дыкэымтыр амуит, иҕаҕтажэахаз иҕнра ааныжыны: «Бзиала, сҕацха, сыҕны-сгэара! Бзиала, ахақеитра зхы ақэызтэз аҕхэыс бнышэынтра, бзиа-ла, Раҕцтан хэычы». Ари калеит 1921 шықэса, февраль мазы. Вано анышэ даҕаны, Алгыари ауха цыхла маца-

ра Кәыдырта дцеит, уа ихъзеит асовет мчра, нас диасит
Доу ақытаһь, дагъамахеит иара уа. Уи аахыс итцит абар 28
шықәса, Алгъари дтаҳмадахеит, аха аколнхара «Алаша-
ра» далоуп, араһә иаазоит. «Алашара» – колнхара беио-
уп. Афымца станция аргыларә ианалага аахыс уа аус иу-
еит, Аңыынцътәылатә еибашьра афынтәи хъзыла-пшала
ихынхәыз, 38 шықәса зхытцуа аңыныр Аитымба.

Афымца ақыта иахъалаччазатцыхәала, Доуаа агәырғьа-
чара анрымаз ауха, Алгъари ипхъарцала иаирхәоит
аңсуа шәақәа. «Ахра ашәа» зны игәынқыуан, игызуан,
зны итәаауа ғада аеышьтнахуан, игәышьтыхгаханы. –
«Ари ашәа сан бзиа ибаны дазызыршуан аңсхыхра дана-
фыз...» анихәа аңыныр – «спа... – с-Рапстан, сымыш!» –
уаха ажәак изымхәазакәа уи днеигәыдхәлеит Алгъари.
Ажәабжь аҕны икьафны, аха шьахәла иҕацоуп иара убас
ақалақь афынтә иааны, Доу ақытафы зынасып иақәшәаз
аңхәызба бзиа, атехник Дариа лсахьаҕы.

Инеидкылан иугозар абас ишыбзиоугы, ажәабжь
«Ахра ашәа» аҕны иҕоуп акымкәа-иҕбамкәа автор зтак
ҕаимтцаз азтарақәа. Иаххәап, аңхьаф изы еилкаамкәа
ианхоит Рапстан дыткәаны данырга инаркны Доу
днанагаанзатәи иҕоурых, насгьы Алгъари даныбнала
Кәыдрынза дназаны убра дзаангылаз, уахь дандәықәлоз
игәы иҕаз, ихы дацәымшо ахақәитра аныҕала, иҕьаңтахыи
Егрыҕа дзымхынхәыз, Доу ақыта иаха изигәаңхаз, уа
дзамаһаз. Ас иаармарианы иаштүазма уи дахьаазаз,
игәы дтатцәыуа дызпыртцыз иҕны-игәара, ахақәитра зхы
ақәызтцаз ипхәыс гәлымтцәах лнышәынтра. Ицәҕамаызт
насгьы фыц дахьнанагаз ақытафы ажәабжь афырхатца
иңстазаара зеипшрахаз итегь инеитцыхны, иаха еилыр-
ганы автор иааирпшыр.

Аграждантә еибашьра, Қырттәылеи Аңсынтәылеи
рфы асовет мчра ашьақәгыларә темас иамоуп нас-
гьы ажәабжь кьаф «Аишьцәа». «Ахыкәалаа шәыбҕа

аишәмырхан, нан» – хәә инаскьалгеит ан лыцкәынцәа афыңагы. Аха азәы (Зураб) «зыңсадгьыл ахьчара-зы иңсыз ибаргузеи» хәә дықәңон ахақәитразы, егы (Ғахә) – диасит ағацәа рахь; «аәстаа қаңшықәа ртыхәа пахтәоит... сан, анцәа бихәала ахәынтқар изы...», – ихәоит исалам шәкәы ағы. Аха, ажәабжь хәычык ала иуадаәуп, хәарас иатахузеи, автор ишьтихыз апробле-ма исахьаркны аарңшра, аңхьаә игәы назаратәы ибом ашәкәыәды дызлацәажәарц изқәикыз ә-дунеик, урт ре-имак, реикәпара руак аиааира ахьагаз зыбзоуроу.

Ажәабжь кьаф «Ан лгәыбылра» аидеиа ду иацоу автор атыхәтәантәи иажәақәа ирхәоит: «Агәырәағы акәзам ауағы игәәкра ахьихаштуа. Зхы иакәитү аңабаа қыиа уп агәәкра шытазырбауа, амра цахәцахәуа иаазхаңхаз азазеиңш». Еснаҭи Дадуи рыцкәын затә аибашьрағы иңсадгьыл шихьчоз хатала дтахеит. Ахамтақәеи ахьзырхәага газетқәеи ирзыкажом илағырзырқәақәо ан-шьян иадтәалоу ани аби ргәырәа; мыцхәы ирыцхауп урт, рңа афырхатца бзиа иибоз аңхәызба Наҭела данырбауа. Лхы ахьылгаша лзымдыруа дыгәжәажәоит еихарак ан. «Усгыы цсык сиәызоуп» хәә уи илызбоит ихтәаны, лхатца длыманы дцарцы хара икоу лыцкәын инышәынтрахь. Аха атыхәтәаны «есышьжымтан ацәылашаразы Даду днеиуан ахәса драңгыланы ачеиртахь. Аусура Даду илханарштит лгәырәақәа.»

Аха ажәабыжь аидеиа ду – ахатә гәырәа аиааира – асахьаркыра аганахь ала акыр икәаданы иаарңшуп. «Баҭал игәаларшәаразы ибақаны икалароуп абрака инижьыз иус ашьтыхра», – лхәеит изажәшәа икоу Наҭела. Атаҳмада Еснаҭ иакәзар, «апартия араиком ағы дтәаны, араиком амазаныкәгаә иацәажәара дағын» иңхәыс лгәырәа атыхәала, «сымч лықәхом, мәақы сықәутцароуп хәа. Хаизызыршып амазаныкәгаәгы: «Агәрәа знык уеоутар, арәаш иаәызоуп, иужәланы уагоит... Уатәы

снеиуеит шэколнхарахь... Ачеи бригада абригадир дамазам макъана, ус ами? Аколнхацэа реизарафэи Даду днеиратэи икатца.. Сара ишуасхэаз лаухэар днеиуеит...» Ари зеггы шаблонуп, агэафра змаз ан лгэи лзырцсахыз азцаара атак исахьаркны икатцам, аизареи абригадир-реи ара акы иахэо икам, амазаныкэгаф иажэакэаггы иарггы ижымдыр мыцхэны иалоуп ажэабжь. Ажэакала, аидеиа ду сахьаркырала иаарцшым.

Ацыынцэтэылатэ еибашьра иаххэааны ифэу ажэабжь хэыцы «Икамшэаз алагырз» акны ар рахьынтэ ихынхэны иааз Дамеи ан илеихэеит лычкэын Сатбеи ицсадгьыл азы ақэпарафэи хьызла-цшала дыштэхаз. Ари захаз атакэажэ икалмыршэит лагырзыкгы «Закэйтэ мыч дуузеи инызылаз ан рыцха лылагырз икамшэаз?» – ихэоит автор ацыхэтэанза. Аха ацхьафгы ибоит уи азцаара бзиа атак хазфэу ажэабжь қэнагала ишазыкамтцаз.

Қыазым Агэмаа иповест замана «Абаандафгы» хаштра зқэым Ацыынцэтэылатэ еибашьра ашықэсқэа рахь ҳагоит. Ажэабжь ибзианы иаанарцшуеит уи аамтэзы хтэыла ажэларқэа рыцсадгьыл ахьчаразы хамеигзарыла ақэпара ду изфэыз ацыцтэахак.

Крупец ақалақь афнқэа рызбжак анемеццэа ирблит, иаанхаз рыр фнартцеит, ашколқэа бахтас икартцеит. Аға хэымга, цэгьамыцэгьарас иказ зеггы кайтцон. Тынч инхоз асовет уаа ршыа катэон азы еицш. Ақалақь ашэи еиқэара ахатэан, пытфык ҳар ирыццеит «Адгьыл ду» ахь. Иаанхаз асовет уаа ахақэитразы иқэпарц еибаргылт ишеибакыз. Убарт иреиуоуп ажэабжь афэи зсахьа аарцшу «аимаазахфэи» Степан, афарацэа еиғамсцэа Алисеи Бориси, анемеццэа ибаандафыртэыз Адамыр убас егыртггы. Дасу ишрылшоз ала ашыаура иафэын зеггы, ахэыцқэатцэкыа, ахэса быргцэа, атахмада зышқэа.

Фэнак ашыжь аокупантцэа игэартэит листовкак асовет-уаа рахь абас ицэажэоз: «Шэгэи кашэмыжын!

Афашистцәеи хәҗсадгьыл ағалатцәеи ншәыртцәала!
Дук мыртцкәа х-Ар Каңшь хзааираны икоуп арака-
гьы!..» Абас еипш икоу ашәкәбгьыцкәа ахырыоуа,
изыоуа дхаухәароуп хәа данырк, аурыс тахмадак
даапышәыртчан анемеццәа инаргәыдитцеит: – «Цьара
хлымзаахк чыдала азәы ифыз цыышьеит... Ари... ари
азы баша шәхы шәмыраацсан... Урыстәыла дузза
икәынхо зегьы абас ауп ишырхәо...» Ахәыцкәатцкәа аға
ицәымгра ирымаз нкылашьа рзәтомызт. Убас, 13 шықә-
са зхытцуаз цкәына хәычык, афашист фицар Ерих Шульц
имариа аниоу, ахахә игәыдцаны, «ақырқырхәа дааччан
дытцкәаны дышит...» Ерих итапанчахь инапы наирххе-
ит, аха «ахәычы уатцәы дубап: хтцааркәрыла кәитцазшәа
ажәлар днарылашәкәеит.»

Даара дақәшәаны иааирцшуеит автор аға исахьа-
гьы. Абар анемец фицар Ерих Шульц. Уи ипхәыс аса-
лам шәкәкәа изаалтилоит, диабжьоит «Урыстәылафәы
иара дахьыкоу дхәыдамхарц», лгәы ицоуп «апхынразы
лхәыцкәа лыманы» Урыстәыланка дизаарц. Уаанза
Марта лхатца «диабжьауан Урыстәылафәы иара дахьыкоу
дкәарантатамхарц, наф-нафгьы адгьыл цсыла али-
хырц, насгьы матәа бзиақ анибалақ хымпада лара
илзынаишьтларц». Иара иакәзар хатцас ихы ипхәзоит,
еихарак иаха апартизанцәа тынч ацәаха иртәзар. Уахык
зны, Крупец ақалақ афәы «анемеццәа ирцәынхаз акык-
џбак арбағкәа» ишшаз анырхәа, Шульц ашьшьыхәа
дфагылан иееилеихәеит, ифәы изәзәеит, ипәтца џеижкәа
мыркатылла иаатциркәдааит. Аџеижьреи ашкәакәареи
еимаркуаз ихәфәы атамтамра адеколон нақәитәан,
инапаштцала иааирфызит. Ихахә цәақәа ихагәтахь
инықәиҳәеит абатцшқа иарбзашшәа. Пытрақ акара
ихы-ифәы дааилахазшәа дзәзо асаркәа ду апхәа дгы-
лан «ихахәда ижәџахыр итәшьшьы», мамзаргьы «дтәан
ахахәтә бака еипш дыхьшәашәаза».

Тынч инхоз асовет уаа айбашьра ирзаанагаз агә-
афрақәа данрыхцәажәо, автор иара убас иакәнагақәо
ажәақәа ицшаауеит. Иаагап ҕырпшыгак, асовет пхәыс
лгәырҕа аазырпшуа, «Айбашьра иахкьаны ахәыцбахча
аусура иахьафкәытцыз шыгәнылгоз акәымкәа, лылағырзқәа
аахажжылан инеиматәаны атцәуара далагеит, лхы астал
икәцаны. Уи дахьтцәуаз афкьытә лыжәақәа афәара хәа
еитцасны ишықыцкьыцбуаз ауп адәныфкантә ашә азәы
дшасыз атыгәтыгә хәа.»

Хәхәапшып аамтала аға инапафы ифалаз асовет
қалақь азын цыхтәи асахьа, «Ауафи-ауафи еицылар еи-
бабомызт – убасфак атцх лашьцан. Ақалақь аулицақәа
ацша хьшәашәа фцдәуа ирнын. Урт гәааны афенцьыр-
қәа ирныкшон. Ана-ара аға ир ртәартә афнқәа рыкәша-
мыкәша иуахауан акарулцәа рышьтыбжь: ршьапқәа
ахьта ианаклак, иахьгылоу иқәасқәасуан, хтәкәажәцәа
ирцәыргаз ашьал-жәпақәа рыла рхырфы тахәхәаны,
алашьцара иалазырҕуа, Урыстәыла ахьта агыгшәыг еицш
иакәшәауа».

Аха ажәабжь злафу абызшәа инеицеицшны ибзиам,
иахьынзатаху ишәаны-изаны ифам. Абар афырпшыгақәа:
«абахта афнутфка днечиуеиуа далагеит алаба
ицмырхыраазакәа». Абаандафы алаба идыркуама? –
«Аурт еиха-еиха афартгәгәон, ацша абжы гауан алақәа
иркыз ажьа еицш итцәауазшәа...» Аурт абжы ажьа
рыцха абжы излеицшутәрызеи? – «Адамыр дфатфкьейт
афымцатә ток исызшәа», «Адамыри асолдәти ааифацшит
дара-дара». Ара ажәақәа «аток», «дара-дара» мыцхәуп;
ихәартам насгы: «иаразнак днасфәцшит, сылахь иа-
нылаз анбанқәа дрыпхьазшәа», «инацәхыц ааирххан».
Азәы «ижьахәа хәычы аашьтыхны дфагылт, нас акырза
анцы ашьтахь ауп «ижьахәа ларфкәны» адашьма атыгә-
тыгә хәа даннас. Абранза уи ажьахәа дааханы икызма?
Цьара азәы «ихәамц рхәазауа» инаргоит. Ихы? «...Нас

даахынхэын иахэшья лҗацәеи лыпҗацәеи ахышьтаз ауаҗьяк ахы днықәпшит». Аурыс печка акәзар даеакуп акәымзар ауаҗьяк ахаҗы ауаа злақәи ауазеи?

Ажәабжь «Абаандашы» ахьзуп. Баандашыс икоу анемецца иркыз Адамыр иоуп. Адамыр игәы иалоуп аҗа инапаҗы дахыҗкалаз, «сыҗсы штоу схы рысымтар калон» хәа ихы аҗаҗ кны сеысшында ихәо аҗынза днеиуеит, аха нас, игәы җсахны, ус избеит: «Мап, ус акәым аҗсра шатаху! Икалаз калеит, аха икамлац кататәуп даеакала. Аха «икамлац кататәуп даеакала» хәа Адамыр иихәаз ус ажәаны иаанхеит, избан акәзар, аусураҗы уи икаитцаз хәа митәык аҗхьяф еҗыбом. Ари ажәабжь зыххәау абаандашы исахья акыр иарҗсыеуеит.

Абас икоуп аповест еилыхха «Абаандашы» – аибашья ра тематика иазкны аҗсышәала иҗыҗхьоу афымҗақәа иреиҗыу. Автор шыахәлатәҗья иааирҗшуеит ихатаҗы активлатәҗья дызлахәыз Аҗынҗытәылатә еибашья аҗыҗтәахак. Уафы игәы иҗымтәауа асахьяқәа кәзара дула иҗыхуа, җәҗәала иҗәаныруа, жәаҗбарала автор ихәеит, зыҗсадҗыл җсраҗенынза иазыгәку асоветтә уаажәлар аҗа хәымга иабашьяҗы иаадырҗшыз, хәашья змам рфырхатара атәы. Ажәабжь афырхатца аҗсуа партизан Адамыр, афашистца аамтала ирымпыҗашәаны ибаандашыртәыз даарҗшуп араҗа зхачхара, згәамч җәҗәоу асоветтә патриот иаша иакәны. Уафы игәы архынхәуа, ахәынҗашьяра ататцаны икатцоуп афашистца рофицер, ашәыргәында Ерих Шульц ихәҗсахья. Ажәабжь оуп бызшәа бзиала, автор акырҗьяра илиршеит ибызшәа еилыхха аҗхьяф игәы атәҗынза инеиуа аҗатара. Аҗхьяф еҗьяраанҗы игәалашәараҗкны инхоит, иаххәап, аамтала аҗа аокупация ззиуз, еилаҗыхха еилаҗыыз ақалақь Крупец асахья, еихаразак азын тхы аамтазтәи асахья.

Қыазым Агәмаа ифит иҗегьҗы аибашья иахьзын-шылоу ажәабжьқәеи аповестқәеи «Икамшәаз алаҗырз», «Ан лгәыбылра», «Темрази Цицинеи».

Шьарда угәы иахәаратәы икоуп «Абзазара аҕнытә ажәабжьқәа». Аколнхара «Аразҕы» ааигәара икоу апсшьарта ҕны аҕы иҕсы ишьоит ҕасатәи апартизан Иаков («аматрос» хәа ишьтоуп аколнхацәа. Ааматрос Иаков исахьа ааирҕшуеит автор насҕы идрама «Адгьыл ду» аҕҕы). Аҕаҕын рыҕхцәа рҕы лассы-лассы днеиуеит, еиқәыршәаны иреихәоит ҕыхәаҕцәара змам еиуеиҕшым ажәабжьқәа, Аҕынҕытәылатә еибашьра аан асовет партизанцәа идырҕеиоз ахатцарақәа ирыххәааны (апартизанцәа рыҕсҕазаара иаххәаауп насҕы ажәабжь хәыҕы «Азлагараҕы»). Арт иажәабжьқәа рҕны шыахәла исахьа аарҕшуп «Ажакьа еиқәатцәа» хәа зыхьз ршьоз апартизанцәа ркомандир фырхатца исахьа, Карпуша хәа аибашьра зҕаацәа аҕаз апатриот еиҕамс уаҕаса хәыҕык, аотриад акомиссар Руслан, Мариа хәа зыҕсадгьыл хьызла зхы ақәызтҕаз фырҕхәыск, убас еҕьырҕы хамеигзарыла аҕацәа ирҕагыланы икәҕоз ауаа. Бзиабарыла «хматрос» хәа зархәоз Иаковгы убарт афырхацәа иреиуаз иоуп, изшьапык ицәызит апартизантә еибашьраҕы. Аха днасыҕдам уи, зуал гәыкала иназыгзас ауаҕы хәтыр ду иқәырҕоит зегьы. Аколнхара «Аразҕы» аҕы дақәшәеит уи ихатәы насыҕ гәырҕа: иреиҕыз апхәызба Анҕица ҕа иалхәеит, иаргы даанхеит уа назаза, ашьатцатәы захырҕа аҕны еихабыс далырхит. «Уи зегь раҕхьаза иизахыз Анҕица лшьатцатәқәа збаз ахәсахәыцқәа Иаков таха ирҕомызт.»

Абас икоуп ари ажәабжь, амала ахьз иақәнаго амам, иаха иақәшәон уи, авторгы ҕара ихәоит еиҕш «хматрос Иаков иажәабжьқәа».

* * *

Қыазым Агәмаа иҕынханы ихамоуп хдраматә рҕеиамҕақәа рахьтә 4 қәгылараки 7 сахьаки змоу адрама «Адгьыл ду» хәа хьзыс измоу. Аригы Аҕынҕытәылатә

еибашьра аантәи ахтысқәа ирыххәаауп, аамтала иатца-накуеит Кавказ ахьчара ианасакьахәымтәзтәи апериод (1942 ш.), дара кәлеит Аңсны ашьхақәа руакаҕы. Автор иааирпшуеит асовет уаа аҕа иҕагыланы хацәынмырха изҕыиз ақәпара, шәара зқәымыз апартизанцәа рфырхатцаратә еибашьра аепизодқәа руаки Асоветтә патриотизм хажәлар афронт аҕы ишаадырпшуа, – абри ауп идеиасҕы адрама иамоу. Еиҕагылаз афрык ртагылазаашьа абас иҕан. Анемсаа рыр, Кавказ ашьха-қәа иргәылаланы, агаҕаҕа рхы рханы, ихәазо инеиуан. Хархәтақәак иҕахтәаны аңста итаркит. Убарт иреиуоуп адрамаҕы иаабо апартизанцәа ротриадҕы «Ахрақәа хрыдырцалеит, абарон ир иманы агәашә даҕырагы-лоуп», – ихәоит апиеса афырхацәа руазәы. Аха асовет еибашьыцәа ргәы камхәзеит; ҕышәала иқәңаны, ааха гәҕәақәа иныртцон аҕа, тынчра имтәкәа уахи-ени аңхаста иртон «Ұымз рыла 18 дәыгбеи, 10 нызкьык афашист солдәти хәпсы иахтәхьейт», – ихәоит аотриад аиҳабы.

Адрамаҕы ицәыргоу ауаа рахьтә иаҳа игәнукылартә иҕоу сахьақәоуп аңсуа пхәыс, «ашьоуцәа ран» Уарч-хан, лыпхә Фариза, лычкәын гәымшәа Тариал, апарти-занцәа ротриад акомандир аматрос Иаков, «аҕа хад-ҕыл дықәнәтцы ашьаура акәымзар дачаҕы занаатс ишыҕасымтцо» хәа атоуба мәа зыпсы тины иқәыиз, нас-ҕы еиҳарак апартизан еитцамха Самсон, «уи мариоуп уажәйтәҕьа» хәа иҕоу ауаф гәымшәа цары. Аибашь-ра кәлаанза Самсон, иара иашәа иалоуп еипш, «арахә дрыцны ашьха дкыдын, дшәарыцауан дыблаҕьо, цыси-хәыхәи рыбла тыхуан, ашәарахқәаҕы иршәахьан». Ара дыҕоуп иара убас Самсон гәейтцамха бзиа иибо аңхәыз-ба еиҕамс Цицина, нас еҕьыртҕы. Аҕацәа рсахьақәа ра-хьынтә аңхьаф иаҳа ихаҕы иаанхоит абарон фон Клич, афашистцәа рповар Кок, зыпсадҕыл зыпсахыз, «анцәа исахьа тыхы», апап иҕа Цыаңар – ауафшьы, «хыхьтәи

сцәа ссихыр агызмалцәа сзынхоит, уи ссихыр – исзынхоит аматцәа, ацсадгғыл сызтада сара мцацәа» хәа зхазы зфала изхәаз ахәымга.

Агхақәа рахьтә рацхьаза иазгәатәтәуп апиеса ахьз «Адгғыл ду» акы иазхәазамкәа ишаанхаз афымтафы. Анафсан, апиеса дадацәоуп, арххара агуп, насгғы ара цқьа игәылганы иубом адрама злыху ахадаратә хтыс, қәнагала иузгәатом уи афиашьа, азхашьа, айқәтәашьа. Адраматургиатә конфликт цсыеуп. Убри рныцшуеит аха дара злоу афырхацәагғы, ихартәаам урт рсахьақәа, иаарцшым аибашьра қалаанзатәи урт рыбзазашьа, иубацәом рхатәы цстазаара, иузгәынкылом рцыда қазшьақәа.

* * *

Қьаазым Агәмаа еиҥагақәа акыр иаздырхаит ацсуа шәкәфыра. Апоеҥ қазарыла еиҥеигеит имачымкәа арфеиамтақәа аурыс литература ақнытә, насгғы аукраинатә, ақыртүатә, аермантә убас егьыртгғы аешьаратә литературақәа рахьтәгғы. Иаххәап, Қь. Агәмаа имҥаны ацсуа цхьафы ихатәы бызшәала еиҥаганы ифәуеит А. С. Пушкин иажәеинраала ссирқәа «Талисман», «Қәраанк неит афызәф ипырны», «Хара икоу быцсадгғыл абаразы»; Т. Г. Шевченко ажәеинрааланы иифыз акомедиа «Ацхыз»; Н. Бараҥашьвили иажәеинраалақәа «Қьаҥуана», «Са сыетцәа», «Екатерина лахь», «Ацшқа», ухәа иҥегьгғы Симон Чиковани, Иосиф Гришашвили ражәеинраалақәа, насгғы аерман жәлар репос ду «Даут Сасунтәи» ацыццәахақәа убас егьыртгғы.

Абас икоуп хаштра зқәым Қьаазым Агәмаа илитературатә ҥынха хазына ацсуа культура иазынхаз.

«Аеы цсыр адәы аҥынхоит, ауафы дыцсыр – иажәа иҥынхоит», – ахәоит ахшыф ду зцоу ацсуа жәаңқа. Қьаазым Агәмаа «иажәа» хзынижыит, уи егьараангғы еи-

цaмкyа җынxa дyп җaрa җзы. Абaр җaҗхьa иҗeп, aвтop иaрa злaбaрa имoуз ишeҗeы – ишымтaҗeа рaҗхьaзaтeи рeизгa. Ғeдa aхeдa пшзaҗeа рyак aҗы зхы җeыншeы игылoуaпoeтинышeынтpа aамтa җсыцeҗьa иaфap җaлoит, aхa yс иaзыpҗьaҗeуaм yи aпoeт «иaҗeа» знy aшeҗeы aҗсынтpы; yи шьтa aжeлaр иpтeп, aжeлaр – җсpа pыҗeзам. Ццaкpылa, yи мoу бжeиxан җыpыцeыppылa aусypa, нaсҗы иҗсынтpы aҗьaҗaрa иaхҗьaны, ибaфхaтeрa инaгзaны aapҗшpа дaхьымзaзaрҗы, ибжьaмeамны ицeынхaз apҗeиaмтaҗeа ыҗaзaрҗы, «aшьaлaшьынpа» aхьицeагхaз мaҗымзaрҗы, Җьaазым Aҗeмaа ибзoypaны aҗсyа литepaтypa нaскьeит җхьaҗa, шьaҗa дyк ньҗaтцaны. Убpи aлa aп, дымҗсзaшeа, yи иyaaжeлaр pыҗстaзaapa дызлaлaxexo, иaхьa eипш, apи нaхьыҗы. Aшeҗeфeы дy имeа дaнын Җь. Aҗeмaа, «aчyан дy aҗьҗьapaҗы дyп» җeа, «иaaгapтaҗeаҗы» paцeан. Yи рaҗхьaзa дпoeтны дцeыpтит, yс дaҗьыҗан җсpaeнынзa. Aхa yи aнaфсҗы, aлитepaтypaҗы ицeҗьы aинтepесҗeа yа имaз aкьp иpaцeан. Aвтop дшeыцҗьaзa иaзxayан итeмaтикa, иҗбаaxон ипpоблeмaтикa, aсo-вeт yаa pсaxьaҗeа җeнaгaлa pаapҗшpазы дaҗьылaлaны ицoн aҗстaзaapa, иaцитoн идьpрa, иҗaзapa. Абapтҗeа иpцьpҗшны, иaҗa-иaҗa диaсyан yи aпpoзaxь, xымҗaдa eҗьицaиyан иaрa. Aжeинpаaлaҗeи aпoeмa җьaҗe-җeи pнaфсҗы, yи җeҗиapалa иeыpнишeон aпpoзaҗы eиyeипшым aфopмaҗeа, ишyан aжeабжьҗeа, aпoвeстҗeа, apомaнҗeа, aдpамaҗeа. Иaрa yбaс ицaиyан eиyeипшым aтeмaҗeаҗы, apa иҗoуп aкьмҗeа-фбaмҗeа aҗoypыxтe тeмaҗeа, aсoциaлисттe җьтaнxамeа иaзкy, нaсҗы җьдaлaтцeҗьa иaзгeатaтeп Aҗьынцьтeылaтe eибaшьpa дyззa иaхxeаaны иҗaйтaҗeаз зeипшыҗaм aшымтaҗeа yбaс eҗььpтҗы. Абaс иeыpҗшыгoуп Җь. Aҗeмaа изxашьa, иpҗиapaтe мeа aҗбаaxашьa, ишымтaҗeа pидeиa-сaxьapкьpaтe цaкь aдyхашьa. Aпoeт иpҗиaмтaҗeа

ицымпсзеит иара, урт алахәуп иахьатәи хабзазара,
ашәа азырхәоит хәпсҭазаара; иара ихәон еипш даҭазәы
изы урт гәамч дула рыбжыи гоит, мцаны ипхоит, бцарны
иткьоит, асолдат реипш еицхрашьшы. Иажәеинраала
ҕаимат «Са сгәапхара» ихәоуп еипш, апоег иашәақәеи
иажәахәқәеи ажәлар рҭы иҕоуп еицакра рымамкуа, аус
руеит тәамҭахә рықәымкәа, аацсара рзымдыруа:

Счангәыр рахәыц аххара,
Иқәла инеиуеит ашәақәа.
Са сгәы итыҭуа агәахәара,
Ааңын еипшуп ажәақәа.

Шалуа Инал-Иңа

АЖӘЕИНРААЛАҚӘЕИ АПОЕМАҚӘЕИ

ҒХҲА ҲЦОИТ

Актәи ахәышықәса
Аплан ду
Ғшышықәса рыла
Инахагзеит!
Ғас ихәмоу
Зегь ишхамчу
Зымға иғхьахцоит,
Инхарцәоит.
Ткәарчал ҳаргылоит,
Ҳхы
Иахархәоит
Харт аҕьяжәлар
Изтәу!
Кәыдры ағшахәатәи
Азауад
Ғнатәуеит,
Ирығхьоит аусутә,
Ауаа иаҕаху.
Бзың аеартбаауеит,
ИҒиауеит!
Зегь рыла

Хаикәнаршәашт!
Акәшамыкәша
Лашоит –
Ари нахысгы
Иазхазашт.
Цаса игәыргъоз,
Цаса иччоз,
Уажәы дтәыуеит,
Игәы цжәоит!
Цаса итәыуаз,
Цаса
Игәәкүаз,
Иахъа дыччоит,
Дгәыргъоит,
Ибзиоуп иразкы.
Арыцха агәәк
Рнапы
Еибаркы,
Агъеөхәа иасны
Цхъака ицоит!
Рымч рылшара
Зегъы еизакны,
Рпланқәа рынагзаразы
Иқәцоит!

Акәа. 1932

ТКӘАРЧАЛ

Ажәытәра зхарқаз ақыта,
Хъзысгы иаман – Ткәарчал;
Абнеиқәара ағықан,
Ицъабон арака ақхьарца.

Ателқәа икнахау игәғәаза,
Апхара шытыхны пхәака ицоит.

Паса ихьчоз афырхатца,
Имахәарқәа еилхәаны,
Цака ашахтаҭ аҭба рацәа
Иман дҭеиуеит адәахьы.

1932

АҦЫЗА ДИМИТРОВ

Ашьажәцәа рсуд
Мцымзар егъзымхәауа,
Аиаша уман
Уажәлеит гәышпыла,
Миллион уаа рыгәтыха
Ҧыкала ихәауа,
Гәкажьра ҕамцакәа
Урақәңон мычдула.
Уара иудыруан
Асуд уанақәңоз,
Ушазәыкмыз уаҕа
Урт рҕы.
Геринг дмақаруа
Уапхәа дангылаз,
Идац шыгәғәамыз
Уара уҕы.
Уажәа иухәоз
Баша игомызт,
Хы цахә-цахәны
Итҕьон,
Ухы мацара

Усс иукзомызт,
Классла иуашьцәоу
Еикәурхон.
Хәдықәдас иуман
Маркс иажә,
Хәдықәдас иуман
Ленин иус.
Акоминтерн амџа
Абџарс ишьтыхны
Урақәпон, ағацәа.
Бомба ткәацраха
Цсразра зқәымкәа
Игауаз убжы,
Рлымха итаџуан
Ихьзырхәагаха,
Ргәатца итысуан
Уашьцәа зегьы.
Уара ироухәеит
Ҳағацәа рґаҕны,
Ахақәитраз иқәпо
Закәытә уаакәоу,
Иззықәпо аусгы
Ааигәа ишыҕоу,
Ашьажәцәа рдунеигы
Ацыхәтәа шаахьоу,
Ироухәеит имзакәа
Изеипшраз дара,
Урыпхьеит рыхьзала,
Уацәымшәеит акы;
Афашизм «ахаґарнакцәа»
Ицәыртцуаз азәазәала
Икоуҕьҕьон ажәала
Ирхухуан рыпсы.
Ацыхәа пцәеит

Асуд, мцы зхәаз
Гитлер «иуаахәцәә»
Ғапуеит убра.
Димитров, уиааит
Коминтерн аиааит,
Акоммунизма,
Акоммунизма
Ахьзоит
Адуinei.

Москва, 1933

АКОМҒАР РАШӘА

Октиабр аныхәа
Ғапылап ағьарахәа,
Ғнеилап рапхьа
Ашәа хәо;
Апхьа хгыла
Ғаивцагыла
Апша кәанда
Еизыхәхәо.
Ғажәәа еидкысло,
Ғнапы еидысло,
Цәағәак ҳақәла
Ғаиццалап;
Ғшьаға риашо
Амәа иаша
Ғхымкьазакәа
Пхьа хцалап.
Ғамәа инаго
Иҳамазклакгы
Нак иапырхраз

Ҳаққағалап.
Ҳа ҳхы мшаға
Аға дгғаға
Мышмыждағқа
Иҳарбалап.
Октябрь аныҳа
Ҳағылап ағараҳа
Ҳнеилап рағҳа
Ашға ҳға.

1933

АСАЛАМ САН ЛАХЪ

Сан бхәыцишь...
Ибгәалашәома,
Ҳзакәан шәиуа
Ианбырғауаз?

– Ҳаи шыри,
Сыҝамындаз –
Абас ҳғаны
Бангәынқыуаз?

Аиаша шиааиз
Блала игәабтан,
Бгәырға ччауа
Иахьа бызбоит.

Былағырз икабтәаз
Шбашаз дырны,
Бгәы аздуха
Аиаша бхәоит.

Аиаша еилымкаа
Бғызығызуа
Амѡа банын,
Бгәы ңжәауа.

Амш лашарагъ
Ба бзы итхын,
Гәырѡеи гәаҕреи
Бгәы дыртәуан.

...Бхы царкәакәа
Бмахәҕа еилыхны,
Аус ду набгоит
Атшәара ибжъга.

Амаца ибырҕаз
Амца ахыбгеит,
Шбаша усыз
Бгәы иаҳәеит.

Бтынчны быцәоит,
Бҕыхар бгәырҕоит,
Бшьыцуа быҕам
Бгәы тбаахеит.

Адәы банықәу
Ааигәа иббоит,
Бызлоу аҕажәлар
Ргәы шңыруа.

Баргъы бнеины
Абас бхәоит:
– Сѡыза ҳаиццап
Ҕхьаҕа, шәаала.

Быцкэын дпыруа,
Ацара цаны,
Арака дрылоуп
Иара дуаѡха.

Аус еицыжэуеит
Колнхарак аҕны,
Шѡѡыцѡагы шѡҕеѡуп
Шѡарт иахѡа.

Аус аныбуа
Хыс брымоуп,
Аус шутѡугы
Уа идбырбоит.

Бара бзынгы
Рыгѡкѡа дууп,
Ба ибѡыцшны
Рус ҕартѡит.

Амеыша ибшьоз
Уи баҕѡыцны,
Зегь рымш азыхѡа
Быцсы бшьоит.

Акулак бгѡыла
Имцкѡа итцхны,
Аиаша шиааиз
Блала иббоит.

Бхѡыцкѡа наган
Аиасли иабѡеит,
Культура дула
Уа ирааѡит.

Сан, бабакоу
Ацха бықәсит,
Уажәшьта бшәауам
Бгәы цархеит.

Агәафра дуқәа
Такәы брылсит.
Урт быркәатц
Амца иагеит.

Бара бгъеџуп,
Бгъеџны быказ,
Гъеџ хасабла
Бус нагзауа.

Иахъа бшыкоу
Иаццаны быказ,
Гәырғъа-ччара
Бхы иарбауа.

Москва, 1933

АМХАЦЫЫР

Амш еилахәлеит
Аиатә цәыртцит,
Амшын гәаа
Акәара иасуан.
Амца еихәлацәеит
Алџа ацәызит,
Ацша хьшәашәа
Иахъа иасуам.
Гәышпыла еџжәауа

Амшын ихуп,
Стампылҕа ицоит
Султан иҕба.
Ахәса цәуеит
Рылахь еиқәуп,
Ирбоит Ерцахә
Аңсны иагәылхәа.
Ашьха дуқәа
Ргәы акалоуп,
Игәаны иңшуеит
Амшын нырцәҕа.
Ацла гылоуп
Рееикәацала,
Маза ицәуеит
Илағырзышха.
Аңшәма дыҕам
Аңхәыс дмааизацт,
Урт егәаизом
Амшын ихуп.
Кыртцазма араҕа
Абартца дықәгыла,
Анцәа дибозшәа
Даншьапкуаз:
– Анцәа сухәоит,
Анцәа дуқәа!
Абас имхәози
Дад Ҙатуаз.
Иахьа уабаҕоу
Аңсны нужьма,
Аҕба уақәтәа
Уцоит хара.
Улағырз дуқәа
Араҕа икоутәеит,
Ибарцы иҕам
Ус дара.

Уашьцәа инужьыз
Абна илоуп,
Ахақәйтраз
Иқәңауеит.
Абңар шьтыхны
Ашьха икыдуп,
Рымч шмацу
Рбауеит.
Батал драңгыла
Хазы идәықәуп,
Уахыла пхартас
Ирымоуп ашьха.
Аҟны инрыжыт
Ахәсеи ахәыққәеи,
...Лкалт царкәакәа
Ақыта дрылоуп.
Уаңстәык ашыла
Аңхәыс дахәо,
Лхәычы дтәыуа
Лышьтахь дгылоуп.
Амла дшакыз
Иан илеихәоит,
Ағба иагаз
Уахь инхеит.
Абна илаз
Ахы иагеит,
Урт ирхылтцыз,
Мҟакы иқәлаз
Абар иахьа
Амчра ргеит.
Иахьатәи шыкоу
Сара ишәасхәом,
Ишәымбо акәзам
Ус иара.

Шәахынаңшлакгы
Шәыла иабоит,
Аңсны какачха,
Иңшзаза!

Москва, 1933

ЛЕНИН

Дызузда, дарбан,
Дызузда, дарбан,
Изхәада ари еиңш
Ленин дыңсит хәа?!
Ленин абар!
Хара дҳацуп,
Имѡа хануп
Атәыла рѣиауа.
Хара даххаштуам
Ленин бзантңгы,
Иус ду хама
Җхәака хцоит.
Ленин
Дыҕан,
Ленин
Дыҕоуп,
Ленин
Дҕалоит!..
Адунеитә пролетар
Раңхәагылаѡ,
Аңсра иаңәымшәа
Амцабз иалаз,
«Аңдара шәңдароуп,
Җдарада шәхәартам,
Аңдара ззымцаз

Дңырхагоуп» хәә хазхәаз,
Ари дуаф дууп,
Ихшыф абцъаруп,
Абцъарс ихәмоуп,
Ихәма хәқәңоит...
Ленин
Дыһан,
Ленин
Дыһоуп,
Ленин
Дһалоит!..
Дызустә, изхәадаз,
Германиатә фашистцәа
Ирблит, инырхт хәа
Ленин ишәһәқәа?
Мца ыһоума избылуа
Ленин иусқәа.
Былра ақәызма,
Баша ирхәоит...
Ленин
Дыһан,
Ленин
Дыһоуп,
Ленин
Дһалоит!..
Аколнхараф ханыһоу,
Азауадаф ханыһоу,
Аус хәхьалагылоу
Хтәылаф,
Хажәа далоуп,
Иихәаз ххаштуам,
Иажәа хаманы
Хәқәңоит зеггы.
Классла иахфызцәоу
Амцабз иалоу

Ленин дрымоуп,
Иажәа қәңоит...
Ленин
Дықан,
Ленин
Дыкоуп,
Ленин
Дқалоит!..
Еи, афызцәа!
Жәфәнгәыла иңыруа,
Амшын иху,
Ашахт иңоу!
Еи, афызцәа!
Хшыф дула акрызуа;
Агроном, атехник,
Аус дукәа зырқо!
Ленин дыңсым,
Арақа дҳамоуп,
Иажәа инижъыз
Аус ду арқоит.
Ленин
Дықан,
Ленин
Дыкоуп,
Ленин
Дқалоит!..

Москва, 1934

17-тәи АПАРТЕИЗАРА ДУ
ГӘМЧ ДУЛА ИЗЗЕИЗАУА

Миллион уаа цәажәоит,
Бжыкны еиңырқәоит,

Ирхәауа ражәа
Хыкны итҕьоит,
Ари захауа,
Хаҕацәа иреиуоу,
Ғәыбылра имоуа
Дыхәнажәоит.
Зыңсы мцацкәа
Зыбҕа ңцәа,
Маза иҳавоу
Зхы тҕьаны,
Иафуп, итыцуеит
Итаһаз рыңсқәа,
Ргәи ргәатцәеи
Еилафәоит ихаҳәханы.
Абас рзызуа
Җамч ҕәҕәароуп,
Җамч иҳамоу
Адунеи зырҕыцуа,
Аколнхара,
Аргылара дуқәа,
Иахьа иҳамоу
Аиааира ҕыцқәа.
Ари хароума,
Ари ааигәоума,
Зегьы иаразнак
Рыбжьқәа еиныфәеит.
Тҕәарчал цәажәоит,
Бзыңстрои гәырҕьоит,
Рыбжьы еилатцәа
Хтәыла ианыфәеит.
Ирхәоит ажәасгы
Рус ишаааиз,
Апланқәа ирыдыз
Шхартәау иахьа.
Араҕа иаатгыла

Ус еиҕкаала,
Рыгха ныхуа
Ишцаша ҕхьаҕа.
Иахьа араҕа
ҕеџла анхаџы,
Атрибуна дықәгыла
Дцәажәон ағыарахәа.
– Хколнхара беиахеит,
Рмал иазхауеит,
Иаххаштит ҳацәматәа
Ажәйтәтәи хнырхага.
Абасоуп ишырхәауа
Уи ағыеџ иџызцәа,
Апартия изқәырцаз
Амџа иануп.
Абзазаратә нхара
Иахьа иззыкалаз,
Аколнхара иалоу
Ацъажәлар ду.
Абарт иахьа
Апартия раңгыла,
Иаңылоит а-17-тәи
Апартеизара.
Иртиуеит арапорт,
Уаҕа ианырцоит,
Иахьа ишроуз
Агәамч зҳара.

Аҕәа, 1934

АБЫРЖӘОУП АХАЦАРА

Ататын ҕыхуа аччаччахәа
Мшынцас иалоуп ицәқәырца,

Амра җхарала икаҗҗахуа
Ицәытлашоит хәымҗеһашә.

Уаха-саха, улаха-уоаха,
Җаит, иухъзеи, уццакы,
Иахъа уатцәы, уахык җаха
Җалшәыргароуп еизакны.

Дарбан уаҗа излымшо уаха,
Атәароума иҗоу иахъа абра?!
Махәҗа җәҗәала умыҗра уоаха,
Уашьтал җеҗла җхъацара.

Уа уиҗымҗшын – ашәшьыр итцә –
Аашъаҗ ихъзуп уи иахъа,
Ихы нага ахчы иҗәтцә
Ацәа змоуц зызхара.

Уи уиҗымҗшын – баша ицәажәо,
Дыбарбарҗуп, ихатца! –
Амш ззымго усда иавоу
Иусқәа инаҗс ишьҗатца.

Инхеит хәчык, икәеицеиуеит
Ахъырцәатцәа аҗаҗын.
Амра хыхъынтә ишьҗацеиуеит –
Җаҗызахап афыртын.

Уаха-саха, улаха-уоаха,
Җаит, иухъзеи, уццакы!
Иахъа-уатцәы, уахык-җаха
Җалшәыргароуп еизакны.

1934

ГЫД ИҢААЦӘА

Абас иҗан Гыд иҗаацәа:
Хатей, пхәыси, хыџацәа,
Хәышықәса ихытцун реиҗабза,
Ҷыц дныкәон реитцызба.
Гыд иҗацха еилыккан,
Ашыш даҕба еихыккан,
Ибора цахьан хланцы,
Имыргәгәазакәа такә антцы.
Пхарак калар иҗахәа,
Ацәматәа нага ирыцрахәа,
Игәыла ицәкәа ныкәицон,
Иңсы мышьтыга ак кәитцон.
«Ҷаи, дызустаз Гыд игәыла,
Уи ихыччоз ус гәаныла?!»
– Лаңшь иакәын Цыгәәтан,
Ицъыба азна тәымцъа тан.
Ицәкәа рыхәдаз такә игон,
Гыдгы цәгәала дныкәицон...
Нас уахынла мазала
Иуззозар изала:
Ибҗа тарсны инаркәы,
Ибла ацыхәала длацәкәы,
Аашьышь сахьа кәцаны,
Амхы дазцон иезаны.
Уаха цыхьбжьон дангьежьюа
Аңш, ашынка, акьынтыр,
Дрытца днеиуан «лышькьынтыр».
Абри иамзи Гыд игәыла,
Дмыцәазакәа уахы-еынла,
Иибоз кәшәаны иџныка игон...
Ацыхьбжьонгы ла цигон.
Аамта еитәсит,

Лацшь игәтасит,
 Аңша иасыз наҥ изҕасит,
 Уи дарбылҕеит, дархәазеит,
 Уасиат ажәак имхәазеит.
 Ғыд иңсишьеит,
 Ғыд – ох, ғәышьа,
 Иғәы ишьышьуа, инапы ахьишьуа,
 Ифызцәа дрылоуп аколнхараф,
 Уажәоуп даннеи игәаңхознаф.
 Абар иңуеит шықәса хңа...
 Иумбазозҕы зыбла ахьтаз,
 Кәаскыа ҕыцык ҕаитдахьеит.
 Ибора тҕражәҕы иргәҕәахьеит.
 Ғыц уи иауз ажәхыа бзиа,
 Ахәыс атдоуп, икәашоит,
 Ғыд иңхәысҕы Таразиа,
 Барфын бырсала длашоит.
 Абас иҕоуп Ғыд итаацәа:
 Уаха Ғыд акы дацәшәом:
 Амч, алшара, патефон...
 «Уасараида сиуараида
 Ишар уатцәы – аусахы хаида!»

1934

ҰҢЦЫА ААШЫАЦӘА

Амш хәлахыан хәа шәызжыазом,
 Амра цеиуан икаңцауа.
 Амц, ишпыкәу уи схәазом,
 ҰҢЦЫА неиуан «еилфаңа».

ҰҢЦЫА инеиуаз аашыацәан,
 Ғыңы Мези ирпацәан.

Руазэы ихъзын Башаныкӕа,
Аус ибар дбыбуан.
Ӕызас диман Аашьаныкӕа,
Арыжӕтӕ анибоз дӕуруан.

Арт ашыңагы ашыаңан,
Малакыфа газаңан.

Аус шутәыз анраха,
«Абадихәа хрымшыи хәа»,
Арт афыцегь анцәырха,
Иә инталейт наӀ ахшыра.

Ұыңа инеиуаз аашьацәан,
 Хыма-ңсыма җырбацәан.

Урт ахьцозгы ааигэзан.
Уаҕа дрықәшэит ауачар.
Адэны ишгылаз иаилазан,
«Уааи» азырхэит амачар.

Арт ашыңагы ашыаңан,
Усда баша қамсаңан.

Атәәца дамтаст арҗыс тынч,
Ибжыы тганы ихәауа «Ура»,
Ахы лахазма атцаула!
Имгәаг иамхәеит уаха «ҕәырч».

Арт афыцъагь аашъацѣан,
Хыда-гѣыда ныкѣацѣан.

Атэца цага ихыхэхэо
Рапхья игылаз азна ртэы,

Аашьаныкәа иҗыхәхәо,
Нак дагәтасхьан итарцәы.

Итәаз афыцъегь аашьацәан,
Амшгашакә, мышгацәан.

Ацәца цага иагым дура,
Итәны игылоуп, ихыҗеауеит.
Аашьаныкәа ихәоит «Ура»,
Баша қамсажә дыччауеит.

Итәаз афыцъагь аашьацәан,
Баша гәырҗа, мышгацәан.

Амш хәларгы иаагыла,
Алашьцара иама ицоит.
Башаныкәа, баша гыла,
Амш еикәара игазоит.

Арт афыцъагь аашьацәоуп,
Гыцъы Мези ирдацәоуп.

Иахьа иубозар изазоит,
Рыбла амца канаҗсо.
Цака икахар ихәазоит,
Нас исашәхәеишь арт зыҗсо?

Арт афыцъагь аашьацәоуп,
Кахагыла хәазацәоуп.

Рәызцәа нахьхы акрахьыруа,
Арт знеизом, «игәышуеит».
Ааигәа ирбар атла шәшьыра,
Иамцагәырҗоит, икәашоит.

Арт афыңагы аашацаоуп,
Усда баша кәашацаоуп.

Иахьа дара рзы зегь башоуп,
Җыжәроуп, зыжәроуп, уаҗа акгы.
Аха ишнейуа уа ирымбашеи,
Усда ишхәартам арт җаргы.

Акаа, 1934

АХЫРҖАР

Еибашьран... Еилас-өеиласран митәыла...
Алға хачлан ажәван җкьа.
Ахьырҗар Кыаразаа ирыцрагыла,
Еибашьра ицауан рыкекынтца.

Азәи-азәи еикәҗыртуан,
Рабҗар шытыхны ицарцы.
Рыфны-ргәара иаҗыртцуан,
Ахақәитразыхәа иқәпарцы.

Кәах-х-кәеиө...
Ах, уыө...
Кәах-х-кәеиө...
Ах, уыө...

Ашьха, ахәкәа, аҗста җааа,
Абнаршәыра еимыцкьа...
Рабҗар шытыхны ашацахәа,
Инеиуан зегьы еицрыхәхәа.

Амла иакуа, афатә рыгны...
Ршьапкәа җыкькьа җашьятәыла,

Рымч иаеиғза ргәеибардуны,
Ирыхъчауан ахыырңар Аңсынтәыла!

Кәах-х-кәеиѿ... кәах-х-кәеиѿ...
Ҳаит, амарңа, шәеитамхан...
Кәах-х-кәеиѿ... кәах-х-кәеиѿ...
Тышеи кәареи шәыртамхан!

Ашә ирылцуаз ңхзцас ибауа,
Раға абңарла деилацала...
Мғи қәыци шхәала иркыцуа,
Дрыма инеиуан дыбжәацала.

Ҳаит, амарңа, афырхацәа!
Ахышьтра иқәлаз шәарт ахацәа...
Шәаға деилажәга дхагахазшәа,
Атыша шықаз ихы лахазшәа.

Ҳаит, амарңа, шәгәы кашәмыжын!
Шәѿыза, шәықәла уаѿ днышәмыжын.
Дышьтышәх, шәитдал ахы иартәаз!
Ашә злыцуа уақа итәаз!

Умшәан сѿыза, угәы ртынч,
Гәырѿа қаумтқан... утахәхәаза.
Уцә ураҳатны, уцә тынч,
Атса шугроу ихъантаза.

Азын, аңхын урт еилырымхит,
Рхи рыхәшәи баша инырымхит,
Уахынла ґынла имтәазеит,
Ртәыла ґыцғы еиқәдырхеит.

Ашәа хәауа шытахықа ихынхәит,
Аңсны ағар еицхаршышы.

Акармеи атлеи реипш еикәәхәит,
Аңстазаара җыц дырҗиарцы.

Араҗа иабаҗоу – иҗам ңсшьара...
Акәлак дгылан ицкәа хуа.
Анаҗа, араҗа агәрбжыара,
Амҗа рзикуан дыцәҗаршуа.

Анахь иагәйдлеит, арахь иагәйдлеит...
Афронткәа зеггы рыцкыарцы.
Акулак дахыҗказ уаҗа иакәлеит,
Ашьа зызкартәаз дыргәҗарцы.

Җаит, амарҗыа, афырхацәа!
Ахыырҗар бзиахә ахыз згаз.
Шәымч еибыҗа, шәҗы еибархатца,
Шәыриааиroup шәускәа шәызлагаз!

Акулак цәҗбахәыцра иагәылхәа,
Аколнхарақәа рчаңоит игәҗәаза.
– Шәызцом ңхыаҗа шәаагылхәа,
Амҗа рзызкуа дыңхатца.

Җаит, амарҗыа, ахытәышьтра,
Ахи амцеи шәырҗагыл!
Шәҗыеҗны шәықәыз апартия рышьтра,
Шәәҗеивтцаңсала шәеивтцагыл!

Акәа, 1934

АҢСНЫ

Амшын еикәа маҗа җасабла,
Аган иаҗықәыршоуп ицәқәырпуа.

Ашьха дуқәа мыцхәы ицхашьазшәа,
Еидгыланы ихәыцуеит рыҭәхәхәа.

Ашьха, ахәқәа, адәыпшза дуқәа,
Еифырпца, ицыххаа, ицкәа иргоит.
Арацәа, аихаза, афымца ҭыпқәа,
Тәыс иҕатцауа пхьаҕа иқәңоит.

Аамстеи ҭауади ықәцаны игылт,
Миллионла аҕьажәлар атәыла чацауа.
Махәҭа ҕәҕәала аҕефхәа еидгылт,
Ахәса, ахацәа, урт рҕацәа.

Адгьыл бзиоуп ишәтуеит ара,
Аҭатын, ачаи, агеран, арахис.
Амуча усқәа хлантцы ишьтуа,
Ицәыртцны иқәлеит аҕьажәлар рус.

Иахьа иузырбода араҕа ҕьаргы,
Аҭсуа маруга атәахә цәмәтәа.
Атрактор неифеиуеит агәгәахәа абжьи,
Ахәыста, адәаза еихала еифрыппуа.

Рыцхареи гәаҕреи хәтала ирзуа,
Аҭсҭазаара беиа иазцоит жәлары.
Ацәҕьа зыршуа аклассқәа ныхуа,
Азеипш дунеи рчаңоит игәҕәаны.

1934

ҔӘБЫЗ

Зегьи идыруан,
Зегьи имхәози,

Иажәә ңшзамзи
Җәбыз мыжда.
Ашкол дтәнеи,
Хәбарҗы дтәнеи,
Ашәкәы даңхьон
Акыр мышқәа.
Зқышқәса рнафыс
Ажәабжь ирхәоз
Иара ихәауан
Ажәаңкала.
Иахьа ирхәоз,
Иацы иказ,
Издырзауамызт
Җәбыз җыала.
Адам Смити
Ричардсони
Ихы ргахьан
Урт дышрыңхьоз;
Факстроти
Чарлистони
Дымкәашози...
Аха ңшышьала,
Җынч ахала
Аекзаменгы мааи...
Астол иахамтәеи
Ацаџцәа рееизга
Рқяадқәа кны.
Җәбыз дымнеи,
Астол даахамгылеи
Иңьымшь ратцәа
Иҳаракны.
– «Иабакоу Польша?
Акартаҗ унеи
Исырбеишь лассы

Англия тәыла?» –
Кәбыз дабакоу,
Ихы млеии
Дхәыцуа дзырѡуа
Дыңшуеит дгыла.
– «Исырбеи унеины,
Уңхамшьан Кәбыз!
Иабакоу акартаѣ
Днепроргыла?» –
Кәбыз дабакоу
Ихы млеии
Дхәыцуа дгәакуа
Дыңшуеит дгыла.
– «Исашәхәо закәызеи?
Польша захъзузеи?
Иабакоу Англия?
Исыздырзом дара.
Исмаҳац, исымбац
Зсашәхәо закәызеи,
Исашәхә атоурых
Иказ хара!» –
Абасгы имхәахи,
Ихгы дымѡахеи,
Кәбыз арцыс
«Зегы здыруаз» –
Изырбахьадаз,
Иазхәахьадаз, Англия, Польша
Атзамц ишкыдыз!..
Арцаѡы иаразнак
Ихы дламышеи,
Илахь аңхзы
Аакәнамтәеи,
Кәбыз дахьгылаз
«Атак ахымхәоз»

Иахызымдыруаз
«Ааи» «беи».
Уара иузымтцаз
Рыңсы тамлеи
«Минус» ажәа
Уа иҕамлеи!
Җаит иухъзеи
Арцаџ хатца?
Ажәытә тоурыхқәа
Думырцози?!
Уажәа роуны
Убжыи иацца,
Ажәабжь дуқәа
Умхәалози.
Дубома дышгылоу
Издырзом акгы,
«Наизуст» иитцаз
Ихаштит Кәбыз.

* * *

Кәбыз сымыш,
Ҙым, убаҕоу
Шықәс дуззак
Баша умныкәеи?!
Иуцаз арбан?
Уи абаҕоу?
Уңшааишь лассы!
Адәы унықәлеи!

* * *

Ари башоуп
Ари хәартам
Ари мчыдоуп
Зеггы рзы.

Аҫыц уцароуп,
Акарта удырроуп,
Уус шытоумцан
Уацәы азы.

Акаа. Маи, 1934

АМАЦА ИАСУА АУАҢЫ АБАР ГӘЫДА НЫКӘАҢЫ

Уасла уасла
Угәы утасла,
Уасла амаца
Мазала.
Уаҕа уңацха
Уагәа, уацха,
Иафуп хланцы
Ацара.
Гәыда ныкәаҥ,
Абзамыкәажә,
Хара ныкәа
Малағәыр.
Анаҕа, араҕа,
Унеир уаҕа,
Ирутом таха,
Талағәыр!
Гәыда цсажәа,
Баша цәажәа,
Ихәар хажәак
Иузырха.
Нас дгәоутоит,
Наҕ дыпхоуцоит,
Хара дтуцоит

Амзырха.
Гәыда ажажәхәа,
Нас абажәхәа,
Ас ахьңашәхәо,
Шәизыңшы:
Ихы пхьахәо,
Акәатахәа
Иңсы аңашьа
Дамыңшы,
Имацара
Амрацара
Ишьтаңеиуа
Иңаңхо,
Имгәа зага
Изымдырзакәа
Ижәны дңеиуеит
Дейкәаңхо.
Иңьыба иңажьуп
Уаҕа еилажьуп,
Гәыда имаца
Еиларҕы,
Иңсы длахоит,
Ихы дҕахоит,
Иижәыз дамоуп
Дхәаҕы.
Амаца дасуеит,
Игәы дтасуеит,
Уа дышьтасуеит
Дыңцакы.
Ихылңажә ықәңа,
Маҕак адтца,
Хәызбак рықәңа
Еизакны.
Гәыда уасла,

Угәы утасла,
Уасла амаца
Мазала.
Уаҕа уцацха
Уагәа, уатцха,
Иаҕуп хлантцы
Ацара.
Ари абжыарак,
Агәарабжыараҕ,
Ғәыда абаша
Дубазом.
Дабацеи җарпыс
Хеиҗахәартас
Ари уаҕа
Думбазо?!
Ихылца агазма,
Имаҕа бжыазма,
Баша дасма
Ғәыда зажә?
Ауаҕ ага,
Имаз нага,
Амаца иаиҗеит,
Иҕоу сашәхә.
Иҕоу абасоуп,
Ғәыда дбашоуп,
Иахыа хәашоуп
Уаҕа мап.
Уасла, уасла
Угәы утасла
Уасла амаца
Мазала.
Уаҕа уцацха
Уагәа, уатцха,
Иаҕуп хлантцы
Ацара.

Гәыда иҗацха,
Аҗнытҗа уатҗа,
Уаҗа алшом
Инаахеит.
Иаанда гәара,
Еидигәалаз,
Имам гәалас
Ибаахьеит.
Иухъзеи Гәыда,
Цада җныда,
Умшақә Гәыда
Аҳаҳаи!
Гәыда хыда
Сара сқытаҗ
Иузырхәаз уаҗа
Иумаҳаи:
Гәыда дбашоуп,
Амаца дашьтоуп,
Иусқәа кажьуп
Еилажәжәа.
Аус дацәыҗуеит,
Арыжәтә дазыҗуеит,
Адәы дықәуп
Омашәа.
Аашар дкәаруа,
Амшеикәара,
Гыд икәарахь
– Уцаларгы
Уцала...
Уаҗа иҗыза,
Цьаңар гәашьа,
Дидыртәала
Амаца дасуеит
Мазала.

Уасла, уасла
Угәы утасла,
Уасла амаца
Уццакы.
Уаҕа уҕацха,
Аҕнытҕа уатха,
Иамам хыбра,
Итцкәҕәны.
Абар Гәыда ныҕәаҕы
Амаца иасуа ауаҕы.

Октябр, 1934

АТЦХ ЛАШЬЦАН

Абжыы рыцәҕа
Амшын шыҕаз,
Ибылҕа хәмаруа
Цшак аауан.
Аҕба дуҕәа
Алҕа рхылҕа,
Рыбжыы еитдыхны
Итцәаауан.
Чангәыр бжыушәа
Ахьхәа-хьхәхәа,
Атцла рыбҕы
Ашәа рхәон.
Амшын хәмаруа
Ахьачахәа,
Асса-мысса
Езнахәхәон.
Амш мыхәлацызт,
Адунеи лашан,
Зынза шоран

Амра җхон.
Сыңса дула
Иҗахәхәан,
Ерцахә ашьха
Еикәәҗхо.

* * *

Адыҗ-дыҗхәа
Алҗа ахҗа,
Атрактор ықәын
Ицәқәырҗо,
Анышәгәалқәа
Еныҗҗа,
Адәаза шыҗхны
Еҗрыҗҗо.
Абнаршәыраҗ
Рыбҗыи гон,
Еихеи хәархыи
Амҗ хәо,
Аҗла дуқәа
Еицхыжәжәон,
Рдац иакзамшәа
Еицхыҗәҗәо.
Адгҗыл җыцқәа
Иуацраха,
җыц ажәәан
Дара ирбон.
Амҗ ирхаз
Абацеи мшәан?!
Ибыл-чыҗны
Иццышәха ицон.

* * *

Амра нцәыралт,
Аиатә цәыртцит,

Амши атцхи
Ааилгазеит,
Алашарагъ ус
Иацәымзи,
Атцх лашьца
Ааигәазеит.
Атрактор гылан,
Ус ауамызт,
Аңсы ашьозшәа
Имқәацо,
Ааигәа-сигәа
Дубомызт,
Уи зыхьчозгъы,
Лагә Начхьоу.

* * *

Паца дгылан
Уахь дыңшуан,
Гәтыхас иман
Дымтәазо.
Изыхьчоз иаaira
Дазыңшуан,
Ғымтұа ажәакгъы
Имхәазо.
– «Ишқарзутәу, нас
Арт уара,
Атрактор нрыжыит
Изацәны,
Цхыбжьоншәа зны
Азә днадгылар,
Дцоит иаразнак
Еимцәаны».
– Апионер Паца
Ғынч дымтәеит,

Агәтыха иман
Уи цәгәлала.
Дахьцаз уафгы
Имбазеит,
Атцх дналалт
Мазала.

* * *

Лабак икын
Иргәгәаны,
Абцъарс иман
Уи уаха,
Игәы мышьтыкәа
Иеыргәгәаны,
Днеиуан лассы,
Деилыхха.
Уи дышнеиуаз
Агәашә ибеит,
Ифыза Кәбыз
Дахьынхоз.
Ус кәитцарцгы
Уа избейт,
Дима дцарц
Иа дахьцоз.
Агәашә днадгылан
Ус неихәейт,
– «Уааишь аранза
Аказы».
Паца ифыза
Днеицрашәейт,
Ихь изымдрит
Хәылқазы.
– Уабаказ Паца
Умшәазакәа,

Абар хәлеит
Илашьцароуп,
Уааи афныҕа,
Ара умтәакәә,
Уаала хцап,
Уңсы ушьароуп.
– Ассир ыҕоуп
Иуахандаз
Уаргы са сеиңш
Уццакрын,
Хатрактор ахыҕоу
Иубандаз,
Ассир збеит хәә
Ухәхәарын.
Хылаңш дамам
Иара затәыкны,
Адәәза иқәгылоуп
Еибаза.
Уи зыхьчозгы
Наҕ даңыртңы,
Ақыта дрылоуп
Дығәғәәза.
Уаала Паца
Саргы сцоит,
Ус анакәха
Иҳахьчароуп,
Уаха атх
Цәгьа илашьцоуп.
Хгәаҕышт, аха
Иҳахьчароуп.

* * *

Атх ҕынчын,
Илашьцан,

Бжбык ҫаргы
Ус игомызт;
Ацла дуқа
Итахахан,
Рыбгы уалцшны
Жәһан убомызт.
Ашышықа инеиуан,
Ицаажәуамызт.
Кәбызи Пачеи
Рыезаны,
Шәареи ызареи
Ргәалашәомызт,
Ргәы акалан
Ихахәханы.
Цәгә иархәыцуан,
Ргәы цнажәон,
Рзеицш трактор
Ахытынхадз:
«Ишпыкәыз иааныжыны
Ус ишцоз!..
Зеицш малуп
Уи ҳа ҳзы.
Зегы иртәуп,
Зегы ирзеилоуп,
Зегы ирыхәоит
Иахызы.
Ари збада,
Ари заҳада,
«Хәлеит» анырхәа
Уатәы дубап,
Ас катца хәа
Уазхәадаз?!
ҫыракыр ицозма
Уи удулаң».

* * *

Аицѣаѣаа
Хыхь ихала,
Бжыблак рыла
Цака ипшуан.
Рымацара,
Дара рхала,
Рыбла тыѣѣа
Изырѣуан.
Абнаршѣыра
Тынч ицѣаз,
Цытбжыкгы
Змыргазоз,
Еибартѣыуа
Ацѣа-ѣѣаѣа,
Ацар нылпрааит
Имшѣазоз...
Абна гѣара
Иѣѣаны,
Ибѣа ырхѣа
Ишьѣакны,
«Анѣѣа са соуп» хѣа
ѣѣаны,
Азѣы абна даалцит
Дыѣѣакны.
Рыѣѣак, жѣаѣак
Уаѣа иман,
Хѣызба ѣаѣаѣа
Иѣѣыба иѣан,
Ари закѣызеи,
Хаи ѣѣушьѣ, унан,
Лаѣѣшь иами
ѣѣгѣѣѣан!
Зны днатѣеит,

Нас дгылеит,
Днаңшы-ааңшит
Анахь-арахь;
Ихы ахәыцқәа
Ааилагылеит,
Нас ддәықәлеит
Атракторахь.

* * *

Ирытәа наган
Абру иаркны,
Днаха ҭахеит
Хыхь тәҕа.
Ижыхәа дҭаха
Дыццакны,
Иацирхырааит
Деитцакыуа.
Абру алҭаа,
Амаа ҭцәа,
Днеитәцеит иаразнак
Уи шытахьҕа.
Ишьяҕа нартбаа
Дыццакуа,
Абна дажәлеит
Игәы тҕыа.
Еибарс иҭны
Иааикәҕыашеит,
Кәбызи Паҭеи
Рлаба рхха.
Ицыба аҭасха
Наирымтазеит,
Дыркит иаразнак
Деилырхха.
Лаңшь ибҕа

Уаҕа иҕырцэеит,
Игэыла изла
Дыддырбеит.
Уи нахысгы
Ацыхха ҕымцэеит,
Абахта аҕынзагы
Дларыгзеит.
Ашоура цэгала
Уи даргэаҕуеит,
Амт ааисуа
Дтатэоуп.
Ииуа издыруам,
Дмадаҕ-мадашэоит,
Амаиқара
Ифатэоуп.

Аҕаа, 1934

АШЪАМҘА

Апоема

Уи иеиңш иҫоу амдыр дахшыуама.

Л. Кәйїһниа. «Шъаризан»

АКТӘИ АХЫ

I

Иацеиңш иахьяггы
Амра гылоит,
Амра җашәоит,
Ихәлоит, ишоит.
Ажәлар гәйрҗәоит,
Ашәаңыңаң гылоуп,
Аамҗа ңырны ңхьяҕа ицоит.
Ауаатәыҕса кыруеит,
Инхоит инҗоит,
Аашар ицоит,
Иаахәлар иаауеит.
Крызуз крифоит,
Изымуз даанхоит,
Доусы дызҗу
Аус ҕаитцоит.
Амра ңхозар
Цәгьяла ишоуроуп,
Ақәа анлеиуа
Азқәа хыҗуеит.
Аңша нықәс-аақәсуеит,
Адунеи лашароуп

Ахәқәа, ашьхақәа
Гыла ихәыцуеит.

II

Иацеипш иахьагьы
Амшын еисуеит,
Ашәах хчыла
Ақәара иафьқәсуеит.
Ақсаа гәырғоит,
Амшын ихуп.
Ҷынла мшуп,
Уахыла цхуп.
Ақсызқәа Ҷырбауа
Азы изаауп,
Рцыхәа ршәшәауа
Илеилыс-Ҷеилысуеит.
Ақәара иавоуп,
Рхы рыхьчароуп,
Аға дрымоуп,
Уртгьы еилазызоит.
Ағба дуқәа
АлҶа рхылцуеит,
Рыбжьы рдуны
Хара идьргоит.
Цытк антцлак
Абағәаз инаңырцуеит,
«Бзиала» рхәазшәа
Ихыла ицоит.

III

Ашәах рыхчыла
АрҶаш леиуеит,
Абжьы цәгьоуп
«Атәыла арбгоит».

Ацакъа шкәакәа
Гыла изырѳуеит,
Ашәарах аґала
Уахь инеиуеит.
Еларша-елатәи
Амѳахәастақәа,
Аккара итцганы
Хара игоуп.
Ашәарыцацәа
Инкәаратца-аакәаратцуа
Урт ирнуп.
Иахьаггы икоуп
Ацәгъа тынха,
Ацәгъа дырны
Бзиа змуқәо.
Урт дара роуп
Хаґацәа рцәынхақәа,
Зыцсы нтшәаанза
Хәартак змузо.

IV

Иахъа хтәылаґы иззылашаз
Ацъажәлар роуп,
Хланцы ицеит
Амалуаа зегъы.
Урт иреиуоу
Уажәшьта дґамлароуп,
Дґаланы изалшом
Урт азәгъы.
Икоуп инханы
Зыцсы тахаз,
Ацырбел иаѳызоу
Ашьа зжәуа.
Уртгъы ннахуеит,

Иннарцəоит җайыызара,
Аҗаҗəлар еидызкыло,
Ргəы җазцауа.
Арт ацырбелқəа
Итəаны изырџуам,
Рымч иҗсуа
Еизганы иқəоит,
Цəгьарак җарымцаргьы
Ргəы иауам,
Ишыҗсуа баны
Мыцхə рəырҗьоит.

V

Урт маза иныҗəоит,
Маза кыруеит,
Азəы ианибо
Рыцхак иџызоуп.
Аусахь анеира
Дара рəазыркуеит,
Иржəуа дырбар
Дара дырџызоуп.
Урт рышхам
Злалаз дыкоуп,
Урт дыржьоит
Ихы җырҗьоит.
Ацəгьа хəыцуа
Адəы дықəуп,
Ацыхəтəан зынза
Ихəтəжə ддырззоит.
Абар иааигəоуп
Рацəак бжəам,
Уртгьы цоит
Дара иахьыртыҗу!
Ируа башоуп,

Акгы ирзацсам,
Иагоит иннахуеит,
Дара ирцалыху.

VI

Амш ззымгоз,
Зура маңыз,
Зхы зыцэцагы
«Имыцхэны» иказ.
Хара хтэылан
Урт згашаз,
Иаман ицеит
Дара ириааиуаз.
Амра цхара
Урт ирбауам,
Ацх качча
Дара ирзыкам.
Урт ахыцаз
Нышэда егырбауам,
Гэырғыа-ччара
Дара ирымам.
Дара ртыцан
Ичча-хэмаруа,
Ацыа збауаз
Ажэлар гылеит.
Афыц чацауа,
Ажэйтэ ырзуа,
Апартия рацгыла
Цхыака идэықэлеит!

VII

Аколнхарақэа ҫиауеит,
Амал ду рчацоит.
Игэырғыа-ччауа

Рнапы еибаркны.
Акультура шытыхны
Пхьаҥа ицауеит,
Аңхәыс, ахатца,
Нас ахәчы.
Дук исроууам,
Иҥоу шәасхәап,
Шәа шәазхәыц
Ара иѿу.
Хара ицахьоума
Ааигәатә ихәоуми,
Шәаңхьар ижәбоит
Цаҥа иану.
Урт зцәымгү
Наҥ игәтасуеит,
Ихы ларха
Хланцы дрышьтуеит.
Акы иаңсамкәа
Баша ицәқәасуа,
Уи даанрыжьюам
Зынзаск дрыцъоит.

VIII

Цьансыхә Ларба
Цәгьа дуаѿгарын.
Имал маңын,
Игәы ҥгамызт.
Уи дцкәынан,
Мыцхәы деилкьан.
Ҥагьареи хагареи
Иара иҥахзамызт.
Иашьцәеи иахәшьеи
Аазатәыс иман,
Ашкол иҥан.

Иара дхандеиуан,
Акоммунист партия
Иара далан,
Аңхъара афра
Цытк идыруан.
Еизарак аныкоу
Уахь дцон,
Дагхазомызт
Уи бзантгы.
Аус идыз
Ламысла икаитцон,
Сааңсеит ихэомызт
Баша аказгы.

IX

Аколнхара анышьяқәгыла
Раңхъа далалт,
Аусушъа
Уақа идирбеит.
Ацара ззымдыруаз
Рарпхъара далагт,
Ашъышъа, аңхъашъа
Иара идиртцеит.
Аус зуаз
Иара драңгылан,
Хыс дрыман,
Рутәы дирбон.
Еитцахоз дгәеитон
Гәалас диман,
Днеины дрыцхраауа
Пхъақа игалон.
Цырхага рзызуаз
Иара драқәцон,
Перо цынтала

Деибашьуан.
Актив идгала
Усгы реихэон,
– «Шәымтәан, шәықәңа,
Ахахаи, шәмаашьан!».
Ғас дызмаз
Такәы ирацәан,
Мыцхә дахьеилкьаз
Дара ирҗахымызт.
Ииуаз иихәоз
Шьацас ирбауан,
Иара изыхәан
Урҗ раззамызт.
Җьансыхә ихабла
Илаңш ахын,
Уи аколнхара
Мацараҗ дтәамызт.
Анардн амацеи
Иара драған,
Урҗ ирҗызгьы
Җың риҗомызт.
Иара дызлаз
Бзиа дырбон,
Апартия дызцалаз
Иара иҗызцәа,
Зегь җхьагылаҗс
Иара дыршьон,
Инапы ианырҗон
Дара русқәа.

XI

Акмҗар иачеика
Хылаңшра аиҗон,
Уск анырҗбоз

Иара дзырѡуан.
Аиаша зымхѡозгы
Уаѡа дгѡеитон,
Уашьтан дѡагылан
...Уи Дахьирхѡуан.
Абжъааѡны иара
Урт дрызкылѡшуан,
Ажѡала ирхѡоз
Шынарыгзоз гѡеитон.
Русумѡа
Уаѡа дахѡаѡшуан,
Абзиа, аѡгъа
Елкаа иреихѡон.
Абар иахъа
Еизаразар,
Раѡхъа дниуан.
Ѣансыхѡ уаѡа,
Аамѡала имнеиуаз
Крихаразар,
Гѡыбѡан иитон.

АѢБАТѢИ АХЫ

I

Амра ѡхон,
Ѣѡгъаза ишоуран,
Аѡла рыбѡгы
Канзауан.
Адгъыл хахѡа
Ѣѡгъаза еилалон,
Аз-кѡараѡа
Ѣабауан.
Ауарбажѡ дуѡѡа
Халаны,

Азба иҗажәкуа
Иңшаауан.
Рыбжыи еицакны
Ихаууала,
Цыгәтас хыхынтә
Ркыу быжь гауан.
Ажәтар җыцқәа
Ичыр-чыруа,
Ахыбра иакәшон
Еимдауа.
Амт, ахәац,
Азыркәиқәа
Хапыц царыла
Икәшәауа.

II

Шыибжьон аңсшьараз
Ахабла еизеит,
Аусхәарта аңхьа
Араду амта.
Акомҗар иалаз
Уаҕа инеит,
Актив еицәажәон
Наҕ иналтшәа.
Цьансыхәгы дыҕан
Урт ахыцәажәоз,
Ибжыи мырдукәа
Ажәак ихәон.
Ибашоу усмызт
Уи дызлацәажәоз,
Аусутә иҕоу
Уа идирбон.
«Ахаҕаи, аҕызцәа
Шәмаашьароуп,
Шәымч ишәымоу

Шəымтəахыроуп,
Иахьа рыедырғəғəоит
Ҳағацəа,
Иныху ҫыышəымшьан
Урт алақəа!»

III

Иахьа Һаизарағ
Сыла иабейт,
Тыкəа дхагахоит
Иҫсы цоит.
Анахь-арахь
Дшаҕь-шаҕьоит,
Азəа игралан
Дагазоит.
Акомғар!
Шəара
Азəк иеиҫш шəыҕаз,
Ажəала, усла
Ғəғəала шəықəҫа,
Ииашам, аиакəым
Ара ихазхəаз,
Иихəаз шхəартам
Уа ишəырба.
Дук мыртцыкəа
Аусзбра иалагт,
Ашəахтəкəа рзыхəан
Уаҕа ицəажəеит,
Алхыџцəа иҫыцны
Уаҕа иалырхт.

IV

Ажəа рымхны
ҫьансыхə дцəажəон,
Итəаз зегьы

Уахь ицшуан.
Аусқәа иҕаз
Урт иреихәон,
Цхәыси хәцеи
Зегь зырфуан.
Тыкәа дбылуан,
Амца ицран,
Цьансыхә дахьгылаз
Хцаны дибон.
Игәы цыжәжәуа
Блала дыңшаауан,
Аха иабакоу
Ифызцәа ибом.
Урт абакоу
Рымчқәа каңсеит,
Цытк антцлакгы,
Рхәтажәқәа ызуеит.
Адунеи изқәызгы!
Ишацәтәыму баны,
Ғаахәыра рмоуа
Зынзак иаңырцуеит.

V

«Ауал хшәароуп,
Цхьаҕа ҳаихароуп,
Ихагу хусқәа
Нахагзароуп.
Азәгы амала
Акрахцәиғауам,
Ғазмышәазгы
Баша акырхаиҕауам».
Цьансыхә иихәаз
Тыкәа дарқәцеит,
Игәы амца
Ғанатцеит.

Дыткьарц, дыңарц
Уака иакәикт,
Нас дгылан
Ус ихәеит.
«Иухәаз зынзак
Схы сыхнахит,
Ихамоу жәгарц
Шәәфуп шәара.
Шәәкәытц, иазхоуп,
Җцәа ххышәхит,
Шәәкәытц, шәәкәытц,
Шәәкәытц уәжәшьта».

VI

Тыкәа ииҳәаз
 Шытахьҕа иҕатцәиит,
 Акомҕар гылан
 Уаҕа ицәажәеит.
 Рускәа рееины
 Ишыақәдыргәҕәеит,
 Ыҕаҕатәи рускәагыи
 Реаздырхиеит.
 Аколнхара иалаз
 Аҕажәлар,
 Хыдцас иргеит
 Иара уа,
 Рылататәқәа
 Ирылгар,
 Җхәарала иршәарц
 Урт ыхәта.
 Тыкәа иҕыццәа
 Дук ҕамлеит,
 Ибҕа ццәаны
 Уа даанхеит.
 Игәгыи цәгыашәа

Еицхазон,
Ихы зқәикшазггы
Уаҕа избон.

VII

Дзатцәыкны дгылан
Хара далцны,
Дхәыцуан, дгәырџон
Дахьзатцәыз.
Атәымнап инаҕаз
Имал иалцны,
Зымџа ацара
Иахьаҕыз.
Гәҕыхас иман,
Дагьаргәаҕзон,
Иџны, игәара,
Ижәқәа, иеы.
Ицсы иҕахазггы
Уаҕа иҕнахзон,
Иахьа иаҳаз
Ажәа мчы.
Ари ас дгыланы
Кырггы дхәыцуан,
Иахьа акәхызма
Есқьынггы.
Ацьяжәлар рхақәитра
Ицсы ихнахуан,
Дбылны даман
Деимтцәатәны.

АХЦАТӘИ АХЫ

Ашоура иҕаз
Ацсабара,

Аңша хьшәашәаза
Иаацәырцит.
Тыкәа дзыдгылаз
Агәашьа днадцит...
Аңсааггы ыт-сытхәа
Ааикәҕыртит.
Адуinei лашара
Зцәызы инеиуаз,
Агәтыха имаз
Иртәарц избеит.
Иңсы мцауа
Дахыгәәтеиуаз,
Ашьа кайтәар
Деигьхарашәа ибеит.
Ила итытцуаз
Амца рхылеит,
Иразын ҕама
Длаха-ҕахеит.
Икәымжәы аҕацәкәа
Аатцеиркәакәеит,
Инаҕстәи ажра
Наҕ днахыңеит.

II

Амза шашаза
Ашьхақәа иаарывтцын,
Аңсабара ңарыхәа
Иаалашеит.
Ҙансыхә дыццакуа
Аусхәартә даадәылтцын,
Шьаҕа тбаала
Иҕынеихеит.
Аусхәартә аштә
Кказә иҕан,

Уаф дубомыз
Баша җаргы...
Атла шәшыра
Иеавак дгылан,
Тыкәа дыхәтәыхәтәуа
Ауафшыра иеазкны.
Җансыхә днеиуан,
Игәы җауамызт,
Абҗар иажәлан
Уаҗа икымызт.
Иусқәа зызкыз
Хәыцыртас иман,
Урт разықәпашьа
Амҗа ихәыцуан.

III

Ашыр ирган
Атла днавҗан,
Җансыхә иапҗа
Дааиҗагылт.
«Узцом, уаангыл,
Узцом хәа уасхәеит!»
Абас ихәан
Иҗама ааҗихт.
«Сушьуеит усгы
Аха ажәак уасхәоит.
Уаргы ушьуп
Идырны иумаз.
Сара сушьыр
Миллионҗык гылоит,
Сара сшьагы
Урт ируеит!».
Уаха изымхәеит
Җансыхә ажәак,

Днапкыа-шыапкыауа
Цака дкахаит.
Ипсы ихазгы
Имазеит рацаак,
Илацаагы уака
Инеикэахаит.

IV

Рыла тшаша
Икэеицеиуа,
Аиатэ хыхынтэ
Цака ипшуан.
Амза ссирха
Ишеишеиуа,
Цэашьра ауазшэа
Ипхауан.
Атх тынчын,
Бжыкгы гомызт,
Ашэапыцап гыла
Изырѳуан.
Уахьпшлакгы
Уаѳ дубомызт,
Ахэқэа, ашьхақэа
Тынч ипшуан.
Цьансыхэ итаацаа
Мыцаазацызт,
Ишэауа, изызауа
Рѳны иѳнан.
Рцаашы ибылуазгы
Дмырцаазацызт,
Рашы иааира
Иазпшны итэан.
Урт ирбауамызт
Рашы ихыыз,

Гәфәрас измадаз
Мамзаргы.
Напык дшагаз,
Цәгъарак шихъыз,
Ас игәыгуамызт
Дрымбазаргы.
Цъансыхә дышьтан
Ишьа тәахъан,
Игәы еисуам
Ила иабомызт.
Уртқәа зегъы
Хара ицәцахъан,
Шьтахъка ихынхәырц
Бзанцгы икаломызт.
Ацх цахъеит
Иара дызбода?
Дзатцәыкны дышьтоуп
Амѡа агәта.
Шәацъхәара зуада,
Ибаѡ згода?
Маза дырфеит
Уи уаха.

VI

Измыцәеит, изымтәеит,
Гәырѡас икарцеит
Цъансыхә итаацә.
– Цъансыхә дахьцаз
Уахъ даанхазеит.
Абас еибырхәоит,
Гәырѡала еицәажәоит.
«Сахәшьа баала
Кацраа ркынза!
Кац даахъазар

Уаҕа игәахтап.
Цьансыхә дахьцазгы
Уаҕа ихәихәап.
Нас ҳаизыңшып
Уи уатцәынза».–
«Ибзиоуп, ҳашьты,
Лабак шьтұхроуп,
Атцх цахеит
Мацкгы сшәоит.
Уи деибгам
Амала ҳгәыҕеит,
Дшеибгам здыруеит
Сыңсы цаеит».

VII

Уа иахьнеиз
Кац иреихәеит,
Цьансыхә дышдәықәлаз
Аәныҕа...
Кацгы дласны
Иеааилеихәеит,
Дук мыртцыкәа
Дындәылтцит адәныҕа.
Шәызгылоузеи араҕа
Цьым, гәышьа?
Шәца аәныҕа,
Шәышьталан шәыцә!
Цьансыхә машәырк
Ихьыз цыышьа,
Шәымшәан аказы,
Шәыҕаз тынч.
Сара снықәлоит
Ас адәы,
Дахьцаз еилыскаап

Уи сара.
Иусқәа рацәан,
Гәылак иҕы
Дыңхьазар акәхап
Уи уаха?..

VIII

Имѡа ҕыхьа
Инхауаз,
Кац иреихәеит
Иѡызцәа ҕытѡык.
Цьансыхә аусхәартаҕ
Дшынхаз,
Шәартасҕы дышрымоу
Хәчык.
Еиманы идәықәлеит
Аусхәартахь,
Кац драҕгылеит
Урт зеггы.
Шьтахьҕа ихнымхәырц
Урт арахь,
Рѡыза дымҕшаакәа
Уеизгы.
Амза лашауа
Ажәѡан икыдыз,
Ирықәчца инеиуан
Еимдауа.
Рѡыза бзиахә
Урт зеигәырҕоз,
Дрымбашеи уажәытәҕьа
Амѡа агәта.

IX

«Абар дахьыҕоу!
Җазшьыда, җазшьыда?

Дыршыт хыза
Амға агәта.
Ухәхәа, ухыс,
Абааңсы, Кәңыта.
Ирахә агәылаңәа...
Уласны уңаны!!!»
Абас ихәан
Каң длакәит,
Аңсы деикәикырц
Игәы иңакны.
Аха инапкәа
Ишьапкәа ирымуйт,
Ифәхәан, ишәхәан
Урт зегы.
Цхәыси зҕаби
Рызгы иахауа,
Ифны инеит
Аңсы икны.
Цкәыни бырги
Рыгәкәа иңасуа,
Еизеит аҳабла
Ижәпафны.
Цһансыхә ифызңәа
Апартия иалаз,
Рхы икәыртцеит
Уи цәһәза.
Рфызә дышыны
Зымға ибналаз,
Дрыңшаарц ишьталт
Иццакуа.
Инхаз агәылаңәа
Урт еиңхыраан,
Аңсы дышьтыхны
Афныка дыргеит.
Уа дахьнаргаз

Дук мырцыкәә,
Аңсы имаҗәә
Қәнагала идырхиеит.
Ргәы далсит
Їансыхә иҗызцәә,
Иҗынхацәә, иқәлацәә
Зеггы.
Еизеит ирацәәҗны
Ашҗа иазымкуа,
Акомҗарггы гылан
Рбирақ қаңшь кны.

XI

Ауаҗы дызшыызггы
Хара дзымцеит,
Дыкны дҗахәә
Днаргеит уақа.
Иаразнак ала
Уи ддәықәырцеит,
Иара иахыҗыҗыз
Абахҗа ашқа.
Дҗаркит абахҗа,
Иус рызбеит,
Иңсы җанатҗы
Хақәитра иоуам.
Ацәгъара ииуз
Шықәнамгаз ибеит,
Аха иабақоу
Їсыхәә имам.
Иңсыз ишыаггы
Азакуан иауит,
Қәнамгала инықәаз
Ихаҗа дақәшәеит.
Зшыа кеиҗәаз

Ишъа җалра изауит,
Ғыхы димамкә
Цәгъала даақәхейт.

XII

Аәнду еитқәа
Иашта итагылаз,
Тәым напыла
Ирхаз амал,
Иқбаптажәхейт зегъы.
Уи имаз,
Иафыхәхейт тәәанда
Игылоу аҗьаргәал.
Ирфауа рымам
Амла иагоит,
Ирахә, ипқәыс,
Ихәыцқәа.
Иацеипш иахъагъы
Амра гылоит,
Амра тащәоит,
Ихәлоит, ишоит.
Апролетаршъа зламкәа
Хамәа иапгылаз,
Дыпсуеит дызуеит,
Хланцы дцоит.
Иацеипш иахъагъы
Амшын еисуеит,
Ашәах хчыла
Акәара иафыхәсуеит.
Ауафымра ныкәзгауа
Цәгъала дыпсуеит,
Игәампхауа, иитахым
Иара ипыхәслоит,
Иара Акәа

Абахта дтацсуеит.
Ииуз зѡахеит
Иара изы цѡгыала,
Игѡара еилаѡрит,
Иашта хкаам.
Ихыбрақѡа баауеит,
Еилыбгоит,
Итацауп, цықѡреиггы
Ица итам,
Зегь рылагь
Хланцы дцауеит.

XIII

Цъансыхѡ итааца
Аколнхара иалоуп,
Крыруеит, кырыѡоит
Рызхара.
Уаѡа инеиуеит
Акомѡар иалоу,
Аус рзуны
Ицоит дара.
Цъансыхѡ иашыца
Акомѡар иалалт,
Ргѡы камыжыкѡа
Аус руеит.
Аизара анрымоу
Иқѡгыла ицаажѡоит,
Акулакца рныхраз
Дара қацауеит.
Урт ироуит
Уажѡы аакыыскѡа,
Ажѡхѡа бзиа
Уаанза ирмоуаз.
Иқѡла ицоит

Амѡа изнылаз,
Аѡыза Сталин
Шѡцахѡа ахьреихѡаз.

Акѡа, 1934

АЧАРА

Иахьа чароуп,
Гѡыргьа-чароуп,
Колнхара чашѡуп изхатѡоу.
Анаѡа-араѡа
Ашѡа рхѡароуп.
Икѡаша-хѡмарроуп ѡхьаѡа иѡо.
Аѡын дукѡа
Малла ибеиоуп,
Иѡѡбаа-ѡыѡѡза изѡѡатѡо.
Мал чаѡароуп,
Чашѡа аазароуп,
Хыма-ѡсыма изѡѡѡо.
Ачара руроуп,
Икѡаша-хѡмарроуп,
Хаала ичароуп урѡ зегьы.
Гѡгѡала иѡѡѡароуп,
Усѡа имѡѡароуп,
Рус иаиааироуп есѡьынгьы.
Хаи, даѡ, укѡла
Укѡаша,
Ашыр-шырхѡа...
Умѡхашьан.
Рѡыск дѡагылеит,
Дкѡашарѡ даагылеит,
Баѡы-ласыла: «бааи аѡыѡха!»

Рнапы еинырѣеит,
Ашәа еицырхәеит,
Арґар бзиахә еилыхха.
Еи-ха, аари-ра,
Шәас уара, чари-ра,
Ғафара дула ханхалап,
Еи-ха, аари-ра,
МахәҒа ғәғәала ҳақәґалап.
Иумур – иумфан,
Иуур – умшәан,
Крызуз крифоит –
Мла дакзом.
Баша иныкәо,
Имоу хьзыкоуп,
Ибла еитцыхны дубазом.
Еи-ха, аари-ра,
Шәас уара, чари-ра,
Аґхәызба, арґыс, шәкәашала.
Еи-ха, аари-ра,
Шәас уара, чари-ра,
Аиааира ашәа ҳа иаххәалап.

АКОМҒАР

Амреи аґґеи рыбжьара,
Аҳаир иамто ґсшьара,
Зхы иазырхәо ауаа-ғар –
Ғызас дрымоуп акомғар.
Асыґса жәҒанс амшын иахьамоу,
«Челиускин» хатца ахьтаһаз,
АмҒа бжьызго ауаа-ғар,
Уаґа дрылоуп акомғар.
Ғада ихаланы – ҳаракынтә,

«Изларгәагыазеи» ухәаратәы
Хатцарыла икаҗо аҗар –
Раҗхәа дгылоуп акомҗар.
Наххыи хараза, амра ахыгыло,
Аҗсыцәгыә имцабз иаҗагылоу,
Зшәа иаиеигза иказтәо аҗар,
Уаҗа дрылоуп акомҗар.
Аҗыза Сталин бзиа иибо,
Зхы иақәйтхаз ауаа-җар,
Аусцәгыә ахыыкоу амҗа бжыызго,
Җызас дрымоуп акомҗар.

1935

УАХЫЛАТӘИ САХЬАҚӘАК

Рыла җаша
Икәеицеиуа,
Аиатә хыхынтә
Җаҗа иҗшуан.
Амза ссирха
Ишеишеиуа,
Җәашьра ауазшәа
Иҗхауан.
Атх җынчын
Бжыыкгы гомызт,
Шәаҗыҗаҗ гыла
Изырҗуан.
Уахыыҗшлакгы
Уаҗ дубомызт,
Археи ашьхеи
Җынч иҗшуан.
Ихандеиуаз

Иахьа җныла,
Ацәа иалан
Ихааза.
Рыңхыз бзиа
Уа гәыртәыла,
Дара ирҗықәын
Иңхаза.
Мап, атынчра агәы еисуеит,
Аңсҗазаарагы еилашуеит.

1935

УО РЕРАШЬА, ПЫШӘ АБАША

Шәак наххәанда, уо рерашья,
Иузамҗазо уи ахәашья...
Арас рыҗач, аҗәаша, ахаша,
Уо рерашья, уо рерашья,
Еилагылан абна баша!
Аҗыхәа-баба иамам җсыхәа,
Арас илоуп уи аҗыхәа,
Кәти кәатеи ирымҗо җсыха,
Ирдыпдыпуа ирдыкдыкуа,
Амәа иқәуп рыбла җыхуа.
Аҗқәа хҗаҗья уаҗа ақәыҗьма,
Иамфахьазыз Ғыҗья иҗьма,
Аха аҗшатлакә иарқыҗьқыҗьма?
Еилагылан абна баша
Уо рерашья, уо рерашья!
Аколнхаҗәа хәит амарҗья,
Ари абна хәсны ианхахҗәа,
Ишәҗы какаҗхә уаҗа абахҗа,
Иҗалоит хәа Пышә ианреихәа,

Аколнхацәа леит аҕеѡхәа!
 Ари ишаабо даара ишьахәуп,
 Абахча ахьыкоу адгьыл чашәуп,
 Аха ижәбома Пышә дыччархәуп,
 Аколнхара аиҳаб арҕыс Пышә,
 Ижәбома дшасуа уа атрышә.
 Ихәда икәушәа шьхак едарас,
 Ихәхә абаба, ихәхә арас,
 Имоушәатцәкьа уигь хьамтарас,
 Уо рерашьа, уо рерашьа,
 Абан дахьнеиуа Пышә аѡашьа.
 Унан хкыдкьа, унан хгәаша!
 Алахь ҕаша, Пышә абаша,
 «Бзиа жәуит» хәа жәак ихәашам,
 Хәи дышҕаҕсу иаҳауеи!
 Нас иреихәеит – ишәмаҳауеи:
 «Аус шҕажәуеи шәзырхьамҕази?
 Шәара цәхәынтызи, ацәкьантази?
 Ас шәыбжьыхны шәызкәтәазеи?
 Еи, шәышҕаҕу шәгәагәауа,
 Шәлымҳа нышәла ижәагәа.
 Еи! Шәышҕаҕшу шәдысза,
 Атаххәа сшәыс шәеизысцап,
 Шәҕахны амшын шәынхысцап.
 Егьуп дадраа, шәыццаки,
 Мамзар шәастап «Саловки».
 Ас анихәоз иҕы ашәах,
 Ишҕаиҕачуаз хәи алах!
 Изеихәазгьы «ахлымзаах»,
 Ахлымзаах хәихәеит акаамеҕ!
 Акаамеҕ, аума хала иабейт.
 «Шьҕа иуҕахызаргьы упата» –,
 Ирҳан ицәеимпит еиҕхьытта,
 Икәашза иалҕит ихы ада,

Кәы-кәы, кәы-кәы иархәеит Пышә,
 Уи аткыс ифанда уи анышә.
 Пышә ихъзыртцеит ах тацәы,
 Ишыжәбо иахъыршьит уи ихәы атцәы.
 Нас даарышьтит даеазәы,
 Абыржә иаарышьтыз еиха данеигъха,
 Аколнхацәагыы пхьаҕа ианеиха,
 Аигәышә ццышәи, аиха тари,
 Амахәҕа гәгәеи ахатцареи,
 Имхәо «хаҕәытцны хашпацари».
 Аҕеџуаа аҕеџхәа абна ианажәла,
 Уа исирхеит абахча чашәла.
 Ахаша еихархаит, атцәаша еихархаит,
 Аҕыцқәагыы уаҕа еитархаит,
 – Ақәыцма псыцәҕа наҕ уца – рхәеит,
 Абахча иакәшеит матшәа адацқәа,
 Ашәтгыы ахылиааит, ишәтыкакачха!

1936

КОЛХИДА

Алахь еикәтца шықәсы шәкыла,
 Аамта мџасуан ишлаза.
 Ашьха дукәа еивтагыла,
 Ипшуан нырцәҕа, хараза.
 Шьабыстакгыы икапачапо,
 Араҕа иубомызт адәаҕы.
 Адгьыл зҕача икьахәуа, ицабуа,
 Упсы тнахуан угәаҕы.
 Ахәынтәа, азыткәа, акәыбры...
 (Ашызгыы араҕа мчыла ицәқәасуан)...
 Изымбацда, ацәа иантытцуа Кәыдры?!

Абас Рионггы акырза имѡасхъан.
Акѡыбры халан еилаѡыруа,
Азѡа дуѡа рчаѡауан.
Адагъ шыѡа еилаѡауа,
Бжыраѡала икакауан.
Алахъ еикѡѡа шыѡасы шѡкыла,
Аамѡа мѡасуан ишлаза.
Ашьха дуѡа еивѡагыла,
Иѡшуан нырѡѡа, хараза.
Игѡааз амшынггы аѡра иѡамгыло,
Аѡѡѡырѡа дуѡа аѡѡара иасуан.
Рион азыхѡашъ адамба иажѡлон,
Адгъыл чашѡраѡа ирызѡасуан.
Амш еикѡѡара жѡѡанс иаѡа
Ашѡы еикѡѡаѡала аѡѡахѡѡѡа.
Гѡыблыда араѡа амра икѡѡаѡаз,
Гѡырѡас иаман Колхида аѡшахѡѡа.
Иахъа иѡхѡит амра игылаз...
Зымѡа идѡыѡѡѡѡуп Рион азхыда.
Махѡѡа гѡгѡала еивѡагылаз,
Идыркакаѡѡ ажѡыѡѡ Колхида.
Ахѡынѡѡа ахыѡѡаз, икакаѡѡа,
Бахѡа ссирла ихѡаѡѡѡѡ...
Аѡѡа дуѡа рыбггы акажъха,
Урѡ ироуам, иѡшѡѡѡѡѡѡ.
Адгъыл зѡыдан, адгъыл чашѡран,
Амшын инаѡѡѡѡѡѡ ихѡхѡѡа.
Гѡышѡыла араѡа иааин иажѡлаз,
Анышѡ еиларсеит игѡгѡѡѡѡѡѡ.
Азыѡѡѡа мшынха игазѡ,
ѡѡа иахыѡѡыѡз аѡшахѡѡа.
Иахъа уеимѡѡѡѡ иубаѡѡѡ,
Уаѡ дахыѡѡам ус ѡѡахѡѡѡ.
Алахъ еикѡѡа шыѡасы шѡкыла,

Аамта имѡасуаз ишлаза.
Уи иагѡылиааит еивтагыла,
Абахча дузза, ипшзаза.

Колхида, 1938

ИБАДАҚЬУАЗ АМШӘ
Ажәамаана

Аккара рцәажәо, арѡаш ашьхантә,
Игәрымуа илеиуан илбааҕьа.
Ашоура аныҕала азқәа ахьмацхаз,
Гәалас иаман уи иахьа.

Арѡаш ааигәа ашьхамшә бақыа,
Амырхәага аеаҭа игылан. –
Иалахәмаруан ахахә, амақыа,
Азы иҭасуан уи шыпыла.

Азы иҭанажьуан ауахәа,
Ақьдбажәқәа, ахахә дукәа.
Икыдыззалон азахәа,
Ацла дукәа ирықәлон.

Зны азхықәаҕе абас ахәеит:
«Амч исыло ахахә арѡоит.
Арѡаш чча, уеижәхысло,
Утаба зынзак, уаха иуцлом...

Уара утабеит хәа сымхәыцкәа,
Сзамѡа цәыспуам шыацхыцла».

Амшә шбадақыаз икарахеит,
Изышыцылахьаз акәарақәа

Ашьхаз шреипшым амбазеит, –
Арѡаш гызмал җамбазеит.

Ашьыбжышыҗахь аҗта шхылаз,
Азгѡамҗазеит амшѡ ахѡлак.
Амацѡысрагь имаҗшѡ,
Ажѡѡан хызҗьаз иамыршѡеит.

Иара убаскан ашьапҗьаҗьа
Азы ианеисоз аѡырҗагьа,
Арѡаш җыѡраѡ ақѡа ауан,
Ажѡѡан шыкьуан, илагауан.

Дук мырҗыкѡан азгьы хыҗит,
Цѡқѡырҗа дула зегьы ирхыҗѡеит.
Азы ишьҗнахит ирхѡазо.
Амшѡ ақѡыхѡла, ишхѡацѡоз.

Ажѡамаана цасхѡа ихѡыцым,
Иззеилымкааз ихьзуп дагѡа.
Ахѡҗхѡыжѡ убар уахымччан,
Аѡнуҗҗа иҗѡу умбакѡа.

1938

ИЛОУҢАРОУП ИАНААУРЫХУА
Ажѡамаана

Зынрак азы аамҗа цѡгьахеит,
Асду ауит, ихьҗахеит.
Ашѡарахқѡа еимдо игѡаран –
Рыфѡтѡ иашьҗан, иѡ икѡаруа.

Ақәыцъма ауасатра иахаѡауан,
Акәац тата иарччалон ахафы.
«Сабацари уажәшьта уаха» хәа,
Арбагъкәа иреиеырбон абгахәыцы.

Цәызда ицшаауа атрим-тримхәа,
Ажъа афәан кызги катцәарей.
Ашәыб афачы, икәырза алымха,
Ацыг шәарацон акатцәараф.

Урт ирхыччон иахьтаз атыѡра,
Хъаада-баада, амшә ачала!
Аехәабжыы ссирза уака итыѡуан,
Инахәаахәуа иахьтәаз иара цшьаала.

Енак иаагәалашәеит уи ахәаша,
Аапын шааиз, абнара шфыхаз.
Атыѡра интыцит... Нас агәы иахәашаз
Цъара иамбеит... Амгәа инацрыхеит.

Ақәыцъмафы инейин акәац ианахәа,
Иаапышәырччан ақәыцъма, ус ахәеит:
– Нас, нас дад иутахузеи уаха,
Ушызбо ала, укьатеикәа цәгъа иѡеит.

Иухъыз сгәы иалоуп, иуасхәап аиаша,
Исызхашоуп сара исымоу, уаха мап,
Ацъа умбан ус, иухәо башоуп,
Ухы уацхраа, соупшәыл, иахъанатә.

Абга иатааит амшә ачала,
Абга иахәеит: «сымц умааин, наќ, наќ!
Уа уаха сымам, успыртц цшьаала,
Амала башаза уа ухы ургәаќт».

Ацыггы иамхәеит амшә иахәашаз,
Ажыаггы трысны җара ибналеит.
Шьта узыжьжыода уара ахәаша,
Изхарада иуоуз агәала?!

Зеггы ижәдыруеит, уи мазам...
Измаҳаз иҗынзагь иназароуп,
Азәы изымдыруа ара ихәазам,
Иааурыхырц азы зны илоуцароуп.

1938

СА СГӘАҢХАРА

Ишәалкыа-мроушәа са сгәаңхара,
Иахыа исзааины уатәы ицом.
Ицәыркыа имааизеит уи ахала,
Ианааиуа имцаңшыуп, иҗацоуп.
Жәаха смизеит, сара схәыңзам,
Сажәит хәа исытгәам са слаба.
Сымәа кыаҗоуп, ихәашызам,
Сгәаңхара сыңхәит лабҗаба.
Избеит Ростов, Москва,
Бақәа, Ақәа иафызоуп урт са сзы,
Харков збарггы Бақәа мбакәа,
Калам шытысхуеит афразы.
Ус анакәха, соупшәыл Қәиқәа,
Бара икабмыршәын лағырзык.
Гәырәа маңи гәырәа дуқәеи,
Бааигәа иҗам, ихаразоуп.
Бара исхыбтаз быблеикәара,
Сгәы катцага – сымра иңхо.
Уи иснарбашам мамикәарак,

Уи цəашьушə са исфəпхоит.
Иахьа бызбом, бааигəа сыҕам...
Рыцхароума уи ҳа ҳзы?!
Бгəапхара сымоуп – абар иахьыҕоу,
Сыкəа итəстцеит сгəы разны.
Сымəа ариашоит, нас сархатцоит,
Агəырғьара ашəа са иснархəоит.
Амцəыжəəа снацоит уи сахьатцоу,
Абзиабара сгəы итəхəхəо.
Ус анакəха, сыбла тшаша,
Бара икабмыршəын лағырзык...
Аиаша хьчо, исхəоит аиаша:
Сыпсадгьыл истом даеазəы!

1939

АКОЛНХАЦƏА РАШƏА

Археи фəеи еəфəа мхыла,
Итəхəхəоуп ифычан ииатцəаза.
Мчы гəғəаралеи гəышьамхылеи,
Ҳа иахпызго дҕамлазацт.
Сталин амəа иахирбаз,
Ҳама ихалоит акатцəарахь.
Паса игəаҕуа игəынқыуаз,
Амра шаша рзыкаччарахт.
Иуеиҕуу сымам са сыпсадгьыл,
Сашəа уалоуп ухааза.
Сара сзыхəа угəарабжьарам,
Удунеи ґыцуп, утбааза.
Иахдырхаган иахфəагылоу,
Мра лашара уи ихарбом.
Ҳпартия хатца ҳапхьагылаф,

Амѡа иаша җа иахнарбоит.
‘Еаѡра бҕыла ашѡа хѡ,
Аңша кѡанда былҕа-хѡмаруеит.
Җа җазнылаз ацѡахѡ,
Сталин имѡоуп-гѡырҕаччара.
Иуеиҕу сымам са сыңсадҕыл,
Сашѡа уалоуп ухааза.
Сара сзыхѡа угѡарабҕьярам,
Удунеи ҕыцуп, утбааза.
Җадҕыл беиоуп чашѡ рацѡала,
Разкы шкѡакѡала хҕѡы тѡуп.
Җамра шаша, җа х-Сталин,
Сталин дузза – итѡуп.
Хразк иҕамоу уаѡҕы иахтом,
Цырнапыла арака иахкуп.
Җажѡа бцъарны җара иҕазтаз,
Сталин дузза – итѡуп!
Абзанхара амѡа икѡла,
Арака иахзааиз еиманы,
Салам шѡахтоит, салам дузза,
Ақыртуа, аурыс, ерманы.
Итбаатыцѡуп җадҕыл цыла,
Шѡара шѡзыхѡа хашѡ артуп.
Хѡызцѡа шѡааган шѡҗадзыргылаз,
Сталин дузза – итѡуп!

1939

АУАҦЫ АПСААТѢ
Апилот аңсуа пҕаызба лахь

Са издыруеит, бара бмачын,
Бажѡа еилгамзи бызкын.

Хәмарга бзиас еимхәыц дачын,
Ибыма бдәықәыз адәәкны.
Быџуа быџо цақа бкаџо,
Амра батқан бгәырғатәә.
Амца ибхылкыоз уаха имкыаџо,
Иацхәмаруан бгәатәә.
Брыцашыцуан хыхь ихала,
Аңсаа игәырғыз ашәә хәо.
Уақа хыхьза баргыи бхала,
Бнеирц гәтыхас бгәы иахәон.
«Уаангыл аңсаатә, ужәәа рхаха
Сдухар схалоит ура уғы!»
Абас бымхәози бнапы бџаха,
Хыхь бхалан ахәәғы.
Амра гәежьза барбалтас,
«Бзиала» ахәазшәә иантәшәо,
Ирхәан бзықәтәаз уақа балғыс,
Иныжыны бцон аџнықа, бшәо.

1939

УГӘЫРҒА, АМШЫН ДУ

Ибылға-хәмаруа, ишәах мацароу,
Икаңачаџо ақәара иасуа,
Уаркәеикәеит амра цара,
Угәырға, Амшын ду, угәырға-цәқәасла,
Уара иухыңчалоит шәымрак рыла,
Стәыла амра сгәыкатцага,
Избахьада даәа тәылак,
Абас иахыыкоу гәырғатәагак.
Омар иканңыа қахабғало,
Арақа иузааиуам уи гәыңцәаган.

Розен қыафла акәәпра дхалан,
 Ибжыы газом мал еимтәаган.
 Анаҕа иткәәцуеит алағәым,
 Ашьха дуқәа пыжәжәауа.
 Шықәсы шәкыла итәахыз,
 Ахахә рацәа цыжәжәауа.
 Араҕа итарбоуп азыткәа шана,
 Махәта жәпала еивтагылоу.
 Игәырғәа-хәмаруеит икәандоу цшала,
 Аапын бахча иатәабгыла.
 Ишәты-какачха, инеиужьны,
 Арха дуқәа шытоуп ара.
 Дгыыл цәахәакгы баша иныжым,
 Уи иссирзоуп абара.
 Археи-ҕәәеи еимадоуп,
 Лашькындаргы – уи қалақыроуп.
 Ацста тынчра еилагоуп –
 Адәығба неиуеит агәадакхәа.
 Угәырғәа, Амшын ду, угәырғәа-цәқәасла,
 Угәырғәа-хәмарла – ишәахмацароу.
 Укаңачаңо акәара уасла,
 Уа иухыччалоит амра цара.

1939

АПАРАШИУТИСТ

Ибла иабомызт абнеи ашьхеи,
 Илаңш рыхкьеит азырҕаш дуқәа.
 Бзиа иибоз лымтеи лышьтеи,
 Цаҕа инижыит, иганахь дықәым,
 Уи длызхәыцуам, лыхьз иҕықәым.
 Икыалаңала амра иатңаз

Адстхәа нижыт хараза,
Дзықәтәаз ңырны ҫада ишҫацоз,
Аҳаир гәышпыла иацкьон,
Агәыргәырхәа абжыи гәғәаза!
Игәы шәомызт, игәы хатан,
Ааигәа ибомызт уи ацсаатә...
Амра шаша дңыруа датан,
Ах еиңш днеиуан амра ацахь,
Ацьыр иалхыз дақәтәан ацсаатә.

Ҫык иамхәацыз иахьанза,
Аҳаир иналкьан цаканза,
Илеит иңырны ажәак...
Ари закәызеи, иабанзатә?
Изхәаз дарбан «ҫажәа»?
Агәыргәырхәа ацсаатә сахьа
Жәҫанкә ихалаз ҳаракы,
«Ари абацеи» ухәартәы,
Аҳаир иатцәахт иумта абаха...
Абжыи гомызт даҫаакы.

«Ҫажәа ркынтәи салам шәымоуп!»
Абас ихәазшәа дгәыргьатцәа,
Ацша хьшәашәа нак иңхьацо,
Дкаууа длеиуан аҳаир иаңшәымаз,
Гәы шьамхыла дыгәғәаза.

1940

АШЫҚӘС ҪЫЦ

Ҫахәмаруа, хгәыргьо, ашәа хәо,
Ирейгьу ашықәс ҳа ҳаңылоит,

Асы рбылғыа, еизыхәхәо,
Сахъя шәкыла ихаргылоит.
Җиолка ычыоуп мца рацәала,
Җагәта игылоу дед-мороз,
Дҗаңха җаччоит жакыа шлала,
Метрк абжа даҗароуп.
Угәырғыа, угәырғыа аңша хышәашәа,
Убылғыа-хәмарла хара хҗы,
Ихаңхәа иаххәо ахацәа рашәа,
Убжыы дәықәца харақы.
Измоу дарбан хара ҳада,
Насың шкәакәа знапаҗы?

1940

А. М. ҖОҖУА

Ажәа рацәала сгәы иҗоу сызхәом,
Сажәеинраала, усыхәа абраҗа!
Иаңтәи сашәа иахыа исызхом...
О, амуза, угәырғыа-хәмаруа ушңаҗоу!
Сашәақәа иреиҗы иахыа исхәароуп,
Рифма хаала еишьтәцо.
Сыбжыы, удуха, уҗәҗахароуп,
Сгәатҗаҗынза ушыҗа анҗо.
Игәыҗатҗагоу хара хзыхәа,
Амра дузза хаала изхаңҗаз.
Игәырғыа-хәмаруа иалоу хныхәа,
Худныхәалоит иахыа аҗар.
Зқыбла рыла уара угәартәит,
Агәырацәа гәырҗоит уара узы.
Аңыа ззубаз ауаа гәартәк,
Иҗабуп хәа уархәоит абыржәы.

Уанхэыңызгы угэтыха дуззан,
Ирацэан аусқэа уара узышьтаз.
Угэы иґоукыз цьаргы имырзкэа,
Ишиашаз иноугеит иахьахэтаз.
Хатыр дула, гэыргарада,
Жэа хаа кэышла иуаазеит аґар.
Абар иахьыкоу урт гэырґада,
Итабуп хэа уархэоит игэыргьатцэа!

1940

КЭАСТА ХЕТАГЭЫРОВ

Иацеипш иахьагы ахаґы тахэхэа,
Ерцахэ зырґеит игылан арака.
Терек хэмаруа икэуп ацшахэа,
Ахахэқэа еигэыдцо еилакэакэа.
Уара иубом игэыргьо стэыла,
Заанатц уцэеит утахэхэа зынзак,
О, Кэаста, исгэалашэоит ара уангылаз,
Гэырґашэкла ианухэоз ашэа хааза.
Ацхэызба-цшза лыблеикэара,
Амра шаша алахэмаруеит.
Ашэа умдан илхэоит ара,
О, Кэаста, изит назаза агэырґара.
Икам уаха игэакьа хаблак,
Ацэыуабжь аныґуам ашьха акарахэа.
Амцабз иаґоуп ицэқэасуаз адабла,
Ацьажэлар гылеит гэышпыла аґьарахэа.

1940

АСАЛАМ АҚӘАКА

Сара узбоит, паса сықан,
Убахча сыцан сыңсы шьо...
Иухәаччозшәа уаңхәа, анақа,
Амшын уёықәсуан еилаеёо.

Азын дуқәа аңхын баҳчеиңш
Ашәаңыңаң рхашьшыын...
Ахатцарашәа аниҳәоз ахьча
Ухьз еиҥеиҳәон, дузыңшын.

Сара узбеит, уа уёы сықам,
Уажәахә сымоуп уи бласы.
Аиааира сыман нас Аңснықа
Саргыи снеиуеит уахь лассы.

Сара сеигзом сшәа икаҥәоуггы,
Сыңсадгьыл иастеит аҥоуба,
Иаҥаххозар сыңсы иҥоуггы,
Раңхәа ишасто агәра га!

Снеиуеит ааңын аҥа ангыло,
Хтәыла иақәлаз дҥарханы.
Сыңсеиңш избо сара стәыла,
Ахәра иамоу ҥахәаны!..

Убас сабцъар аҥра инҥарс,
Арашь сақәтәа снеиуеит уахь.
Раңхәа сгәазто аңшза илхәарц:
«Ҧырхатцак даауеит хара хәхь!».
Бриансктәи абнаршәыра.

1942

АМШ ЦӘГЬОУП АХА...

Ажәѡан гәыцкыа аңта нхылан,
Аңша нықәсит ихааза.
Амшггы еилахәлеит уахылеиңш,
Ақәа леиуеит иңхаза.
Илағырзушәа ақәа илеиуа,
Ашьац иатәара иалаәоит.
Амацәысра шеишеиуа,
Аңтагәаѡа иналабоит.
Абарца снықәгылт. Илашьцоуп.
Илағырзышеит ашьыжь шара.
Амшын сакароуп, ихәашьзоуп,
Ажәѡан иамам лашарак.
Мап, соупшәыл, сыңсы иалоу,
Са сгәы зықоу, бара бзоуп.
Ақәа аурггы ихкәоит пшьаала,
Ңынчрак змамггы сара соуп.

1942

ЭНЫ ЦХЫБЖЬОНК АЗЫ

Идыдуам, имацәысуам,
Жәѡан ианылом амца каххаа,
Ацәыкәбарқәа леиуам еихыыс-еиңысуа,
Илашьцоуп, иасуеит аңшахаа.

Изырлашьцазеи, слашәыма,
Ма «атыѡ» иакыма амза шаша?!.
Дзысымбозеи сгәы аңшәма –
Сгәы зырфыхо ашәа зхәаша?

Мап, иказ атх даеакала, –
Сара сзыхәа уи пхашьом,
Саргыи убасоуп: сгәи акы алам,
Атх лашьцазар – сгәйкра лашоуп.

1942

АЖӘТЦЫС

Аңсадгьыл ду аф зегь оупшәылха,
Шьжымтаншәа аапын амра пхоит.
Адәкәа ирыкәтәаз азаза еишьылха,
Бла рацәала еикәапхоит.

Ашьхеи археи хара иныжьны,
Ажәтцыс чырчыруа аапын иалоуп.
Ихаау ашәала ашәак нмыжьуа,
Саннеиуа исцылоит ихиаала.

Сыжәтцыс пшза! бзиа зхәаша,
Ажәабжык ифьцу насурхароуп.
Уара исцәумзан, исахә аиаша,
Соупшәыл дубазар соухәароуп.

Лыбла еикәума са сахьыкам,
Пхызла илбома саауашәа?
Сымш, ажәтцыс! иахьа зеигьакам
Псышәала исхәароуп иреигьу ашәак.

Иаачырчырын амахә икәтәаз,
Ажәтцыс бзиахә ус ахәеит:
«Лызбахә рымоуп гәзырхагас,
Ашьхеи, агеи, аңшахәеи».

1943

БЗИА ИЗБО ЛАХЪ

Ианшоураз азы зжәуазар,
Са сгәы бтамзи ахәаша.
Ахҫа анааиуаз сымшәазар,
Иҫаҫтон бгәы иахәашаз.

Ихтны имхәакәа са сыбжәхеит,
Амца исымаз быҫсаҫьеит;
Са саныббагы бхы бымҫахеит,
Бгәыҫра зыбтаз бижәзеит.

Бара бҫымкәа, насгы бзымкәа,
Са бахыызбо сеилагоит.
Сыбзиабара сгәы иазымкуа
Итажыу хыжжны икаҫөит.

Франгь ахәоушәа икалаза,
Ахәыц иақәшәар ихнаҫәап.
Сгәыкыра гылоуп иҫарза,
Бгәы иаанамган уи цагәхап.

1943

СИАҫӘА

Ианхыстуа сылаҫәа,
Сылаҫш нақәшәоит сиатҫәа.
Зны илаҫәҫәысуеит,
Нас иааҫәытцуеит,
Икыдуп баша ихәыцуа,
Икәеикәеиуа еимхәыцшәа.
Уи иаздырам сыгәтыха,–
Саныцәоу иара ҫыхоит:

Алашьцара,
Амацара,
Исыздырам изагәылаччо,
Ажәѡан иахьагәылашьшьу.
Издыруада сиатцәа
Гәыкала исылатцәаз,
Иаҭахызар,
Иазыңшызар
Сыбзазара исықәлашоз,
Иртәыуаларц сықәлацәа?!
Мап! ианхыстуа сылацәа,
Инасыхәаччоит сиатцәа,
Нас иналазуеит,
Жәѡан иналабоит,
Аҭың лыҭо са сгәаҕы
Сышәтқәа ирылоу еикәарҕы.

1943

АҢСАДГЫЛ АЗЫ АШӘА

Сыңсадгыл азыхәа апоет иажәабжь,
Акы еиңшым хара инаѡуеит.
Амра иаѡызоуп игылаз ашьыжь,
Агәаҕы инеины ихааза иҭаѡуеит.

Гәыртәыла избаз раңхьа сара,
Сыңсадгыл реиңын уи хаҭала.
Амреиңш иаҕын аңхара –
Ашәахәа неиуан са сгәы иҭаларц.

Разҕы хшәыла са саазар,
Сгараҕ иснаҭон агәадура.

Аңша снарсуан, иңхаза,
Сгәыкра иаццо са сгәашыраҕ.

Аңсра абла зны схыңшыло
Раңхъа сантәа сеилаңыххаа –
Апоет ииҳәаз сгәы архатон,
«Аңсадгъыл ами зегь ирыцку» хәа.

1943

– БЫХӘМАР СЫҢШЗА, СЫЛАШАРА

Амра иагхом бзантц лашара,
Амшын иамтәом ацәкәырҕа.
Быхәмар сыңшза, сылашара,
Ачамгәыр дантца ашьха-ҕа.

Ашәа ацхәа, Кәаста иашәа
Ерцахә аҕынза уи назартә.
Җәаҕа-ҕаҕеи иара зырҕамшәо
Абнаршәыра иалҕъа ицартә!

1944

АҢАРПЫН *Абаллада*

I

Агәил иагәылшәан ңшьаала, ңшьаала,
Аңша иагәылала, игъежь-гъежьуа,
Ашәтбгъыцкәа ссиршәа еишьтала
Ашьацра инылашәон ашьыжь уа...

Арѡаш гəрымуа ибылгəа илеиуан,
Ахахə дукəа атазхəа ирысуа,
Қəсыґа иґон, нас ишнеиуа
Хагəха атыша уаґа иґасуан.

Аґснытəи ахьча игəала рѡашха
Ацəхəыра азқəаґ уи дырбон.
Абахə ашəа иихəоз ашьхаґ
Ғарпын бжыла уаґа игон.

Арахə хəуамызт, еикəагылан,
Абжыы ссирзан аґарпын.
Ахьча ирахə дырхагыла
Иґхьазошəа дырзыґшын.

Ииґьабозеи ахьча ахраґ,
Изхəада уаґа алакə ссир?!
Амшын ґхəызба иа димбахуеи, –
Иґхьыз иалаз лара лакəзар.

Ашəарахқəагь ґьара игəароуп:
Уа тышак иамоуп акаґқаґ:
Ирхаз абнаґ, иґрысны икəаруа
Иазнанагеит аґьал ахра кəаґк.

Иґкалазеи? ицəхəыма ашьха?
Аґшазатґə аума абра иасуа?
Ахьча игəырѡа иахьа ирѡашха
Ирахə има уахь дабаґои?

II

Икəша игылаз уи дцарушь хəа,
Рхылґа ґьазқəа еилыбзаауа,
Ашəақь рыґса, хəызба ґарушəа.
Идырмазеихьан заа уа:

«Уаангыл ахьча, умѡа куп,
Изухьчоз арахѡ хара хѡакѡын.
Аѡсныѡа инаѡу ара мѡаѡѡуп,
Амѡа харѡба, раѡѡак мхѡѡѡѡ!»

Ахьча иуапа ижѣа инхишьын,
Илабашьала иҗиҗит ашьанҗа...
Ибла иабоз җхызыз җыишьон,
Алакѣ ихѣозшѣа иахьа шыыбжѣаанҗа...

Анаѡс абахѡ иавѡѡа, иѡрыс,
Арѡаш леиуан ишѡах маѡаран.
Уаѡа изнеизом, насѡгы хѡшѡыс
Амра шаша, уа лашѡѡароуп.

III

Пытѡык драпца ахьча дниуан,
Ифырпын цѣыуан аккара рцѣажѣо,
Ага дгѣыргѣон, дьтѣа дахьнеигоз,
Изатцѣыз ахьча ашьха ѣаѣаѣ.

Иара игәәкра аға дшахыччоз,
Инафалт ахра, ицеицеиуаз.
Ахахә дуқәа цақа ирхыееон,
Аршааш шыкыуа агәгәахәа иахылеиуаз.

Икыдлт ахра, шахала ицахны,
Ахьча днеиуан зегь рацхьа.
Ицакъан рымѡа, нас ибахтѡан...
Ацъа иацѡшѡма, ус анакѡха!

Ахәыц-па иафызан урт рыҕсы,
Аҕсуа инапы иакын раҕыал!
Ажәак рхәомызт, рҕы еихаҕсын,
Рҕыза ҕитүан: «Хаи, амарҕа!»

Ари атх реиҕын атхқәа,
Ажәџан иалан амза зсо...
Шәахәа хьыршәыгәла ацпхьқәа
Иаҕаццон абахә, имырпхазо.

«– Иабаҕоу, ахьча, атоуба узнықәыз?
Амџа ухаштма, цас, агәеицак?!
Абахә ныжыны амџа ҳзықәлар
Ахамтагь уахтап, хәмеигза!»

Абахә агәта дааҕагылан,
Инапы шытыхны ахьча ихәеит:
«– Ахамта азыхәа сара стәылаҕ
Саға истом ара цәахәак!...»

Иҕырпын ныкәтцан ахахә аҕыгәраҕ,
Дкаууа дталеит уи хланцы,
Ицрахәаз ахәџык ибылҕа-сылҕа
Инишьтеигалт итаирхарцы.

Арџаш иатцәахт зынза ашыраҕ,
Бзиа иабозшәа агәы итахәхәо,
Аға имбеит ашьха шәшьыра,
Ахьча хатца ихьз рхәоит.

* * *

Убас есымша аңсы тоушәа,
Аңша иартцәыуеит аҕарпын,
Ахьча хатца иихәоз ашәа
Иахәозшәа уаҕа иаҕарцоуп.

1944

БЗИА БЗЫЗБО АБРИ АЗАМИ

Аңсра абла са схыңшыло
Ашьа ансылцуаз зны скэабо, –
Схэыцреи сгэыкреи уаҕа еицылон,
Саңхьа бтэазшэа сгэы иарбо.

Быблаңшыра са сзы ишоуран,
Ахьта аныҕоу уи сарпхон,
Ҥынч исхызгон амца шоурагь,
Нас сыхэрашэагь мазахон.

Быбзиабара сара сахьчон –
Саңьал сывго ус хара,
Ҥаицны хнеиуашэа абаҳчағ,
Ғыла сцэажэон сызхара.

Быңшзоуп хэа басхэом зегь ратцкыс,
Баргьы ибдыруеит ишиашо.
Бгэы ҫбаа иҫынчу исымбацкэа,
Сыткэа саман, сыбла шаша!

Бзиа бзызбо еиҫабасхэап,
Сиатцэаңьаа – са сгэатцга, –
Зны снаскьябгон абас хэо:
– Сыдгьыл уалаз удацха!

Агэыкра исыбҫаз, икэандаза,
Сара убри саңсазаароуп.
Исыҫ бнапы, итатаза –
Быблабара сыңсҫазаароуп.

1944

БЫСПЫЛ АГӘАШӘ АҢЫ

Шыжытәи амреипш бтылашо,
Быспыл, сөйзә, са сырпхо,
Бымыкәтәзо абырлыш еипш,
Абзиабара сгәи итәхәхәо.

Аңшақәндеипш сыкәа бталуа,
Ашәа ссирқәа сгәәҗы ирҗыхо,
Ажәак мхәакәа, ба блақтала
Исбырдырп ибымоу агәтыха.

Быспыл, сөйзә, ашәа агәашәәҗы,
Имәтырбагаз ба бгәыкра,
Саргыи иназгоит иҗыцу сашәа –
Инымтәәзо сгәабылра.

Издыруада, сара бсымбар
Сгәи рахәтны сызтәауам;
Ашәац иатәараҗ азаза ахәар
Бышытәа схылап сеимдауа. –

Снеип азыхәәҗ сыңшаха,
Ма абахчаҗы, агәил ахыгыло.
Аңсаатә рашәәҗы са исаҳап,
Иарбан гәилу ба бызгәыло.

Нас уи сакәшап, исшышыып,
Ажәла агәылхны иластәп.
Абғқәа аңғало еиқәшышыы,
Быхаа ргәылшәап иңхаза.

1944

СА СОУМА ИЗАЦӘУ

Сара исархәоит, – угәы нхама,
Узатәушәа умацара,
Амшын хықәәф утәоуп ухала,
Узқәа аҫа амра цара?

Иумоузеи уара гәалас,
Иуңьабозеи аңсабараф?
Урахәыц цтәазар инеикәхәала,
Учамгәыр ырхәмар агәыргъаччара?

Ироухәарызеи абас иҫоу,
Амшын итәсуа «аҫьяң» хәа?
Са сангыло, ма санныкәо,
Амра сәасҫом сыңхап хәа.

Аңсҫазаара са исгәакыроуп,
Уи са исфәызоуп исзымхои?!
Ашәа ззысхәогъ убри азоуп,
Иара ансымам сеитымхоит.

Аиаша схәароуп имзакәа:
Згәафы изцәызыз аңхара
Аңсҫазаара мра зымбакәа,
Уи дшыхьшәашәо дынхароуп.

1945

ИЗААМҫАХАЗ АГӘЫКРА

Ашьыжь шарейңш ишеишеиуа,
Ацәа иаалцуеит иңхаза.

Шырпаатцәеипш икәеикәеиуа,
Убла интачцоит ихааза.

Ахъта аныѳоу иѳхоуп амреиѳш,
Ашоура иаѳылоит ашьха зыхъеиѳш,
Ашәа ахылѳыр, игәыкзоуп,
Амч унаѳоит игәѳәзоу.

Уи еипш икоу агәыкра,
Х-ңсык астоит исхазар.
Изыңсоузеи уи абара
Амра шашеипш иңхазар!

1945

АИААИРА ЗГАЗ АШЫҚӘС

Цыгх уанызба амца уалан,
Аиашаз укәпон тоубала.
Ухәра имгьоз, иупырхагаз,
Уара иахухуан аҭахәага.

Иухатәаз алѡа аилачыра,
Салпшны узбон ѡапхѡа.
Аиааира иунызбоз сара сапхѡон,
Арашь уакәтәа успылон уа.

Прусиа агәтаҕ уатәцахә шытысхит,
Сыхәра ҟоухәон зных Карпат.
Одесса азааигәа аҟәараҕы,
Инсыжыт аҟабиа убаразы.

Уара узыҕаа, уиааира азыҕаа,
Умра ҕамшәо иҗхарцы.

Иахъатцкыс угәырғарц уатәазыҳәа,
Ишқалшоз схымѡас ибрырцы.

Ҷыц уанааиуа са сгәы духоит,
Сгәашьамх сытпраауа сқалоит.
Аиааира сызтаз ашықәс,
Саниз амш еиқш бзиа избоит.

1945

ВЛАДИМИР МАИАКОВСКИ

Ушәкә адакья аасыртыхит
Абжьяаңнеиқш иахьягы:
Анбанкәа ҕыхеит,
Са сгәы иаатыхеит,
Ишызбоз идухеит,
Ирхылцуаз абжьи.

Жәибжътәи ашықәс абжьи гозшәа,
Урифма ссирқәа снархьықшит:
Ашәа рхәозшәа,
Мцаны иқхозшәа,
Ибцарны иткьозшәа,
Асолдат реиқш еицхрашьшы.

Уажәа бомба ткәацуан
Октиабр дузза агәы катцо:
Амучаа ирхарцәо,
Жәлары ирдацхон,
Разкы инацлон
Поезиа мрала уи лашо.

Уара уажәа аҗабиаҕе ханахьчоз
Аҕызара бзиеиҗш ихаахон:
Хасалам ианахтон,
Хагәыкра инахтон,
Хгәыҕра инаццо
Аибашьра амҕаҕы хгәы арҗхон.

Иахьаҕы убас убжыы гоит,
Ехсыҕрак амам ҕьарҕыы:
Адырреиҗш илашоит,
Аиашеиҗш иҗхоит,
Аҕыреиҗш иҗәоит,
Нас, уҕсы ҕами уарҕыы!

Уажәақәа еиҗархәоит
Колхидаа рызхара,
Нас Руставаҕе,
Днепр аҕаҕаҕе,
Убжыы наҕуеит
Уажәҕы җасеиҗш хара.

Аринахысҕы узбахә рхәалап
Аразҕ дузза зчаҕо жәлары;
Убас иҗалап:
Шыжыушәа ишалап,
Мроушәа иҗхалап
Ашәа инужьыз хара хзы.

1945

АНЫХӘАҒА

Аҕыхәтәантәи абҕыцҕы
Скалендараҕе иаасырхәит...

Аптеикэатцэа, арыцеипш
Иланашьтуеит асырхэы.

Ацла рымахэ еилашлоуп,
Абнаршэыра цъара икьуеит.
Ацарақэа неиласлоит,
Ацша асырхэы хара иагоит.

Ашла дгылеит, атцэа икуп,
Акачыц ыы иѳапхоит.
Иажэа ѳыцуп, ихыркуп,
Игэы тынчуп, игэы пхоит:

Ћааныбзиала, ѳааныбзиала,
хгэырѓацэа,
Хатцала, пхэысла, хэычла-дула
Насып дуны урызшала, –
Ћааныбзиала, ѳааныбзиала,
хгэырѓацэа,

Харха еиужьқэа ѳаѳра тэыла
Агарта хмоуа ихазшала, –
Ашахта итырго ахахэ рацэа
Аѓба дуқэа ирызхауа.

Азауадқэа рыбжыы ххатцэо
Ћааныбзиала иргала. –

Хашьха дуқэа шэарах рѳысуа,
Ақэасабқэа агэаѳа иртысуа
Ћааныбзиала ихарбала, –

Хашэарыцацэа агэгэахэа ихысуа,
Марымажала инеилысуа,
Шьана бзиала иеырбауа, –

Афар гәйрғо, рдырра иацло,
Рыбла шаабац итыңыңо,

– Ёааныбзиала, ёааныбзиала,
хгәйрғыацәа,
Гәйрғыа ччара, гәйрғыа хәмарра
Ҳагымхакәа ҳа ҳнашьтла.

1945

СҠЫЗА

«Бзиала сбаҳча, бзиала, –
Сзаазаз сымш, сықалақь Ақәа,
Сгәағы иңхьакны уара убзиара,
Сара унсыжьуеит иахьа абрақа.
Сыңсадгьыл сыңхьоит, гәақрак амоуп,
Сангьы илыстеит са сҫоуба...
Амчгьы сызто агәыкрами, –
Сгәағы иназго ацәқәырца.
Сөыхәа гылоуп ара икәадырны, –
Анышә бғыаҫуа уи шыапыла,
Ихароу амҫа сшықәло дырны,
Ағәра қако сара исҫылоит.
Бзиала, бзиала ашьха, арҫаш...
Аңша қаанда арақа ишҫасуеи!
Ацар чырчыруа рашәа сархәашт, –
Рымҫәыжәҫа рхаха, нас ишьҫасуа.
Ех, инсыжьуеит еизакы:
Аҫынчра исымаз – са исыхьзом,
Скалам ҫыга, убас зегьы –
Агәыкроуп исыццо уахь сахьцо,
Уи са сахьчап, сарҫхалап,

Сгәәҗы иҗалап ашыха зыхъеиңш,
Амца шыраҗ сабалап –
Хара исывго саңьал пыхъеиңш».

1945

* * *

Акаршәра дықәла днеиуан сөыза, –
Аңта еиқәара шхылаз иара ибон.
Хара инижъыз ашыха пхәызба,
Игәы дтамзи, ашәа лхәон.
Аурыс қыта аниба дхәыцуан,
Аңацха шыахәқәа лашаза.
Ашыжъ шараз алға ирхылтуаз,
Иара даргәырғьон, дыпхаза.
Даеа қытак ааигәа ибарғы –
Дахъыз ахаблеиңш ипхьазон.
«Сан» хәа леихәон аурыс пхәысгы,
Украинтә арқыс ешыас дибон.

1945

АХРАШӘА

... Ажәытәра иннажъыз ахәамта,
Ағәтәра иамоуп уи хамтас.
Хара иаххысхьоу аамтаз ашәа
Лакәтас иаххәап иахъа ажәабжь...

I

Ҡыңьа аишыцәа Аңсны инхон,
Аразғы ирымаз мцашәа икапхон.

Амч ду рыман, ицьбаран,
Акы иацәшәомызт, ейҕаран.

Ишәарыцауа иаҕан ахра,
Еимаркуамызт урт ахра.
Рөны, ргәара бҕьарла ихьчо,
Быџлашала дара чон.

Аҕызара змаз ихъзын Ҙелҕан,
Дарҕыс бзиан, цәҕа деилҕьан.
Дҕаацәарамызт, уи дзатҕын,
Ашәарыцара даҕын.

Ихшыџ царын, деихабын,
Заа дазхәыцуан ихәатәыз.
Игәы еизадан уи мыцхәы,
Зегъы рзыхәа бзиа иҕахын.

Аџыза изыхәа азыршы дҕалон,
Хатыр иқәтцо, диабжьон пшьала;
Игха иахәо, дазырхәыцуа,
Рацәак мхәакәа, нас дааҕәыцуан.

Аишьцәа реитҕбы, иҕаацәараз,
Шәарыцаџ хатца Ҙаҕуаз,
Уаџышьас имаз даҕаакын, –
Ицсҕазаараҕы дыццакын.

Зны дыхҕаран, зны дгъангъашын,
Зынҕы дгәауан ус абашаз, –
Дҕеыбҕаказан атырчеиаҕ,
Аеҕәа данрылоу ирееиуан.

Ацыс шҕыруа абла тихуан,
Ныҕәареи хысреи иа игәҕыхан.

Даншәарыцоз ихы кашәомызт,
Иабцъар зқәикыз шәарахк зцомызт.

Аишьцәа ран такә лхыцуан,
Лажәа ҕәышын, хара дхәыцуан,
Агәылеи азлеи рзы ла дразын,
Лгәы ҕалалын лҕацәа рзын.

Лыхьз мхәакәа азы рыжәуамызт,
Лхәоу ҕамтқакәа ргәы иауамызт.
Аишьцәа дрыман анысгы абысгы,
Урт данрабжьоз илхәон убасгы:

«– Агәадурә шәлахьынтқаз,
Пҕарас ишәымаз шәаб итқас,
Аитқашьыцра шәалыхәдааз,
Абзиабаара шәамахәтаз».

Ан лхәамтә ипҕаза,
Ргәы ишкыду ихәаза,
Аишьцәа кыдлон ашьхаҕаа,
Шәарах бызшәала еицәажәо.

II

Шьыжьымтәнк азы амра ангыла,
Ашәахәа анылаша зқьыхкыла,
Рҕацха ныжыны, аишьцәа аҕыцъагы,
Инаҕалт ахра бцъарла иҕыча.

Шьамхыла иныҕәо, ихәазо,
Ахахәкәа ршәыгәраҕ рыпсы ршьон.
Цъара инатәаргы рхатақәа
Хьшьыцба блала еимдауан.

Амѡа иашѡаз еиџш, икараха,
Амшыни, ашьхеи, аккарақәеи
Инархысын амра шаша,
Ахра инавалт иахьташѡашаз,

Ахра еимџьараѣ бнацәк аацәырџьеит,
Иаақыџьқыџьит, ацәа иаацрыхеит,
Нас иныџан уи хара,
Инаѣаџалт даѣа храк.

Тәтуаз шәарыцаѡ игәы нтыџеит,
Иаџхьа икажьыз ахахә днахыџеит,
Жәеиџшьяа рыџкара уи иааихаштын,
Дыѡны абнацә иибаз днашьџалт.

Иашьеихаб ибжьы имаҳазеит,
Имѡа шшәартаз имбазеит.
Алашьцарагь амцәыжѡа рхаха,
Изгәамтәзеит ишихалаз.

Уи дабоугои, о, алахьынтца
Гәымбылрада дыџхатца!
Изиоумхәозеи уа уаагыл хәа?!
Умбои, асармѡа ажәѡан иагәылхәоуп.

Хәылџиатцәа кәеикәеиуеит,
Аџсаа ртыџқәа ирызнеиуеит,
Ахьча игәареитцеит иџсаса,
Иашәабжь еихсыгьт, игом џасеиџш.

Тәтуаз дхалеит ахра азқәаѣ...
Алашара уанза дназгаз
Иара иниеижьеит уи дхәыџызшәа,
Ахра дарбан нас даѣызго?!

Икәша-мыкәша, дзыткәаз ахраҗ
Алашьцара иауеит ахра.
Хынхәышьа имам, ихаҗастоп;
Ахахә ашәыгәра даҗатәоуп.

Җаҗуаз дхәыцуеит, дмамикәароуп,
Илахь еикәуп, игәы сакароуп.
Хьзыда-пшада аҗахара
Ибла ихгылоуп уа иара.

Хара инижьыз иҗхәыс, ихәчы,
Иҗацха бзиахә нахьхы ахәаҗы,
Ирахә, ишәахә – иара дҗахар
Дышрылыхәдаз ибеит уаха.

Зны иҗаххеит ихәарц ауазгы...
Аха мап! Цас иауазшәа,
Арҗаш абжы харантәыла
Иара дажьжьон уа гәырҗәыла.

Ацәа даркуа, нас дырхәыцуа,
Ихәда аҗакәырша еимхәыцшәа,
Аҗша хьшәашәа икәа иҗалон,
Ахра иаҗасуан, хланцы иҗалон.

Убаскан Җелкан цәгьа дҗьабо,
Ахра шыапаҗы иара избон,
Дызлаихәашаз иашьа рыцха,
Иашьа хатца ашәарыцаҗ.

Аҗынчра шыцәаз еикәшьшы,
Җаҗантә иааҗыхеит ашәа бжык:
«Иухьзеи ахатца, уцәахьоума,
Иузбаз ауасиат, ухәахьоума?

Улахь ианыз узацəымцеит,
Избоит, ицəоит уа умца,
Цака ишыкьеуит арѡаш гəыргьо,
Ацакəырда еилаеəоит агəыргəырхəа.

Знык узыцəар, нас укахап,
Ухəамц ацəахышт азы утахар.
Урахə, ушəахə, ухəчы, уцхəыс,
Са исымгашеи ныкəцатəыс».

Татуаз иаразнак иааихыцт ацəа,
Ибжыи иргеит: «Сашьа хатца,
Уара уоума са сгəы цызжəо,
Агəафра исымоу уаха ицызшəо!»

Аха ишгац игон лбаантə абжыи...
Ишцагəакуаз Татуаз ицсы!
Агəтыха имоу имцаха
Дзылбаанамгои уи цака?!

Ахра иаткəаз омашəа
Игəы иаацеикит ѡбака жəа:
«Изыкалашам уаха абра
Сгəы мырдакəа стахара».

III

Амра шəахəа аеырцсакьа,
Ахра иаавцит иссирзаха.
Агеи ашьхеи аарызшеит,
Асыцсакəа аалашеит.

Ахра даалбааит Татуаз рыцха
Игəы хахəха, зынза икыцха,
Ажəак мхəакəа, нас аѡыцьягь
Ихынхəит шытахька бцьарла иѡыча.

О, Кәыдры! Уа угәы нхама?
Зәыр ишыажәра утаххама?
Амаңареипш зны уеилаҗео,
Уара хәаша уахь уабаңои?!

Укәараш инықәлаз афеишыцәа
Урызгәышыуама? – Ихәеи шыта!
Нас узанымзеи уа ухышытра
Иацы иназгоз утынчра?

Аңхәа Ғелкан днықәлеит ацха...
Игәы ғкәызшәағь иқыышә днацхаит.
Дынґаңшызар уи ґаґа
Ибеит азиас хәынґәаха.

Иара иаҳаит Ғаґуаз ихәамґағь:

«– Амаҳағьа, уст са схамґағь!
Алға нықәчит, ахысыбжь геит,
Ғелкан иґыхәтәа уаґа иґґәеит.

Шыыбжьон азыхәа цәґьа ианшоураз,
Дґахәхәа дыцәан аґла шәшырағь,
Изамға иаламкәа шыакәарак
Ғаґуаз гәықәха, асакара.

Аңша иаакәсуаз икәа иґалон,
Хыхь ихалон, ґаґа ишыґалон,
Ибла иаахылон иґхаза,
Икәандашышыыраза, ихааза.

Нас дцәарҳазаап, ус ихәеит:

– «Иага рундаз са исымхәеит...
Аиаша ахыыґоу Кәыдрағоуп,

Уи анаѡс са сгѡѡѡуп.
Ажѡа иихѡаз иара дагеит,
Са сгѡы иазбаз насыгзеит».

Ихахо итѡаз ан арыцѡа,
Аѡаца бзиахѡ иѡшуаз ѡыцѡа,
Абарт ажѡаѡѡа анраѡа
Ирыцралеит имѡаѡа.

Дыргѡыбзыгуа, лхатѡа джѡауа,
Ажѡа хаала игѡы ѡшьѡ
Аѡаца еилылѡааит аиаша,
Ѣлѡан дшызыз абашаз.

Ан арыцѡа лгѡы иѡаз
Лѡазатѡѡ иалѡѡеит абас:
«Адунеи уѡѡзаап уа уѡазы...
Ѣлѡан иихѡаз агѡыѡѡѡага

Избан, ихѡыцын уара узы,
Убас имѡѡаргыы, амырѡѡага
Ашьѡжѡ иубѡмызт уеибганы».

Амра анѡашѡа, ианыхѡла,
Аѡѡаѡ днеит Ѣѡѡуаз ѡѡыхѡла.
Хѡалѡиатѡѡа днатѡѡшит
Иабѡъар мыждагѡ днаѡѡѡшит.

Абѡъар хысит атѡыѡѡѡѡа,
Кѡыдры иаатѡѡеит аѡыѡѡѡѡѡа.
Ѣѡѡуаз дзышьѡѡаз алахѡынѡа,
Азмыжѡ агѡѡаѡ уи даѡъзеит.

1945

ШАРҶАЗЫЛА АБАҲЧАРАҒ

Шарҗазыла азаза дылоуп,
Лышьта анхалоит ашьацра...
Аразкы ылымаз гәыртәыла,
Агәәкра аңылеит имшацкәа.
Абаҳча дытцоуп, лхәыцра далоуп,
Инаскьалгаз зны хара. –
Блала илбошәа лгәы инталоит,
Арңыс изымхәаз гәабылрак.
Аңша анцәажәо, бғыы иатцәала,
Лхәыцра ҕыхоит иңхаза.
Избахә мхәакәа лара лҕала,
Игәыкра дналалоит ихааза.
Ацла-шла илхагылоу,
Илаҕәуеит амахә асаара.
Икәымшәышәза агәил иагәылоу,
Ахаа неиуеит ла лбара.
Илбоит: аңацхаҕ аләа шәеиуа,
Атаацәа шҕыхо игәыргьатцәа.
Агәарҗаҕ арахә шылеиәеиуа,
Амхахыы ишнеиуа анхацәа.
Иҕыхо аҕыцра, ажәа хаала
Днахәытхәытны, нас лара,
Амра игыло ашәахәала,
Лгәы лыртынчуеит лызхара.
Абаҳча ныжьны аңхәызба дниуеит,
Ашыжь шараз амхахыы.
Дрывагыла раңхыа инеиуа,
Амата налгоит ахәахыы.
Арңыс дааишам уаҳа абраҕа,
Ихәы тагылам акҕаәра.
Аха игәыргәоит амхы аракәа,
Иара иихьчаз аҕаәра.

1946

УРТҢ РЫМАЗА...

Абанкырцәа ирымаз амаза
Атом бомба иамазам:
Атом иалху абомба
Иаҕаажәеит ҳара апломба.
Ашәы ршәыртцеит Гарри-раа,
Рнапы еинырҕьом – «чарираа»,
Иржәызшәа ахыз рызхара,
Ргәы иацәызит агәаңхара.
Зны иаагылоит изазо,
Ршьапқәа еихыргоит ирхәазо,
Нас еицакны рхы-рҕы,
Аиаша иажәлоит ирхәаеырц.
Аҕыҕыхәа ицхауеит,
Жәа-хәымгала ицәхауеит,
Уахҕы-еынҕы имақаруеит,
Аха идыруп иахьазы:
Ацәҕа зхәогы ҳара ҳзы
Итыршазаап ихы азы,
Ижузаап ажра ихазы.
Имақарлааит ҳазтахым,
Хтәылазыхәа згәы рахәым,
Ғамч иағхом уи азы –
Раңхәа ҳгылоуп зегы рзы.
Итабыргымы, ибашазам
Ажәйтәуаа ирхәоз аиашақәа:
«Знык икаҳаз асаара,
Каҳара иаузом изхара».

1946

АСОЛДАТ ИХАТГӘЙН

Ахәакәапра аиатцәараф
Ацша ахьтәыуа уахынла,
Хатгәйнк гылоуп амацара –
Икәабошәа лағырзыла.

Солдатк дыцәоуп, дфыхазом,
Иан дылбашам шыта иара,
Иахьа урт еицәыхароуп –
Ирыбжьами адамра.

Азаза анлеиуа ацсабараф
Ахатгәйн агәы иныкәтәалоит,
Иакәша игыло ацсагәара
Ан арыцха дныкәтәалоит...

Амра цара налацхар
Азаза ныкәбоит ахәафы,
Ан икалтәо алағырз
Иазырбашам ус акы...

Асолдат иихьчоз абазара
Илашарбагоуп иахьа абра,
Зыхьшәа ирыцлоит: амазара,
Амч, алшара, агәазхара!

1946

ХРАЗКАЗЫ АШӘА

Са сахьнеилак, сара стәылаф,
Хразкы ашәа уака испылоит.

Абахча-гәилқәа иара ргәылоуп,
Зынғыи ычыоуп аапын шәтыла.
Изызха-зыгъа ргәеисра иалоуп,
Ацшқа ицәо дахычоит цшыаала.
Рпыси-цхәызбеи уи рныцхалоит,
Ргәыкра иаццо ирынхалоит...
Агба иацуп ари ашәа,
Асқыала ду ахь ҳа ҳаазго.
Ашәа иархатцоит амхаф иашәо,
Ажәван ацантә ҳара ҳазбо.
Афыц зырғыло, жьахәа иацоу,
Ашахта итызго агба рацәа.
Иссирны хтәыла ахьз зырго, –
Абахча итызго ашәыр кәымшәышәза.
Аз дуқәа ацха уака ирхызцо,
Колхида зкачра тазырбо...
Хразкы ашәа ацшқа игараф,
Ан илхәамтан арака игоит.
Арахә зыхьчо нахьхи аккараф,
Ицсы изалгом, игәы тнагоит.
Хтәыла хәаакәа цыр шыакала,
Итаҳәхәа изыхьчо ргәафы иаанхоит.

1946

АШӘА

Еилачәо арџаш илеиуа ашьхатә,
Аккара рцәажәо абжыи гоит.
Ацсаатә гәырҕоит, изгәырҕо мачхәым,
Хкы рацәала ашәа рхәоит.

Ашьха дуқәа гылоуп ихәыцуа,
Алакә ссирқәа рхәарашәа.

Изхэарыдашь урт зызхэыцуа,
Уаҕа иахыгылоу харашаа.

Арха ыычоуп ҕаҕра дула,
Ацла рыбҕыы канзом уаха.
Мшын цэҕэырца еишытагыла,
Аҕэара иахьасуа игоит ашаа. –

Атыпха лчамгэыр иахэо ашаа,
Ашьхаҕ инаҕуеит ихааза.
Аныхаа дгыла иихэо ажэа,
Агэатца инеиуеит ипхаза.

1946

АПСНЫТЭИ АШЬХАҚӘА

Апхын ашьха акатцэараҕ
Ашьац еишыылза адгьыл хҕо,
Икэымшэышэу абҕыы иатцэараҕ
Акарматцысгыы ашаа анахэо, –
Игэазырхаган, ипсыршыаган,
Апша ҕэанда уа иҕалоит,
Ацла рхыцэқәа еимнадоит.
Убасқан ахьча арахэ има
Ашьха цэҕэыра уи даҕоуп,
Игэы тынчуп – хэара атахума,
Ғэырҕак знеизом игэаҕы...
Еилаарцыруа абахэапшықәа
Амрахэага анырхацеиуа –
Урт иҕызоуп ицэо апшқа,
Хкы рацэала икэеицеиуеит...
Нахьхы, хара, ашэах ҕатцо,

Ашыжь шараз амра ангыло,
Ашыхыц неиуеит ашәт ахыгыло.
Уаҕа игәйдкыла, иафыоны,
Ғаҕы иазнеиуеит иҕырны.
Убасоуп сшыҕоу са сангылогь,
Уашәа ссирқәа саныргәылоу. –
Агәыкра исымоу аҕсы ахатцо,
Аҕсабарагы ғыцны исдырбоит.
Зныктәи угәеисра ашәа иахылтцуаз,
Сгәағы итәлеит уаха итымтцуа.
Ушәтыбғыцқәа ажәа пхала,
Срахәытхәытүеит сара схала.

1946

ЛАРА ЛАХЬ

Быңшзарала сыбла хыбкуан –
Бшәахәоу ҕысшыон, иҕыхаз ашыжь.
Сара сгылан бгәыкра ахықәаҕ,
Исыздырзомызт уртқәа шбашаз.

Быңшзарала сыбла хыбкуан...
Аха исхәароуп, сыңшза, ажәакала:
Акгы иаңсам иҕыцу ахыбқәа,
Руасхырқәа баауазар акакала.

1946

АШӘҖӘЫԾԾЦӘЕИ АҖАЗАЦӘЕИ

Абзазара рыхәаччо,
Ашәақәа иргәылыццо,

Аңсҕазаара сахъала
Иаарҕшуа ажәахаала,
Есымшааираҕы иҕацоит,
Ҳҕазацәа җхъаҕа ицо.

1946

ҲНЫҲӘАҚӘА

Бираҕ рацәала ихыркуп,
Ғышьтыхрала ихаракуп.
Амшын агәтеиҗш игазго,
Аиааира дуахъ ҳа ҳазго –
Ҳныхәа ссирқәа – ҳгәазҳара,
Иаҳзымбазо ҳгәазҳара.

1946

АИААИРАҚӘЕИ АЛШАРАҚӘЕИ

Ааңын зырҗшзо аиацәароуп,
Ауаҕы ицуп агәаблра.
Аиааира җызго – уи лшароуп,
Аәбаҕы ҳамоуп ҳара.

1946

АШАХТИОР ИАШӘА

Сжъахәа, сәыза, ашәа сыцхәо
Арацәа ссирқәа са исырба.

Ашьха иамоу амал ытцхәа
Амра цхара иасырбап.

Икәеикәеиуеит, сцәашыи кьаџом.
Анышә ажуеит спарпанта.
Сымч-лшара араџа исшаџом,
Иреиџу сахьчоит алакџа.

Арацхәа иалак ашахта иџызган,
Лшареи цхареи – еизакы.
Уи иарныџхәо аџба иаџызго,
Цьаргыи иамбарц џаблакы.

Сжыххәа, сџыза, ашәа сыцхәо,
Арацхәа ссиркхәа са исырба.
Ашьха иамоу амал ытцхәа,
Амра цхара иасырбап.

АџСџАЗААРА АШӘАҚХӘА

Ааџын ашыыжь шоуразам –
Амра ссируп цхашьала.
Аџарматцыс, исараза,
Уара суеиџшым нхашьала!

Ашәа ахьухәо абахчара
Ахьџа аныџкоу еитцәарахом,
Аџла рымахә абахџәара
Аџша анасуа икарахоит...

Сзыхандеиуа ашәақхәа
Аџьал рымам гәалашәас, –
Аџсџазаара ашьаџа
Уахгыи-џынгыи иргәалашәоит.

Счамгәыр рахәыц аххара
Иқәла инеиуеит ашәәқәа,
Са сгәы итыџуа агәахәара
Ааңын еиңшуп ажәәқәа.

Имрахәаран еилаҭеауа
Абзәара иналаңхоит,
Абла гәышәпа зхаччауа
Лгәаҭы инеины иналахоит...

Арџаш иазәзәоит ацаҭкәа,
ҭынч игылоуп ахрақәа,
Аңсаа рашәа ацаҭка
Адгьыл иаргьоит ахәрақәа...

Ачахәтцәы џеиуеит аџада
Абзәара иашьтала,
Абеиара – ицаџадоу –
Уи амџахәастала.

Амра игыло иаңгылоит
Ашәа ҭыцқәа раамтақәа,
Арха еиужьқәа ашацкыраз
Идырмазеиуеит аҳамтақәа...

Амахәтақәа хырхәауеит
Ажьымжәәқәа – рқәатцараҭ.
Аңсаа рашәа ахьырхәауа
Абаҳча ссируп, унытцалар.

Археи ашьхеи абасала,
Ианеимырдо рашәәқәа,
Москваҭка инеиуа асалам
Жәлар ианыртцоит ражәәқәа.

КРЕМЛЬТӘИ АИАТЦӘ

Икәеикәеиуа хкы рацәала,
Ажәѡан беиоуп хыхь иатцәала.
Ажәйтәуаѡ иман лахьынтас,
Илашоз аиатцә мцатас.

Хара ҳаиатцә жәѡан икыдым,
Халшарақәа ирчыдоуп.
Ихәам уи азбахә лакә ажәала,
Хгәы ианыѡуеит ахьз ашәала.

Хә-разкык рыла аиатцә пхоит,
Гәыразылоуп ишыпхо.
Ашьха дуқәа ирхаццоит,
Амшын аґықәаґ илашо.

Алашара иашьагәытуп,
Аразкы ихәмоу иашьаноуп.
Хапсадгьыл иамоуп лахьынтас,
Иахьылашо уи мратас.

Аиатцәақәа сара избоит,
Жәѡан икыду зкыыла.
Урт зегь раткыс илашоит,
Кремль ашла ахагыла.

1947

АШӘТҚӘА РЫҚАЛАҚЪ

Абартаґ сгылоуп, амшын хыла
Иѡны ианасуа акәара. –

Аķәа ссирза ашәт иагәылоу,
Акыр иаңсоуп абара.

Аңша зәыда игәыкатцагоу,
Арака иасуеит азхара.
Амандарина ихъзырхәагоу,
Иаңуп амахә азхара.

Аķәа, сымыш, ашыжь шараз,
Ахаа рзушоит зегъ абра.
Ацла рымахә амра аншоуроу
Уащы иртоит гәазхара.

Ааңын рфыхо, аңхын гәаҭо,
Азын ныжьны, иңхарцы,
Ихәаҭхәаҭуа, амчгы шаҭо
Мшын иазнеиуеит Басла зы.

Ухыбра дуқәа гәыргъа зныџуа,
Хкы рацәала ирызхауеит.
Аиатцәара ашәа зхыџуа,
Убаҳча ссираҭ избауеит.

1947

АН

I

Ашьшьыхәа ицәоу ақыҭа,
Алашьцараҭ агәы еисуеит.
Ахьтәы еимхәыцла еибыҭо,
Ажәџан хыхьынтә цәка иңшуеит.

Ҷынла игозгъы ашәақәа,
Аңхыз иалоуп икараха.

Ацла дукәа ргәашьақәа,
Ашәшы рыкәшоуп еикәараха.

Ацша кәанда ахра уа,
Ибылгьо-сылгьоит ажәпара.
Нас ишьтыхны иңыруа,
Ацла инасуеит ашәпара.

Ихәытхәытуа рыбжьы гоит,
Иацы ифыхаз кәарақәак.
Аиатцә гәыргьо ирныцхоит,
Амфәхәаста апарақәа.

Алашьцара ахатәоуп,
Ақыта зегь еикәырчаб.
Аха цәцхак, ан дахьтәоу,
Иарлашоит акәачаб.

Ан дахьхәыцуа ацәцхафь,
Хара имфәсхьоу лгәалашәоит.
Амца икьәтоз датцхауа,
Зны ианылхәоз гарашәак:

«– Ацәцха уалцшыр иупхьазон,
Аиатцәақәа мазарак.
Амца еикәутцар уарцхазом...
Ишцәказ мшәа, абзазара!

Ацсыртәага дашьталон,
Длағырзышуа амаалықь.
Агарашәагь дажьжьалон,
Акгыы имоур амала.

Ацшқа игәеитон сылағырз,
Ицәа-ижьы ианыцшуан абыдара.

Иахыцәаакыз сылахэыц,
Ихэозшәа дыңшуан: «Сгәабтароуп!»

Хәәны инеиуаз ирыцхаишьон,
Сашта хьгәакуаз гәарада.
Ицьеишьон: аңшқа ицәашьа,
Амца ибылуаз цхарада.

Агәафра ихәәены иаларшәын,
Ахатца рашәа «Уарада». –
Ацъа збозгъы игәалашәон,
Ашәа ицәыргаз харада.

...Ан лхәыцра иацлауан,
Ашьха зыхъеипш, гәнаҳада.
Аҳалалра адацала,
Ла лгәы цылжәон гәахәада.

Рыцхашьара иашьтадаз,
Ауаф деипшын ашәарах.
Арыцхара ашьаҭа,
Аз иафызан ашараз.

Аңхыз иалоуп ақыҭа,
Ицәалашьшьыроуп ахәлара.
Аеафра беиа еибыҭо,
Икаҭсоит ааңын ашлара.

Ашәаңыңаң ирызҳалап –
Алашьцара гәҭыхазам...
Лакә ажәала ирхәалап,
Ахтыс иҕаз цыхьаза.

Аңацха лаша иатцатәоу,
Ан лхәыцра башазам.

Лыбла ихыла инаттәаз,
Алағырзқәа ңасазам.

Харантәыла ңошьтала,
Уаҳа илоушам асалам.
Лгәыла илеихәом «башьтала...
Изхароузеи... абасала!..»

Ан лгәытбаа ианырхьан,
Аңа изылхәоз ажәақәа.
Җарматцыскәа еибырхәон,
Уи итынчхаз ашәақәа.

II

Ааңын абғыы кашәазом
Аңа ангыла ақәатцараң.
Асолдат имра җашәазом,
Ашьа кеитәар хатцала.

Ан илаҗәам амаза,
Аңа иаңьал иаламшәеит.
Днепр хықәаң инамзоз,
Җҳәызбак лашәаң илгәалашәап.

Абахчаң инеиуа иңсы ишьарц,
Ихаау агәилқәа иархәалап. –
Ахатца ишихьчаз ибзахарц,
Аңсҗазаара иархааларц.

Есышьыжь амра игылауа,
Ан лқыҗа иналапхоит.
Илхәоит убасқан гәаныла:
«Афырхатца илыңхоуп!»

Аҫар рыбжыы гәйрҫауа,
Ақыта зеггы архаалап.
Ан данытдоу абахчара,
Ашәырцла амахә хырхәалап.

Нас ицәом лымцахә араҫа,
Амра гылеит ашьхарахь.
Абзазара аракәа,
Иаршалап иҫашәхарац.

1947

АВЛАБАРТӘИ АЦЕИЦЬ

Дук хара Қарт иналгам,
Раионк иашьтоуп Авлабар хәа.
Нымҫахытшәа амҫа ахьяалгоу,
Усуҫык дыҫан хәа сархәеит.

Уахынла аусуҫ иаштаҫ
Ацеиць азыхәан анышә ржуан...
Авлабар хәа иахьашьтоу,
Агәыла-азла азыхь ржәуан.

Алашьцараз ацеиць иаатыцуан,
ҫынла амра зымбазоз.
Акьыпхь ашәыга рнапы ианыцуан,
Ажәабжь иархәон зыгәра ргоз.

Ацеиць иаман ҫ-мҫакы:
Азыхьшәашәа акы итҫнагон.
Азаҫы улазаанза зымҫакы –
Маза кьыпхьыҫцәа аус руан.

Азыхышәашәа атцейць итыргон,
Иржәуан, икартәон, ирхаштуан.
Цейць мөала икыпхьны итыргоз,
Аңыр ажәа уафы ихаштуам.

1947

АХХӘААҚӘЕИ АСАХЬАҚӘЕИ

1. А а ц ы н

Аңшза цәырго, ахьта ныжьуа,
Ахаа рфыхо са сгәы инықәшыуа,
Сгәлымтцәах, саапын иңшзаза,
Сашта интәлеит ихааза.

2. Х и а а и р а қ ә а

Хразкы мшыншәа итцаулоуп,
Харт мычдула зегь ҳаидгылоуп,
Археи ашьхеи ргәы еисуеит;
Аҗиара дукәа ҳартагылоуп,
Ашәа ҳәауа гәыртәыла,
Ҳабла еитцыхны пхьа ҳаңшуеит,
Ҳаңсадгьыл малла иазҳауеит.

3. А н

Аңшқа изызхәо агарашәа,
Ан данхәыцуа илгәалашәоит –
Аңацхаҗ дгәаҗуа зны лара,
Аразкы данахәоз абара,
Октиабр амра акаччара,
Ан илнаҗеит гәыргьа-ччара,
Зегьы иреиҗу аразкы,
Есымша инеиуеит ла лгәаҗы.

4. А т а а ц ә а р а
Араца ытхны еизыхәхәо,
Ашахта итцоу ашәа хәо,
Амхы итызго аеаѿра,
Аус зыркаѿуа аѿхәара, –
Апхәыс, ахатца, нас аңа,
Апхәызба бзиахә урт рыпңа,
Ихандеиуа урт еидгыла,
Ианаатәо гәыртәыла,
Еибырхәалоит рызхара, –
Аңыа ишырнаңаз гәазхара.

5. А ѿ а р
Ацара дуқәа рылашара,
Аңсабараѿ агәазхара,
Амра качңа апхара,
Ашыжь бзиахә ашара,
Аѿар ирыцуп игәыргәацәа –
Хаңсадгбыл аңацәа.

6. А ф ы р х а ц ә а
Хтәыла атцеицәа иазгылаз,
Жәлар рынасың иазықәпаз,
Аңса еилышьраѿ гәышпыла,
Хаңа дңыххаа, дымгыло,
Ахъзи-аңшеи зырхауаз,
Амра тамшәарц изырңауаз,
Афырхацәа иахъа абра,
Хара ихартоит гәазхара.

АҢСАДГБЫЛ АЗЫ АШӘА

Аңсадгбыл азыхәа апоет иажәабжь,
Акы еиңшым хара инаѿуеит.

Амра иафызоуп игылаз ашыжь,
Агәаҕы инеины ихааза иҕыуеит.
Ғәырҕыла избаз раҕһа сара,
Сыҕсадһыл реиҕын уи хатала.
Амреиҕш иаҕын аҕһара,
Ашәахәа неиуан са сҕы иҕаларц.
Разһы хшыла са сааза,
Сгараҕ иснаҕон агәадура.
Аҕша снарсуан иҕһаза, –
Сҕыкра иаццо са сҕәшыраҕ.
Аҕсра абла зны схыҕшыло,
Раҕһа сантәа сеилаҕыһаа –
Апоет ииһәаз сҕы архаҕон,
«Аҕсадһыл ами зегь ирыцку!» хәа.

1948

РИҢА

Хахә шәыгәла ифычо абахә,
Алакә ахыуеит иаһа абра.
Жәлары ирхәамҕоуп уи ажәахә,
Иаҕуп лакәҕцас ахәара.

Изаҕароузеи игәамч ашыра,
Ахахә дуқәа ара изчаҕаз?!
Уажәһы игылоуп, ахечыреиҕш,
Абаагәара идырбгаз.

Азыжь иаахылоит икәҕданы,
Аҕла рымахә ашәшыра, –
Ахьча ирахә иаҕданы,
Азы дахьҕалаз ахәашыраҕ.

Ара ишахатуп аңша иасуа,
Агәаҥ изыҳәа ишәаңьхәаѡхаз.
Ашьха ихало, атыша итысуа,
Ауазқәа ируазу зны изаҳаз.

Ф-цаҥыак рыбжьара илашаза,
Асыршәы бжьажьуп ҳаракы.
Аха адгьыл ами алахьынца,
Ауаѡы изтаз дынхарцы.

Иахьа иаңсахт ахаґы,
Алакә зырґыхаз азтачы, –
Азыжь аґаңхьа ахәаґы,
Аханқәа гылоит абыржәы.

Ритца итыѡуа ашәа гәыргьо,
Арѡаш иаңлоит уи абжьы.
Абахә дукәа араҕа еибырхәоит, –
Аразҕы шнеиз уа ргәаґы.

Амѡа ґыцқәа ирныңраа,
Ашәабжь халоит ҳаракы.
Иара неиуеит игылоу ахыбраґ,
Агәыргьа-ччара абарцы.

Ритца ґыхеит игәазырхаган,
Агәабзиара чаңауа,
Ажәытәра атыңан амырхәагеиңш,
Аґа гылеит иазҳауа.

Ҙаса ахьча алакәқәа ииҳәоз,
Сгәаґы инеиуан имцаха.
Уажәы Ритцаґ абна иґыхаз,
Ашәа ахыѡуеит иґацаза!

Итѣахны, алакә иамаз аиаша,
Иахьа ицәыртцит игьацауа.
Абар Ритца, адгьыл шаша, –
Абзазара наргеит цхьа ицауа.

АШӘТЫЦ

Акәа абахчаф игылоуп шәтыхаак,
Зынгы цхынгы иара шәтуеит..
Санарцысыз исымаз гәтыхак,
Ашәт ахьыказ снейны исхәеит.

Ашәт абгьыцкәа аанартын,
Агәы кәымшәышәза иааснарбеит.
Ахаа зхылцуаз аапытын,
Сыцсы игәакуаз ааснаргеит.

Ускан смачын, имацын ашәтгьы,
Уажәы иазхаит иара гәгәаза.
Абахчафы, ашәт ахьыло схаштыр,
Избоит саштаф уи хааза.

Афәы иахылцуа гәыкацагоуп,
Атцла дуқәа ирхьыхәхәуп.
Иара зфьдоуп, азәы ипырхагам,
Агәил арбзазоит ифәхьоу.

Аңша кәанда иалоуп, иахьчоит,
Агәеисра иацуп ицхаза..
Ашәт игылоу Акәа абахчаф,
Афәы неиуеит хараза.

Зны уи иасын ибаацсыз ахьта,
Ашәт абгьыцкәа аaikәахәит.

Амра шаша – ари гәазтаз
Аңхара бзиахә ааигәахеит.

Ахьта ахытцит, агәафра ашьтытц,
Афәы ахалеит, нас илашеит...
Акәа абаҳчаф игылоу ашәтыц,
Зынғыи пхынғыи убас ишәтуеит.

1948

АН АГАРА ЛЫРТЦЫСУАН...

...Ан агара лыртцысуан...
Лыбжыи нафуан уи хара.
Аңшқа дыцәон, нас дааңшуан –
Дыччон, дцәуиуан изхара.

...Ан агара лыртцысуан...
Иафын атцх ашара.
Ахәчы дгәырғьон, дыңшаауан,
Нас уи дахәон азхара...

Аамта мфасуан: абғыи каңсон,
Изтахыз ааңын абара,
Ирбон ианааилак изыңсоу –
Ахаа ннажьюан зны цъара.

Иатцәа бғыла зегь тахәхәан,
Абаҳча ицан еилыхха.
Ахамта ннажьюан зегыи рзы,
Аңхын анааиуа иабарцы...

Аха агара гылан афнафы,
Ашәа ахыфуан ихааза.

Агәыҭра ҕыхон ан лгәаҕы,
Ирызха-рзыҕон аҕаацәа.

Ан дырныкәуан аҕацәа,
Аҕа илбоз иаҕсахарц.
Аҕсадгьыл азыхәа еилатцәа,
Азәыкны игыларц, иаҕаххар.

Иахәа игылоуп ахшара,
Ҳадгьыл ахәаакәа рыхьчаларц.
Ҳтәыла иамоу алшара,
Иреихау мчыла ичаҕахарц.

Ахшара изыхәа акыр иаҕсоуп,
Ан дышгәырҕо абара.
Аха иреигьу даеакуп:
Аҕсадгьыл ахьз аргара.

Акәа, 1948

АШЬХАРУАА РАШӘА
*Александр Казбеги данхьчазтәи
иҕстәзаара иаххәаауп*

Терек гәрымуан, абахә иасуан,
Ашьха дуқәа ара изырәуан.
Аҕша цәыуан зны ианасуаз,
Иагәалашәазшәа гәырәак.
Ахьча дықәын ашьха азқәа
Ғырпын бжыла дшәахәауа,
Абнаршәыраҕ разкны ибазшәа,
Жәеиҕшьаа иа дырҕазшәа,
Абнацә абжы иахауа.

Иарма иакын лабашьяк
Җыза бзиара изнауа;
Ахьча дхәыцун, ихәыцра башам,
Рҗа напыла ишьтихит җсеицш
Икалам җыга ицхауаз:
Ашьхаруаа бҗарла еибитан,
Икалам җыга ишәахәауаз,
Иреиҗыыз ашәа мчыс иритон,
Җырпын бжыла ирахауаз.
Ашәа халон хеваа рышьхаҗ,
Терек иацлон уи абжы;
Аҗстазаара инышәхаз,
Агәаҗра иарзышхяз,
Амырхәага абарцы.
Изышуа, азыхь дазыҗеит,
Ашоура игәылоу иртәаларц,
Саргы истахуп: ашьха ианыҗуа
Җазбеги иашәа саҳаларц.

1948

ТАРИАЛ РАШЬБА
Апоема ацыҗәаха

Тариал дызбеит амца шыраҗ,
(Ихәыцра сашьтам ахәара).
Алҗа игылоз уи ашәшьыраҗ,
Такә еибәххәеит хазхара.

I

Дунаи зыла ибараҗатуп, –
Ачашә иатәылоуп аҗшахәа,
Аха Волгаҗ амра кьатом,
Ашәа аныҗеит аҗшахәа.

Волга ааигәа абџьар шьтыхуа,
Тариал дхәыцуан хамтакы:
«Дунаи изахымсыр сара сөыхәа
Уаҕа сақәтәап даҕаакы!»
Абар, Дунаигыи иахәа иҕыхан,
Амцабз ықәуп аҕәара,
Харҕыс дниеуеит имч духан,
Амца далоуп деибашыа.
Аңшахәа зыцәом уахыла,
Ихәытҕьоит амцабз уа ҕара,
Абжыи ҕыхоит, жәџан ихылоит,
Нас уи иацлоит аҕара.
Абар итҕәацит абжыи рдуны,
Ацҕхь туҕықәа ҕсаҕыауа,
Ааигәа игыло, изакәу дырны,
Ихы ацәихьҕоит итҕыауа.
Агәырџа иеипшуп, илашьцароуп, –
Ихәашыуп ажәџан ахаҕа.
Уртқәа збода, ҕхыаҕа ицароуп, –
ҕхыаҕа дрыпхьоит ахада.

II

Дунаи агәҕа еилашыроуп, –
Иацоу аҕслымз убазом...
Аңҕа ихылеит ахәашыра...
Нырцә аҕаџгыи харазоуп.
Балкан аиатцә аңҕа иалоуп,
Аңша цәыуеит азхара...
Апра неиуеит ҕшыала-ҕшыала
Акәара ныжыны уи хара.
Хџык роуп иақәтәоу,
Рашьба дыҕоуп,
Амџа риашо ҕхыаҕа иҕоит.
Ахџык цәажәом, апра ныҕәоит
Зшәахсҕа ныжыны ҕхыаҕа ицоит.

III

Абар аңаѡ!
Нас аңаѡа.
Изыртынчзеи аҕәара?!
Иарбан ңыалу ахаңәа ирхаѡ, –
Рыңсы зтахыда агара?
Атынчра башоуп ак ахәыцуеит...
Иңәахны иамоуп агәаҕы,
Убла иамбо, ипоу ахәыцеиңш,
Макыана иңәыргам, ихәаеу...
Хәык ахаңәа Рашьба дрылоуп,
Атабиа ирыңкәоит урт руазәы,
Егьырт аѡыңа ателкәа рыла
ирхәоит: –
Ар ахьнеиша уаңәы.
Хәык ахаңәа иңәажәо итәаз,
Алашьцара ирхатәаз,
Изытуазшәа рыбла иабон –
Амрагыларахь илашон.

IV

Балкан ажәѡан амца аңалт,
Абылра иаҕын аҕәара:
Аға игәеиңеит хәык ахаңәа,
Зтатын иамыхаз зызхара.
Ател дасит Рашьба уаҕа:
– Са сыңәкыароуп, сара сахь!
– «Алым», «Волга» шәа шәабаҕоу?!
– Шәхыс, сыңәкыароуп, сара сахь!
Апра иртала убаскан ҳар,
Дунаи азкә инхылеит.
Раңхыа инеиуаз дтахар,
Итыңаҕ ѡыңа гылон.
Алашара адәы иаакәлеит,

– Атцлақәа иршәырхит ашәы.
Аҟсеилышыла, насгъы шәақыла
Аҟәара рыцқъан уажәы.
Рашьба илахь кәабан шьала,
Ифызцәа афыцъаггы цәҟа ишьтан,
– Иплашыч нарықәца пшьала,
Изхыцыз иреихәеит шьжымтан:
«Иҟахеит сфызцәа хатцарала,
Саргъы исылоуп хҟаҟа хы,
Са стәы усым... пхьацарала
Афырхацәа рыхьз камшәар сҟахуп».
Уи ауха цас иауазшәа
Ажәџан цәыуан иҟсато.

V

Тариал дгәаҟуан, ихәра гьомызт,
Дунаи нырцәәҟ уи дышьтан,
ҟахык, фызак игәы дабомызт
Ма уажәы, ма уашьтан.
Ихәыцра иалан пхьаҟа ицаз
Иара дныжьны мраташәарахь,
Нас азхықәәҟ иҟахаз
Аҟх аннеиуаз ашарахь.
Уаха дзыцәар пхыз дибон
Цицина бзиахә – арцафы.
Зны дгагоушәа дихаҟон,
Зынггы иҟылцәон игәахы.
Икәша-мыкәша, имбазакәа
Ифызцәа араҟа ирацәаџхон, –
Уи дымгәаҟларц зҟахыз, –
Лхалалра аракәа
Згәаҟы инеихьаз аҟахы.
Ма дыпхәысын, ма уи дхатцан...
Зегъы аками иара изы!

Иахъа изнеизом уака игѣатѣ
Ахақыым иажѣагы, иразу.
Игѣы итыѣуеит изымхѣаз ажѣа:
«Тариал уами, шыта иазхоуп,
Узахѣаѣшуазеи хыхъ ажѣѣан,
Иарбан ссиру иуѣаѣхо?
Ушыа зыѣѣѣаз уѣхъоит адгыл,
Умѣа нымѣѣеит – ихароуп,
Уаанза иумаз алаѣш надкыл
Агѣырѣеи агѣаѣреи еиѣароуп».
Арака Рашыба далгеит ихѣыѣра,
Ихы дѣахеит знык иара,
Илаѣш рыѣѣшѣеит аѣхызеиѣш
Икѣша игылаз аѣаѣѣара:
Раѣхъа дгылан апрофессор –
Ахақыымѣѣа ирхадз,
Ахѣра дуаѣ гѣеисрак
Уаѣа ианымлоз злаѣта.
Ахақыымѣѣа еизахъан
Хѣсала хаѣѣала араѣа,
Амра гылон, ишахъан,
Ашѣахѣа ѣѣырѣхъан араѣѣеиѣш.
Ахақыым дныѣѣѣѣан Рашыба иаѣхъа
Бла ѣарыла днеиѣѣаѣшит,
Нас иѣызѣѣа уи днарыѣхъан
Ус нареиѣѣеит: «Шѣыѣшишь!
Агѣыѣѣѣа амоуп арѣыс ибла,
Аха макъана ара дышыѣтаз,
Иаамѣа анааилак имѣа дыѣѣѣлап,
Ахѣыѣѣраѣѣа, нас уашыѣтан».
Апрофессор даахѣыѣхѣыѣын
Ахақыымѣѣа иреиѣѣеит:
«Идырны ишымаз, арѣыс дхѣыдам
Уи гѣаныла Берлин днеиѣхъеит.

Ус анакәха ихатә
Дук мыртцыкәа уа дҕалап».
Аҳақьымцәа ирхадаз
Ахәцәа ишьтаз қсыс ирхаз,
Ахәцәа дрылалт деимдауа,
Рыгәқәа рхатқо, ирдауа.
Измаҳацда аҳақьым иажәа
Ғәы халалла уи данцәажәо, –
Ахәшәқәа ирейгьуп, иңьбароуп,
Уаңьал усқан ихароуп.

VI

Асаати амши еишьтагыла
Игәаҕуаз аамтахь ифны ицон,
Азиас гәрымуа цәқәырқа дула
Амшын иазнеиуан агәы ҕатқо.
Дачазныхгы аҕәандашьшьыра
Аңенңьыр иасуан иаанартырц,
Абаҳча инталон уи ашьшьыхәа
Амахә гәыцәқәа арпытырц.
Аҕеи ажәи еилафынтуа
Адәы ианықәыз рызхара,
Амҕа иқәын Рашьба ифымта
Аңхәызба илнатарц гәазхара.

VII

Зны дфыхеит Рашьба ашараз –
Аиарта днықәтәеит дгәырҕатцәа,
Пшьаала изнеиуан имч лашара,
Игәкра шьтыхуа иңхаза.
Дгылан, дцәажәон, насгьы дтәон,
Зынгьы дныҕәон ашьшьыхәа,
Аҳақьым пхәызбалҕ дьҕеырбон:
– Са сгәы хьшәашәоуп, иршы хәа!

Нас уи ииартәҕ днылатәан
Ахәрашәа далагеит ахәара,
Ааигәа ишьтаз игәылацәа
Ашәа ирнатон гәазхара;
Ашәа халон ҳаракы
Агәаҕра ныжыны наҕ хара,
Агәы хышәашәа пхаратәы,
Убас ирҕыхо агәапхара.
Ашәа зхәозгыи игәалашәон
Хара инижыиз игәалақәа:
Апшқа изыхәа агарашәа
Ан даҕәытцны дшалагоз,
Аштә, абахча еикәараха
Зны ишырныуауаз атәымажәа,
Аандеи, ахыбреи, агәарақәеи
Амца ишалаз итәыуашәа...
Ан лгарашәеипш дыжыжәауа
Ахатца ддырцәеит ашәақәа,
Ипхыз ртынчуа, ипшьауа,
Агәтыха ивго игәашақәаз.
Арпыс дыцәан уа дауцас
Ашьацқәа хәмаруан изамәаҕы...
Апша нықәсуан тынхатцас
Рашьба изыпшыз амәаҕы.

VIII

Апхәа, Рашьба иахтап ажәа,
Игәы ҕыҕуан уи уаанза,
Паса иихәоз ахәрашәа,
Иахәа инатом лахьынтца.
Изқәа иқәуп амәаныфа,
Ақьаадгыи иртәз абас ануп:
«Берлин амцан маи аныхәаз
Абаталионқәа уара иузыпшуп».

АЖƏЛАР РЫМЧ

Ажəлар гылан Китаитəылан
Абџар шытыхны агəафра иапылан.
Агəафра җыхха хатҗа гəыла
Аразкы рчаҗоит гəыртəыла.
Гəырҗа-ччароуп Шанхаиаф,
Чан Каи-Шигы дшанхароуп:
Днеиуеит Чжу-Де ир драҗгыла,
Иацы игəакуаз иахьа иҗылоит
Рчеиџыка рнапы ианҗа.
Иззықəҗоз ахақəйтра уаанза,
Инеит уака ргəафы
Иарлашоит мрашəа рхы-рфы.
Океан нырцəтəи абанкьырцəа:
Архəцəа, аргəақцəа, урт аҗсымтəқəа
Амц жьахəала ирчаҗоит,
Аха убасгы урт џабоит,
Избан акəзар – ихəалахеит:
Рдоллар дуқəа җхастахеит, –
Адоллар имыхəеит Чан Қай-Ши
Амала баша деибашьит:
Шьтахька дыџит ичынқəа каҗса,
Дыҗхатҗа дамоуп жəлар ргəырҗса.
Китай тəылаф уи агəашə
Дгыл җатқакгы шьта ибашам,
Аиаша рхəозаап имџашьакəа
Ғака ианыҗцо ажəақəа.
«Адоллар кəадазаап мчыла
Ажəлар гəааны иаҗылар».

АПРОЗА

СЕЛЫМ

Ароман ацыңџааха

Аиатџа кыдшэит

Ашыџыинаркны хэылџазынџа игазго абаџаза иџэчыз асаба неикџэтэит. Аканџаџба иаахэыцымыцын аџара инаџырџит. Амза, аџсыз еиџш изсо аџџан аиатџара иа-лан. Уи, амшын иахџзааџчалоз угыланы уахџаџшуазар иу-боз џашџатэын: аџџџырџа хэыџџа алашара зныџхоз, еинџьаны еибаркџашозшџа, еихыџа-еитыџџон, еилбзаа-уан, џштџы раџџала амшын гэы хџауа. Аканџа џба не-иуан амшын ихыла, инахџы-аахџа, зны инхаџало, нас џаџа иџо, иаџџтааз ауаа ирылахџмаруашџа, азџи-азџи еидыкшало, рџаахы џыџџџџо. Ахџса, ахаџџа, ахэыџџа – амшын ззымыџџаз – аканџа аџнутџа рџеилаџџа итџан, иџџиаз дубарын, игылаз маџџзамыџт, ишџамхнышланы, нас ихџазозџы раџџаџын. Еиџа зыџџауаз, зшџамхы иа-меиџџоз – аканџа абарџаџы иџџгылан, инеиааиуан, аџаџын иахон, бла џархџыла инеиџџаџшы-ааиџџаџшун.

Араџа зегы еиџџтэымуан: азџы иихџоз даџазџы иаџауамыџт, азџы иџьыба ахџџымыз гџырџас иџаитџон, зџьыбаџызџыднаџшы-ааџшун, ашџарыџаџиџџџаны, акџатраџџ иџџтџоу аџџараса еиџш.

Акымзарак змамызџы дџынчын... Иахџатџи амши иарџи шеиџџџоз аахџлон, нас аџџа дынџтанагалон, иџсы шџаны уаџџтџи аамџа аџџџара иџазыџаитџон.

Атырқәа түңьар, имгәәцәа ихаланы игәы икәжьыз датцазза, ҕыварала уажәы-уажәы амшын атәкьыртхәа дынхыжьцәало дгылан, ашьака ижәа адцаны. Аакьы-скыа дахьымнеицыз акәу здыруада, лассы-лассы илацш иаатцашәон Стампыл ахахәтә қалакь инеиужьны амшын агаҕа ихиаало ақалакь бахча, нас ихы ааршақьаны ихәыцырта ааиҕаирсуан, дазхәыцуа далагон Ерзерум ацшахәа каршәра. Уи инафс длеиҕеиуан Селым, абартца ахи атцыхәеи шәынтә дрыбжысхьейт, иҕама ахацәа кны днацшы-аацшуан, илахь еиқәын, иҕыза дышьны ихәда дыхшьушәа.

Аканцъа неиуан аңынцала ацәкәырцакәа еихырссо, икахабғало, цәка илеиуа, хыхь инхало, цас иауазшәа, иақәтәаз ауаа хылагәыла еилатцо.

Ашоура цәгьазан...

Селым ашоура ааизымычхазт, икәымжәи икабеи ааишәихын еилахәаны инықәйтцейт атуңьар иааигәара.

Акырқьырхәа дааччан атуңьар иҕыза днечиҕацшит: «Ацсуа егъа изуургы дыбнауафуп, иҕаитцо убауоу!»

Селым азнаказы дааицрашәейт, еилахәара аакәихырц иҕынеихейт, аха даатгыланы атуңьар днечиҕацшит: «Ацсуа егъа дыбнауафызаргы шәфык атуңьарцәа дрыцсоуп», – ихәан атуңьар иахь иҕынеихейт. Атуңьар иҕыза дзыдгылаз агәашә даадцын ишьапы рхха Селым ицацха дтасит. Селым даакәтәиан итацкәым ратцәа данықша, атуңьар иҕыза дааблақьан ганха иҕынеихейт.

– Умшәан, Рафет! ихәан итацкәым ратцәа Селым иахь дааиуан дачазәы. Уи даазаанза Селым ичааибытан дачазнык дықшейт атуңьар иахь. Зхы тқьаз акәчышь еицш ихәда нхәашьшьит атуңьаргы.

– Анани! – ихәан, иааиуаз итацкәым аҕанааирха, Селым, амацәыс еицш днечиҕацан, иҕама тцәаны уи имгәәцәа интаиргьежът. Агәыркь дырган аканцъа афнуцкәнтәи иаатибахәейт ҕажәафык ракара атырқәцәа. Селым

иҫама атра интҕейтдан днахьахәит иааиуаз рахь: «Исы-маркузеи арт, даҕсыуоуп хәа аума тыҕ зсырымтo!»

– Уара уакәызма ҕоушьт амш зларгоз, – ихәан руазәы ихәнацәкьаракгы ааидыҕсалан Селым илимхартә шыҕаз дазгасит, нас егыртгы рҕаархеит рахәызбақәа тҕааны. Селым иеилахәара аакәипаан ирууаза иршәит амшын ахь, нас даахьахәын иҫама аус аруа даарылат.

Уаха илимшошәа аниба «Уст, салоугәалашәалап», – ихәан иҫама аҕынтә наганы инафсшәа иқшаз ижәфахыр иналаирҕацеит итартуруа. Ашьа згәылашәыз ихарҕ шкәакәа ааишәипаан дууаза дыҕан амшын дналаҕалт. Ажәфан хыхьынтәи икәлаауа зҕылазхаз аетҕагы аҕсабара иналазит. Селымгы азнаказы амшын ду днахәлабгеит уафы димбазо. Уи ишьтамтас уаҕа иаанхеит барбалтас амшын иаахыгьежылаз ашәах. Аканҕьа неиуан икахабҕало, тҕаҕа илеиуа, хыхь ифхало, цас иауазшәа, иакәтәаз ауаа хагәха еидыкшало.

Ахьтәы ласа

Гагра абааҕы амтҕкәа рацәан. Асолдатцәа еилажын, арахә реиҕш амт аархыбыцуа, ашьеи аҕхзи неилатәо, азәы ишьапы ахыкәалаа иацҕкеит, егы иҕаҕа кыджәоуп, аарлахәа иҕсы леигафеигоит, злымха ҕыху уаҕа дубарын, знапы змыху рхыҕхьазара рацәан – аҕсреи абзаза-реи еикәҕон Гагра абааҕы. Мышкала жәаба-жәохә сакаса андәылрымгоз ыҕазамызт.

183... шықәсазы аурыс енрал Паскевич иааишьтыз ар, ҕалпал хәа Гагра иналалт. Урт рхада Филипп ичынқәа ҕазгьазуа акәаҕра днықәгылан ацәажәара даҕын: «Иа-ра илашара ишихәаз еиҕш, атырқәа амшын дыхтатәуп, аурысқәа рнапаҕы иҕалароуп ари алмас хахә иафызоу агаҕа. Иахьа инаркны хаҕхьа уажәаанынза Аҕснаҕы иҕамлароуп фес хылҕак. Хгәы иҕоу анагзаразы араҕа дхамоуп Хамутбеи хатә. Ишәгәалашәома, хәышықәса

рнафс уажэы ацхьа уи арцыс ицсы шыншэырхаз. Ауаа ччархэкэа уи ицырхагахаз амца иахтеит. Иахьагы амца иататэуп иахдырхагахо. Ажэйтэ, бырзентэылатэи Иазон дрыцны мшын гэыла иаахьан ацсуаа рыхтэы ласа ргарацы; атырқэагы цэгьа имбазар калап алмас хахэ инапағы иказарц, аха мап. Аурыс хэынтқар дызлагаз аибашьра цытк хнаскьанагароуп, Крым агаға шыкоу. Иазон изымгаз ахьтэы ласа хнапағы икалароуп».

Аенрал Филипп даара итахын ажэйтэ тоурых агэышпы аархэны асолдатцэа идирбарц, аха ацхьаф, ухаткы, уара унеины убрака акыр еилургазар, Филипп исолдатцэагы еилдыргеит. Филипп иажэа ацыхэа анцитцэоз ус ихэеит:

– Аурыс хэынтқар изы ура!

Абри затцэык ауп асолдатцэа еилдыргаз. Издыруада, ацхьаф, усазцаар калоит: «Ишпыкэу асолдатцэа егышырзымдыруаз, 25 шықаса аматц руанеи?!» хэа. Аха мап, ауафи асолдати усқан акыр рыбжьан. Иуафыз – акрыздыруаз иакэын, исолдатыз – абзарбзан цыфа рхаагас даман.

Филипп иажэа иахьа изахалакгы хымпада азтцаара каимтар калом. Избан акэзар, уи иажэағы ахьтэы ласеи алмас хахэи рыхэдацэа еибакын еибарцсуеит, иарггы еикэихырц итаххеит, аха имч ақэымхеит.

Узырфы, ухаткы, хаилалан еикэахкып ахьтэы ласеи алмас хахэи.

Адунеи иқэу зеггы раткыс ахшыф ласны ицыруеит... иахьатэи хаакайтцны хэынаххап ажэйтэзатэи атоурых ацэахэала. Угэы итакы: акыр зкышықэсақэа рнафс ацсабара икэыз азэы уакэушэа. Уи бзиоуп. Уэынаха ажэйтэтэи хабацэа, рабацэа, урт рабацэа, дырфегь: урт, урт, урт рабацэа Колхаа ахьынхоз Колхида хэа иахьашьтоу ахь. Унеит. Ақэа ауеит иаакаымцзакэа. Уцшуп, ианбакайтцуеи ақэоура? Мап, иауеит, иауеит

иааҕымтцакэа, абар итцит шықасыбжак атқыыс еиханы ақэа шауаз. Азқэа хытцит. Ашыха илбааҕы арѡашқэа абахэ тьызэзааны ахи, ахэынтэеи рыма инеиуеит амшынахь. Унапшла – Колхаа руасцэы хатақэа кны азы изхатэоуп, знызынла рахатақэа азы иаатыршыуеит, азы иланаго ахы ааныркыларц. Иузгэатазазеи? Абар, рахатақэа хыла еитартэны иахьнеиуа, ауасцэы хата ахыссақэа аналатата икэеицеиуа иалагеит. Еизыргаз ахы ахатақэа ишыртэу амшын ихыртэоит бырзентэылаҕа иртиразы. Ари збаз абырзенцэа Иазон драпгылан амѡа иқэлеит Колхида иаины ахтэы ласа ргарц.

Иазон иѡызцэеи иареи ирзымгаз ахтэы ласа акэын аурыс енрал Филиппгы ихапыцқэа аҕэарахэа еихазкшоз. Уажэшыта ххынхэып шытахьҕа. Абар Филипп. 183... шықэса рҕны хааит. Адырѡачены Филипп ир Гагра рѡакэыршаны абаақэа рыҕатцара иафын.

Аапын пша еимгэхэо убри ашықэсан ауп Филипп ир Ахмүтбеи драпгыланы Лыхны абаафы даннеи – аибашьра аҕэзыҕатцаразы абаа ҕыцқэа дыргыларц. Дук хара имгакэа Мархьаул аҕстафы тауади-аамстеи тоуба руит аурыс хэынтқар изымтцаакэа «зкатаара хшымцо» хэа.

Ахтарца шкэакэа

Абар уажэшыта итлап жэашықэса, Селым иашьеихабы дыпсижытеи. Зны аурысқэа дышыны дыртэахит хэа рылаѡит, даҕа зынгы дыбналаны Тьрқэтэыланҕа дцеит хэа итаацэа ирахайт. Убри атдыхэала Селым закантэ иақеикхьаз Тьрқэтэыланҕа дцарцы, аха дзымцакэа дхынхэуан. Зны ддэықэлан, амѡабжарагы еимидахьан – шыыбжэаанза ныҕэа ада шигмыз акэымкэа, Амшын еикэа ашэшы аахапан, аҕша асра иаалагеит. Ахэылпэзы итцысыз аҕша адырѡачены шыыжымтанынза асра иафын. Дызтатэаз аканҕа акапдангы иеишыит, амшын цэқэырца дазымиаиуашэа аниба. Ауха шаанза аҕша

иасуаз аканџа ҕба кыдкьо иаман, уаҕа ишөөны иңсыз дҕалейт, зхы еилагазгы раџөөын.

Адырџаены шарџазза амшын аџөкөйрџақәеи акан-
џеи бҕарџахы ишеикөџоз Ақәеи Гагреи рыбжара
бахөык ианнакөейт, саатк ашыҕах зхы иахөаз «аҕбаң-
саң» хәа изсо амшын ихын, ақәарахы хазнеиуазар хәа,
ианхазгы, аканџа иаманы амшын аҕах ицейт. Зыңсы
зманы ақәарағы инеиз дрылан Селымгы. Даҕазынгы,
пҕнык азы, аканџа дҕаланы дышнеиуаз, ахәшө зҕаз
аиашычик амца акын х-саатк рыла иҕаақөрылт. Иара
убасқангы цәҕгала иңсы еикөйрхейт Селым.

Азсара азыхәан уи хәартә имазамызт. Знык ам-
шын дыззаалар, нас аңсыз даҕызан: варала, дыхиаа-
ланы жәџала акөын амшын зы еиџырссаны дшызсоз,
абар, ахынтә раангы Тырқәтөыланза дзымцейт. Иңсы
еикөханы амшын дзалҕыр дук мырҕыкәа деиҕа-
дөықәлоит Тырқәтөыланка, иашыа дымңшаакәа дхынхә-
уам.

Аңсабарағы Селым дзықәҕөыҕуаз иашыеихаб за-
ҕөык иакөын. Иаби иани ңсиижыҕеи акыр аатцуан. Рхы
рызныкөымго ианалага иашыагы иаргы Ақәака ицан
аҕба аадгыларҕа абаҕәзаағы аидара шыҕыхцәас аусура
иалагейт. Ҡынтә-хынтә рақарагы Тырқәтөылака еиц-
цейт, еицааит, инаңшы-ааңшит, ашыҕахы, хашәалахә
рмоуашәа анырба, Селым иқыҕа дазцейт, иашыеихабы
аҕырқәцәа дрыдгыланы аурысцәа драбашыларц солдат-
ра дцейт. Убриаахыс Селым иашыеихаб ила абартә
ңыаргы имоузеит. Уи данааигәалашәалак ибла ңшзақәа
амца ркуа иалагон, ихәхә еиларша аҕөышыҕхны иааикәа-
гылон, изамџақәа амыҕмың еиңш иҕыңҕоз ашыа иры-
лаз аарылабон.

Ҝнак шыжыымҕан Шыахәсна аңқал лыманы азағы
даннеи Селым ихы кны дыштәаз днаидгылейт. Абар
убасқан еибырхәаз ажәақәа:

– Уабаказ шаанза, Селым? Иухъзи?

– Сыгәтыхақәа зейцшроу бдыруеит, Шьахәсна, уажәшъта исзычхауам, бнапы сахәоит. Шьахәсна ҕымтзакәа акыраамта дгылан. Абарфын иафызаз арпыс лыпсы еипш дылбон, аха лтаацәа иртахымызт. Знык-фынтә ракара ажәак лхәарц ләазылкит, аха илзымгәағыкәа дгылан ҕымтзакәа.

– Шьахәсна зык сбыржәындаз, ибағәасшьоит аха, – ихәан, атынчра ааилеигеит Селым. Акәапеи аашьтылхын азы аағыршаны азна ныкалцеит, нас Селым иахь дынхәапшит. Селым ихы кны дтәан. Лмацәаз аалымғылхын акәапеи интаршәны Селым инеилыркит. Дук мыртыкәа афыцаағы рзамғақәа неидыртцеит.

Убри нахысгыы Шьахәсна дхәаны дтәан. Абар уажәгы лыбла траа амға даңшуеит, лауңшәыл иааира дазңшуп, зны-зынла амхара дныфналоит, луагах хәычы дыфнатәаны дыштәыуа шакантә илхылгахыоузеи, амшын еипш игазго лыхцәы илықәыз иаалубаауан алағырз иарчмазафхъаз лыбла шашақәа.

Хәылбычехак зны аңхал аашьтылхын азаагамға дна-нылт Шьахәсна. Азыхәағы дназаанза данңшы азыхь ааигәара акы шкәакәаза алғыс амахә ишыхшыыз лбеит. Даатгылт. Нас дырфегь лғыналхеит. Деиҕаангылан ашкәакәа дазыңшуан. Азныказы цәҕаза дшәеит: илгәалашәеит аихабацәа ражәабжь: зызлан, афстаа, ағызмал. Зынгы дхынхәырц иақәылкит. Икалцара лзымдыруа дышгылаз азәы еимхәабжь лаҳаит. Азәы дшыказ анеилылкаа лгәы аағәғәахан пхәака лғыналхеит. Ааигәа даннеи алғыс ихшыыз шыхтырпазгыы ааилылкааит, нас лыпхал налыргылан артәаа аатлыргеит. «Ари арака изханы иаарыдаз, ари зтәу Тырқәтәыла дыкоуп, Селым ихтырпа афыза арака азәгы иныкайгазом, лаңштәашәароума мшәан» хәа дхәыц-бғыцуа дышгылаз азәы ихы цахәжәла еиқәығахәа даацәыртцит:

– Иахьатәи ашара сыңшын абраҕа хәа дцәажәо иҕааихеит Шьахәсна лахь цахажәла зхаҕы тахәхәаз. Шьахәсна лшьамхкәа налытаҕылан лыпқал днахахаит.

Дук мыртыкәа Селыми Шьахәсиеи еидтәаланы аицәажәара иаҕын. Шьахәсна лылахь еиқәын. Ақаруа еипш икапхоз, иахьа анышә аңштәы акәын цштәыс илымаз.

– Мазала адунеи ақәзаара атцкыс аргама аңсра еиҕа еиғуп, – ихәан дғагылеит Селым. Араҕа еибырхәаз здырхуада... Наҕ-наҕ иахзеилкаауазар хашьталап, амала ианеипырцуаз Селым дааңышәырччеит. Шьахәсна уаха ажәак мхәазакәа лыпқал днатцалт.

«Хәыц шкәакәа злам ауаса»

Шьахәсна лылахь еиқәын. Азы лыманы даннеи лыпқал налыргылан амҳарахьы лғыналхеит. Ахәарақәа запцаны иаазцоз Такаынагы Шьахәсна лказшьа аалгәампхазт лыбжы налыргеит: «бабацои, нан?» хәа, аха Шьахәсна ҕымтзакәа днеиуан. Луада хәычы ашә аалыртын дныһналеит. Кыраамта даатғылан дзырәуан, нас лиарта днықәиеит лҕы атзамц ахь инарханы. Иага аҕьа лбандазгы Такаына илзеилымкааит лыпқа рыцхарас дзыниаз. Уажәраанза аапын уард еипш ихааза лапхьа игылаз лыпқа затә иахьа длымтан деитцыхәхәа. Такаына амалагы пхәыс шәафык лакәын, уажәы зынзак дшәазеит. Лыпшәма Ахмат аус ахьиуаз лыцкәын хәычы дизылшьтырц иақәылкын амҳара дындәылтцит, дышнеиуаз лыцкәын изҕылтырц лтаххан «ңшьшьеит, ңшьшьеит» хәа ажәқәа дрыпхьо далагеит, абартца иаатцаххыз арбағ ғнатыр хәа дшәан, «цу, алышькьынтыр уагааит» хәа инапқалтцеит, абыркьыл иқәыз аиха цаҕа абартцаҕе ишьталтарц лтаххан иаакәхны ирууаза илыршәит. Лыпқазатә лчымазара гәырәа дус икалтцеит.

Шьахәсна шықәсы җажәа дырҭагылан, лахәшьцәа еихабацәа җсхьан, лашьа еихабы уахык азлагара дахатәаны аҗыкәреи шилагоз җоукы дыршыт. Ахмат изынхаз Шьахәснеи Чагә хәыҗи ракәын. Уи даагылазарггы дуафызатәын, ашыжь инаркны ааилахәлаанза анышә даахыкәласуан. Ашықәсан акризаарыхыр, ашьапы ишықәгылаз җытк асолдатцәа иргон, иантеигалалакь, даҗа җытк аибашьра иахәарцы хәынтқараа иҗәыргон. Иара убас җабаамацарала ихандеиуаз уафын. Жәашықәса рнафс Асланбеи атырқәҗеи дрыдгыланы аурыс хәынтқар ири урт ирыдгылаз Чачааи дракәҗон. Кәыдры аҗафы аурыс енрал Горчаков ири Асланбеи ири анеиҗахысуаз даараза ауаа җхастахеит, убарт иҗхастахаз дрылан Ахматггы. Убри иахкьаны абар жәашықәса җуан Ахмат дҗыркьуеиҗыҗеи. Даҗа зынггы, – «Омарбеи ахәшә иҗаны дызшыыз уара уоуп» – рхәан, азнык азггы дынҭадырххит, аха иара шиакәымыз анырдыр доурышьҗит. Анс рхәа, ас рхәа аҗсуа хәынтқарҗеи аурыс енралҗеи Ахмат бзиа дырбомызт, иҗаргалалакгы дыкәмзар рҗахын. Аныкәаразы ашьабста иафаз Ахмат, Шьахәсна лызбахә аниархәа ишьамхкәа ааиҗақәалт.

– Раҗәа саҗьал җәгьан убауоу, – ихәан, амхарахы иҗынеихеит. Аҗсы исахьа зманы аиартә илаз иҗха җаҗә даныналҗапш Ахмат дшыкәлаз ахәара уадафуп. Азнык азы ақьаад еиҗш дышкәакәахеит, нас иҗаҗа азҗаҗәк лаганы даҗауа далагеит. Акыр аамҗа ус дгыланы дзырфуан. җакәына лхатҗа ашәи даргауа азалафы аҗәашы аҗатцара дафын.

җытрак антцы, Ахмат иҗи инапи ааизәзәан аҗәашыкны ачымазаф дналхагылт. Ахмат аҗатара дафын: «Зхышьаргәытҗа сакәыхшоу, субоит шака срыҗхау, икало акы акәзар дсызныжь абри азәк; уара укынтә сматцуфуп, җда дсымам лыҗсы нырханы дсуҗозар кәырбанны исықәстҗоит, хәыҗ шкәакәа злам ауаса еиқәатцәа

есышықәса ашыа кастәаларц. Анцәа дызтоу ихароузеи, Анцәа дахтоуп». Ҷакәынеи Аҳмаҗи даараза ирзеимақы-рахеит аҕәыдырцаџ лаагара. Аҳмаҗ бзиа ибеит Хыылқан лзырцхарц, Ҷакәына уи дылҕахымызт, дахыылашыыз азы.

– Уи латқыыс Шыыфа дшеиғыу узымдырзои, уара мцацәа, – хәа дхәацәон Ҷакәына.

– Лыда бхамшәалт Шыыфа, уи акыылыкыые латқыыс Хыылқан деиғыуп.

– Уара иутаху даага, сара Шыыфа слызцоит уатәы, лкалт сагәзып, слыхәап, нас дышҕамаари аранза.

Ишакәхалакғыы Шыыфа лҕы еиқәшахатхеит аџыҕағы. Ачымазаџ иаха-иаха деицәахон.

Ашыыжымтан шаанза Ҷакәына азаза лыцрашы Шыыфа длыманы амхара ашә днылагылт. Аҕәыдырцаџ лылахы лыҕыымшь аалзатәын, лқыышә ыркәаталеиуа, лнапқәа рхаха Анцәа диҳәозшәа ааҕалцан, ачымазаџ дналхыгылт. Аҳмаҗи Ҷакәынеи рыбла траа Шыыфа илзыпшуан ихалхәарызеи хәа. Чагә хәычы имыгра аҕацә kаkо ашә дылагылан, иҕоу иану дук хатыр изакәымтцазо. Аџаза лҕатата, лыблақәа цыкка, лмакәан хәычы аимдара даҕын Шыыфа. Уаҕцдәык азна аҕәыд лмакәан иаатылхын лқыышә аркәамкәамра далагеит:

– Диида, ашыашәы иҕаречеыша, иутахузеи арахь... Аџстаа қыаафыр! – уцаџры наҕ! – амацәыс иагаша... Абри ами ассир, – лхәан, ачымазаџ дналҕаҕшит, нас итәаз рахь дынхәахәын «ари Анцәа ида уаха цсыхәа лымам, Анцәа игәаҕхаз иара дигоит», – лхәеит лқыышә абжакы аҕаҕы аахырго. Аҳмаҗи Ҷакәынеи ахахә еипш ишәны итәан. Ачымазаџ агәаҕра даҕын.

Аеыхәа

Шыахәсна дааиғыымхазакәа хаха-хымш агәаҕра даҕын. Аҳмаҗи Ҷакәынеи имшарғыы имхәларғыы Шыахәсна илыдтәалан, уи илпыртцны шыаҕак ҕартымызт. Иа-

хьабалак ауаа рыцәкәеи рыцәмәтәакәеи еицраҳәаны ахәыстажәкәа иртан. Ахмат амалагы дуафы затәын, мышки ҫымши ракәым, саатыбжак иусахь дзымнеир уи инхареи интыреи ианыпшуан, аҫбабаа мыцхә инарбон. Абар уажәгы, хымш тјеут ихәыстажә ахь дымнеижәтеи, ицәкәеи ицәмәтәеи ахьыкоу здырхуада. Аҫшәашазы ичмазаѡхаз аҫхәызба амәыша ауханза агәафра дафын. Есуаха агәылацәа ааины дырбон, ахәсақәа ачымазаѡ илықәыгәғәаша итәан, аҫша ирфәнагало рхәон, атх рхыргон, арҫарцәа егырахьтәи ауада иѡнатәаны зны амаца иасуан, зны ашәа рхәон, убас мацара атх ҫыреуан. Амәыша ауха уаѡгы дмааит, ачымазаѡгы еиха лыҫсы ааивылгеит, акы днацхаргы цәгыа илымбазо дықан. Тәкәына аматцуртәфы днеин ашәи ахыртәи ачымазаѡ илзаалгеит. Цхыбжьонын. Икрымфрымуа адә икәыз алабаа артәаахәа ихәхәан агәашәахь афыланахеит. Ахмат данаадәылт, агәашә ааигәара игылаз атла ам-тан аеыхәа ифахәаз илапш нақәшәеит. Азнык азы из-ааз изымдырзеит. Атла амтан игылаз аеыхәа акәадыр ақәын, атдыхәа аффахәа иақьон. Ажәйтәуаа ирхәо Ахмат иахәхьан: аѡнатафы алҫсаа данықалаша ашта амзырхафы амаалықьцәа еизоит аеқәа ирықәтәаны хәа.

Инапқәа ишьапқәа рыҫсы аарылшәшәан ақыҫь_қыҫьра далагеит, ибҫа апсҫхзы аакыдшылт. Инапы рхаха Анцәа димтагылан дзышза, илағырз ахәхәыхәа иблақәа иртыкьасаны илеиуан. Ахмат дқыҫьқыҫьуан, иаҫбал ааины ихәда аеыхнашьызшәа. Шақа дшәазеи атахмада рыцха: Гәынаа Атилла хатца драҫгыланы Ам-шын Еикәа афықә ҫышьхәала ианыршьақьозгы арахә зыхьчоз асқьыф затәы уиақара шәара дақәымшәазеит, мамзаргы Цезар хатца, ахаскын еипш ауаа рхуа Гал-лиа аҫшахәа данықәызгы аберберцәа ускак имшәазар акәхап – уахатәи Ахмат иашта иааталаз аеыхәа затә дшаршәаз ақара. Ахмат дахьшәаз акәу здырхуада

иблақәаггы иҕам-иным рбо иалагеит: зны иашта аура-
зоуроу зыла итәызшәа ибеит, нас уи азы ихышьшыла
имыццакзакәа иааиуан җсыз дук, асаса раҳаны. Ахмат
иалидыраагәышььози ауафы дызфо аҗсыз – пираниа
Амазонка азақны акәымзар даеа зык ишамамыз. Ахмат
днапшын ифны аҕапхәа ицеицеиуаз абахә днаҕапшит:
ех, адунеижә, шаҕа маанала уеибытоузеи, иара абри
абахәггы итәахны иамоу здырхуада, араҕа иҕоуп ахы,
аразны, ауаф иаңал, араҕа иҕоуп атынчра, амчымхара,
абзиабара – иҕам закәызеи ари адунеи аҕы, зегь ыҕоуп!..

Ахмат ицәа штынчмыз еиҗш итәареи игылареиггы
тынчмызт. Иҗсы тахәаны ауардын ацраҳәан, ихәыцырта
кәадырны даеа җьоукы ақәтәан. Харантәииза амшын
нырцәтәи иаафуаз абжы маза игәы иаакәыфуан, игәы
аарҕыхон. Данхәыцуа блала ибощәа илапш иныташәон
иафсхьоу аамтақәа, инапы наргзаны иааипхишьшыаа-
уан дызтагылаз агәәҕра. Уажәггы дгылоуп, иҕам-иным
иара дрылоуп, атыс хәыцза «чыт» ахәарггы Ахмат
изы Везувиитәи ашьха агәтаны иткәацыз адгыл мца
иафызоуп. Иара адәы данықәуггы ипацхажә аҕы
даныҕоуггы зегь изеипшуп, дахыцалакгы гәырфәи
гәәҕреи дзырпырцуам. Иҗха лчымазарей уи иахкьаны
ашта атыхәа иааины игылоу «амаалықьцәа» рҕыхәеи
зынзак ддыргәәҕуеит, ажәйтә қалақь Помпей еиҗш акы
ааиханарҗеит дбылуа.

Ахмат игәтыхақәа дыхәцәырххо дышрылаз абарца
дааталт азәы, хтарҗа шкәакәала ихы-иҕы тахәхәаны.

– Хәлабзиақәа! – ихәеит иааиз асас. Ахмат дааша-
кьан наҕ днетиҗаҗеит. Ицәа даатазызан иааиз дниҕап-
шит деиликаарц. Асас уаха дхьампшзакәа амхара азал
дныфнысын ачымазаф лахь иҕынеихеит. Ахматггы
уи днаишьталт, асас ибла затәык аапшуан, иуапа
иеааилаихәан азәггы диламцәажәазакәа ачымазаф
дылхагылан ашьаҕа еиҗш. Тақәынеи Ахматәи асас ива-

гьежьюан; зны иуапа иамтдасуа, зны икамчы, нас акӀардӀе неидырбеит дтӀарцы, аха асас ӀитӀуамызт инапкӀа игӀытдӀацсаны иуапа иеылаӀаа ачымазаӀ дылхагылан ибла тӀраа. ШыхӀсна аарлаӀаа даапышӀырччан лӀы ахыза наӀӀылтӀеит. АӀмаӀ зынзак аӀсра иакӀикит: ирӀӀо иаӀахӀан ачымазаӀи азы иаго ауаӀи раӀьал анаарыдгы-лалак маӀк иаапышӀӀырччоит ӀӀа. ШыхӀсна илхагылаз асасгӀы аӀьалны дааизшӀа игӀы иабеит, аха длеиӀеиуан, ипӀаӀа иӀаӀон, ишьямхы иӀаӀӀылон, уажӀы-уажӀы иаа-ины игылаз «аӀсӀӀаӀа» днеиӀаӀшуан. Ус игӀы иаана-гон: «АнӀӀа игӀаӀхаз иара дигойт, зегӀы башоуп, амала сгӀаӀуеит. Дынхар бзийоуп, днымхаргӀы ӀыанаӀ лоуааит, исылшагӀышьюзеи сара» ӀӀа.

Баалеишь бара аматӀурӀа аӀынза, – иӀӀан ТӀакӀына дналапысит АӀмаӀ. АӀыӀыагӀы ндӀылтӀит. Асас иаа-из ихӀарӀа ааихихын ШыхӀсна лаӀхӀа аӀӀардагӀ дныӀӀтӀеит. Мызкы ашьӀахӀ иӀаӀшьза иӀаз арпыс иахӀа ижаӀьяӀаа закы илазон.

– УблаӀаа раӀӀымзар усӀӀаӀашьон, – лӀӀеит ШыхӀсна, аарла-аарлаӀаа лыӀсы ааӀкаауа, – иуӀыабода, Селым, иухъзеи? Селым днаӀшы-ааӀшын уаӀ дыӀкамызшӀа ибеит, нас ибжӀы ныӀцакны аӀӀажӀара далагеит: «Сара уажӀраанза абна сылан, мызкы аӀхӀаӀа аканӀыаӀы аисра иӀалаз азын аӀырӀӀа СулӀтан дашшит ӀамутӀеи иӀы, ауаӀшьра ӀазӀаз дыӀшааны дыкнарӀарцы, аха ӀамутӀеи уи агӀхӀаа дук имам изларӀӀо ала. Уи дзышь-тоу – аӀырӀӀӀа АӀсны иӀӀцаны аурысӀӀа даарыӀхӀарц ауп. АӀсуаа ргӀыжӀла ӀӀгьюуп, ирзычӀауам. АӀырӀӀа СулӀтан Асланбеи бла саркӀас дӀаӀцаны АӀсны даӀрыхон, уажӀы аурыс ӀӀынӀӀар ӀамутӀеи диӀырахӀааны АӀсны дыӀӀуп, адгӀыл шыӀкьо, аӀыӀаӀа амцабз роужьюа, ари зычӀауада? ЖӀаахӀ Ӏенак ДалӀтӀи анхаӀӀа хӀыӀзак ауп иаарыгӀаз, аурыс ӀӀынӀӀар ири дарей еидыӀсыларц. Абарабан иасуа ашӀаӀь лӀа харчыланы Дал аӀӀа иӀоуп

асолдатцәа. Иахьа атцкыс уатцәы иаха еицәахоит, аңсуаа рыхәсахәыцқәа уажәы иаазқәылаз рхы рцәымгхо иа-лагеит, Шьахәсна, бгәы бәаныз, урт аранзагы иаазара икоуп. Иакәым акы напы анадыркы, башьа имацәақәа анака икнахауп, абцар бтахызар сара ибыстоит...

Шьахәсна лиарта даакәтәеит. Анышә цштәы змаз лзамфагы аатыкапшыаахеит.

– Уажәы уабаци? – лхәан, Селым дниҕацшит лыбла траа.

– Акака сцоит, уск симоуп, дук мырцыкәа схынхәуеит, хаибабахп, – ихәан, дфагылт ихтырца ихы-иҕы иаакәыршаны. Даҕаак ихәарц итаххеит, аха Ахмәти Такәынеи ааиуазшә аниба, ҕымтзакәа ачымазаф днал-хагылт. Такәына иаалгаз афатә астал инықәлыргылан асас иахь даахьахәит аңсышәақәак наиалхәарц. Убаскан асас Такәына даалеихырхәан ҕымтзакәа дындәылцит адәахы. Такәынеи Ахмәти ашышьыхәа инеишьталт. Шьахәсна иаалҕацсаз лыхцәы наҕ инапхьалхәхәан лиарта даалатәеит, абырлыш какал асахьақәа лытаны. Ларҕа напы лыжәаа инатцлыргәан аңенцыр далцшны ашта атыхәахь дыпшуан, аҕыхәа ахабар збозар хәа. Дук мырцыкәа асас ағәашә дынтытын ағәарабжьара дныбжьалт, Такәынеи Ахмәти ирзааз рзымдыруа абарца ицагыланы еиҕахәйтхәытуан.

* * *

«Агәафра иакәшәаз ағәы зынгы имгәырҕарц зыкалом» хәа ирхәо цабыргуп. Цшыаха-цшыымш аңсреи абзареи еимаркуаз аңхәызба абыржәы икьаҕьаза иа-алызшеит. Ааңыни аңхыни ирыбжьагылаз ауард цшза еипш ашәахьа ашыжьымтан Шьахәсна иаалырлашеит Ахмәт иашта!

АИШЫЦӘА

I

Раңхъаза игаз ахысбыжь ашыңьегь рлымҳақәа аартарит. Адырѡачены агәашә интытцит кантаруазла еикәных.

– Ахыкәалаа шәыбга аишәмырхан нан, – лхәан, лбжьы налыргеит Селма.

Селма лажәакәа ашыңьегь иаагәныркылт, аха Гахә даакәыпсычхан иашьеитцбы днечиґацшит.

– Крухәарц утахызма? – ихәан, иґеы аґамчы нахкьаны, Гахә днаиваххит Зураб.

Гахә ґымтзакәа ихы ааирмақарит.

Ашьыжь шаанза идәыкәлаз, амра нташәоны ине-ит ашьха ашьапаґы, арымзааѡ еизаны итәан, анаґа-араґа абґынцәкәа еизганы амца рцран. Цьоукы «еирґа ашәа» хәо, ауардын атцаґа итцаиан рабцаркәа рывар-гыла, даґеа цьоукы еилагылан адәы агәтаны. Еибырхәоз здырхуада, мазала еицәажәон. Зураб дааґәымтзакәан тоуба ура даґын Тика дахылацәажәоз. Апхәызба алаґырз илґыкәкәоз тцаґа икатәон, аґаскьынкәа хыблаауа.

– Бымґәырѡан, ди Тика, нас умцан хәа сабхәома?

– Ишпоухәои Зураб, сажәакәа уаха иузеилымкаазеи?

– Шаґантә ибасхәахьоузеи абас сабымхәан хәа, бара быпхәызбоуп... Абцар атәы быздыруам, нас...

– Ишпыкәу, иуазхәада... жәаха ґенак исумыртцази...

– Жәаха исхәаз зегы гәныбкылама?... Зураб ишәакь ааимылхын аиґырпсаґьара далагеит...

– Ари атцхага... Ари азатуар анапы, ари аивза зырткәацуа...

– Убас, убас, – ихэан, даапышэырччеит Зураб...
– Ари апатрона коробка, ари...
– Тика, бмаалар бымуазар ахахаи сара бсыцрымтын, сыцсыр бчабра сёи иакэыршэны сеикэыбкып.

Еицэажэоз даарпырхагахеит Гахэ, ихы ааирмакарын иашёеитцбы днеиёацшит.

– Уара узабашьюада, Анцэа уиақэпарц уаёума?

– Сароу, – ихэан, цакэ днышытацшит Зураб, иара дзышытаз ажэакэа уакэ икацсазшэа. – Аиашаз сықэпоит.

– Ус акэзар хайтеибабахп даёазны, – ихэан, иёи днакэтэаны иёинеихеит Гахэ.

Амза харақза ихалахьан, анака-арака амцабзкэа нытцкэа-аатцкэон. Ашыха ашыапаёи аёырхиара иаёын Махьал ир. Ёафратагалантэи ацша хышэашэа неиааиуан гэыбылра амазамкэа иёацаза.

– Сашьцэа, абыржэоуп ахатцара анатаху, ахы цахэ-цахэ зыбга аизырхо уажэнатэ иахцэумзан... Ус уаф дыкам ауми? – ихэан, икэшаны игылаз даарылацшит Махьал. – Ус акэзар – цхьакэ, сашьцэа!

Аёырацэа ршыацхыц амцабз ыцдырддаауа амфохэастэ инанылт. Краамта игон ар рашэа.

II

Азынра ааин Селма лыфны ашэ илагылан. Шака дгэакзеи ацхэыс рыцха. Абар фымз цуеит лыцкэынцэа рызбахэ лмахазацт... Амёи лхэару, арахэ лхэару, дахь-цалакгы лара лакэхеит. Лхатца Кэыдры ахықэаё ақыртменшевикцэа дыршыт, лцацэа афыцёеггы еибашьра ицеит, даёа фыцёа ахэыцкэа ныкэгатэыс илымоуп...

Уахык зны лыла траа ахэштаара дшыёхэацшуаз адэахы бжык геит: «Еи, ацшэма!» – иаафналаз асас ицёыба ф-қбаадк аатихын Селма иналирkit. Ақбаадқэа руақы абас ахэон: «Сан, сызкэыхшоу, ахахаи акы

бацəымшəан, сара, быцкəын Зураб, снап ахы ацəшəан, аха уажəы ибзиахейт, дук мырцкəа снейуейт уахь... издыруада бгəы сзынхазар калап арыскаамта сахьзымнеиз, аха ибгəалашəома, сан, ибхəаз ажəакəа: «Ахыкəлаа шəызкəа айшəмырхан» хəа... Дук хəгым, ирыцкəаны халгоит Егры ацшахəа. Урыстəылантəи иахзааит Ар кəцшь... Зеипшуаа бзиацəоузеи, бзиа хашцарбои... Аурысшəа змахауа храцəоуп, аха ирхəо еилхаргоит, избанзар, хаззеибашьуа аокуп – Ахацəитра! Ахацəитра! – шака ипшзоузеи ари ажəа... шака ихəшаны уафы игəы иабозеи! Зыцсадгьыл ахьчаразы ипсыз уи ибаргəызеи... Бзиала, сан. Дук мырцкəа хайбабап...

Быцкəын Зураб».

Егы ацьяад абас ахəон: «Урт афстаа кəцшькəа ртцыхəа цəхцəоит... Сан, бара уахгьы-чынгьы бтəаны Анцəа бихəала ахəынткар изы. Зураб ихы еилагейт... Уи дыззыкəцо иаргьы издыруам... бымшəан сан, Жордания ир аауейт дук мырцкəа... Нас иахиааилакгьы дыббалап...

Бзиа бызбо, быцкəын Гахə».

Ц-цьяадк иааргейт ажəабжь ф-дунеик ркнйтə, ф-дунеик цəажəон, ф-мчык кəцон, ф-мцакы былуан... Зураб дунеи фыцк ацəа дыкəцон, Гахə – дача дунеик афы. Селма лылагьыз лəахəхəы асас иааиз днаскьяганы афныка даахынхəит. Атцыхəтəанзатəи ахəыштаара кəиц знык-фынтəык иаакəеицеин, нас алацəа ныхнафейт. Селма лхы кны агара дахатəан агарашəа хəо:

«Улаша амрейцш, соуцашəыл, нан,
Урыхьза уашьцəа уласны,
Ажəфан цкьяхоит, дук бжьам...
Улаша амрейцш, соуцашəыл, нан».

Иагъа лундазгъы Селма илзеилмыргеит Гахә иажәа-
қәа змааназ... «Ақстаа қаңшықәа», «Зураб ихы еилаге-
ит», «Дыззықәдо иаргъы издыруам...». Абас зиџуазеи,
еибаргәаама? Иара Зурабгъы Гахә избахәк ихәазом
ишәкәағы. Зураб дхәычижытеи атцара дтан, затца ргәы
еизнымхара, хамтакы еибамбар рзычхауамызт, –
абартқәа зегъы гәырџас инарыцлеит Селма лгәырџақәа.

III

Махьал ир иахьа иубар иузымдыруа иқан, даеазнык,
даеаџынтә – агәачхара, амцабз, ахы-мацхәал,
ахәаццышәкәа, нас – итынчын, гәырџада ихынхәуан,
раарыхрақәа нап рыларкуан, рееидыргалон ацстазаара
џыц иааиуа реырхианы иаңыларц... Аха уақагъы тынч
иаутәахуаз. Ленин иихәаз ажәақәа уажәы-уажәы Махьал
иааргәалаиршәон, – ашьха зыхь еиңш иџацаза, изахауа
ргәы еицхауа иқатцо.

«Уажәоуп иахагъы ақәцара анатаху» – арт ажәақәа
1917 шықәсазы, Зимни дворец иааџнаџыз зегъы рыкны
еиңш, Махьал ир ргәағы итан уаха иаатымтәазо. Абар
иазцшуп Махьал иихәо... Уанзагъы ргәы дырџыгъуам:
азәы ачамгәыр аирхәоит, даеа цыоукы ашәа рхәоит,
егьырт тәаны ашәкәы иаңхыо изызырџеит. Абар
итцует џ-шықәса – Зураби Тикеи ааицрымтцзакәа амца
агәта иалагылоуижытеи. Абри ақара аңа лбахъеит, аха
иахьанзагъы уаха иааицамкыцт уи лыңшзара, иацеиңш
иахьагъы лхы-лҟы амытцмыцъ еиңш еилибзауан. Зу-
раб инапы ахы анақәшәа мызки бжаки лыцәеи лыфеи
ықамкәа дидтәалан игәы рхатцо, ажәабжықәа иахәо. Иа-
хьагъы аетцәа шаша еиңш деилибзауа ар дрылагылоуп.

IV

Ҟенак шыыжымтанза ажәџан агәы аахнатит.
Амырхәага злаңхаз Махьал ир ршьапы иаақәгылеит

ацъца рыхга, иацеипш иахьаггы. Егры леиуан ацшахәа ду макатдас аеакөырша иаззатәуашәа, ацәкөырдакәа аки-аки еишътатто. Цьоук акәара икәтәан ажәмыжәкәа зәзәаны ирәо, цьоукы азази аачеи рыла реимаажәкәа тдыршыуан, Махьал дыкамызт иааира иазыпшын. Убаскан ашьха дукәа аеаарывганы ацсабара зырла-шаз амра рыбла интаццеит, ахахә шкәакәа ду икәтәаны еицәажәоз.

– Шака ихааны игылазеи иахьатәи амра, Зураб...

– Иахьамацара аума, есышьжымтан абасоуп амра шгыло...

– Схаан цабыргымзар мыц сымхәацт умхәази Зураб.

– Нас, амц схәама?

– Есышьжы абасоуп амра шгыло умхәеи?

– Ари мцума нас? Зынза амш цәгьазақәа раан, амш атх еипш ианылашьцазггы, сара избон ишеишеиуа амра, уи ашәахәкәа сәанарччон, сгәы архатчон, схәақәа сханарштуан...

– Цасатәикәа ҳаркәатчып, Зураб иахеипш амшцәгьа збахьадаз, амра затца иумбарыз, адунеи лашьцаз цьысшьеит.

– Иара убасканггы сапхьа илашон амра, сыкәа италон, сеимнадон, иахьаггы илашоит Ұ-мракы, – ихәан ихы наганы Цика лыжәәа иныкәитцеит Зураб. Цика лна-пала илахь аалшьышьит. Убаскан игаз ахысбжыы Махьал ир аайднацалеит ацшахәа агәтафы. Абыкь ифьтакны днахәы-аахәуа абжыы рго адәы агәта дгылан Махьал.

– Хәдакала иахьысырц иафуп, Егры ххықәцаланы хандыртәарц напы аларкит, аәадахьтәи ацха ду пыртәеит... Икалалакгыы рыгәта цтәаны хрыбжыысроуп, – ибжыы фәацаза иаарылаөт.

– Уаха псыхәа ҳамам, – ихәеит Дарсман, ижакьа ифачы дахьгылаз.

– Ұ-цъараны ҳәахшароуп, арғыарахь бжафык сьма сцоит, армарахь ицо еихабыс дрыстоит Зураб. Рыгәта

хзыпцээр, иацы ҳахыѳаз адәәѳы ҳееинҳариап, – ихәан, илахь апцхы ааирыцқеит Махьал. Дук мырцыкәа, арма-рахь идәықәлаз ар днарапызеит Зураб, днаишьталеит Ъика.

V

Агәыз-з-з, агәыз-з-з ҳәа иткәацыз абомбақәа адгьыл ытцжәаны инарыланажыит зыҝемирцысзакәа цаҝа ишьтаз ар.

– Рацәа ухысуеит уара умсааит, – ихәан, иблақәа анышә хзыпцсалаз инапы аархишьылеит Зураб.

– Наҝ уеавак, Зураб, иҝартцо умбои, – лхәеит, анаѳс-шәа ахахә хзы адтцаны ииаз апцхәызба.

– Урт ирыхьыз здырт, арт идыршәыз абомбақәа ҳалацәырыргарц акәын, ара ҳаҝамшәа рбар арҝа-рахьтәиқәа рахь идәықәлоит...

– Убасқан рышьтахьала хрыжәлар еигьуп ҳәа сгәы иаанагоит, – лхәеит, Ъика лыбжыы нытцакны.

– Сарҝы убри акәын исхәарц истахыз, – арт рцәажәабжь ааиланагеит арыҝарахьтәи ала иткәацыз абомба. Акырцх еипш аҝыланахеит ашәақь-хы. Ъалпалхәа абжьқәа гон.

– Хрыжәлап рышьтахь ала, амцабз ахь! – ихәан, дзыдиалаз ахәыѳ даавцан иҝынеихеит Зураб, зегь наишьталеит. Напышьашәала еилалт: «Ҳаи, сыпсит!», «Ех, алақәа!», «Унытц аганахь», «Аѳстаакәа», «Уст иааудкыл» ҳәа абжьқәа гон. Апсақәа кны Ъика лганахь инеиуаз, Зураб днарыхьзан, ршьапы иакзамшәа инышьтеитцеит цаҝа. Артцәаахәа дыхәхәаны, иҝама тцаа Зураб иахь иаа-иуаз, Махьал ишәақь апса дааннакылт.

– Шәрыс, шәрыс алақәа! – ҳәа атшәара игҝацаланы цьоукы рныртцәара даҝын атаҳмада.

Ахысбыжьқәа еихсыҝт. Анаҝа-араҝа икажьын ахәамцқәа, ашьа ҝапшьза ирылкьасо, зыпсы мцацыз хәхәон.

– Ҳнеип адәахы, – ихәан, днараңызеит Махьал. Ар дрыланы асия аңхьара даҫын Зураб:

– Сикәагы дыршыма, Шьмаҫ дыказами? Зураб дзыпхьоз асия далган Махьал днеиҫаңшит. ҫынчзаран, амҫ пыруазар ашьҫыбжь уахауан.

– Хатала иҫахаз хьызцәа, изҫахаз аус азы хаҫсы хшамигзо ала ҫоуба аауп, афызцәа! – хәа даарылаңшит Махьал ир. Зегьы «Ура!» – рхәан, Махьал иажәа аашьақәдыргәҫеит.

– Нагзара ақәзаанит зых иақәитхаз Аңсны! – ар рашәа хәо Махьал инаишьҫалт зегьы.

VI

Зыбға ңцәаз амҫ еиңш, икьалыкыҫеуа амзырха икәыз Мура аҫәаабжь даарҫыхеит Селма. Иацы ашьыжь инаркны хәлаанза ауҫра зәоз аңхәыс, иахьа ашьыжь ағылара дацәыгәианхеит.

– Сара мыжда, зынзак сышьҫахаззаап, – лхәан ажәжәахәа аҫеилахәара даҫын Селма. Ашьжымҫан азә дшааиз аҫара лбеит, аха адәылҫра лзымгәаҫуа амхара дыфнан дшаҫьо. Ибжыы мыргазакәа, амхара ашә ааимҫааны дныфнашылеит азәы. Селма дшәан илхәара лзымдыруа агҫыфара дыгҫагылан. Иаафналаз уамашәа дыҫан: иблақәа затәык рақәын хәдықәҫас иҫаз, ари иаафналаз, макьана дшарҫысыз уафы изырбоз, алахәа еиңш еиқәатцәаза ижакьа ихаҫы зегьы ҫахәхәаны иаман. Ихцәы газго ижәфақәа ирықәын, ауахәама иаафныҫыз апап иеиңш. Ила ҫраа Селмалахьдыңшуан дгачамкызшәа.

– Утәа, нан, узгылоузеи! – лхәан, ақәардә наилырбеит Селма.

– Сахымзари атәарагы... ибыхьзеи сан, сбыцә-фашьама? – ихәеит иаафналаз илаҫырз ичабрала ирбо.

– Гахә! – лхәан, лыҫсы аамачхан, иааиз ижәфа лҫынхылшыит Селма. Акыраамҫа лгәы аҫың аҫы имааизеит.

Пытрак ашытахь ахаштаара дыехэатэаны ажэабжь_хэарадафын Гахэ. Селма дзырѡан, лылагырз цэыкэбаркэа уажэы-уажэы ахаштаара инылатэон, зны-зынлагыы лыла тпраа Гахэ ижэѡа икэыз аиатцэакэа днарыхэапшуан.

– Хабакахыз, хцыхэтэа пцэеит, сан, – ихэан, фыварала ахаштаара ахэа днылажыцэеит. Ихапыцкэа ааихаиргэгэан, атзамц икыдыз Ленин ипатрет днахэапшит. Краамта фымтзакэа итэан афыцэагыы. Зураб избахэ ихэозар хэа Селма уажэы-уажэы Гахэ днееифапшуан. Гахэ азы тцабаз апсыз дафызан ари Селма илыздырзомызт, уамашэа илбон «сыфны» хэа иааиз лычкэын еихабы, Гахэ илахь ахьеикэыз, аха цэара уамак дшақэшэаз усгыы илдыруан, илазхэодаз акэымзар.

Адырѡаены, ахэылбычэа Селма лашта агэашэ дааталт Зураб. Деилахэан акы узаавымбо. Дзықэтэаз ичэы итцпраан ицон, ихы-ичы аапсара шыкэыз мѡашыо дықан, аха шышықэса рнаѡс еипш иахыагыы изамѡакэа тыццон амытмыць еипш. Нақ-аақ еихданы ѡ-қантаруазк ихэда ихшыын. Аштафэ ахэыцкэа данырба ицэтэымуаауа иа-лагеит, руазэы афныка днееины иан илеихэарц итаххеит, аха Зураб дааникылеит дыргэыбзыгны.

– Уара, сара сузымдырзои, цыым, – ихэан, ичэы даахықан, ахэцкэа ааигэытцэхэхэаны амхарахыы ичынеихеит. Саатыбжак ашытахь астал рхианы иахатэан атаацэа, Селма дгэыргэон, икалтара лыздыруамызт. Гахэ фымтзакэа дтэаны акрыфара дафын. Зураб дцэажэон.

Апсны ахы иакэитхейт, сан, ахахаи акы бацэымшэан.

– Утынчха уажэшьта, уара уиааит, Апсны ахы иакэитутэит, ихабыргэузеи, – ихэан, атцэы налатца, ицэажэоз днееифапшит Гахэ, ѡ-гэы зныпшуаз блала.

– Мап, уажэшьтоуп еихагыы ақэпара анатаху, – хағацэа пахейт, урт хариааит аргама аиқэпарафэы, аха аға дшагоу дынхоит, уи илымшаз акнытэ иахыа дунаалазшэа уирбоит, аха уатцэы... Уи хара иаадыруейт, хагыазыхиоуп, – ихэан, атэца аашьтихит Зураб:

– Нагзара ақэзааит зых иакэитхаз Апсны!

АЗЫХЬ

Ароман ацыңџааха

Абар, џ-пхалк зыла иртэны инеивалыргылеит Ес-
ма. Даеа пхалк итацэны иказар азна азы аалымго-
зи дгэырџацэа, аха итацэу ыказам. Шака илтахузеи
даеазнык акы инафытџашэа азаагамџа днанылар. Амш
ахэлара иаџу лара илпырхагазам, еихагы лгэы хнату-
еит, лгэы аисра иацнатџоит, лгэыџра ааигэанатэуеит...
Изыпсџузеи абыржэы фытџак?!

Есма аџаџара ашэ ныдылџан дындэылџит. Ахаскыын
ататара хырџэдаауа амзырха итаз аџыхэа даннавала,
лгэы иаанагеит: «уаџы уаниџаху убналоит, иара уажэгы
убналарауазеи, азаагамџа шыџоу уџыноухар саргыи се-
имдауа снаушьтамлози?» Есма лажэаџа зыџџнылхэоз
аџыхэа акэын, аха арахэ рахэуп, унапы аштџа аурбар
ахы иџаханы иаауџаџшуеит, унатџаџьаргыи аџынанахоит.
Арахэ моу, аџхэызба лыгэџыха лара лаб Нахџар Сар-
беи лан Рафидеи иахьагыи ирзеилымкаазаџт, арина-
хысгыи ирзеилымкаар џалоит, избан акэзар ауаа зеггы
еипшума: азэы данџазтэи аамџа зеипшраз данажэлак
ихашџуеит, даеазэых иарпысраан агэазхараџа иау-
лоз иџахмадараангыи ихашџуам, аџыџахэа дызлатэуу
ихшарагыи рхы-рџы ианибаалауа далагоит. Есма
лыгэџыха еипш Нахџари Рафидеи рыгэџыхаџа ргэы
ианаџшэымазтэи аамџаџа хараза ирыџэџахьеит, уаџы
ихашџыз аџхыз бзиа еипш ашьџагыи амџагыи рымбазакэа
ргэы аџсабара ианыџхьеит.

Есма аџыхэа днапыртџны ажэртџра шыџаз лџыналхеит.
Ажэџэеи аџџ џараџэеи «џэырт» хэа ижахэауа еилатэан,

такә аазхытүаз ацә маҕа атәыџақәа рыла ажәгәара
иацрыхон амч иалаз агарта аңшаауашәа. Есма лхы-
лҕы аччаңшь аақәыжжит арахә данаарылаңш. «Абар
аеытҕа», – лхәеит уи гәаныла. Арахә ирылатәазамызт
ажәеимгәа. Аха илдыруан уи хара ишымцоз, насгы
азы анаалгоз лылаңш цъара ишақәшәаз. Азаагамџа
азааигәара цъара имакъ-макьюа ахәра иафызар
шаҕа инасыңыз лара лзы. Ажә инафытҕашәа Тариал
диңымлози, уи уажәшьта дхынхәуазар қалап...

– Сан, хажә маазеит, сашьталоит. Есма лажәақәа ртак
дазымзырџзакәа амџахәаста днанылт.

– Бара бзышьтоузеи, ари дааир дашьтамлои, – лхәан,
ачуан аҕыҕарадалагеит Рафида, аха Есма лычелырдагәеит.
Уи днеиуан дымццакзакәа, илбон нахьхьи ахкаара
атцыхәан агәашә ишынталаз ажәеимгәагы. Ажә азхара
анафа ашьшьыхәа, ашьаџақәа аңхьазауашәа ишааиу-
аз, алҕыс ианнавала, аеаанкыланы аеыбыгҕра иалаге-
ит. Аңхьызба илтахызгы абри акәын: ажә иафытҕаны
пытраамтак даанхар лара лзы иразкын. Лыблақәа
еихмырсыгызакәа аҕәарахы дыңшуан. Алашьцарагы
мыццакзакәа ахкаареи аштәи иаарталт, аусура ашьтахь
иқыңаха зоны иааиз аңшәма иеиңш. Ахыбрақәа иаар-
хатәеит ауапа хәылдеиңш ижәпахаҳараза.

– Дсымбазакәа дсывсма мшәан, – лгәы иаанагеит
Есма. Нас фырахьтәык аашьтылхын ажә налаңылцеит
аџныҕа лхы рханы. Ашьшьыхәа акәын дышнеиуаз,
уажәы-уажәы даахьахәуан алашьцара азәыр далызбаау-
азар хәа, аха зехьынцъарагы тынчран, амала зны-зынла
арашәыгақәа рыбжы гон ачыр-чырхәа, рхатақәа уаџы
имбазауа.

– Есма, Есма! – аңхьызба дналыдыххылеит Тариал.
Есма ашацахәа даақәгьежыт. Арҕыс лассы-лассы иңсың
леигаџеигон, иажәақәа хытәтәон инаигзаанза.

– Иухъзеи, Тариал, узырааңсазеи?

– Уи удафым, бара бусқәа?..

– Сара ус сымазам, иртаху җарталааит, – лхәеит Есма, арпыс иажәақәа ралгаха имтазакәа, – уаха иааирц иҗоуп, афхәара җырцәарц... Адгәыр Кьылба мчыла аус җаитцарц игәы иҗоуп.

– Ишца?! – дааилашәеит Тариал, – нас бара?

– Сара исазтцаахуада, саби сани зеипшроу узым-дырзои?!

– Ибхәаз сзеилкаауам... Нас бара ирабхәозеи?

– Сара исхәахьоу уаргы иудыруеит...

– Аус злоу бара боуп, Есма... уатцәы аҗырфрахь бымнеизои?

– Азин сүтозар снейуеит...

– Ишца, сароу! – дааҗышәырччеит Тариал. Аҗхәызба илкыз афырахьтә ацыхәа анышә инытцакшауа дгылан асаара дыпшуа, амыцьягы акраамта еидгылан җымтзакәа.

Есма, уа Есма! – лхәан, асоф даакәгылт Рафида, – ажә арахь иааит, ирласны бааи. – Аҗакәажә асоф дахьықәгылаз арпыси аҗхәызбеи лбазомызт: урт ирыбжъан ашьхымзакәеи апатырқал тцлақәеи, насгы алашьцара амч аатанатцхъан, еидгыланы еицәажәоз җызара рызнауа.

– Шака иуадафозеи, ауафы ииттаху даницәшәауа, иткәацуа зтоу ахатхәыжә еипш, хара-хара уанивсуа. Исызкылпшуа исышьтоуп... Тариал, уеы абакоу, иахьа иумкәабазеи?

– Азыхь ахықәафы иҗасхәеит... Акалам иафызaxeит. Уатцәы иҗанатцаша сыздырам.

– Уатцәымшәан, Рацстан ишихәаз иалаказар аусқәа цәгыахом.

– Адгәыргы иеы бзиазаны иазыҗаитцеит, – даакәыпсычхәит Тариал.

– Иарбан иззыҗаитцо? – Уатцәтәи аҗырфроу? Аеқәа зегы иапцаны днейргы сара сзыхәан ажоуп, сгәы снархьуам, мыцхә ашоурагы снаҗом.

– Мап, Есма, аеқәа иаңцаны дызнеизом, иеы азыкаит-
цоижътеи акраатцеит... Аха уи иалаххузеи, раңхьа днеип
– бзиала даабейт... Амала уахатәи бысасцәа...

– Сысасцәоу? – иааир, уара иухәанеиңш, бзиала иа-
абейт, хара асас ддәылхамцазацт... Сара сзыхәан урт
сасцәоуп, уаха акгы.

– Есма, уа Есма! Бабацей мшәан? – лыбжы лыргакит
Рафида.

Арқыси аңхәызбей рыңсқәа шеилатцәаз инеиңырцит.

Есмей Тариали школк еиңтан. Тариал жәа-класск
данрылгоз лара ааба рахь дахыцит. Афыңаггы усқан
икәыңшқәан, рыбзиеибабара ыызарала иңшәан, аклуб
асценафы еицыхәмаруан, ибзианы иахьыкәашоз азы
аныхәақәа раан еиңдыркәашалон. Аха дук мырцыкәа
урт ргәырғара инаңгылт Тариал иауз агәырәа. Жәа-
класск данрылга еихау атцара аталара иешазыкаитцоз
иаб Алмысхан дыңсит. Арқыси иара иан Таразиет рима-
ла затәык ыынра дуззак иазынхейт. Алмысхан иңынхаз
анхара напы адкылатәын, Таразиа лажәымтычәа
дныкәгатәын, лгәы дамыргакәа даазатәын. Абартқәа
ирыхьаны, Тариал ионы иеааникылейт, аколнхара
«Азыхь» афы бригадирс аус иуан.

Ә-шықәса рыфнуцқала Тариал ибригада «хау»
ухәаратәи аеибнаңейт: азлагара замана кәрцейт,
атцактәи рахә рхыңхьазара иаздырхейт, апатырқал
бахча раазейт, уахьад хәчыкгы аныртцейт. Афышықәса
рынтцәамтазы абригада иалаз анхацәа ааиңхырааны
хә-километрк иназоз аулица хахәла ирчаңейт. Араион
ахьынтә аколнхара «Азыхь» ашқа инеиуаз ахылаңшцәа
зеггы раңхьазаггы иддырбоз Тариал дызхагылаз актәи
абригада акәын, ишықалаз здырхуада, аха актәи абри-
гада ацынхәрас Тариал ибригада хәа акәын анхацәа
шашьтаз. Тариал ибригада амал иазхауан.

Уахык зны анхацәа русқәа рахьынтә рыфныкақәа
рахь ишнеиуаз рызлагара ғыц инавалейт. Алуқәа

аѡбагы ишьтхысаа алагара иафын, аколнхацѡа аат-
гыланы рызлагара иахѡапшуан, ґыц аныкѡара иалагаз
ацшка иан леицш игѡырґацѡа.

– Изака дгылузеи баша ицхастахауа, – ихѡан, Тариал
инапы наирххеит азлагара анаѡс ишьтаз азкачара еи-
ужь ду ахь, – хахада-цъышыада ишьтоуп, ашыз кѡыбркѡа
чахуа.

– Итарбазар изеицшрадгылхарызыз анацъалбеит, –
ихѡеит, азвено аихабы Кѡакѡана, Тариал игѡы итаз иа-
разнак ишеиликааз иѡызцѡа идырбауа, – ацъабаагы
рацѡак атахзамызт.

– Ацъабаа акѡзам аус злоу, – дцѡажѡон Тариал, – напы
аркроуп зеггы раткыс иуадаѡу.

– Ахы хашѡт, амѡа хакѡшѡтѡа... Иазаауа шѡымбари...

– Ѣымчыбжагы хадхалом...

Еизымзырѡзакѡа иааиларцсеит анхацѡа.

Уи ауха анхацѡа ргѡы итаркыз аус арина-
хысгыы анагзаразы аколнхара аправление афы
азтаара ыкѡыргылатѡын, насгы араионахь адыр-
ра кататѡын. Ажѡакала – аустѡкѡа напы адыркаанза
имѡацгатѡын аѡазыкатцаракѡа. Урткѡа зеггы Тари-
ал инапы ианыртѡеит, иаргы цѡеи мап ацѡикрын,
еихагы деигѡыргѡеит, избан акѡзар апартиахь
дрыдыркылеижьтеи рацѡак цуамызт, уахь инеира
еихьзара бзиака ала иазгѡеитарц итахын, зеггы рзы
иѡыцу усурак ацшьгара гѡтыхас иман.

Ажѡытѡ уаа ирхѡалоит: ажѡан икѡларц иала-
газ ауаѡы акыбакѡа еихаргыланы ахалара дшафыз
акѡымкѡа ажѡан акынза днеирц цыгѡ цыхѡак иакараз
алаба игхеит хѡа. Алакѡ акынгы атцабырг уаѡы
ицшаауеит. Ажѡан акѡлара азѡгы иѡазимкзеит, аха
ауаѡытѡыѡса ус бзиака избазар калоит, амала ацырхага
иауит акѡымзар.

II

Актәи абригадаа ирзбаз агәтакы напы аларкырц хәычзак акәын ирыгыз: аңхын шыжымтанк азы аколнхацәа рееибаркны усура ишнеиуаз Тариал җыла днарыхзеит.

– Шәгъежы, – ихәеит уи иңсы еивцахауа, – аибашьра калейт.

Ауардынашәа хәауа абзазара иагәылаччо инеиуаз анхацәа еишәара-еитцараха иаахынхәит. Дук мыртдыкәа жәафык анхацәа җарақәа аколнхара «Азыхь» инаңырцит еибашьра ицарацы. Урт ирылан Тариал Шарбеи Адгәыр Кылбеи.

Тариал еибашьра уатцәы дцараны иахеиңш жәа-класск ирылгыз Есма ус леихәеит: «Бара быбзиабара сыманы сцоит, уи сахьчалап акәылзеиңш, амреиңш сарпхалап, ахәыцра бзиа снаҗалап, саңьал хара-харала исывгауа». Есма җымтзакәа дгылан. Урт ирывагылаз агәил ңшзакәа рхачпапыркәа шышыуа.

– Амәа бзиа уқәлааит, Тариал, уст, салоугәалашәалап, – лхәан ашьтахьы гәилк ааҗылхын арңыс игәаңьыба инталыргылт, – амра алашара амтәараха сара сгәы иҗоу абзиабара сымтәарц зыкалом. Арахьала акы уацәымшәан!..

Агәыргәгәага ажәа зегьы ирыцкуп – агәабзиара иафызоуп, амч уланатцоит, абзиабара иафызоуп – хара уархәыцуеит, аңхыз бзиа еиңш – ухы-уҗы аргәыргәоит. Тариал аңхәызба лнапы аалымыхын, игәы рахатза иҗынеихейт.

Убыртқәа рышьтахь Тариал аибашьраҗы хынтә дырхәит, ахамтақәа жәпакы ианаршьейт, шықәсык акарагыи Бриансктәи абнаршәыра иаңныз апартизанцәа ркны аибашьра даҗын. Аибашьра ашьтахь афицар Тариал Шарба Аңсныка ицоз ифызцәа жәпафык дрыцны афныка дхынхәит. Арака, иара дзаазаз аколнхара

амчымхарақәа шаиуз анеиликаа адырѡаенытѡќба ґаса дызпыртцыз абригада идикулеит. Аха абригада аусқәа уаѡы дрытцашыцратѡы иќамызт. Ґаса амхқәа ихырѡоз адгьылқәа рыбжакы уажѡы кѡазараны ишытан. Анхара-нтцыра алагамта дахьақѡымшѡаз гѡынгауа, Тариал актѡи ашықѡс аан рацѡак ишыапы изеитцымхит. Амала ибрига-да азыќаитцон, иаахадгылауа анхара ашықѡс рѡырхианы иапыларцы. Уаќа ирыхьзас аарѡара бааґс, егырт зегы реипш, Тариал ибригадагыы ґсшыарак ќамтцазакѡа иаѡагыланы иақѡґон. Аґшахѡакѡа ирзааигѡаз адгьылқәа азы мѡанганы ирықѡыртѡон, ататын еитархаит уалырла азы хағалауа. Ишакѡхалакгыы аарѡара иацѡыргеит уаѡы игѡы тзыргѡырґѡаашаз аѡаѡра. Атағаларақәа ианрылга ашытахь ауп араион аѡы аѡырѡра анаґшыырга. Уи акѡын иѡыззыќаитцоз Тариалгыы.

Даѡа хтыск ихигеит Адгѡыр Кьылба. Аибашьра дан-цоз аламталазы арыжѡтѡ мыцхѡ ыжѡны ѡенак хѡлаанза атарчеи ныќағара даѡын. Ѣыла дышнеиуаз акѡымкѡа, Есма данааипыла икѡымжѡы акаламтра итагылаз ашѡтыц аатихын аґхѡызба илыќѡиршѡит абас хѡаны: «Ари иаа-наго бара ибдыруеит». Аха Есма даѡаѡыра лхы кыдын. Арґыс игѡы нхар хѡа дацѡшѡаны, асаба инылашѡаз ашѡтыц аашьтылхын, иааршѡшѡаны амѡа нымѡахытѡи ашыацара инылалыршѡит. Ари иаанагоз абри акѡын: «Хатыр уқѡыстѡит, аха суѡхѡаразам».

Адгѡыр ґытрак аќара деибашьуан. Знык ашыа кaitѡеит. Ашытахыы иѡымта ахыпшзас азы аполк иатѡыз аштаб аѡы писарс дќартцеит. Иѡыга калам ина-пы ишакыз мацара хтѡыла дахысит, Аґстриа тѡыланза дназеит. Ачехцѡа рахтны-ќалаќь мчыбжык аќара да-лан. Аѡныќа данхынхѡгыы иѡхѡара уаѡы дахѡазомызт: «Аґстриатѡи амагазинқѡа рѡы иааутаххалакгыы убон», «агѡыѡра матѡакѡа уаќа еипш ирацѡаны ґыаргыы исымбеит», «Прагатѡи ахѡсахѡыцқѡоу? Иахьагыы сыб-

ла ихгылоушәа ауп ишызбо... Рнапаштақәа пашә-
пашәза, хара ҳахәсахәыцқәа рнапы аштәа җааҗақәа
иреипшу җышәшьома», – абас ихәон Адгәыр азәи иа-
реи анеицәажәоз. Абартқәа рзакәын еихаракгы уажәы
даазқәылаз Тариал Адгәыр дзицәымгыз.

Аха Адгәыр даныхәычыз аазашәа иауз ауп иара иа-
хәа иныпшны иҗаз. Адгәыр иаб Баҗыгана даацәажәар
ус ихәалон: «Ари сыцкәын ацсуа пшразам имоу, дыф-
ранцызуп хәа сыкоуп». Арахь уизыпшыр ари Баҗыгана
хәа хазғугы Кәыдри Егри дырхымсзацызт. Бақәа
абакоу хәа уиазтаар Шәачака инапы ирххон. Адгәыр
иаазараҗы апырхага мац каимтцазеит анкәатәи аи-
башьра ду аан афранцызцәа пшышықәса ихәынчаны
ирымаз Баҗыгана иашьеихаб, аурыс хәынтқар Никәала
ир рҗы офицерс иҗаз Зосме Кыылба. Иарбан дам-
роу здырхуада уажәы Зосме дызмоу, аха усқан, иара
ипсы антәз, Адгәыр данхәчыз Зосме даакәымтцакәа
ихәалон «ари шәыцкәын Европатәи аазарамзар даеаки
идшәымгалан» хәа. Нас даакәымтцакәа амци ацабырги
еикәарчаеаны ацәажәара далагон. Берлин дшыкәашаз,
Парижаа иара иацсуа маҗәақәа ишрыхәапшуаз. Аф-
ранцыз пхәызба даалалацәкәын шака лгәы иахәаз, урт
реилахәашәа иацназго даеа еилахәашәак шыкам, убас
ирацәаны ахытхәаакәагы.

Арт ажәақәа, дзыгәза дтәаны дырзызырәуан Ад-
гәыргы. Ашыцкәа ацаҗы ах шаанхо еипш Адгәыр
ихәыцрақәагы ах иашызас аилатата шрымаз ауп аи-
башьра дышцаз, дагышыхынхәыз.

Адгәыр аибашьрахьынтә даныхынхә мызкакара
апсшьара даҗын, ашьтахыи ихәауа-ичауа ақытсовет
аусхәараҗы писарс дкартеит. Убри аахыс Адгәыр ихы
ныхтәа Есма длышьталеит. Нахар ионаҗаҗы тәартас
гылартас икаитеит. Иаб Баҗыганеи иан Салихеи ауаа
рзынаишьтуан урт набжысны Нахари Рафидеи ира-

шьапкрацы, рызгаб лнапы иахэарацы. Аха анхара мшқәа иахыргон, аилахарақәа иааныркылон, насггы Есма ари аус лхы лыхнахуан. Аңхэызба лани лаби ракэзар Тариал иатқкыс Адгэыр бзиа дырбон, избан акэзар, дара ирхэон еипш, «Адгэыр дхэыдазамызт, иңшреи исахьеи уафы дыржэон, иңцэажэара хаан, ақытантэи аусқәа инапафы иқан».

Уаанза хазлацэажэоз ауха Тариал дааныжыны Есма асоф данынхала ацэажэабжықәа лахаит. Аңхэызба лгэы нытрысит. Уи аңенцьыр асаркыа данналңш илбеит ақьағариа пхэыс Кэакэалеи Бацьганеи. Кэакэала лыбжы харккала даақэымтцзакэа ацэажэара дафын. Есма абартца дахықэгылаз илахауан абарт ажэаңеақәа: «Дида хаас, Адгэыр сымш иакэымзар амашына самшы-уази», «Адгэыр изласабжыгаз ала, Акэа саннеи иаразнак сманшэалахеит». Арт ажэақәа захауаз Есма, даапышэырччан аматуртахь лфыналхеит абас хэауа: «Адгэыр уатцэы дынцэахаргы сара сзы дшыкац даанхоит».

Аматуртафы Есма ахэыштаара дныңхэатэеит лылахь еикэцаны. Илкыз афырмахьтэ ала ихэажжоз акэицқәа дрыцкласуан. Акэицқәа жжаза уажэы-уажэы ихэытқкэон аңхэызба лхы-лфы аарлашауа. Уи дхэыцуан: ашкол афы илхылгаз аңстазаара лгэалашэеит, ибзианы атцара ахылтцоз азы артцафцэа хатыр лықэыртцон, Тариали лареи ашколахь еиццалон, дрыцхаишьалон аиатым леипш, ларгы иашыак иеипш дихэаңшуан, амшцэақәа раан дышьтыхны азы дыригалон, изқәа данықэиртэалак дкахар хэа дшэны ихэдацэа еимлагэа илкуан лыфнапык рыла. Ицегы ихбыцхо ианалага аклубафы еицыхэмаруан. Есма илгэалашэеит аклуб афы илхылгаз хтыс бзиа: ныхэак аңыла раэзыкартцон. Пытфок атцафцэа пиесак аарпшаан асценафы иқэдыргыларц иа-лагеит. Аclub аихабы Хмыц иңха Иаза атцафцэа ирзылшеит ахэмартэқәа. Тариал древолиуционерын, Есма уи

бзиа дибон. Мазала аус ицылуан. Адгәыр дыхәмарыр акәын аменшевик ироль, насггы ареволиуционер дпырхны аңхәызба дизаигәеитәырц дашьтан. Аха апи-еса излахәоз ала аменшевики ареволиуционери реидыслараан ареволиуционер аиааира игар акәын. Аңхәызбеи иареи рыңсы шеилатәаз Асовет мчра иҗалауа иапылон. Асценаҗы абжыкәа гауан: «Нагзара ақәзааит ахақәйтра» хәа.

Есма лгәалашәарақәа даарылтын лхы дҗахеит.

– Дсыдызцалазеи мшәан абри ауаф, иблақәа ирымбазои, илымхакәа ирмахазои, зныкыр дсыргәыг-хьюма?!

Аңхәызба дгәырҗауа ахәыштәара дшыҗхәатәаз Рафида асасцәа ааныжыны аматуртахы лҗыналхеит.

– Уажәраанзаггы бҗеилабымхәазаци бара? – лхәан аматурта ашә ааимылҗааит Рафида.

– Сахымзеит сан, уажәытәкыа асасцәа рахы снейуеит, – лхәан луада хәычы ахы лҗыналхеит аңхәызба.

Пытраамтак дгыланы дхәыцуан: «Ибзианы сҗеиilasхәару абас сшыҗоу снейу» хәа. Нас лыфны еимаакәа аалышьалтан асасцәа рахы лҗыналхеит абас хәауа: «Сара схы саңшәымоуп, сгәы ишааного сныҗәоит, Кылаа ргәы сахәап хәа сызлаҗам схы алаҗастом».

Асасцәа ахытәаз алампақәа хҗа аркын. Нахари Рафидеи рыгәкәа чкәынахазшәа рхы рбон, ирбартәгы иҗан. Уртгы гәҗакык рыман: наҗ-наҗтәи рымахә хәа изықәгыгуаз Адгәыр Кылба, ақытантәи аусқәа зеггы иара инапы иакушәа ихы дирбон. Амшын дуггы иара ишьамхы изахымсзозшәа акәын ишихәаңшуаз.

Баҗыгана Кылбеи Кәакәала Хаҗымҗаи ааигәатәкәан, аха урт зышьҗаз аус ахәтыр азы исасдахыҗәоушәа рҗыкартеит, Адгәыр иҗхәаңхыз злаз ада аҗәак рҗытшәазомызт.

Есма данааилак схы лгәасырҗап, дзеиңш абхәоузеи лхәап хәа уи иҗтақәа рырҗеира дналагеит, абжыаңны

иҫытцеимклазоз апапирос «Ешыра» иҫышәкәа рыбжьа-
ра иаабжьеикын иҫпычкагы ааирмазеит (уи абжьаапыны
аҫаҫыныжәгала акәын аҫаҫын дшахалоз.)

III

Наҳар Сарба гәалак шимаз ихы-иҫы ианыпшуан.
Уажәы даазкәылаз лассы-лассы ақәыпсычхара дала-
геит. «Ы-ы-ы, гәышья гәышьяза!» анихәалак, иҫаацәа
наиҫапшуан, аха иухъеи хәа иазҫаазомызт, избан акә-
зар иазҫааргы аҫак шыҫаимҫоз рдыруан. Иҫаацәа ры-
дагы Наҳар игәылацәагы хәыч-хәычы иҫыаршыауан,
ари ауаф ҫаса аҫҫазаара иагәылагәырҫауа аамҫа зхыз-
гоз, уажәы иаразнак ала ихасиат ахыпҫахыз.

– Дааза-дыхъча адәы дықәстеит. Аҫара исыртцеит,
уажәы даахъахәын иҫаитҫаз убоит, – агәынҫара даҫын
Наҳар.

Абар хышықәса ҫуан, Наҳар Сарба иҫа Чамагә Қарттәи
агроном ҫара ашкол дҫазижьтеи. Хышықәса рыла уи
изхаит, изыҫеит, «дхатҫахеит», иажәа акыр ҫнаҫауа
дҫалеит. Аха иани иаби дрымбацижьтеи акраатцуан, иаа-
ра иазыпшын. Убас акәын Чамагә ихынхәра ишазыпшыз
аколнхара «Азыхъ» иалаз анхацәагы.

– Уи знык дхынхәындаз, азәы инапы ханыпшылауа
хҫаломызт, – дазыҫхәашәа дцәажәалон Наҳар уажәтәи
игәалақәа ршыапы икаанза. Дахыҫхәаратәгы дыҫан.
Абар шаҫа шықәса ҫуазеи аколнхара «Азыхъ» ахатә
гроном дамамижьтеи, ҫасатәи агроном аибашьяҫы
дҫахеит. Араион ахынтәи зны-зынла инеиуаз агроном-
гы аҫаца леиҫш дцәырҫба-цәырасуа акәын анхацәа
дшырбоз. Мчыбжьык ахынтә знык данаауаз заҫа
ауачасткақәа рҫы дымнеирыз аправление аконтора
дапыртҫомызт. Абартқәа данрызхәыцлак акәын Наҳар
игәаныла дмақаруа даналагоз: «Шәаангыл даҫа ҫытқ,
Чамагә дааир агроном шәизхъуа шәҫалозар шәымбари»
хәа.

– Иахьатәи аизарафы ыцъа-хы аколнхацәа Ныхар иазтааит, ицкәын агрономцара далгазар аколнхарахь дзымаазеи хәа. Аха атахмада урт иреихәашаз ифамшәеит. Избан акәзар, ица атцара далгеижьтәи ымчыбжыақа цуан, арахь ихабар ыказамызт. Мчыбжык акара дыңшуан, ица даауазар хәа, ашьтахь, дмаауашәа аниба игәы кахаит, игәнигауа далагеит.

Амра аташәара тлакы ашәара шагыз аколнхацәа реизара иалгеит. Урт ахыдта ыццкәа анырга ашьтахь, еицәажәаны ирызбеит ашәахьа ашыжыымтан азынтәи ацәағәарақәа напы рыларкырц. Атцыхәтәантәи аццарафы аколнхацәа ахәбатәи абригада абригадир Бацъгана Кыылба иматцара дамхны бригадирс далырхит Бацъгана ица, ақытсовет аписар Адгәыр Кыылба.

Аколнхацәа реизарафы зуасхыр шытартцаз җаантәи аҗафара азбахә шырхәоз рыфныақәа рахь рҗынархеит.

Аха актәи абригада абригадир Тариал Шарба ифныақәа дымнеизакәа абригада адгьылқәа рахь дцеит. Рацъхьаза хыла-тцыхәала еимидеит ацъықәреи алатцара иазырхиаз адгьылқәа.

– Сынтәа ааста тцыцхтәи ххыдтақәа закәызеи! – гәаныла дхәыцуан Тариал, – Чагәба Рашьыт затцәык иакәын гектарк ацъықәреи чыдала иалхны измаз. Цабыргуп уи иажәа наигзеит, цшышә пцт рцынхәрас фышә ааирыхит. Аха ари хара хзы амшын иналашәаз ацәыкәбар иафызоуп. Мап, сынтәа даҗаакхароуп, ихышхытцәа амшын иазнеиуа аз дуқәа харфыхахароуп.

Абригадир игәалашәеит, тцыцх асоциалисттә усура афырхацәа хәа ахьз зауз «Додлан қацшыа».

– Уртәи хәреи хазлеипшымзеи? – ихы дазтааит арцыс, – дарггы нхацәоуп, харггы ханхацәоуп, хмыругақәа еипшуп, хадгьылқәа еивоуп, аха дара фырхацәахеит...

Тариал ихы ааирмақарит уажәы аакыыскьатәи аҗырыфараан «Додлан қацшы» аихабы Темраз Ахсалба иажәақәа анааигәалашәа.

– Төмраз иеыѡ х-еыѡк рышьтахь инеит, аха иара иеырпагыаны дхаѡажэон «аарыхраѣы хайѡажэап» хэа. Изимхэозеи дад, хэѡык афырхаѡа иколнхара иалоуп... Тариал инапы иакыз алабытѡ ѡынтэ-хынтэ иаапитѡтэан инкаижыт, аусураѡа ирѡырхагаз иара акэышѡа.

– Иеникылар еигъхап ари Ахсалба... Дгылыи жэѡани еивѡамлазеит хара хзы. Цыпх хэзѡысуаз сынтэа акэа-тахэа хнахыѡар иѡъеишьаргыы калап...

Тариал идгъылкэа еимданы далгеит. Иахъабалакгыы аучасткаѡа рыѡкыаны аѡаѡэара иазырхиан. Азнык азы иааитэххеит иеѡэеи икэатанеи еитѡхэаны иаѡхъа игылазарѡ, аѡхъазатэи аѡахэа инапала иалидарѡ, аха икэатан казказуа ирыѡкыаны аказарма иѡагылан, иеѡаѡгыы акалмаѡа еипш иѡырѡыруа аколнхаѡа руа-хъад ирылан, арахъ амш ахэлара иаѣын.

Мап, иахъа сабшоуп, уатѡы хэѡсѡа шыаны ашэахъа-зы ѡаанбзиала хэа аѡаѡэара напы ахаркып, – ихэан, аѡныка дѡарѡы данаахынхэы, архэараѡ дааѡэырѡын Тариал днееѡагылт аколнхара апарѡрганизация амазаныкэгаѡ Ардашьыл Смыр.

– Угэы тэом хэа сыѡоуп, – Тариал днееѡаѡшит Ардашьыл, – иахъатэи хайзараѡы аѡаѡра ду ауасхыр шыѡхѡеит, абар хэхъыѡоу, дад, аус злоу хара хэуп.

– Ихаѡоу иразкы ѡэгъахааит, Ардашьыл.

– Адгэыр бригадирс иѡѡѡара хамырѡхашъандаз анаѡалбеит, – ихэеит Ардашьыл.

– Зегъы ираѡигар илшоит, – ихэан, иаѡаѡжэоз данихэаччеит Тариал, – аѡактэы рахэ рыла деикэшэоуп, акэатанкэа изхаша имоуп, аѡаѡѡаѡа раѡоуп. Нас... иѡаканы иѣы иѡѡѡар аума иитэху?! Ардашьыл раѡаѡ абригадир дидымхалазеит. Уи идыруан абригада аѡаѡэараѡа ишазырхиаз. Убри азоуп Тариал идгъылкэа дыртѡмѡшѡакэа Ардашьыл игэы рѡынчны егырт абригадаѡа рахъ ихы зирхаз.

IV

Ахәылпәзтәи аңша хьшәашәа дагәылашышы Та-
риал дмыццакзакәа ахтыста днахыңан агәарбжьара
дыбжьаланы дышнеиуаз ибеит Наҳар иаштәґы ауаа
рацәаґны иштәгылаз. Азныказы игәы аатрысит, ихы
зқәикрыз изымзбеит. Еихаракгы абригадир дзыцәшәаз
Есма лоуп. Избан акәзар, ари абжьарак Адгәыр асалам
шәкәқәа рыґра дакәымцит, зны аңхәызба длыхәон лна-
пы илтәрацы, зны дмақаруан.

Уи аены Есма аңсаатә фермаґы аамта лхылгеит.
Тариал ашьжымтан аизара қалаанза аусурахь дан-
цоз илеихәеит, Наҳар длыцырхырааны акәытцара ґыц
қартарц. Есма илархәоз ламысла ишыналыгзоз идыруан
Тариал, аха ахәылпәз Наҳар иаштәґы агәылацәа еизыз-
газ атәы акәын гәтыхас имаз.

– Арт еизызгаз рыцхароушь анаңалбеит, – хәа игәы
иаатакны иныкәашәа наирццакит абригадир.

Есма дахьынхо аґнартаґы анеира акәым, харантәыла
ибаргы разкчыдак иаузшәа ихы иңхьазон Тариал. Уи
гәаныла Адгәыр дизгәаан, аха аусураґы ари игәара
ихарштны Адгәыр дибар аңсшәа еихәон, аус еицыру-
ан, еимакык рымазамызт. Еихаракгы Тариал игәара
анизцәыртцаз уахыла акәын. Шәкәык даңхьауа, мам-
заргы абригада русмышқәа еилыргауа дыштәоу Адгәыр
дааигәалашәар, дызґу даакәытцны даакәыпсычхауан:

– Есмеи сареи бзиа ҳаибабоижьтеи шақа цузеи,
хразкқәа еилахцарацы ажәа еимаадахеит, арахь Адгәыр
уизыпшыр арбаґ еиңш имтәыжәәқәа рхахаза Есма
длеиеырбоит.

Абас Тариал дгәынгауа акраамта даатәалон есуаха.

Наҳар иашта данынтала зегы раңхьазагы Тариал
илаңш Адгәыр инаикәшәеит. Адгәыр ихы-иґы ихаччо
дгәыргьатцәа арпыс қыәк ижәәа иеантцаны дгылан. Ес-
меи Наҳари иґаңхаґаччауа арпыс қыәґ иажәабжьқәа

ирзызырѡуан. Адгѡыр, зны Есма дналѣаѣшуан аѣѡажѡѡ иихѡоз игѡы иахѡазазшѡа ихы дырбауа, аха аѣхѡызба лѣаѣшра акѡын уи дзырѣашашоз; Егѡырѣ игылаз уаазшѡагѡы игѡы иабомызт – убасѣак ибзиабара зегѡы ираѡихуан.

– Уа, уахѣца уаалеит «хагроном хѡычы», – ихѡан Тариал Чамагѡ днаидгылт, Чамагѡ азнык азы иихѡашаз ааиѣамшѡеит, аха иѣсы анааиѡига Адгѡыр днауишьѣын Тариал дааимлагѡа даанкыланы аѣѡах-аѣѡах хѡа дигѡзит.

Адгѡыр уажѡраанза ихы-иѣы иѣѡыжжуаз аччаѣшь-ѣѡа ааихѣѣын иоуразоуроу аѣхѣзы ааиѣѡаѣѡеит. Ибла-ѣѡа еихмырсыгѣзакѡа Есма дналѣаѣшит, Чамагѡ изѣѡа днагѡыдыѣшылеит, нас Тариал диѣамѣшзакѡа ишьаѣѣѡа дрыхѡаѣшуа днагылт.

Тариал дааиаанза Чамагѡ ибара инеиуаз ауаа Адгѡыр дназлаз, азѡгѡы Чамагѡ дгѡыдиѣылазѡмызт, амала абѣѡааѣнеиѣш рнаѣѣѡа аарымихуан. «Ушѣаѣѡу, сышѣаѣѡу» неибырхѡон. Уимоу, Адгѡыр данааигѡы Чамагѡи иареи рнаѣѣѡа ааимырхит, иаѣы ахѡылѣаз иааиѣырѣызшѡа. Аха Тариал иааиразы «агроном хѡычы» агѡырѣѣара иауз аѣызшѡа ѣык-бзык иазхѡомызт.

Наѣънатѡ аахыс еиѡызѣѡаз Тариали Чамагѡи анаа-ибаба рзамѡаѣѡа ааѣаѣшьхеит, еибырхѡашаз ажѡаѣѡа рѣыѣаѣеит. Урѣѣѡа гѡазѣѡз Есма дааѣышьѡырѣчан аѣаѣѣа дныѡналт. Адгѡыр иакѡзар ииѣыз аѣын хѡычы ыркѡаталеиуа «бзиала» ихѡан иѣынеихеит.

– Узырѣѣаѣызеи Адгѡыр, хазхара хѣеиѣѡажѡарызи?! – ихѡан Чамагѡ, зѣыназхаз днаишьѣалт днаскѣеигарѣ.

Иныхаз агѡылаѣѡеи Чамагѡи акыраамѣа еиѣѡажѡон. Тариал иаразнак игѡеиѣеит, бзиа иибо иѡыза Чамагѡ иѣасѣѡа мѣыла еиѣеикраѣы дшаѣыз. Уи агѡаѣара уадаѡзамызт. ѣаса акы агѡхѡаа зѣзамыз арѣыс, уи ихѡыѣраѣѡеи иѣѡажѡашѣаѣѡеи ѣъарак рѣеизыркит,

ихарахаңшрақәа ртыхәа ңицәеит. Аха уртқәа Тариал иңеимшыәзеит, избанзар хышықәса рыла ауафы изхаит, акыр ибеит, акыр иахаит. Амала иңыашыатәыз даҕаакын: Чамагә дахыкыафыз гәнигозшәа, данныкәоз игәы шытихуан иаура иацлоз ңышыа. Ижәаа хараикуан, данцәажәо ибжыы иргәафон адуцәа рыбжыы схастоит хәа.

Абарт аказшыа ңыдақәа Чамагә итигаз азнык азы Тариал игәы иамыхәзеит. Аха нас ус избеит: «иусура иагимыжыааит, абжыааңны ацәымха еиңш хгәы ирфыгьларым».

Аифыццәа дырфегых иааиҕаңшын рнапқәа ааимырихит.

– Ашәахыаены уҳақәшәап, Чамагә?

– Ашәахыазы, зегы шәаңхыа снейуеит, Тариал. Аифыццәа анеиңырцуаз аиатцәақәа еилаарцыруа ажәаан қәырцауан.

V

Ашәахыатәи ашыжы Адгәыр Кыылба даңылеит игәы аҕаны. Ибригада иалаз азәгы дымҕыхазацызт, уи илацәақәаанхит. Ашарашааигәахаз Адгәырилымхаңынза инанагеит алаха амахәта иқәтәаны ауха шаанза ицәаз арбагь ду. Ашыхақәа рыцәқәа алашара анаархыжжы аамтазы амахәта иқәтәаз арбагь амцәыжәақәа ааидыкшаланы аҕыршәшәаны ағытра иалагеит. Кыылба Адгәыр азнаказы дөацкьейт, аха ашаратцәкыа ңытк шыбжыаз ангәейта ңытраамтак дхырсасиуа ииарта дылатәан дхәыцуа.

Адгәыр ихәыцраҕы игәалашәеит Тариал Шарба иажәақәа, уи имч дақәгәыцуа, игәы ртынчны Адгәыр дышиңхыаз, насгы Есма лызбахә анихәоз аңхәызба иара инапаҕы дааигазазшәа дышцәажәоз.

Аусурала Есма схы лгәасырңхауеит хәа дашытоуп Тариал Шарба, даақәыңсычхаит Адгәыр, аха аусура

иацәшәахьада. Җабацәа, урт рабацәа усуран изфыз. Җаргы убри ауп җазфү. Уахьала Тариал дсышьтуам амала башаза ихы дақәгәыгуеит. Нас егысала исывылбазеи Есма? Сара сылбар дыхәмаруеит, дыччоит, лашьа Чамагә иеипш сбаны дсацәажәоит; Тариал дылбар дыпхашьоит, лҗылтцәахуеит, лзамәа ацштәы ацсахуеит...

Адгәыр игәаанагарақәа иаарцырхагахеит аки-аки хәа хынтә еикәырццакны фызтыз арбағь. Илақәа инапы аахишьылеит, итгегь еигьны ацәа далтцрацы, инапы рыгәгәаны илақәа иртишьзаарын, пытраамтак иблақәа иртыпраауан акәиц хәыцқәа кәеикәеиуа зны ицәо, зны ифыхауа аценцьыр аартны дындәылпшит ишазар збоит хәа, аха зынзаск имшазацызт, амала ижәпахәхараза ацсабара иахашьшьыз алашьцара анака-арака алашара аагәылжжуан, ацсың еипш ицәышкәкараза. Аңша хьшәашәа Адгәыр иааифасыз цьабаак имырбазакәа ацәа даалнахит.

Игәыларатәи ауадафы ихырхырбжьы гон Бацьгана. Акәасқьа ду афнуцка зегьынцьара тынчран, Адгәыр затцөык иакәын ари афнафы тынчрак змазамкәа ашьыжь иапылаз.

Макьана лашьцароуп, – ихәан ихыза иеаалеихәан ихы нықәйтцхт Адгәыр. Илацәа нтааит, цхызла ибон: икәатани иҗеи еитцәхәаны амхыртафы днеит. Икәшамыкәша уафытәыфсак дыказам, игәы тгәырғьаауеит. Абар ацәагәара далагеит: цыруак ицәагәеит, ф-цыруак ицәагәеит, нас ицәынхаз адгьыл иара ахала ацәагәастақәа анылауа иалагеит. Адгәыр игәы цыруеит, ус азбеит: «ашьжьымтан аколнхацәа ркәатанақәа рыманы ианааилак исцәагәаз рбар, сызбахә ахәаха реибамто сырехәара иалагоит. Иага дцашьыцып Тариал сызбахә иахар». Акәатан ааникылан ицсы ишьоит. Ифәцхьа дәеиужь ду ажәытә лакә афы еипш ицыххааса ицоит, ацәагәарстақәа анпыккала. Адгәыр игәырғьара изнымкы-

аамта шәймоуп шәыгха шәыриашарацы». Адгәыр җымтзакәа аҗара дхыпшылон.

– Ишаабац акәыз җахшыон, – агроном днечиҗапшын аҗатын архәра далагеит азвено аихабы Рамшыыхә Ан-уа. – Ианухәа иҗахамтзакәа ишҗакалои!

– Иаабац җалазом уажәшҗа, Рамшыыхә днечиҗапшын, нас аколнхацәа даарылапшит Чамагә.– Иаабац аусушья-ла аусура рызхауам, уажәы аакыыскыа иаагаз ахыдтзакәа.

Уажәраанза иҗы азы җарҗханы икызшәа зҗыт бҗыы мгазоз Адгәыр, Чамагә иҗанынеиха ихәеит: «Мерси Чамагә, аринахыс иахурҗалап ацәаҗәашьякәа»: Агроном дхьампшзакәа архәара днавалт. Ацәаҗәацәа еицкласуа рыцәаҗәатәкәа рахь ишнеиуаз, анхафы бырг Кәаташь Емрыхәба зегы даарҗагьежыын ус ихәеит:

– җаара җхашьярам, абри Адгәыр данцәажәо «Мам-сыр» хәа ажәак ихәалоит, иаанагозеи, җыц ирхәшьядаз ажәоума, дад?

Аҗар аҗырҗыр дырган иааибарччеит. Адгәыр дааҗы-шәырччан ус ихәеит:

– Дзакәытә «Мамсырузеи» уаргыы исаҗепнухәуа, сара ишысхәо «Мерси» хәоуп. Уи франҗыз бызшәала «иҗабуп» аанагоит.

– Нас дад, «иҗабуп», умхәои «Мамсыр» изууазеи! – Абригадир деиҗаиазҗааит Кәаташь.

– Сминауаҗуп, аха җыоуы-җыоуы акультура жәбар шәхы шәыхьеит, – Кәаташь днечиҗапшит Адгәыр. Арҗ афыҗагы аҗыхәтәантәи ражәакәа дара рыда азәгыы имахәзеит. Егьырҗ ацәаҗәара иалагахьан.

– Ус акәхап, дад, аха аҗышәала «иҗабуп» – мхәакәа франҗызла «иҗабуп» ухәар кулытурас иамоузеи, – ихәан Кәаташь иҗынеихеит икәәтанахь. Адгәыргыы иҗыҗахь дцеит.

Абригадакәеи азвенокәеи русушья гәәҗаны данал-га Чамагә дышиашаз аусхәарҗахь дцеит аҗыҗсовет

ахантәаџи апарторги збозар хәа. Чамагә дзымбацыз ақытсовет аматцуәа дышрацәәжәоз аколнхара «Алаша-ра» ахантәаџи Ыансыхәгы днеит азаза ихышы.

Ақытсовет ахантәаџи Мырза Ыәышбеи апарторг Уарлам Сақаниеи ишаашаз еицштәкыа абригадакәа рахы ицеит, аха аколнхара аихаби агрономи бригадак ағы ианнеиуаз, егырт дача бригадак гәартон, убасала еивнагеит. Ақытсовет ағы изытцаазгы «абыржәытәкыа иаараны икоуп» хәа акәын ирархәоз. Убри азоуп Ыансыхәи Чамагәи рычезааныркылаз. Аџыцаагы агазет җыцкәа аашытыхны иацхәауа иштәаз ақытсовет амазаныкәгаџ егырахытәи ауадахынтә ус ихәеит:

– Абар даргы аауеит. Чамагәи Ыансыхәи урт инарцылт.

– Хар шәымамкәа напы ашәыркит, Ыансыхә, – ихәан, дынеыжәңеит Мырза.

– Макъаназы иузырцәом, – Мырза днеиҗаңшны иааиз рнапкәа аарымихит Уарлам. Аңшыџыкгы аусхәартә иныџналт.

– Чамагә иузашшуеит, – Уарлам иахы даалацәкәит Мырза.

– Изустда, ахәбатәи абригадаа ракәхап, – дааңышәырччеит агроном Чамагә.

– Ишидыр шәымбои, – ақыркырхәа дыччеит Мырза.

– Гәыбған зитаз димдыруеи, – ихәан, идокументкәа зтаз аиашыкы днахалт апарторг.

Даара иуцыышәеит, дад, – Чамагә днеиҗаңшит Мырза, – ахәакәа ирыбҗаҗызшәа ицәағәаны инахысуан уаарықәымшәар. Макъана излазбауала актәи абригада реиҗны иаауеит, шәара шәгәы ишҗаанагои?

– Хәарас иаҗахузеи, – Чамагә ибҗазара ааириашеит.

– Убастәкыоуп амуҗтацкыа шаадырҗшуа аџбатәи абригадагы, – ихәеит Ыансыхә, иикыз агазет нықәцаны.

– Аеаџра җызгауа ицкыаны аус адулароуп, – ихы дымџахазакәа иажәа нарылеитцеит Уарлам Сақаниа.

– Нас уажэы? – ихэан аколнхара аихаби агрономи днарфеацшит ақытсовет ахантэафы.

Ари азцаатэы иаанагоз убри акэын: «хэатэы шэымазар ишэхэа уажэы, сыццакуеит».

– Акэатанкэа хазхом, Мырза, – ихэеит Ыансыхэ.

– Издыруеит, асабшазгы Чанчор иасхэеит, МТС ахыгы адырра кастеит. Абар саатыбжак ала араион ахсцоит, еитарасхэахп сара, уара уус нумырхан, – ихэан агроном иахь днахыахэит Мырза.

– Сара Ыансыхэ сишэтан, уаргы иуасхэеит, Мырза, – имака даацрыхеит Чамагэ, – абарт амшкэа рыонуткала ауац аизгара халамгар цсыхэа хамам.

– Зеипшыкам усуп хэа сгэы иаанагоит, – ихэан ихы дфахеит Уарлам. – Додланаа мчыбжык цуеит ауац еизгара иафуйжэи.

– Иарбан уацу? – дцааит Чамагэ.

– Арахэ руац.

– Мап, хара напы ахаркуеит ацсаатэ руац аизгара, зтэы еигыхауа хамбари, – даамакарит Чамагэ, – Есма лферма мацара иатцыцуа закароузеи!

– Хэарас иатахузеи, – ихэеит Ыансыхэ, – сынтэа мызктэи акурс афы ханыказгы ихархэеит, зегы иреигыу уацзаап ацсаатэ руац.

Ишпоухэо, уажэы иаабама, – днакэшахатхеит Чамагэ, – аха уи амацара азхазом, уи адгыл ацыфакаэ ируакуп.

– Ацэагэара иафым рацэоума? – Ыансыхэ днаиазцааит Мырза.

– Ацсаатэ рферма аихабы Есма, амагазин аихабы Ыышкэа, Рафидеи, Нахари, Таразиои, егырт цыоуки ахэыстакаэ дрыцкыоит, цыоуких кауар ршыара ицеит ацстака.

– Саргы сухоумырштын, – ихэеит Чамагэ.

– Ус акэзар шэымпшзан, шэгэы ишцаанаго Ыансыхэи Уарлами? – дразцааит Мырза.

– Зыңшра зтаху усзам.
– Иахьанатэггы напы ахаркыр акэын.
– Ыансыхэи Чамагэи рфанынарха, Уарлам джагылан
Чамагэ дааникылт.

– Апартиатэ учот уеануцароуп!
– Сгэи итан, аха уаханза хэа акэын сшыказ, уаха тынч
сеаныстарц...

– Уаханза узыпшузеи, рацэак хайдхалом, – ихэан
Уарлам ижурнал ааиртит.

Амра акыр ифаскьахьан. Ацша атцла бгыкэа пхышь-
шьаауа ацсабара икэын. Мырза уажэы-уажэы дын-
дэылцшуан аколнхацэа рмашыына збозар хэа, аха ама-
шыына мааизацызт. Ацша аеааргэгэан атцламахэтакэа
хылагэыла иааиланатцеит, нас аусхэарта иныфнашылан
астол икэыз акьаадкэа ааиланаршэшэеит. Мырзеи Уар-
лами акьаадкэа рнапкэа аарыкэырцеит ацша иамгара-
цы, аха зеггы рызнымкылазт цытк акараггы акэакьтакэа
рахь иныгфахит. Урт акьаадкэа ишрышьтаз Мырза
имахэзеит аусхэарта ишаадгылаз аколнхара амашыына.

– Амашыына аазгеит, цыаракыр ишэышьтуама? –
ихэан ашофер аусхэарта дныфналт.

– Уажэытэкьа хамцои, уара унзырхазеи, – ашо-
фер ихэаз атак дазымзырыфзакэа Мырза исумка
аашьтцааны дындэылцит. Амашыына аматор аусура
ишафыз ангэеицта даахынхэын ашофер днечифагылт: –
иуасымхэахьази, минутк иадамзарггы амашыына анаа-
нукылалак амотор аусура иакэыхла хэа... Аалзга зеггы
бензинны илеиуазарггы хазхара абензин хамам хэа
хгэи иаанагароуп... Ари малуп, ахьырцэатцэа иафызоу
малуп абензин, еилукаама! Зеггы иахэеицшу малуп.

– Мырза амашыына акабина дынтатэан ашэ нидижь-
леит. Уарлам ихахэыцкэа ацша ишаркэашоз мацара
амашыына днавсны иеы ахьфахэаз ахь ифынеихеит.
Акытсовет ахантэафы исумка ыртытуа дыштэз ихы
данфаха дибейт аеыжелара иафызУарлам.

ИКАМШӘАЗ АЛАҒЫРЗ

– Урыстәыла иҫоу азқәа ари азы реиғьуп схәар цабыргхом. Аҫоурых ду змоу аз дуқәа мачума?! Волга жәытәнәтә аахыс азбахә рхәоит, ағбақәа хыланы иныкәоит. Днепрғы – убасоуп... Аха зызбахә схәарц истаху азы даҕакала сазгәакьоуп, – ихәан изызырџуаз даарылағшит ар рахьынтә ихынхәыз Дамеи.

Ажәџан кказа иҕан. Пыстхәацк цьарғы иубо-мызт, аиатцәақәа еилыццо ажәџан иаҕағғаа икыдын. «Асар рымџа» хәа ажәытә ауаа зышьтоу ацәахәалаша, аџадантә алада ахы рханы ажәџан иагәылхәа инаган. Ғаџратагалантәи атцхқәа иреиғьыз тцхын ари атцх. Ацшақәанда ашьшыхәа инеиааиуан – атцла дуқәа рхыцәқәақәа нхыртыр-аахыртыруа, атцла рыбҕғы ҕышәшәаны, игьежыҕежыуа ашьац ататара инылашәон, тцхыбжәонтәи азаза қәандашьшыраза абҕққәеи ашьаци ирықәпсан.

Дамеи иажәабжъ ажәак агәылшәаны ирмаҳакәа ирыцәцархәа ишәаны изырџуан такә зхытџуаз аҕахмадацәа, арҕарцәа, ахәсақәа; шыоук тәан, шыоук гылан, рҕыт бжыы гомызт. Ашьхыц цырны инеиуазарғыы абжыы уахауан.

– Аамта абыржәааны еицштәҕьа инеихьан, – ацәажәара даҕын аибашьџы, – ҳаға Днепр даарын Москвака ихы наирхеит... «Аашьышь анцәацәы бгахәыц кра ишцоз» еицш акәхап иарғыы уахь дышдәықәлаз, аха мап, уаха умпсит... Ишысхәаз еицш, ҳаға дшааиуаз, имбазакәа даашьацәхныслеит. Ус ахьықалаз Урыстәылатәи азиас Десна хәа изышьтоу ахықәаҕ ауп. Ғар Қацшь, шыҕахька ианхьатџуаз абнаршәырақәа рҕы иа-

анрыжыт апартизанцәа. Урт аусура иаҕын. Азиас Десна ааигәара абнаршәыра илаз Бриансктәи апартизанцәа рҕеырхианы итәан, хаҕа изыпшын. Абжыааҕны ашь-шыыхәа, абжыы мыргазакәа, ацәкәырпа хәыцкәа еибар-хәытхәытуа имҕасны инеилоз азы уи ауха зынзак аҕсы азазеит. Хаҕа дышнеиуаз Десна аҕәара данныла-ла аамтәзы, хпартизанцәа абнаршәыра иаалибаахән арирахьтәи аҕәараҕы амҕа ркит, рыҕсы заны. Хҕык ашьоуцәа алашьцара рҕеалакны аихатәы ацха ду атцака рҕеааҕхьаркит. Артқәа хаҕа издырзомыт. Аҕа исолдатцәа ацха ҕыржәеит; икәланы игәартәит, ицаланы еимырдеит, аха гәҕарак рымбазеит. Хаҕацәа ацха кыыс амазамкәа ианырба, игәырҕьатцәа ртанккәа рыманы иныкәлеит. Хпартизанцәа ашьац рҕеаҕаратәны иҕшуан. Хаҕацәа ацха агәта ааиҕыршахьан еиҕш бжыы цәҕык геит. Аб-жыы цәҕыа инашьтархх алҕатцә еикәатцәаза ажәҕанахь аҕынанахеит, амцабзгыы аҕырқыпыркьхәа алҕа ина-цяххит, апартизанцәа рабцар хқәагыы арирахьтәи аҕәарахьынтә зкыыблала икәеицеиуа ахәйтцәхәа хаҕа иахь рҕынархеит.

– Закәытә бжыыцәҕыазы, дад, ишәахаз усқан, – ихәан итәтыныжәгала ачыгә-чыгәхәа инапхыц ду днахыкәла-сит атахмада Базала.

– Атанккәеи, амашынакәеи ауаа шрыкәтәаз ацха иа-маны ажәҕан ахь ицеит, – ихәан дааҕышәырччеит Да-меи.

– Урт ахҕык ракәхап ари ацха ҕызжәаз? Афырхацәа!

– Хәара атахума, урт ракәын.

– Исеилымкааит, дад, ацха ҕыржәет, аха дара рыҕсы ртахзамзи? – дырҕегь дцааит Базала.

– Рыҕсы иалҕшзар акәхап рыцхәкәа, – лхәан атахмада иихәаз даакәҕызит, зхы тахәхәаны изырҕуаз, такеажык.

– Шәиҕырхагамханишь... Ихәалааит, ихәалааит, – лхәеит зычкәын аибашьрахь иҕаз аҕхәыс бырг Селымхан.

– Аихатэыцқа ипжээз хтэылазы, хажэлэр рзы иус дuxeит, акыр ирыхэеит, аха усқан сгэы иаалакыакыаз иахьанзагыы иалоуп, – хэа деитаналагеит Дамеи иажэа. Ибжгыы ааицакит, иблахэыцкэа рышьатакэа аацэаакит. Селымхан лкэардэ днаханы, Дамеи иааигэара дантэа, игэы итаз илахь акэашра иааныланы, Селымхан уи ашыракэа дрыпхьозшэа игэы иаанагеит.

– «Уажэшьта исхэарызеи» – ихэазшэа, изызырфуаз даарылапшит Дамеи.

– Хара хазтахым, хага ацсра деилахааит... Зегы иртахуп рыпсы тазарц, аха иаадыруеит даеакгыы, хапсадгыыли хауаажэлари рзыхэан ацсрагыы уафы ихаштуеит. Арт ахык, аихатэы цхаду пызжээз рахьынтэ зыпсытаны, инхаз сара соуп... Ицэажэоз даакэыпсычхаит, нас деитаналагеит – хнапкэа шеибаркыз, макфахэара азы хаштагылаз афыцагыы рлахьынтэ иаманы ицеит; сара затэык сагыпсымкэа, сагыбзамкэа саанхеит. Уи нахыстэи акгыы сгэалашэазом. Мызк акара сызтаз, сзеиуаз сыздырзомыт...

Дамеи иара ихы азбахэ имхэар итаххеит, аха издыруада «Уфызцэа антахоз узрыцымхраазеи» хэа ыпцныхэас иртэр хэа дацэшэазар акэхап.

– Мызкы ашьтахь ауп схы здыруа саналага; сыпс еипш избоз сфызцэа анышэ иахьамаз адгылгыы еилыскааит.

– Алакэ ихэоит ура, – иаацьеишьеит Базала. Селымхан лыблакэа траа, уажэы-уажэы иаахэыткыоз акэиц дахэапшуан, Дамеи иихэоз лмахэозозшэа; уи акэиц иаахэыткыоз еипш акэын атакэажэ лгэыгыртакэагыы зны ижжаза ишаахэыткыоз, зынгыы ишныцэалоз.

– Хатцалатцэкыа итахагэышьеит сфызцэа афыцагыы, урт анышэ иамоуп Урыстэылатэи азы Десна ахыкэафы. Рнышэынтра иахагылоу абака аурыла рацэак идузам, аха атцлакэа ирхыхэхэоит, ашьхакэа иреихауп; амфасфы давсуазар даангыланы ихылца ааихихуеит. Арака ижуп

Уи аамтазы абахта хьчафы афашист солдат илакта ааргазаны Адамыр днечицапуан дчышырччауа, нас абасгы нацихэалон:

– Изхарада... Ашышыхэа уоны утээр абас ухьзомызт.

Адамыр игэы цыржэон иахауаз арт ажэакэа, аха ихьаа рацэазоушэа уи днечицапуан ажэак мхэазакэа.

Оынтэ-хынтэ ракарагы абаандафы ичанаба ифахх-уеит хэа инеихьан афашист афицари атырцьманра кэзтэоз апхэызбеи. Аха Адамыр акьрей агызрей дыр-кэамцуашэа анырбалак инеипыртны ицалон.

– Иахьа иузымхээр, уатэы иусырхэап, усцэызгода? – хэа ихапыцкэа еихаргэгэаны абахта аанижьлон афашист афицар – аусеилыргаф Ерих Шульц.

Крупец акалакь афы игылаз аонкэа цытк акара афашистцэа ирблит. Иаанхаз ахыбракэа рфы рсолдатцэеи рофицерцэеи фнартцеит. Атыцантэи ауаа рыбжафык мазала аус руан Крупецтэи араиком партия анапхгарала, цытфык хар ирыццеит «адгьыл ду» ахь, иаанхаз – атахмадацэеи, ахэыцкэеи, ахэсакэеи аарла – хэа акэын рыпсы штэакьаз: руадакэа рфы дара апшэымацэа-мызт: амла иакуан, ахьта иакуан.

Афашистцэа Адамыр дахьтаркыз аоны, цаса ишколын аусуцэеи аматцура иалоуи рфар игэазырхагаха, ацьцьахэа атцара ртэон аибашьра калаанза. Афашистцэа уака ианнеи, ашкала абжакы усеилыргартас икарцеит, иаанхаз абжакы ибахтэртэит, апенцьыркэа кьырмытла иршэахэит.

Адамыр дахьтаркыз ауада актэи аетаж афы акэын иахьыказ. Арака анемеццэа итаркуан, дара ирхэан еипш «ауаа кэазкэа», зчанаба акратцанакуаз: апартизанцэа реихабацэа, апырфцэа, аматцура дукэа ирылаз акоммунистцэа. Урт арака итаркуан рчанаба рфаххуеит хэа, нас абаандафцэа акымзarak рымхэошэа анырбалак икнаханы иршьлон. Урт «ауаа кэазкэа» дрылапхьазан Адамыргыи.

– Ақалақь Крупец азааигәара парашиутла Адамыр дантәоз иаргъа шыапы ххәыцит. Иңсы штоу даххәынчоит хәа иалагаз афашистцәа тапанчала дрылахысуан пытрак акара; шыа асолдатцәа рхы иамыхәо икаитцеит, аха иара иеихсзомызт, избан акәзар урт иртәхын уи иңсы штоу ихәынчара. Иаргъы афашистцәа ргәы итаз анеи-ликаа итапанча итаһаз ахы затәы игәы иагәыдитцарацы инапы данфахоз аамтазы ишытаһыала ихыкәшаз асолдат Адамыр дааимлагәа дикит.

Адамыр ихәынчара шака иеигәыргәзеи афицарцәа! Аибашыга танккәа жәабака ифәыцххараза рнапәы ираургъы усака изгәыргъомызт.

Азныказы абаандашы изымбатәбарахеит урт рказ-шыа. Уи идыруан афашистцәа закәйтә уааз, ауашы дышрыцхарымшыоз, агыгшәыг бааңс ишафыаз, аха иара абахта дантарк аенытәкәа дахытаркыз ауадафәы амәтәы каруат дыргылеит, атәеи ачази икаруат икәрыңсеит ахыта дамкырцы, ифатә бзиамызт, аха уашы ифартәы икан. Абаандашы иацәажәоз асолдатцәеи афицарцәеи ражәа хаан. Уи моу абаандащцәа русеилыргаф афицер Ерих Шульц зегъы раңхәаза Адамыр дахытакыз даннеи ус ихәеит:

– Дзеиңш арңыс бзиоузеи, иңшреи исахъеи мацара угәы фыркауеит.

Аха абахта ааныжыны дандәылтцуаз ихаңыцкәа афәа дыргон.

– Мап, баша сшәыргәыбзыгуеит, агаза дшәыңшааз цышәшьеит, – абас игәы иаатейкит абаандашы, нас дышхәыцуаз акәымкәа ихы дфахан днаңшы-ааңшит, иблакәа ааихаччеит. – Сшәыргәыбзыгла иахынзашәтаху... Сара сакәу шәара шәакәу игазоу дхамбари!

Адамыр игәы иалан идта ахизынамыгзаз. Арадио тара иазкыз акурс даналга апартизанцәа рахь ддәыкәыртцеит ишыза пхәызбагы иаргъы хайрпланла. Пара-

шиутла даныңа ишыапы хымхәыцыр азәымзар азәгы дидырхагамхазакәа апартизанцәа ркынза днeirаны дыкан. Уака ишыза пхәызба Алиса дицырхырааны «ад-гыл дуи» апартизанцәеи еибairдырырц игәы итан. Аха...

Ибзиоуп, сара сбаандафуп. Сара сзыхәа ашәа хәаны иалгеит... Аха дабацеи Алиса? Лыпсы җазар, лхы дакәитзар апартизанцәа лымпшаар луамызт...

– ...Харантәыла ианызбоз бкасы, сгәы пшаалон бара бзы... ихәан ибжыы наҳаракны Алиса ашәа аалхиҳәаait Адамыр.

Уи дгәырфон: «аибашьра кәлеижьтеи шықәсыбжак-гы мтзацт. Макьаназы, аға имч гәгәоуп; хажәлар ашьа картәоит, хәпсадгыл шәартоуп, хәға Москва амцан дгылоуп. Сара? Сара икастазеи бзиарас сыпсадгыл агәы иахәаратәы? Акымзаракгы. Даеаки иамусын аибашьрафы стахар! Имачума афырхацәа хтәыла зхы ақәызтаз!? Аха урт аныпсуаз ирдыруан баша ишымпсуаз, ажәлар ирыхәашаз аус кәцаны ишыпсуаз. Сара исыпсышьахозеи? Хьзыда, пшада, афашист ибах-тафы, сыдта намыгзакәа... Арадио атехника стәит ахәынтқарра ахарцьала, амфә бзиа уқәлаait афыз, уара хуқәгәыгуеит хәа сархәеит... Иахьа сабакоу?! Цабыргуп, сара исхарам сзыниаз, аха сыпсы штоу схы рысымтар кәлон... Иара уажәгы снызкылода? Сәагыланы схы атзамц ианыскьар, мамзаргы схапыцкәа рыла снапы ада пызжәар – сшьа аусышьтыр иаразнак сыпсуеит... аха...»

Адамырихәыцрахантәхон, иблакәаеихмырсыгьзакәа абахта ашә дахәапшуан. Инацәкьарақәа рыла ихәхәы еилаирфынтуан, ихы-ифы пшза аикәара аазхыфуаз зны ақьаад еипш ишкәакәахон, зны еикәатцәахон. Илактақәа апыркь-пыркьхәа амца ааргәылкьауан.

– «Мап, ус акәым апсышьа шатаху! Икәлаз кәлеит, аха икамлац кәтатәуп даеакала. Амца акьатара ианафугы

ицаҳәаҳәуеит... Сара исхароу акрыказаргыи зегыи ир-дырааит сыңсы марианы азәгыи ишисымтауа. Пхыз избар ихастомыт сыңсы штоу афашист сбаандашитәуеит хәа. Аха ари пхыззам – илабәабоуп, илабәабоуп! Ари мцым – ииашоуп. Иҗалаз җалеит. Ихаакәакәаразоу амц атҗкыи итәытәу аиаша еиғуп рхәоит. Сара сзыкәшәаз алахынтәа иаҗахызаргыи итәытәызааит, аха ииашоуп; аиаша сзацәцом, сацәцарцгыи сҗахым мариала»...

Азныказы Адамыр дәатҗкеит афымцатә ток исызшәа, нас ашышыхәа дтаатиуа ашә аҗынза днеит, даазыршит илымха ашә инадкыланы, аха акымзаракы имаҳазеит, аамҗа шыжын: амра жәхьан ахь инеихеит ухәаратәи иҗан. Адәныҗа аурт асуан асырхәи какалҗәа еиларгыи-жыуа, еилархынхәуа. Адамыр имагәҗәа руакы ааишыихын амагә аәнуцҗа итәахыз икомҗарратә билет аатигеит... Днахәацшит инархәи-аархәни; атәаххәа днагәзын иааигәыдиргәгәалеит, нас ишньель атҗаҗа ишәыз иблуз агәаҗыба инҗеитдан ахәынцәраҗәа реибаркра дшаҗыз акәымкәа абахҗа хьчафы – асолдат Дант ицапҗаҗәа ры-хьархьар бжыи геит.

Абахҗа ашә анааимҗа пхәыс быргк лведра ахәым-саг җаргыланы лызнапык ихшыны, егыи лнапала сакыжәк кны дааәнашылеит. Маҗәа баацсыла деилахәан апхәыс, лхы-лҗы кычхьан, лҗынцәа акәапра цәыҗацшыын. Иналҗацшлакгыи иаразнак еиликаауан уи лгәи штынчмыз, дышшәазызоз. Маҗәахә бзиақ зҗычыз иеипш лыблаҗәа җәысҗәысуан. Лхы агәра лгомызт; уажәи-уажәи абаандафы днеиҗацшуан «уара уҗкытә сминауатуп» лхәарызшәа. Нас лышҗахь абахҗа ашә илагылаз афашист Дант днаихәацшит.

– Абахҗа аәнуцҗа ибзиазаны ирыцҗа, – ихәеит абахҗа хьчафы Дант, апхәыс дналҗацшын, – бласы! бласы!

Нас абаандафы иахь; «ушыапы ахьааҗәа маҗхеит хәа сыҗоуп» – хәа ихы-иҗы ааиргазан даацшыырччеит.

Адамыр җымтзакәә асолдат диҗаңшуан, дзыкәтәаз акаруат изшыапык ыкәыргыланы, ибга ашшара атзамц икыдтаны, инапкәә игәытцаңса. Асолдат абахта ашә аадитдан дшәышәуа акоридор дныбжыалеит. Аҗныпссаф пхәыс лфымсаг аалырбаазан абахта аңссара дафын. Абахта хьчафы ңытрак данынаскыа аңхәыс лхы дымфә-хазакәә Адамыр диазтцааит:

– Акыр цуама уҗакижыҗеи, сычкәын?

– Мчыбжык акара цуеит, бзаттцаазеи? Уускәә цәгыoup, сычкәын... сызгаб исалхәон. Дызуста бызгаб? Дабакоу лара?

– Дтырңмануп... Уаргыы дубахьеит... Учанаба уҗых-разы иааиуа афицар дицуп...

– Аа! уи дыздыруеит, дызбахьеит. Афашист ишоколад азы хажәлар зыңсахыз азәы лакәхап?

Аңхәыс ашырхәә лхы дфәхан Адамыр днеиҗаңшит. Лңынтца акәаңра итцеггыы иаакаңшыхеит, уажәраанза ишәаңырхаңуаз аңхәыс, уажәы лыблакәә ашәа аарых-шылеит.

– Сычкәын, ус умхәан, Алиса латкыс деицәазам уи... Лпыңсадгыл лымңсахзеит сызгаб... Деилукаахра укоуп. Мап, уи Алиса длеицәазам... сызгаб Нина...

– Ишңа, ибхәә закәызеи? – дфатңкьеит Адамыр, – Алиса... Дарбан Алиса хәә бызфү?!

Аңхәыс акы лхәарц лҗаххеит, аха илмазеит. Абахта хьчаф ашә даалагылан аңхәыс длытцахәхеит:

– Бласы хәә басымхәеи, бласы!

Аурт иаха-иаха аеаргәгәон, аңша абжыы гауан, алақәә иркыз ажъеиңш итәаауазшәә, абахта хьчафы ихы-иҗы ыргазаны, икышәкәә аччара ргәы ақәпцәазшәә ихышышыы абахта ашә дылагыланы аңхәыс лусушәа дзпңшуан. Адамыр аурт абжыы дазызырфуан дахьтәаз.

Убри аамтазы аурт и аңшеи рыбжыы иаарылкьеит пхәыск лыхәхәабжы. Адамыр дахьтәаз даатрысит. Аң-

хәыс зны дыхәхәауан, зны дгытцәыгытцәуан, уафы из-
еилымкаауаз ажәәқәак лхәон, атцәыуара деиталагахуан,
ашышыыхәа ахәызба зларцауа азәы иеипш – азнак
азы дхәаауан лыбжыы рдуны, нас лыбжыы мацхон,
деитахәауан, аха дук мыртыкәа лыбжыы еихсыгыт.
Дырөгегых зыбжыы гауаз аурти ацшеи ракәын.

Адамыри асолдати ааифацшит дара-дара. Адамыр
асолдат ихы-ифы газа ианибаалейт ашьаартцәыра,
агазара, агәыжәпара гәырәада аҕазаара. «Адунеи зе-
гыы бгаит иатахызар. Сара сыпханы сеилахәоуп, ака-
зен ча сфоит, амла сакзом», – абас ахәон асолдат Дант
итынчра.

Афныпссаф лус даналга лыбга ааитылхын Адамыр
днеифацшит... Лгәы итаз здырхуадаз... Ажәак-ажәак
лхәарц лтаххазар калап, аха уи лазразодаз, азин
лызтодаз?

– Бдәылтц! – ихәан абахта хычафы Дант ацхәыс
дналыкәыхәхәейт. Нас абахта ашә аадижылан цацхала
иаиркит.

Адамыр икаитцара изымдыруа дтәан. Аурти ацшеи
рыбжыы данаарзызырәлак иааигәалашәауан жәами-
нутк рышьтахь илымха иахаз ацхәыс лыхәхәабжь. Ихы
зқәикша издыруамызт, ихәыцрақәа дрылан ацхыз еипш
еилатата. Ацабыргазы уи ихәыцрақәа еилататаратә еипш
иҕан. Избан акәзар абар мчыбжыык цуейт дыртәаны
«дырчахуеижыҕей». Рацхьаза ичанаба иҕаххуейт хәа
ианней акымзарак реимхәазейт. Ашьтахьгы – убас. Уи
аахыс азәымзар азәгы иара иахь дымнейзацт ичанаба
иҕаххуейт хәа. Ари змаанозуеи? Насгы абахта цссафы
илхәаз ажәәқәа: «Алиса латкыс сызҕаб деицәазар дум-
бахри» – ари иатцанакуазей? Алисеи афныпссаф ирзе-
илозуеи? Еибазырдырда? Дабакоу афыза бзиахә Алиса?
Измаанозуеи уажәы аакыскыа игаз ацхәыс лыхәхәабжь?
Еимадашыас ирымозуеи абартқәа зеггы?

Адыршаены шыжымтанза Адамыр дарфыхеит абах-
та хычафы ицацхақәа рыхьархьарбжбы. Ашә анааимкыа
асолдат Дант еилахәарак кны даафналеит.

– Цақатәи умаҥәақәа злоупсахша ацәаматәа афицар
иузааитиит, – хәа аилахәара Адамыр икаруат инықәитцеит
Дант.

Абаандафы даапышәырччеит, аха ихы-ифы ччапшык-
гы аакәымлеит. Иацы еипш иахыагы ихыу-хыуа игәы
иааталеит азцаарақәа. Икаруат иқәыз аилахәара
дагыахампшит, азыказы зынзагы ихаштит. Абахтахы-
чафы абахта ашә аркны данындәылтцәкыа Адамыр
деитанықәиан иблақәа ханы ацшаара далагеит игәы
змыртәоз азцаатәқәа ртак. Уи гәаныла ус ихәон: «Сыма-
тәа кыашыргы ази асапыни ирызәзәап, аха афашист
бахтафы сгәы икыашыз иарбан зу изызәзәаша?.. Мап, уи
ызәзәаша хәа азы ыказам... Ашыа... Ашыа иазәзәароуп
хымпада»!

Аха зынзатәык Адамыр ихата даанхажып абахтафы,
амала аринахыстәи ихәыцрақәеи игәалашәарақәеи
рышәта ханхылап урт зеипшроу реилкааразы...

...Абар Адамыр хәыц: ицсызкыга атәгәыри алабеи
еидхәаланы ақхынразы Чалбашь азы дызхагылоуп
ашыжь инаркны шыбжыонынза (уи данхәыцыз ақ-
сызкра бзиа ибон). Ашыбжышәтахь иани иаби дрыц-
рагыланы днеилон амшынахь еыкәабара. Уака иан-
неилак Адамыр изхара дызсон, хцааркәрыла кәитцон.
Уаха илымшо данаацсалак иани иаби днарыдтәаланы
дратцаауа далагон:

– Саб, абри амшын есымша изеисуазеи... Мышкы иа-
дамхаргы тынч икәазгаза изаанымгылозеи?

Адамыр дзызтааз цкыа еиликаарацы уи иаб арцафы
Мақьтат иажәақәа нароуны атак ахәара далагон.

– Унапы наганы угәы инадкыли, дад, – ихәон арцафы
Мақьтат, – иадукылама? Нас иуахәзеи?

– Сгәы атық-тық хәа еисуеит, саб...
– Уи бзиоуп, нас угәеисра зныкыр иакәытхьоума?
– Сгәеисра иакәтыр – сымпсуеи, саб.
– Иуасхәо уахаума, дад? Амшынғы убас мчык амоуп, аңсы ахоушәа есымша еисуеит. Уи кәызгаза изыкалашам бзантык.

Аха Адамыр – жәаха, жәипшъ шықәса зхытцуаз, хәба-фба класс рґы итәаз ахәчы – игәы тынчхомызт. Уи итахын зегы еиликаарацы:

– Абри ажәәан знымзар зны ихақәымхәзои, саб?
– Саб, уахынла амра абацалои?
– Абри агәылшәап зны-зынла итәыуалоит, алағырзқәа канатәоит рхәоит, изыртәыуазеи? Итәбыргума?

Адамыр иан анемец бызшәа бзианы илдыруан. Ашколаґы анемец бызшәа ацаәцәа идзыртцоз лара лакәын. Аамта анлымоу лыцкәын ари абызшәа илыр-цалон ашколтә программа инамцхәынғы. Ахәыцғы агәеилгара змаз азә иакәын, иан илыртцоз гәникылон заманала. Жәакласск данрылгоз уи апккахәа дрыцхьон немец бызшәала Гиотеи Геинеи ражәеинраалақәа. Урт аәымтақәа ирхәозғы шамахамзар еиликаауан.

Иара убас шакәызғы Адамыр аинститут данталоз иалихит атоурых цара иазкыз афакультет. «Анемец бызшәа издыруа сара исызхоуп. Атоурых цара сеилахауеит» хәа акәын иани иаби ашәкәы шырзиәуаз, аха ә-курс данрылгоз аамтаз ауп аибашьра шихтыгәлаз.

Анемец бызшәа бзианы иахьидыруаз азы уи арадиотцара иазкыз акурс даналга иәыза пхәызба Алисагы иарғы апартизанцәа рахь идәықәырцеит.

Арадио курс аиҳабы ар ркапитан Соловиов ус ихәеит Адамыри Алисеи апартизанцәа рахь ианымәаңигоз:

– Апартизанцәа рахь изтаххалакғы хара ихашьтзом, идырны ишәымаз...

– Уи харғы еилаҳкааит, – ихәеит Адамыр. Соловиов иажәақәа игәатцақынза инаганы.

– Абызшәа адырра адагъы, аңсадгъыл азы аха-
меигзара атахуп, – дцәажәон акапитан Соловиов, – аха
аңсышәкәа зегъы еиңшзам... Шәара шәыңсырц азы
акәзам уахъ шәызцо – аңсра ахшәырңарц азоуп. Уи
схәеит хәа аибашьра аамта хтагылоуп, уатәы ихахъша
иахъа ихаздырзом... Абашазы, имарианы аға шәхы
ишәымтан...

Соловиов иажәа ацынхәра Адамыр изымхәеит. –
Уи икыркы акынза инеит игәафы итәахны имаз аға
ицәымҕра, иңсадгъыл абзиабара...

Абартқәа ракәын абаандафы дзызхәыцуаз абахтафы
дахьиаз. Уи игәалашәарақәа дышрылаз илацәа нтааит...

Аурт абжы Адамыр дажъжьон. Анкьа данхәыцыз
иан лгарашәа дшажъжалоз еиңш. Пхызла ибон абас:
«Адәығба дталаны днеиуеит. Абар станция хәычык афы
адәығба аатгылеит. Ичамадан аашьтыхны дындәылтырц
дшафыз, адәығба дырфегъых индәықәлеит. Нас дууаза
дыңаны авагон данынтыңа, инафс игылаз амилицио-
нер дааникылеит...». Убасқаноп абаандафы дцәырханы
данаафыха.

Иара иаңхъа дгылан атырңьман катцафы аңхәызба
Нина.

II

Ауаф-ауаф еиңылар еибабомызт – убаскак атх
лашыңан. Ақалақь ауликақәа аңшахъшәашәа кутәыуа
ирнын. Аурт гәааны аңенцьырқәа ирныкшон. Ана-ара, аға
ир ртәарта, афңқәа рыкәша-мыкәша иуахауан акарулцәа
рышьтыбжь: ршьапқәа ахьта ианаклак иахьгылоу зны
ағаалым катцауан, зны иқәасқәасуан, хтақәажәцәа
ирцәыргаз ашьял жәпақәа рыла рхы-рфы тахәхәаны,
алашьцара иалазырфәуа, Урыстәылатәи ахьта агыгшәыг
еиңш иацәшәауа.

Убри ауха агагақәа фба фнхәчык инаватцәиин рышь-
тыбжь мыргазакәа, афңқәа раатцрақәа рфырхьырхәазо,

зны-зынла иаатгыланы изырѡуа, даѡазныхгы рныкѡа-
шѡакѡа ыртаатиуа рѡынархеит еилахѡара хѡыцкѡак
рѡытцракны. Ақалакъ аѡацѡ аѡы ианнеи рыбгакѡа
ааитцырхын, акы иацѡымшѡазошѡа, рыбжбы рдуны
еицѡажѡауа, хар змамыз ѡнык иныѡналт.

Аѡны аѡнутѡка ѡ-уадак аман, хѡѡык ракара ахѡыцкѡа
ыкан, аха урт, амш анааилахѡла, аурыс цечка азкѡаѡы
рѡыкѡыцсаны ицѡахъан. Ацѡашыы иацхъа икѡыргыланы
ашъатцатѡкѡа рызыхра даѡын зыуѡрахъ инеихъаз ха-
цак. Акѡыѡраѡы ачанахкѡа рызѡзѡара даѡын пхѡыск,
ѡынѡажѡа шыкѡса ракара зхыцуаз. Даѡа ѡыѡъа ахѡса-
хѡыцкѡа (ари аѡнаѡа наиуамыз) ашъатцатѡызахѡы ива-
тѡаны азаракъа жѡлакѡа рѡы иѡацсауа итѡан еибарчча-
уа, асамыркъѡыл еибыхѡауа, акымзаракы згѡы иалазам
реипш.

– Уа, хѡлыбзиа Сѡеѡан, – рхѡан иааѡналт ахѡсахѡыц-
кѡа аѡыѡъагы ашъатцатѡызахѡы инаихагылеит.
Урт шгылаз ауаѡах блала иааимырдеит, тѡым уѡы
дыкоу дыкаму гѡартарацы. – Абарт ашъатцатѡкѡа
захтѡыс иузаагеит, – хѡа реилахѡаракѡа ааитцдыртлан
шъатцатѡыжѡкѡак истол иныкѡыртцеит.

Сѡеѡан урт днарѡаѡшит зѡаарала, нас шъатцатѡыжѡк
аакѡихын инархѡы-архѡны днахѡаѡшит. Ахѡсакѡа
деитанарѡаѡшит зѡаарала. Ашъахъы икъаса иѡыѡба
иаѡтиган амахорка акъаад илархѡуа днатѡеит ацѡажѡа-
ра иѡазкны.

– Арака тѡымуѡы дыказам, зегы хара хауп...
Нина ихѡлхѡо хѡазызырѡып, – ихѡан, ижъахѡа хѡыцы
аашъыхны ибла неитцихит Сѡеѡан. Нина захъзыз Ерих
Шульц иѡырѡъман лакѡын. Аѡша хъшѡашѡа илѡасуаз
лзамѡакѡа аркаѡшьын апырпыл еипш дуаркалеиуан.
Акѡыѡраѡы ачанахкѡа зызѡзѡоз аѡхѡыс лнапкѡа аса-
ан шыркыз дшанхазшѡа даѡтылт. Азаракъа жѡлакѡа
зѡы иѡазѡсоз ахѡсахѡыцкѡа рхырѡкѡа аадырччан,

рлымхақаа кыдцаны азырора иалагеит. Нина лөыза – апхэызба шьал шкәәкәала лхы-лҕы тахәхәаны атзамц дадгылан лылахь еикәтцаны. Нина ацәажәара даҕын:

– Абахта саныныһнала абаандаһы дцәархан дөатц-
һеит. Азныказы иблақаа ааихаччеит, аха нас иараз-
нак ихы-иҕы ицсахит иблақаа аатцархәны, ицламхәа
ырқыцқыцбуа даасҕацшит.

– Счанаба сҕыбхырц акәһап бзааиз, – дсазцааит
абаандаһы ихы-иҕы ыреицакны.

– Мап, сылашара, баша ус угәы иаанагоит, – схәеит
сара, – уара угәтыхоуп саргы гәтыхас исымоу...

– Сара сыгәтыха быгәтыхандаз афашист фицар
иааигәара бтәарымызт, – хәа сҕы аахыжәеит иара.

– Уара афашистцәа рбахтаҕы уаазгаз аус ауп саргы
афицар иҕы сназгаз, – анысхәа, иаразнак днасҕацшит,
сылахь ианылаз анбанқәа дрыцхьазшәа. Нас инапқәа
игәы иаатцаицсан дсазцааит:

– Цаара пхашьарам, исабхәарц ибтахузеи?

Иусқәа шыцәҕьаз иасхәеит, «ауаа һәазқәа» рхыцхьа-
зара иаргы дшалоу, аха иахьа уажәраанзагы иахатыр
зырбо дара реихабык даараны дахьыкоу азы шакәу.

– Ы-ы, иитахузеи сара скынтә урт реихабы? –
дсазцааит абаандаһы.

Сара иааркьаҕы иасхәеит ауаф ду иааира иза-
зыцшу; абаандаһы ичанабала афашистцәа еилыркаарц
шыртаху саргы исцәырзауа маза дук...

– Ибзиоуп, исазцааит... зеицш таку ирасхәо
бымбари, – ихәан ихацыцқәа ааихаиргәҕеит. – Ус
акәым ишатаху, сылашара, – схәеит сара. – Узлазбо ала
уццакцәоит. Хара иахтахуп уцсы аикәырхара, уцсад-
гыл иунаҕаз адта намыгзакәа ухы таурхар – уи хатца-
разам. – Абас анысхәа ашырхәа сызнапык ааникылеит,
дөагылеит, ихы-иҕы цәышһакараза иһалеит, ашьтахьы
ибжыы нытцеикын дсазцааит:

– Нас исабжыабгозеи?

– Дук мыртчыкэа аоныңссааы – сан дааираны дыкоуп, умаџа ҕыашыкэа лгарц, абахтагы лыңсарц. Избан акэзар ауаџ ду иааираны икоу учанаба уџихырц игэы иџоуп арака абахтаџы...

– Уи бзиоуп, аха цакатэи сымаџаакэа рыңсахга аазтиида, – деитасазцааит абаандааы.

– Иудкыл уртгыы, сара сымшалоуп излауртаз. Изма-аноу ушьтан еилукаап, – сџэан снапы иикыз анааимысх аамтазы абахта хычааы Дант ицаңхақэа рыхьархьар бжыы геит.

– Угэы камыжыкэа уахзыңшыз, – абарт ажэакэа аниасџа даасыхэаччан икаруаџ таңкэымла дасуа дала-геит, абахта хычааы гэџарак каимтцарацы. Иблақэагы ырцаңган даасџаңшит дсызгэаазшэа ихы кацаны.

Нина лажэабжы ргэы иахэаны иазызырџуан зегыы.

Ерих Шульц Нина адца англиџоз ус ихэеит: «Абаанда-аы иџы бнеины биасамырҕэылуа балага, дрыцхашыа, нас издыруада имазақэа беихэаргыы каап». Аха Ерих Шульц идца Нина лхы иалырхэеит Сџеңан ишлеихэаз еиңш, абаандааы ихақэиттэра иазкны.

– Бгэы ишцаанагои, быгэра игеит хэа быкоума, – дцааит Сџеңан.

– Хымцада сыгэра игеит, – лхэеит Нина.

– Алиса лызбахэ иабымхэазеи? – деиталазцааит Сџеңан, зхы-зџы тахэхэаны атзамц иадгылаз аңхэызба Алиса лахы инапы наирххан.

– Мап, сџыза лызбахэ иасымхэазеит, аамта сыца-маңхеит, – лхэан Нина Алиса даныналџаңш аамтазы Сџеңан ижыахэа наирҕэын адашыма атыгэтыгэ хэа днасит, Нина лажэакэа уака иааџахылцаеит. Ѵыцаа арцарцаа адашыма аҕэы иааџахан, асаба рыхьтата аоны аподвал иаатцит. Уажэраанза Нина лажэабжы иазызырџуаз зегыы арцарацаа аџыцаагы иаарыкэшаны рыгэта иааб-жыаркит.

Ишәахәзеи жәабжьыс... Москва ишәанахәзеи?–
иҳәан арґарцәа астолахь даарыпхәеит Сґеґан.

– Ақалақь Калинин ҳар рнапәфы инарґеит...
Ақытақәаґы рацәаны рхы иақәитыртәит, – иҳәеит
мазалатәи арадио иазызырфуаз арґарцәа руазәы...

– Америка Германиеи Италиеи драбашьырц ажәа
реиҳәеит. – Абас нацитцеит еґы.

– О, уи бзиоуп, – ихы-иґы ааихаччеит Сґеґан; афа-
шистцәа ґытәык хґәыркп Америкааґы.

...Сґеґан хәа иархәон ақалақь аґацә аґы хар
змамыз ґнык аґны еимаа захәыс аус зуаз. Аха
шықәсыбжак аґнутґала азәы ишьацатәы акәым иара
имаґәқәатґәыґы рышьхәа цәымґк алеимтцазәыт.
Аимаазахыґа амаґәахәқәа уи иґнаґы изыґаз лаґш-
хырпаґас акәын. Иара занаатс имаз даґеа усыґ. Аибашь-
ра аныґала ашьтахь апартия аиҳабыра идыртцаз аус
амґаґаразы Брианск ақалақь аґнытә днеит Крупец
ақалақь аґы. Араґа иахәшьеи имаҳәи рґы пхьартас
иґаитцеит. Ашьтахьы имаҳә еибашьра данца, Сґеґан
мазала аусқәа имґаґигоз раамышьтахьыґы иахәшьа
лхәыцқәа напы рыдыкылон, амла иаиркуамыт, амаґәеи
аґытәеи рыґиґьюамыт.

Анемец фашистцәа рыр Крупец ақалақь иазааигәахо
ианалаґа, Сґеґан илахь еиқәитцеит, ґынла дындәылтны
азәґы дибазомыт, аха атх анаалашьыцалак жәмыжә
маґәала иеиилахәаны цьара дцалон, нас цхыбжьонынза
дхынхәзаломыт.

Уахык зны Сґеґан акраамта дыхнымхәит. Иахәшьа
ґәырґас иґалтцеит: лхәыцқәа анышьталта ашьтахь,
лкәацаб лымтарґыла ґытрак аґара ашәґәы даґхьон,
ацәа леалмыркырц, нас дхәыцуа дтәан акраамта. Уи
илґәалашәон жәашықәса аус ахьылухьаз ахәыцқәа
рбахчаґтәи аґсґазаара, шәґыла ахәыцқәа шылаазахьаз,
ахәыцқәа лара бзиа дшырбоз анык леипштәґәы. Аи-

башьра иахъаны ахэыц бахча аусура иахъафэыцыз шыгэнылгоз акэымкэа лылагырзкэа аахажжылан инеиматэаны атэыуара далагеит лхы астол икэцаны. Уи дахьтэыуаз афынтэ лыжэафэа афэарахэа еитасны ишықыцъқыцуаз ауп адэныкатэ ашэ азэы дшасыз атыгэтыгэхэа.

– Уарбан ашэ иасуа? – фылтит лара.

Ашэ аарты Лиза, Стэпан соуп. Стэпан афны даафна-леит иашыкь хэычык ифытцракны. Аиашыкь итан аимаа захыга матэахэкэа. Лиза илзымбатэбарахеит урткэа, избан акэзар уи илдыруан Стэпан аимаа захышья шизымдыруаз, аха ажэак лымхэазеит: лашья диџапшуан дрыцхашьяуа; лгэы иалан ари амчыбжык афнуткала акырза иахыгхаз, ихы-иџы цэышкафараза иахыикалаз, ижакья ахьяушъыз. Стэпан илахь еикэын, иитэхаз ауафы дыцсны ихэда дахшыушэа. Илакытцакэа тшэааит, амшцэгъеипш хаарак рымазамкэа.

Уаанза Стэпан иахэшья лхэыцкэа драхэмаруан, иргэыбзыгуан. Хэылпэзыла ахэыцкэа анааизалак руазэы дааигэытцаихэхэалон, дафазэы ихы ишышыуан, егы ишыамхы дыкэиртэалон, ахэыцкэагы раншья бзиа дырбон уафы ишимбацала. Ифалон знызынла абас: Стэпан фыцъа-хфы ахэыцкэа анааидипхалалак, иаанхаз гэааны атэыуара иалагон, рыжьжьара уадафхон. Аха уажэы? Абар мчыбжык цуан ахэыцкэеи иареи еихэмаруа иаамтэацижьтеи.

Стэпан илахьеикэцара ахэыцкэагы рцэа ианырит. Ашьжымтан ианаафэгылалак цэсеипш афалпал рыхмыргазакэа, изыгэ-зыгэза итэаны раншья иџапшуа иалагон. Урткэа зегы Лиза илызгэамтазакэа иаанымхазеит. Аха уи илдыруан лашья игэнигоз, «Иара иихэо сазыпшып, издыруада сара исцэизозар игэы иџоу?». – Абарткэа лгэы ифакны дыцшуан уажэраанза. Аха атцхыбжэон Стэпан аиашыкь иманы данааи Лиза илызбеит илцэизауа уск имазар илырхэарцы:

– Сҗеҗан, амла уамки мшәан; хәылбычеха акрымфа-
закәа уцан, абар уажәы атх ашарахь инеихьеит, – лхәан
афатә ацәыргара далагеит Лиза.

– Уи бара игәныбымган, Лиза, амла сакыргыы исыч-
хәп, – ихәеит Сҗеҗан, ипалта ашәыхра дахьафыз.

Уи акрифарц астал днахатәанза ахәыцкәа ахышы-
таз днеин днарылацшит. Аитдыбза ихы ахчы иҗеитцеит, егы ишыапы
ааишышыт. Даҗеазәы илахь инапы наҗәитцеит, ишоура
зеипшоу гәеитозшәа. Урткәа рышытахь инапы ааизә-
зәан астал днахатәеит. Сҗеҗан җымтзакәа акрыфара
дафын.

– Сҗеҗан, – лхәеит Лиза, лнапкәа лыбла инхылшы-
лан. Сҗеҗан изеилымкаазеит уи лнапкәа лыбла изхыл-
шылаз: зны игәы иаанагеит лылаҗырзкәа лрыцкьозшәа,
нас лыблакәа лыбгырц иҗалтаз җышыеит. Акрыфара
дааҗәытын иахәшья дналҗацшит.

– Сҗеҗан, нас уара сыгәра умгазои?

– Иарбаназы?

– Зегы рзы?

– Быгәра сымгакәа, ишҗасымгои?

– Анык ҳаицлыхшазар сыгәра га. Абарт абнаҗа икаҗ-
соу ахәыцкәа зҗалатраха уаргыы узҗалатрым... Санутаху
суцхраауеит, – лхәан Лиза лашья днеиҗацшит.

Сҗеҗан дааҗышәырччеит. Ишыамхы иҗәыз ампахышы
аҗаҗәала иҗышә ааирыцкьан ус ихәеит:

– Зыгәра сымгашагы дыббап, Лиза, аха бара быгәра
згоит... Җаҗәдалап иахьынзаҳалшо.

...Уи ауа инаркны Сҗеҗани Лизеи рыжәа еибытаны
аҗа иаҗәпара иалагеит. Сҗеҗан иипшааз арадиои ателе-
фони аҗны аподвал иҗаргыланы рхы иадырхәо иала-
геит. «Адгьыл ду» аҗынтә аҗәабжыкәа еилыркаауан ра-
диола. Сҗеҗан напхгара ззиуаз мазалатәи аорганизация
есымшааирагы аҗиара иафын. Аорганизация аҗленцәа

пытѡык анемеццѡа русбартакѡа рѣы рѣырѡашьаны ау-
сура иалагеит. Ѡыѣа ачленцѡа рѣырѡашьаны аполица
ирылан. Ёынла урт аус руазшѡа афашистцѡа рхы ддыр-
бон, уахынла, мазалатѡи аорганѡизация ирыцхрауан
абѣар аизгаразы, насгьы аѣа имашьынакѡа цыржѡалон,
зны-зынлагьы афашист ѣарулкѡа ыкѡырхлон бѣарла,
хѡызбала мацара.

Степан гѡырѡас иман Адамыр ибаандаѡхара. Убри
азоуп хазлацѡажѡоз аус азы Степан иуадаѣы изеизигаз
мазалатѡи аорганѡизация ачленцѡа пытѡык.

Нинѡи абаандаѡи реицѡажѡара атѡы Степан дана-
зызырѡе ииликааит ари амчыбжык аѡнуцѣкала аапшрак
ѣамтазакѡа Адамыр ихаѣицтѡразы иѡызцѡа адта
ритарацы. Аха Адамыр иѣыхра зыѣаломызт, мазала,
маанала уи дѣыхтѡын. Ари аус назыгзашаз ауаѡы
далцшаатѡын. Степан гѡаныла иѡызцѡа реилцшаара да-
лагеит.

Аподвал иаатцытыз ѡыѣа арцарцѡа руазѡы Ар-
сен хѡа иархѡон: ихы-иѣы ааѣѡазны, итѡын. Ицѡа
хѡыцкѡа кѡрыпс-кѡрыпсза хыхьтѡи иѣышѡ дырпшзон.
Ихахѡкѡа алахѡахзеипш еикѡатцѡамхаѡараза ихылцарч
иаатцыпшуан. Егьы арцыс уахыхѡапшуаз жѡа-класск
ирылгаз атѡы иатцкьыс кѡрала деихазамызт. Кѡрала
дахьмачыз азы Степан уи диасамырѣѡылны иеихѡалон
Борис Иван-ицѡа хѡа.

Арсени Бориси злеипшымыз рацѡан: Арсен дыццаку-
амызт, адта иртѡз заа дазхѡыцны, аплан тыхны, ѡынтѡ-
хынтѡ ишѡаны-изаны акѡын анагзара дшалагоз. Борис
дыццакцѡон: абыржѡы дахьгылоу уааидгыланы «абахта
уаѣѡланы абаандаѡы ихы даѣѡицтѡы» хѡа иаухѡаргьы
дгѡырѣѡатцѡа дцон, аха урт аѡыѣагьы злеипшыз акы
ыѣан: аѡыѣагьы ргѡы шѡомызт, амца иаѣѡуцаргьы ибы-
луам ззырхѡоз уаан. Рьидта намыгзакѡа ихнымхѡзацызт.
Аха ѣырѡашьала, маанала абаандаѡы ихаѣицтѡараѣы
урт мчыдан. Ёынла рхы рызцѡыргазомызт.

«Ари аус ағы урт акы иапсам», – ихәеит Степан гәаныла. – «Нина уи аус дазыманшәалоуп, афашистцәа рыфнутқа аус ахылуазы, аха нас ушытан афашистцәа гәварас дҕартар калоит... мап, Нина хаалкәатып».

– Адамыр деикәырхатәуп, – ихәеит Степан ибжбы нардуны, – ишыжәбо еицш уи иеикәырхара хара хус азы акырза атанакуеит. Абаандағы даҕа мчыбжык илакысшам, аха уашытан уи ичанаба иҕыхразы урт ззыцшу реихабы данааилак абаандағы дзыкәшәаша хаҕоу дакәшәаит. Ишәмахаи жәацы итаркыз апхәыс дзыкәдыршәаз: саатк лыргәәкра иағын, ашытахы дкыд-цаны дыршыт «Исус Христос» иеицш лнапаштақәеи лшыапыргәытцеи атәымгкәа рылатцаны. Излеилахкааз ала апхәыс рыцха акымзарак лхаразамызт – Алиса лакәыз цыыршыан дтәдырхеит...

Степан изызырғауаз зегы Алиса иналғацшит.

– Шәгәы ишпаанаҕои нас? Адамыр иргәәкра иалагар итеггыы еицәоу аргәәкгакәа рымпшаарц залшазом, – ацәажәара дағын Степан.

– Уара иухәо хазыцшуп, хшатарак кәхцом, – ихәеит Борис, дқацшыза дааицрашәан, нас Алиса дналғацшит «исхәаз ажәәкәа уи лгәы иахәама» хәа игәы иаанагазшәа.

– Умыццакын, Борис Иван-ица, – Степан даацышәарччан Борис днеиғацшит, – абар иззбаз зеицшроу...

Степан ипалта кыаҕ афнуткатәи ацыба иаатигеит хәызба дук, ахәызба ахәы мөтәын, аха ицшзаны икатцан. Уи азварак ағы итыблааны абас анын урыс бызшәала: «Амға хара уқәлоит. Адамыр – хызы алаугааит, Т. А. – Москва». Арт ашырақәа ирытцаркуаз ишырзелымкааз ангәеица абас нацитцеит:

– Ахәызба абаандағы итатәуп «афныцссаф» лнапала.

– Ои, сан гәварас дҕартцоит иаразнакала, – дааҕыацәыҕатәит Нина.

– Акы бацәымшәан, Нина, уигь сазхәыцит, – ацәажәара дағын Степан, – абаандағы иахәызба ихы изамырхәа-

кәә афашистцәа ирымпыхьашәар урт ргәы иаанагоит ари ахәызба Адамыр итәахны имазшәа... Арт афырақәа цқьа баарызхәыци.

Нина лхы-лҕы аалхаччеит, изырѡуаз зеггы аалых-фыххеит. Алиса затцәык лылахь еикәын абжъаапны еипш. Уи лшьял иацраҳәаз ачыхәқәа руак кәкауа Степан диха-гылан.

– Мап, «аѡныцссаѡ» гәѡарас дзыкалом, – ихәеит уажәраанза ҕымтзакәа итәаз Арсен, нас ихахәы инапашцала иаацхьеихәан ус нацитцеит: – Степан ииз-баз аус абаандаѡы данеикәнамырха, нас азәымзар азәггы дизеикәырхом.

– Ари аус азбара халгеит, – ихәан Арсени Бориси днарҕапшит Степан. – Уажәы аацшрак камтзакәа алистовкақәа рыѡра шәалагароуп, арт ахәсахәыцқәаггы шәыцшәырхраа. – Степан инацәа нарыкәикит азарақьа жәлақәа зҕы итацсауа итәаз аѡыцьяггы.

Апшәма пхәыс Лиза уатцәы ашьжымтан абазар аҕы инаганы илтишаз афатә-мыфатәқәа заанатцы лмакәан италцарацы аҕыѡра дныкҕалт.

– Афатәқәа абазараҕы ианыбтиуа алистовкақәа зыгәра бгауа ракәымзар уаха азәггы ибымтан, – хәа иахәшья дналабжьеит. Нас Бориси Алисеи еггы ауадахь иныѡнеигалан дца мазак ритеит.

– Амҕыша ауха иахыжәымган, – ихәеит Степан ауада данаадәылтуаз.

Азынтәи атцх ашаразы рацәак агзамызт, Нинеи Алисеи дырѡеггых атзамцқәа рҕырхьырхәазауа шьтахька рҕанынарха...

Афашистцәа ркарулқәа игәамцхамцуа рышьтыбжьқәа гауан ана-ара. Асырхәы какалқәа апша анаарытцаслак ашьхыцқәа реипш еилацыруа, еилахынхәуа цәка илеи-уан.

III

Степан инапхгарала мазалатәи аорганизация: Адамыр иґыхразы аус ианалацәажәозтәи ашарпаз азы, даґа ґныпшза ґаракык ауадаґы игәы ртынчны, ґба-хґа хыза иґәтаны знызынла днахәаахәуа дианы дыцәан абаандаґцәа русеилыргаґ – акомендант, афашист фицар – Ерих Шульц. Уи данышъталоз аламталазы иґаххеит атырґьман Ниней абаандаґи еибырхәоз еиликаарц. Аха Нина дзымнеит иара иґы, иара издыруамызт Нина дахынхоз, насґы аамта ґеианхахьан.

Ерих Шульц иґааилихын днышъталеит: «сзырццакуазеи мшәан, иахьа еилысымкаар уатцәы еилысымкаауеи урт еибырхәаз; абаандаґы – сбахта дтакуп, атырґьман – сымац луеит, исцәызгода, – абас игәы ааиртынчын атзамцахь иґы наирхәит.

Уи аґхыз бзиақәа ибалон зны-зынла, насґы аґхызқәа рыґәра игалон, урт ирыцаркуа еилыскаауеит хәа акыраамтаґы дхәыцлон. Аха ґазлацәажәо аухатәи иґхызқәа ирыцаркуаз затца изеилымкаарыз, лабґабаны ибарґы реилыргара цәґан. Крупец ақалақ аґы иґаз афашистцәа ирцәынхаз акык-ґбак арбаґқәа ґынтә рақара ґыртхьаны еиґш Ерих Шульц дахьыцәаз пхызла ибеит абас: Адольф Гитлер ґытґык ифицарцәа рапхьа дгыланы ацәажәара даґыхуп. Ерих Шульцґы урт афицарцәа ртыхәаншәа дгылоуп. Гитлер ґытрак данцәажәа ашътыхь, иикыз акәалаґ ааиртын уи итґаны аорденқәа риґо далагеит уажәраанза дзацәажәоз афицарцәа. Абар-абар Ерих Шульц иґынза дназарц ґытк шигыз акәымкәа, данґәырґацәа дырханы дааґыхеит.

Иґапхьа аґенцьыр иадкнахалаз аґарда данґаха амырхәага хаарак атцазамкәа иуада иааґначчеит.

Шульц ґытрак ақара дхәыцуан: «Измаануозеи ари аґхыз? Аорден сарґы изысмуозеи? Даґа минутк сымґыхар хымґада Адольф даасыдгыланы аорден си-

тон. Аха сзырҕыхазеи абыскак ирласны?» Абарт азтаарақәа игәы иштыхоз ашышыхәа дѳагылан иееилеихәеит, иҕы изәзәеит, иҕатца ѳеижькәа мыр-катылла иаатиркәыдааит. Аѳеижьреи ашкәакәареи еимаркуаз ихы-иҕы атамтамра адеколон нақәйтәан инапаштала иааирѳызит. Ихәхә таҕақәа ихагәтахь инықәихәеит абаттшқа иарбзәзшәа. Пыттрак акара ихы-иҕы деилахәзшәа дзәзо асаркыа ду аҕхыа дгылан.

– Уфатә рхиоп ухаткы, – ихәан, дааѳнаххит адиутант.

Афицар дмыццакзауа ашышыхәа асаркыа дна-пыртцын, ихәхәда ижәѳахырқәа иртаршышы, изара ашәпара иакәыршаз имака кыақыа иѳнацәхыҕк рывтца-ца, дбажәгыалеиуа адиутант днаишъталт. Уи изымыч-хаит ашарцәзтәи иҕхыз иатцанакуа закәызеи хәа аҕшәма цхәыс дылмазцаар, аха аҕшәма цхәысгыы афи-цар дзыргәырҕашаз акгы лзымхәеит.

– Азәы уижьар калап, – лхәеит аҕхәыс, нас дааипхь-хәыцын ус нацылтәеит: – Аха мап, уи ажыара иамааназам... Седру уи аҕхыз иаанагауа.

Изхара акранифа, акранижә Ерих Шульц днеиуан абазар ахь ихы рханы. Азынтәи амырхәага иҕаццауан. «Асабшазы аҕхыз иубо амҕышазы икалоит... Издыруа-да иахыатәи амҕышазы сыҕхыз лабҕабахар» хәа игәы иаатәеикит уи. Данцшы ибеит абазараҕы ауаа шырацәаз. Анхацәа амла иамгарацы ирымаз ахәыцы еизганы хәмариала атира иаҕын. Абазар агәта игылаз афым-ца шыака Ерих даннаѳсуаз илапш нақәшәеит ашыака иадцаблаз кыаадк.

Андреи хәыцы иан дылҕахәытхәытны илеихәеит афашист фицар алистовка данаҕхыоз дшихыччаз, нас ашҕтахы асы ыркәымпылны иишҕаижыыз.

Лиза даақәыпсчхан ахәыцы днаиапҕысит. Ацаар-шәыраҕы иқәтәрааны икахар хәа ишәаны иныхгы-ла аахгыло рыѳныка ианнеиуаз аамтазы, Ерих Шуль-

ци хыык асолдатцэеи атахмада драпцаны инеиуан абахтахь. Абахта хычафы Дант, ихы-иёы газаз, иааиуаз асолдатцэеи афицари хатыр рыкэтцаны ашә рзааиртит...

...Аамта шыыбжышытахыхахьан, адәныка ацаара иаёын. Афашист карулкәа еицъып-еицъыпца, урыстәылатәи ахьта иархәахәан, рмагракәа рнапкәа такны, рабцъаркәа рфыцракны инеиааиуан. Ерих Шульц икабинет аёы аёечка итаз амца иара ианиншы апырпыл еипш дқапшыза, иусеилыргага астал днахатәан адиутант дааипхьейт.

– Апартизан арахь дыфнажәгал! – ихәеит Шульц, адиутант диёампшзакәа. Фыцъа асолдатцәа ашә аадыртын атахмада дыфнаргалт. Атахмада ихы дфохан Ерих Шульц днечицапшит, аёенцъыр ахь днапшит, нас иара ивагылаз асолдатцәа рахь днахьахәын ацәкьырт хәа адашьма дныкәыжыцәеит. Асолдатцәа дара-дара аачицапшит, нас Ерих Шульц инеицапшит икаицарызеишь хәа. Афицар дтәан ахахәтә бакеипш дыхьшәашәаза.

– Дзымаауазеи Прудников, дынзырхазеи? – хәа адиутант днаиазцааит Шульц.

– Уажәытцәкьа дааиуеит ухаткы, ижакьа асара даёын.

Ақалақьтәи аполиция рхада Прудников афашистцәа хатыр икәыртцон рыбызшәа ахыдыруази, гәылеи қазшьалеи дара дахьрейцшыз ази. Прудников аибашьра қалаанза жәашықәса ихигахьан абахтақәа рёы: ихабжьафашья-хабжьякьалаз уафын, амацасраёы уафы дихәомызт, ачараёы уи иапхья узнеизомызт. Аусураёы зымгәа зыхьуаз, акрыфараёы амхатә ду алзхуаз амуча Тит дифызан Прудниковгы. Афашистцәа Крупец ақалақь иазааигәахо ианалага Прудников амаәазахыртаёы аусура далагеит. Қасеипш акәымкәа, уажәгы ақаскьын иеақаратәны акәын аусура дшаёыз: мыцхәы дцәажәомызт, афызцәа имамызт, аха зегьы

аныччоз иарггы дыччон. Зеггы ангәырѳоз иарггы дгәырѳозшәа ихы дирбон. Ажәакала иаххәозар – Прудников аҗстазаара ихы аларѳашьаны дыҗан уаанза. Аха афашистцәа ақалақь аҕы ианнеи, алағым иҗнажәаз абахә даѳызахеит Прудников: игәаҕы иҗәахны имаз ахәымгарақәа ааирпшит, ихьаҗарчцәа дтыҗит. Уи ина-пала акәын афашистцәа аҗырҕы шыркуаз. Аполиция реихабыс дҗартцеиҗҕеи иҗуаз мызкаҗара акәын, аха уи аамҗа аѳнугҗала акымзарақ зхаразам аҗахмадаҗеи ахәсақәеи такә җаирхахьан. Ерих Шульц икабинет ашә анааимҗьа дааѳнашылеит уаѳ аук, шәпа-жәпақ, иҗаҗеиқәатцәақәа харшалан.

– Уххь згеит Прудников, уара сузыпшуп, – ихәеит Шульц, иааѳналаз днаихәыччан.

– Сминауаҗзааит афицар! – иҗырҕы дынҗаҕызит Прудников. Анхәа җалали аҗаца җәыши реипш ахәҗыр ықәибаҗтон Ерих Шульци Прудникови.

– Уара Прудников, ари аҗахмада ихәихәароуп мазалатәи аорганизация аштаб ахьыҗоу... Акы даҗәым-шәааит, иҗааҗәаҕы иарггы аҗыс хшы ада еҗырт зеггы рыла еиқәхаршәоит, – аҗахмада иҗьара далагеит афашист фицар.

Афицар иажәақәа еиҗағаны аҗахмада иеихәеит Прудников. Аха аҗахмада дзыҗәза дгылан азыҗь даалҗызшәа ихы-иҕы цәышҗаҗараза.

– Унхаѳызар, адгьыл җсыла узалаххып, уқалақь уаѳызар, зеипшҗам ауадақәа урыѳнахҗап, аусурҗа бзиа узахҗшаап... Абартқәа зеггы рзы ихәухәароуп мазалатәи аорганизация иалоу азәы избахә, – аҗахмада деиҗанаиазҗааит афицар.

– Акымзарақ сыздырам... Адгьыл җсыла хәа шәыз-ѳуггы уи сара сыхнахуам... Шәара исышәымҗарггы сшәазҗаазом... Адгьыл зтәу – уи иқәынхауа ауаа роуп, – ихәеит аҗахмада, иажәақәа ырқыҗьқыҗьуа.

– Мап, мап, аҫахмада, ус мариала уахзышьтуам...
Азэызатцэык идамхаргы иһэз хаухэароуп.

– Амц сызшэахэом, аҫабырг сыздыруам, – афицар
иажэа аахижэеит аҫахмада.

Афицар аҫахмада днаидгылан иикыз алистовка ибла
инхикылеит:

– Абасеипш икоу ахэмаргақэа ахьырѡуа, изѡуа
дузымдырзои?

– Сара аҫхьареи аѡреи сыздырзом... Иахэозеи уи?

Абгыц иахэоз аҫахмада ианизаҫхьа, мчыла
иқышэқэа ааирччан ус ихэеит:

– Ыара хымзаахк чыдала азэы иѡыз ыысшыан, уи
акэын сзатцаауаз... Ари... Ари азы баша шэхи шэмы-
раапсан... Урыстэыла дузза иқэынхо зегы абасоуп
ишырхэо... Азэык-ѡыцьак – абри иѡызцэа ракэымзар, –
ихэан Прудников иахь инапы наирххеит аҫахмада.

– Убжы сумырхан, – аҫахмада диқэхэхэеит афицар.
– Изѡуада абасеипш икоу ахэмаргақэа?! – абас хэаны
аҫахмада диқасит уи.

Аҫахмада уи аминут азы игэы иаанагаз здырху-
ада, аха уаѡы еиликаауан иара изыхэа уажэшьта
пстазаарак шыкамлоз. «ҫахмадак дыпсит хэа адгыл
агэы ишпалсри» хэа ихэарц иҫахызшэа афицари Пруд-
никови днарқапшит:

– Иага шэзыкаҫозаргы икашэҫала...

Уажэраанза зығезмырҫысуаз Прудников, дѡытыѡрын,
иҫаҫкэым ратцэаны алыгажэ ихы дасит. Аҫахмада
даашақьшақьеит, аха иеникылеит.

– Иага шэзыкаҫозаргы икашэҫала хэа шэасым-
хэеи... Сара стэы уадаѡым, иахьа сшэымшьыргы, уатцэы
схала сыпсуеит, адунеи сақэлахашам... Аха шэара?!
Уара иупсыхэозеи, ағалатѡы? – Прудников днеиқапшит
аҫахмада. – Уаргы суаѡуп хэа укоума... Уара уеипш икоу
апстэы...

Атаҳмада иажәа аахнажәеит Прудников иҗақкәым.

Ерих Шульци Прудникови атаҳмада ипҗара иаҗын, ипсы мақханы ахығәра дықәхаанза.

– Ажра дуахь дыжәга! – асолдатқәа днарыҗахәхәеит Ерих Шульц.

...Ахәылқазтәи ахьшәашәара иаалтәрааит ахы-сыбжь. Зыхьзи зыжәлеи зымхәаз, ачанаба атираан зкыт быжь змыргоз, амахагъара зырхыҗхыҗыз атаҳмада хатца аҗамсарқәа ахьтарыжьуаз ажра ду дтажыын игәы тцыблааны.

IV

Амҗыша ауха Степани Лизеи ауаҗыак амца җартцеит ишахәшахәуа, ауадақәа җхаратәы. Степани ахәыҗкәеи акранырғалҗа, Лиза лашьа, иалхәеит уажәраанза иалымхәацыз Андреи хәычы иахьатәи ихатцарақәа, азнак азы Степан иахиҳәаарыз изымдрит. Зны ахәычы диршәарц игәы иҗеикит, аринахыс уаха иҗаимҗарацы. Избан акәзар, ус җаитцо далагар азәы, дишьыр җалон, насгьы уи ихҗаны мазалатәи аорганизация русура аргамар хәа дацәшәеит. Аха ашьҗахьы Степан аҗырҗырхәа дааччан Андреи хәычы дааигәыҗаихәхәеит:

– Андреи, ани афицар асы аниҗаужь дааухьзаны уишьыр ишҗаууаз? – ахәычы диазҗааит Степан.

– Уи дсыхьзаанза иагаҗьара снеип...

Лизеи Степани дара-дара ааиҗапшит ажәак мхәазакәа.

– Унеины ашышьыхәа ушьҗал! Аеазны иҗаумҗан, – ихәан ихаакәакәараза Андреи хәычы днаигәҗасит Степан.

Степан ижьахәа хәычы кны шыҗататәыжәк атдәымҗкәа алаҗауа дтәан. Адәныҗа аурҗ асра иалагеит аҗенҗырқәа ирчхьныҗалауа. Лиза лыгәаҗра аалрыҗкьан лнапқәа илзәзәаз мпахьшыла ирбауа ауада ашә азааигәара

дышгылаз акәымкәа адәныкантә азәы ашә атыгә-тыгә хәа дасит. Лиза дшәан ашә аалмыртуашәа аниба, Степан дфатцкәан, ижәхәа шикыз ашә ааиртит.

Асырхәы рфәтат иаафналеит Арсени Нинеи, полиция матәала еилахәаз арпыск дрыцраргыланы.

– Уа бзиаала шәаабеит... О, ациганггы дшәыцума, – ихәан полиция матәала еилахәаз арпыс инапы ааими-хит Степан. Нас Нина дналфәацшит зцаарала.

– Адамыр деибәхтеит, уажәшты ихы, иара дахәап, – лхәеит Нина, лчабра лхы-лфы иәфшыуа. – Сан ахәызба анилтоз азәггы димбазеит. Сара шицылозггы иалхәеит.

Степан Нина иалхәаз игәы иаахәан, нас Арсени ацигани днарфәацшит: «Шәара икашәтцазеи» – хәа дразцаарц итахызшәа. Арсен дмыццакзакәа, иаурысбызшәа хыжәжәа-хыжәжәауа, иажәақәа еидкыслар хәа дрыцәшәауазшәа, хрыжь-хрыжь ацәажәара далагеит:

– Конатопи Крупец рыбжьаратәи амфәду алағәым ытхәтцеит имачымкәа. Ачаз афы иахтәахыз абцъарқәа еиҥаганы даеацъара иахтәахит... Араиком абиуро ачленцәа шыцъа затәык роуп апартизанцәа рфы хара иаабаз, аха уртггы мап ацәырымкзеит хара иаазбыз аус. «Хьнел абнаршәыра ду афы хаибабахп» хәа хәрхәеит ханынаскьаргоз.

Арсен днапшы-аапшит, ауадақәа рфы даеазәы дибоз цышыа, аха Лизеи Степани рыда азәггы дшыкәмыз ангәеиҥа илахь ааикәйтцан Степан днеифәацшит: «Егьырт маазацт акәу макъана?.. инзырхәзеишь?»

Бориси Алисеи макъана ихнымхәзацт, раамтаггы иахымпазацт, – ихәеит Степан, иажәақәа цкәа рыгәра мгауа.

– Урт макъаназы ишәартам, насггы Прудников рәцәак уафы дицәшәаратәы дыкәм уахазы, – иажәақәа нарылеитцеит полиция матәала еилахәаз лциган.

– Избан, Прудников цъаракыр дцама, уафы дицәшәаратәы дзыкәмзеи? – дцааит Степан.

– Ыаргы дымцазеит... Уаха илымшауа ауатка ыжаны дыкоуп... Ерих Шульци иареи иршыыз атахмада иуатка-қаа рыбжакы жэыыз иара иауп – ациган ацэажэара дафын.

– Икоу жэдыруама, – ихэан зегы ааирзырфит Сцебан, – Бориси Алисеи харзыпшзарым... уаха зны ишпакылымсри. Сара даеакы шэасхэоит: Ерих Шульци ақалақытэ полициеи хашыта ихылеит. Ишыжэдыруа еипш х-сааткыы тзом хатахмада рыцха дыршыижтеи. Ицабыргуп, уи ажэаккы реимхэеит, Прудников дахытэаз днихагылан диэажыцэеит рхэеит, аха иара убаскы еил-каауп афашистцэеи аполициеи хашыта ишхылаз.

– Аполициацэагы рэырфашыаны ажэлар рыфонуцка аусура иалагеит, мазалатэи аорганизация ачленцэа хапшаауеит хэа, – Сцебан иажэакэа аашыакэиргэгеит ациганкы.

– Ациган иихэаз цэабыргуп, – ацэажэара дафын Сцебан. – Рацэак камцазакэа хэонкэа рфы хаштэоу хаадырцшыр атккыс хара ххы хэхээр иаха еигып. Уажэшыта хмацзам хыпхыазарала, бцарла хееикэхаршэеит... Апартизанцэа рштабкы ихэбжына-гоит мазалатэи ақэцара акнытэ аргаматэи ақэцарахы хаиасырц... Арака иаанхажыша хэмоуп, хадцакэа нарыгзалап, – хэа Лиза дналэацшит.

Мазалатэи аорганизация ачленцэа Сцебани, Лизеи, Арсени, Нинеи, ацигани акыраамта аилацэажэара иафын. Еифыркаарц ргэы итаз апартизантэ отриад хызыс иартэит «Чапаев» хэа. Аотриад еихэбыс далхын Крупецтэи араиком абиуро ачлен Сцебан, комиссарс – Арсен. Ацшыхэцэа ргэыц командирс ихыз рхэеит Адамыр. Аха Адамыр абахта акынтэ даныбналауа аамтазы дтахар уи ихатыпуафыс далхын зэырфашыаны аполициа ирылаз, пулемиотки ашэакыкэа жэохэ ркынзеи аполициа идмырбазакэа мазалатэи аорганизация ирызтаз «аци-

ган» хәа ихәмаруа апартизанцәа зышьтаз арпыс – Воло-
диа Циганов. Степан уажәраанза ижакы ауштыны акәын
дшыказ. Уажәы ижакеи ицатей нықәыршәны исеит. Пәса
алыгажә еипш итәаз ауафы уажәы дчапшьза, аңса тла
еипш изара тыгығыа ифызцәа дрылагылан.

Цхыбжьонын, аурт еихсыгыамызт. Мазалатәи аор-
ганизация ачленцәа апартизантә отряд аифәкаара
ианалацәажәоз аминутқәеи асаатқәеи раан, Бориси
Алисеи Прудников дзыфназ афны харакеи аподвал афы
итәаны аңшәма иааира иазпшын. Афны алашьцара
ахатәан. Қыамтажәк афы еипш ауртәи аңшеи кутцәыуа ашта
итан. Аха афны қыамтажәзамызт – афнытқәа ахырсырхәа
рыхәдақәа рыбжьы рғауа, ирахатза ицәан Прудников
ипцәыси ихәыци.

– Борис, сгәы хытхытуеит, исыхь сыздыруам... Уара ухы
шпоубои? – лыбжьы нытцакны арпыс диазтааит Алиса.
Нас лыкәа итаз атапанча ыкоу икәму гәалтозшәа иаал-
шышыит. Лпалта амағра атқәа иатцазахыз ахәызбагы
аагәалтеит. Алиса иаалтахеит дара ззыпшыз Прудников
дача пытк дмааир, лгәы ахытхытра дача пытрак инаха-
рахар, аха лара дзызтааз атак ахәара Борис имазеит.
Абаа ду еипш дзыкәгәыгуаз ләыза арпыс Алиса лгәы
иргәғәарацы ажәак ихәаанза ашта агәашә ааимкәан
алашьцара далагазго, ахәа псылеипш дхырхыруа, Пруд-
ников ифәаихеит амардуаныхь. Борис дфатқәан изна-
пык ала Алиса лыжәаа днасит. Уи иаанагоз здырхуада:
«бара макыана бөйбмыртцысын, сара схала напы ила-
скуеит» хәа акәу, мамзаргы «бгыл, хәицхырааны напы
илахкып» хәа акәу здырхуада? Аха Борис данаатқәа
ларгы дфатқәан лмағра итазахыз ахәызба ду атра
иаатылпааит. Дача шәарахк иажәларцы згәы итоу алым
еипш, Борис ифырхианы, хәыцзак ибға пхәака инар-
нааны, изшыапык пхәака итцаны, ишыамхкәа афбагы
пытрак акара иаахаркәаланы дыпшуан.

хыы ддәылтдыр ртахымызшәа. Ауртти аңшеи рые-дырцәґацыпхьаза, Бориси Алисеи ргәыґра иазхауан, урт рыдтца хада анагзара мариахозшәа ргәы иабон.

Прудников ихәамц рыманы атышаґы ианнеи, ахәамц ааныжыны арґыси апхәызбеи рґынархеит, уи аены афашистцәеи Прудникови иршыыз атахмада рыцха дахышыґтаз атыпхь. Урт ирызбеит, фырхатцала зыґсы зуаажәлар ирықәызтцаз атахмада ибафқәа анышә иартарц, аха атахмада дахышыґтаз ианнеи иаашанхеит: аґсы дахышыґтаз икәша-мыкәша ауаа рышыґта асы ианын, аґсы ибафқәаґы ыказамызт.

– Уажәы аакыыскыаза арака цюукуы ыкан, – ихәеит Борис, даахәытхәытын, ауаа рышыґта дахәапшуа. Алиса илхәара лзымдыруа Борис диґаапшуан.

Афыцбаґы рыґсы заны, ашәапыцбапқәа рыґерывазауа рґынархеит. Аха урт хара инаскыаанза рнафс адәышкәаґызраґы цюукуы рыгагақәа инархыпшит. Борис инапала Алиса дааникылеит: «Ара бәеанкыл, иґоу еилыскаауеит сара» ихәарц итахызшәа. Нас дхәазауа, изнапыкала итапанча харшаланы икны ауаа рыгагақәа рахь иґынеихеит. Агагақәа данырзааигәаха, изуотқәоу еиликаарц дыхәхәаза даашыґалан азырфара далаґеит. Аха ирхәоз ажәақәа реилкаара уадафын. Амала уи иблатарқәа рыла игәеиґеит хыык ахацәа шеилаґылаз. Ахацәа рнафс игылан ф-еык зтахәаз асанка. Ажәақәак ааибырхәан ахыыкыы рыхқәа наркәны азәы ихәамц нышыґырхит асанка иақәыртцарацы. Даґеа минутк ашыґтахь ахыыкыы асанка инақәтәан ахыкәалаа еиґш рґынархеит адәышкәаґыз агәтахыы.

Борис дхәазауа Алиса дахыґылаз ахь даннеиуаз ахәыцра даґын: «Закәытә аамтоузеи иахзыґаитцаз аґа хәымґа?! Ауафы қыа данцслак уи аргама ижра азин хамазам». Уи еиликааит Прудникови афашистцәеи иршыыз атахмада ихәамц анышә иартарацы цюукуы мазала иаины ишырґаз аґсы ибафқәа.

Бориси Алисеи атцлақәа инарылсын ҟын дук инад-гылеит. Аҟн ду аҟнуцқа еиқәылашыцан, аштәҟы аҟарул иеырхәахәаны, ахәсақәа ршьал шкәакәа ихы-иҟы иакәыршаны анеиҟеира даҟын.

– Бара беырхианы аҟарул бизыцшла, дахьцо гәатала, – ихәан Алиса лсумка иҟаз алаҟымқәа аатихит Борис, – бгәыбеаныз... Алаҟымқәа рыткәацбжыи анбаҳалак аҟарул биеихсны бышзахәо атцлақәа рахь быҟ, саргыи уахь снейуеит.

Борис дхәазауа днәиуан, рацәак ихарамкәа аҟын ду иавагылаз аказармахь. Аказарма аатцраҟы даннәи дзырҟит, деиҟазырҟит, аха аурт абжыи акәын алашыцара згәылашышыи, аҟынчра ааилазгоз. Нас деиҟахәазаны аказарма акәша-мыкәша иҟоу еиликаарацы дышнеиуаз даҟа ҟарулк днаидгылеит. Аҟарул изқәа Борис иахь иаарханы, ижәа аказарма атзамц иадцәа дгылан, аҟсы дицәабозшәа ихы наркәны.

– Ишцәзури? – ихәан игәы дынтахәыцит Борис, – аҟарул сицырцуеит хәа салагар сгәеиҟоит... Ус акәымкәа иара дышыи сыдцәа анагзара салагар – уи зеипцшам усуп, аха...

Борис дхәыцуа, аказарма аатцра дшаваиаз акәымкәа, афымца ток дытцнаркәызшәа дҟацкәан, ирхианы иаргәа напы иакыз ахәызба аҟарул ижәаашәаҟьарта инатцакшәа иналаиршышыт. Афашист азныказы даахьахәит, дхәаарц иҟы ааихихуан еипш, Борис изнапык аштцала аҟа иҟы еихеигәеит. Иара убас шакәызгыи афашист ишәақь аакаижын Борис дааимлагәа дикиҟ. Цытрак аиқәцара иаҟын: зны Борис дкаҳауан, зны афашист. – Афашист дыхәхәарц ибжыи анааҟигалак изнапык ала уи иҟы ааихеигәон. Асы шыақьауа еибаркәымпылуа аатцра имч илаз зегьы ааизиган Борис дааитцеигәеит, нас иҟнапык рыла ихәарра да-лагеит. «Рацәа хьмызгыла стәхоит убама» хәа игәы иаана-геит Борис, аҟарул инапқәа иаҳагыи иргәгәаны уи ихәда ахәарра даҟын.

– «Зегъы акоюп, усгъы сыпсуеит» хэа игэы иаанага-
зар акэхап Борис, инап иакыз ахэызба афашист ишэам-
хы иаатихит иаарласны. Уртқэа гээзтаз акарул Борис
ихэда инацэхыпқэа рыла итцегъгы игэгэаны ахэарра
далагеит. Уи аамтазы Борис инапы афашист иааитихын
ахэызба рхха ицацха иналаиршышыын интаиргьежыит.
Акарул дхэааит уафы ишимбацала, аха ацшеи аурти иа-
разнак инарылазытит уи ибжыы.

Афашист ишэакъ Борис ижэаа инхишыын, дхақы-
псыкыа аказарма днытцалеит. Аказарма ду ыицъараны
еиџкаан. Ыарак ишътан ахаирпланкэа икарыжыа абом-
бакэа рацэаны, даеацъара аказарма атзамц иадгылан
асаба иамкъашыырцы амотор хэтакэа ахэша рыхыш-
ны. Абомбакэа ахышытэз аказарма аган аатижаан амч
дузза змаз алағэым натеитцеит; нас алағэым иадхэалаз
ател ааитихын изнапык ала икны, еги инапала ита-
панча кны аказарма днапыртцит. Борис игэы иаанагон
алағэым пжэар абомбакэагы дара-дара реидыкшалара
иахкыаны апжэара иалагап хэа.

Алағэым зтеитцаз аказарма акырза днапыртцын ина-
пы иакыз ател ыртрысны дахеит...

Алиса дызхаџоз актэи акарул аџн ду аган даннава-
лоз аамтазы адунеи уамашэа иаахыцхыцит. Ад-
гыл тысыз цъылшыеит Алиса. Аџн ду ашыапы
икэгылазамызшэа ақыцъқыцъра иафын. Актэи акарул
изааз изымдыруа дгачамкны аџны аган данаавкыа Али-
са лтапанча неифалкын датхеит. Аџны афы итахэхэа
ицэаз афашистцэа цытџык харпзатцэы, цытџыкгы
рышьнелкэа нарышэхарцаны ахысра иалагеит иахы-
балакгы.

Алиса атцла дахыавагылаз илбон Борис дыџны лара
лахъ дышнеиуаз. Афашистцэа ахысра ианалага уи зны
дхэазауа, зынгы ишэамхкэеи инапаштакэеи дрыкэгыла
дмыццакзакэа днеиуан. Нас атцлакэа данырзааигэаха

– Усоуп, аха чыдала бзызхэыцуадаз?

«Ари акы иасымхэакэа дыспыртцуам» – хэа лгэы иааталкын афицар днеиѳаѳшит Нина:

– Сзызхэыцуаз уасхэап, ухаткы... Абри азахыга агэыр апынтца аѳстаацэа шаѳаѳы азышытыхуазеи хэа ахасабра саѳын.

Аѳыцъагы аѳырѳырхэа еибарччеит, нас Ерих Шульц дѳагылан дышнеиуаз, Нина дналхагылан ус ихэеит.

– Издыруада бара бааигэара иѳам аурыс арпыск, мамзаргы ауриак лабѳаба биеиѳхызуазтгы?

Шульц игэы иаанакон арт иажэа «ѳаркэа» Нина аѳырѳырхэа ддырччап хэа, аха Нина лылахь еиқэыл-ѳазшэа аниба ус нацитцеит: – акы бацэымшэан, апхэызба, дук мырѳыкэа аибашьра халгоит, нас... Нас баргы быззыѳшу дыбзааип, саргы... Аха мап, знык аибашьра хзалгандаз.

– Нас иѳауѳашаз? – Ари азѳаарала Нина афицар дихычарѳ акэзамыт лгэы иѳаз. Уи илбон аѳашиѳѳэа уажэы иаазқэылаз, еиѳаракгы Москва амѳан русқэа ан-хыбгала, урт дачеакала аѳэажэара ишалагаз: ѳаса лыгэра ргон, афицарѳэа ирахэуаз ажэабжьқэа лара илархэон, иѳехэалон, аха уажэы Нина раѳэак илаѳэажэомыт, ир-боз ирахэуаз лархэазомыт. Уртқэа Нина гэалас илыман, избан акэзар, уажэы даазқэылаз аамѳазы мазалатэи аорганѳизация ирыхэашаз акгы лзеилымкаазаѳыт. Уи илызбеит Ерих Шульци лареи реиѳэажэараѳы ѳэара акы иаѳсоу урт рыгэѳакы еиылкаарѳ. Убри азоуп дырѳегьых лажэакэа аархааны афицар деиѳазѳѳааз:

– Нас иѳауѳашаз? Уѳны, уѳааѳэа гэхэааугазар акэхап?

– Ех, Нина, Нина! хара х-Германия ду атэылаѳы ад-гыл маѳуп... Арахь, Урыѳтэылаѳа ханаауаз ихархэеит, аибашьра ханалгалак хара иахьахѳаху адгыл аѳы ан-хара азин хартарѳ...

– Нас, уи бзиами?

– Уи бзиоуп, аха сара истахын амшын азааигәара ан-хара...

– Зеггы аками, аракаггы адггыл псылоуп.

– Хәарас иатахузеи, аракаггы адггыл псылоуп... Еиха-ракггы сара сазышәарыцоит Хьнел абнаршәыреи Барановка ақытеи ирыбжьоу адггыл псыла.

– О, уара арт атыпқәа удырузаап сара сатккысггы, – лхәеит Нина, Ерих Шульц иажәабжь ицегггы инаирт-баарц.

– Ишпасзымдыруеи, Нина, уи адәыпшзафы ами Ковпак ипартизанцәа ахынхартцәаз...

– Ус акәхап, ус акәхап...

Ускан зыпсы таны иаанхаз азәык-ыцъак апартизанцәа ракәын уажәраанза тып хазымтоз, аха...

– Нас уажәы?

– Ы-ы, ибмаҳазеи, ари Прудников дызшызыи хасклад пызжәази ирзаауз?

– Мап, исмаҳазацт?

– Ишпасзымдыруеи, Нина, уи адәыпшзафы шакафы апартизанцәа цыханым ихашытызеи! Урт рзеипш нышәынтра ду ббандаз ишакароу.

– Уи абыкәу исымбазацт?

– Аапынра калар иббап, бмыццакын... Уажәы асы иатцәахит...

...Нина илдыруан азеипш нышәынтра хәа Ерих дызфыз... Ари анышәынтра атоурых абас акәын ишыказ: Алисеи Бориси Прудников дышыны асклад анпыржәаз амечышатәи ауказы Борис иоуз ахәра гәгәа иахкыаны ашәахьа ахәлпазы дыпсит. Уи аухатәкьа мазалатәи аор-ганизация апсы анышә дартеит ақалакь хәыцзак днал-ганы амәа ду афықәафы, адырәаены афашистцәа ари анышәынтра ангәарта, урт ирызбеит рхы фырхрацы реихабыра ркнытә. Дачакала иаххәозар – урт ирызбеит реихабыра ржьарц. Иаразнакала аихабыра рахь адыр-

ра җартцеит, амашәырқәа җазтаз апартизан цәынхамынхақәа нхартцәеит, урт рыбаққәагы ақалақь иацәы-харамкәа анышә иахтәит хәа...

– Уажәшьта уафы дзыцәшәаша азәгы даанымхеит хәа сыкоуп, – лхәеит Нина, гәаныла Ерих Шульц днаихыччан.

– Акы бацәымшәан...

Ерих Шульц итцегы дыехәарц итаххеит, аха убри аамтазы Ерих ителефон акыркырхәа абжыы геит. Уажәраанза згәы рахатны ацхәызба илацәажәоз, Мольбрук «хатца» имота афашист Фицар Ерих Шульц ихы-иңы ааөеижхәеит, ишьамхқәа қыцьқыцьуа иалагеит...

– Сзырәуеит ухатқы... Крупецтәи акомендант аленант Ерих Шульц соуп, – ихәеит уи атрубка илымха иахьадкылаз ирқыцьқыцьуа. – О, сзырәуеит, аполковник ухатқы... Ахәаша ашьжымтан ухәама? исаҳауеит... Даараза ибзиоуп... Ифатәгы ҳацкляпшып... Сара дызлазбо ала арғарахь дхынхәит хәа сгәы иаанагоит... Ицабыргуп, ицабыргуп... Уажәы даазқәылаз длахфыххеит... Цакатәи ицәамацәагы изынастиз идикылеит. Даараза ибзиоуп... Исаҳауеит... Нас иахьа уцома Конотоп ақалақь ахь? Ибзиоуп, устаххар ателефон сузасп... хаиль гитлер!

Ерих ателефон даннадгылоз ихы-иңы өеижьызтгы, уажәы атрубка нықәтцаны данаапырт дқапшьыхәхәатцәараза дықан, ацхзы илцуан. Нас аибашьраңы фырхатцара чыдак зылзыршаз азәы иеицш, Нина дналқапшит.

Ерих атрубка кны данцәажәоз Нина лгәы ахытхытра иаңын, аха акы агәхьаа лыкзамшәа лҗыртынчны дтәан. Ашьтахьы уи лхы-лҗы аалыргызмалын афицар днеиқапшит: «аналог акәхап шәызлацәажәоз?» – лхәеит дааңышәырччан.

– Ех, Нина, аналогқәа жәаба ираәсуеит аполковник Гольцери сарей ҳазлацәажәоз.

Афицар уаха мхәакәа инацәкыыс илахь иадкыла-ны дышхәыцуаз акәымкәа ибжыы ааирцәгъан Нина даалыкәхәхәеит: «адиутант бицхь!» – хәа.

Адиутант данаафнашыла афицар илакта ааирыцәгъан «абахта хьчафы дысзаага» хәа днаитцахәхәеит.

– Иуасхәауа уахауама, Ганс, – ихәан абахта хьчафы днаидгылеит Ерих Шульц, егы данаафнашыла, – убри абаандафы дахьтаку абахта ибзиазаны идрыцкьартә иҕтаца... Ифатәгы унацклацш... Апатцасафы даапхьаны ижакеи ипатцеи шәса. Саатк ашьтахь снейуеит саргыы. Еилукаау?

Арт әжәакәа иара ихы итихәаазшәа, иара ихала избазшәа, азакуан инатаз амч ауаа идирбарц, Ерих Шульц ихы-иҕы атамтамра инапашта ахьшыуа, хрыжь-хрыжь дцәажәауа иажәакәа аахиркәшеит:

Уатцәашьтахь, ахәашаҕены асасцәа сзаауеит, хьымзгык сымгароуп...

– Журналистцәахап иузаауа, – лхәеит Нина, рацәак иаатәамбашәа.

– Хкомиссар даауеит, ыцъа ажурналистцәа ицуп, – ихәеит Ерих дҕапхаҕаччауа.

– Хкомиссар уажәшьта дзымаауазеи... Имџакәа хрыцкәеит, уажәшьта дзыцәшәоз апартизанцәа нхартцәеит...

Шака игәы ртынчны дцәажәозыз афицар хәаша!? Ацсуаа рлакә аҕы ирхәоит абас: Хәацъа Шьардын цьоукы ижьарц иакәикит. Дышнеиуаз акәымкәа ыцъа анхацәа ипылеит. «Шәыззыцшужеи ура? Нахьхи Базарцъыкә ахаблаҕы ахьыртцәатцәа аизшара иаҕуп, шәаргыы шәыхәта зышәымгозеи?» – ихәеит Шьардын. Анхацәа ирахаз цабьргыз цьышыа ирласны рҕанынарха; «издыруада исхәаз цабьргызар» – ихәан ыцъа инеиуаз днарышьталт Шьардынгы...

Абри алакә иафызахеит Ерих Шульц иаамтахгашьагы, апартизанцәа нсыртцәеит хәа адырра аныҕаитца, иара идырны иихәаз амц ихатагы дажъеит, игәы рахатнатәит.

– Акомиссиа аауазар абахтәә гәәтәтәыми – лхәеит Нина, агызмалра лгәы итәкны.

– Акы бацәымшәан, Нина, арт ажурналистцәа сзым-жыозар баша сафицарума... Урт ззаауа здыруеит, аха зегы башоуп.

Ы-ы, иззаауазеи ухаткы афицар?

– Амистер Молотоф-ф икаитцаз анота бхаштма?

О, уи сгәалашәоит... Афашистцәа ирхәынчауа асовет уаа уафы ишимбацала афашистцәа рызныкәоит, идыргәәкуеит хәа Молотов икаитцаз анота... Ноиабр 25 азы икаитцаз анота?

– Ааи,ааи, убриоуп... Аха уи анота штцабыргым дхарбап арт иахзаауа ажурналистцәа...

– Ус акәхап, аха дара еилыркаар?

– Иарбан еилыркаауа, насгыи излеилыркаауазеи, – Нина дналықәхәхәеит Ерих Шульц – урт ирзеилкаашам атцабырг... Аңсы дызцәажәом, абза хәцәгәа ихархәарым.

...Ахәылцазы Ерих Шульци Нинеи Адамыр дахытәкыз абахтә иныфналт: абахтә хычафы Дант ихы-ифы ыргазаны ашә дылагылан дпышәырччауа.

– Ухы шцоубои ухаткы абаандафы! – дцааит Ерих.

– Заманалатцәкыа сыкоуп, ухаткы афицар, – даалах-фыххеит Адамыр, – заманалатцәкыа сыкоуп.

Адамыр иажәәкәа еитаганы Ерих иалхәеит Нина.

– Ари ауаф ихәфы ихшыф неиуа иалагеит хәа сыкоуп, – хәа Нина дналфәпшит Ерих.

Уи издырзомызт Адамыр анемец бызшәа шидыруаз убри азы акәын иааифәшәалакгыи ибызшәала изихәоз. Урткәа Нина лхы иалырхәарц иақәылкит: Нина немец бызшәала лцәажәарала Адамыр иеиллыркаарц лтахын уатцәашытахь ахәашазы, «асасцәа» аараны ишыкоуп, убранза Адамыр ихы данамыхәа – дшыпхастахауа...

– Хәарас иатахузеи, ихшыф ихәфы иааиуа иалагеит... Ахәашазы иидыруа реихәап аихабацәа, ихы итә-

хызар, – лхэан Ерих днелѣацшит Нина – усқангы ишэасымхэази, даеа ыттрак шэааизыцшыр ичанаба ицкыакэакэараза иѣышэхуеит хэа.

– Ауаа зеггы еицшума, ари – акультура ду змоу уафызар калап, – Нина дналықэшахатхеит афицар. – Абарт сажэакэа еицаганы исызиахэ.

Ерих Шульци Ниней андэылцуаз, Нина лызнапык аалратэан дызцыз имбаратэы Адамыр илырбеит. Адамыр еиликааит Нина илхэарц илтахыз: «ахэашанза ухуахэ, мамзар утадырхоит».

Абахта хычафы абахта ашэ аиркырц даналага Адамыр уи днаидгылан ус ихэеит:

– Уаха сыфатэ анбааугои... Амла сакуеит?

– О, уаха усыртхацьеуеит: ацсызрѡа, ачеи, ача... Уаха иутахузеи? – даапышэырччеит Дант.

– Зеипштэм, зеипштэм, ухатцкы Дант, – хэа уи ижэфа днас-насит Адамыр.

– Асаат жэеиза рыбжазы усыпышы, – ихэеит Дант, абахта ашэ аадиджылан...

Нина Ерих дицхэеит, саатыбжак иадамхаргы лыфнык дауишэтрацы: «иахыа шыжыаахыс кырсымфазацт; кыршаасфалак схынхэуеит» хэа иалхэеит.

– Лассы бхынхэы. Ателефон аѣы уахагы бцацшыароуп... Жэабжы ѣыцк бахар сыквартираѣы бнейны сыцаазаргы сбырѣыхароуп, – ихэан Нина лыфнык дауишэтит Ерих.

Нина лыфнык дымнейзакэа дышиашаз Степанраахы дцеит. Степан тетрадк имтаццаны аѡра даѣын. Лизей лхэыцкэеи аѣалпал рхырга егы ауадаѣы иѡнан.

– Ацкэынцэа абакоу? – дцааит Нина, дшааѡналазцэкыа.

– Икалазеи, Нина? – аѡра дакэытит Степан.

– Ацхэызба Степан иалхэеит аускэа зеипшраз, насгы лара уаха Ерих ителефон аѣы ацацшыара шлыдырцаз. – «Абаандаѡгы уаха дыбналарц игэы ицоуп» хэа нацылцеит лара.

Степан акраамта дхэыцуан, нас ихы дааѡахан аѡаажэара далагеит: «уаха бѡаѡшьоит ателефон аѡы... ус ами?»

Нина иаразнак лгэы иааѡашэеит Степан иихэарц иитахыз. Уи илдыруан Степан аподвал аѡы ателефони арадиои шыѡаичаѡаз. Знызынлагы (Ерих крыфара дан-цалоз) афицар икабинет аѡы иѡаз ателефон ала Нина ажэабжькэа Степан иалхэалон. Уажэы уртѡкэа анаал-гэалашэа гэѡарас иѡалѡеит Степан иизбаз агэѡагы.

– Ерих Шульц ителефон бадымѡын, – ихэеит Степан. – Сара стелефон ала ибасхэауа аѡаад ианѡаны Ерих иквартираѡы изнабгароуп.

– Степан! Уаха хдэыѡлоит, ус ами?

– Уртѡкэа зегы бан иласхэеит... Акы баѡэымшэан... Бангы Хьнелѡа дхэѡѡоит.

Нина акы лхашѡызшэа дышхэыцуаз даалѡьан Степан инапы ааимылхит:

– Сыѡѡаѡеит, сааѡыбжак ауп исиѡаз, – лхэан дын-дэылѡеит.

– Асааѡ ѡба рзынѡа хашэзыѡшуеит, – уи иналышь-ѡеихэеит Степан:

Нина дыѡѡагы-ѡѡаѡа днеиуан Ерих Шульц иус-хэарѡахь. Сааѡыбжак илиѡаз аамѡа нѡэарѡы жэабаѡа минут агын. Аусхэарѡеи абахѡеи рахь инагаз аулица аѡынѡа даннеи иаалгэалашэеит амла дшаѡуаз. Лшьамхкэа аакэадахеит, лоуразоуроу аѡхзы хьшэашэа аалыѡэнаѡсеит. Нас аусхэарѡахь дымѡаѡакэа лыѡныѡа днахынхэит какалк лѡраѡы.

Абахѡа ѡссаѡы, Адамыр ахэызба изѡаз, Нина лан лѡынѡа акэаѡра ѡаѡшьыхэхэаѡэараѡа амѡаныѡа аѡаѡара даѡын. Ахаѡапырѡэеи, ачеиѡарса хэыѡѡэеи, ахэажьи рхианы, алѡаѡэа рхыббуа астал иѡэын. Нина астал даадгылан дымѡэаѡакэа ѡыѡк лѡеит, нас хѡаѡа чеиѡарса аѡаад инылалхэан лѡыѡа инѡалѡеит.

– Баатэаны тынч акрыбфараузеи Нина... Бабацах-
уеи дыршегых?! – лхэеит Нина лан.

– Атэаха сымам, сан... Бара иҕабцахьоузеи?

– Даеа сааткала амфаныфақәа сырхиоит, сызғаб, нас
Степанраа рҕы сыбызғашуеит.

– Хеабаа амла иабмыркын... Амфыхара азыңшуп, –
лхэан Нина лҕыналхеит, лчеицарса хәыцқәа даарыц-
хауа. Алашьцара аҕсабара ахатэара иаҕын. Аурт
иааҕымтзакәа иасуан. Ерих Шульц аҕенцыйр саркыа
далцшны Нина дшааиуаз аниба ишьнель ааишэитцеит,
инаптарцақәа иҕыба иааҕихын изнапык инаиркит. Уи
заанатцы дрызхәыцуа далагеит афны даннеилак изың-
шыз афатә-мыфатә хаақәа. Иаргы акыримфацижьтеи
акраатцуан, аха гәхьаас имазамызт: «амла сҕаркны
акрысфар иахагы исхахауеит» – хәа акәын ишихәоз
Ерих Шульц икрыфаратә тиория.

Нина лыфныҕа дандәықәйтца Ерих цыттрак аҕара
дтэаны ахәыцра даҕын. Ахәашаз изааиран иҕоу акомис-
сари ажурналистцәеи раара зегьатам ала иеазыҕаитцарц
иақәикит. Ус избеит: «ажурналистцәа – дипломатцәоуп.
Урт икарцо азцаарақәа хшыф бзиақ змоу иакәымзар ртак
аҕатцара цәгьоуп. Аха сара сфашиступ, ашьа гәытлых злоу
азәы соуп. Женеватәи ажурналист ссақәа уафцас схы
дсырбап, сара сышфашисту иаразнак еилыркаап, абнацәа
зхарцаз Урыстәыла Германиатәи акультура шагәылычцаз
дсырбап... Баша урт ргәы иаанамгааит амистер Моло-
тоф иҕаитцаз анота араҕа сара сҕы итцабыргхап хәа.
Аҕсцәа зцәажәом, абзацәа сыргазап... Ари хкомиссаргы
иара ихада хы итахзам, аха ажурналистцәа сдырҕехәар,
хымпада иаргы игәы иахәап. Издыруада Адольф Гит-
лер илымхаҕынзагы инеигар – «Крупецтәи акомендант
Ерих Шульц Бреслау инхауаз, уажәы афашистцәа рыр
рҕы афицарс иҕоу ичын иаццатәуп, аихатә цьар аорден
итара дацсоуп» хәа.

Ерих Шульц арт ихәыцрақәа данрылга истол амгәа иҥаз асалам шәкәы ааитиртлан аҥхәара далагахт. Бреслаутәи иҥхәыс Марта лхатца иахь асалам шәкәы лҕыцыпхьаза Ерих Шульц диабжьауан, Урыстәылаҕы иара дахьыҕоу дхәыдамхарцы, наҥ-наҥ азы адгьыл псыла алихырц, насгьы ҕәара маҥабзиак анибалак хымҕада лара илзынаишьтларц. Атдыхәтәанзатәи асалам шәкәы антәамҥаҕы абас анын: «издыруада аҥхынразы схәыцқәа сыманы снейр ҕалап» хәа.

Ерих арт ажәақәа дрыпхьаны данаалгоуп асаркьа далпшын Нина дшааиуаз ангәеиҥа.

– Жәаминутк багхеит бхаткы аҥхәызба, Нина! – ихәеит Ерих Шульц илақәа җархәны ихтәы саат да-хәапшуа, Нина данаафнашыла.

– Сминауаҭзааит ухацкы, алеитенант... Сыфатә рхиа-мызт сыгәианхеит.

– Ателефон баҕырымҗын асаат аказынза.

Афицар данындәылт, Нина днагьыжьын акабинет ацапҭа алырkit, нас ашьқаф днадгылан ашә шаркыз гәалҗеит. Ашьҭахь Ерих истол иқәыз ақьаадқәа дрылапш-уа дышнеиуаз акәымкәа хсаалак лымпыхьашәеит. Ахса-ала хьзыс иаман: «Курсктәи апартизанцәа змоу абнар-шәырақәа рыхсаала» хәа. Ңаҕашәа нбан ссала иҕны ианын: «ақалақьтә комендантқәа рзы имҕақәҗагоуп» хәа.

Нина илбаз ахсаала егьырт ақьаад башақәа иаары-лылхын хазы инықәылҗеит.

Аамҥа аа-саатк рахь аус аухьан. Аурт асра иаҕәыҗын асоура иалагеит. Амзаҕа уаҕы ибомызт, аха уи иахкьаны аҗсабара хәыцзак иаацәылашон. Нина астол даахыҗын ашьқаф аартышья дазхәыцуа далагеит. Аха уи аар-тра далагаанза аҗенцьыр иахарҗаз аҗардеиқәатцәа дынцәытҗышит, адәныҕа иҕоу лбарцы. Аусхәарҗа зыхь-чоз аҕарул иакәымзар аулицаҕы азәымзар азәгьы длым-

беит. Абахта хьчафы абаандаџца рзы афатэ ааигарц дахьцаз дьхнымхэзацыт. Нина аңарда ааулыштын ашықафахь лҕаныналхоз аамтазы ателефон абжыы геит.

– Сзырџеит, – лхэеит Нина, немец бызшэала, атрубка аашытылхын.

Нина иаразнак илдырит Сҕеңан ибжыы. Мазалатэи аорганизация анеиза, аусқәа зеипшраз анрейхәа урт ирызбеит Ерих Шульц джыаны ихэынчара. Абартқәа Нина илеихәарацы акэын Сҕеңан ателефон дзасыз.

– Исхәо ажәәқәа ақбаад ианцала, – ацәажәара дағын Сҕеңан. – «Асаат жәаба рзы Конотоп ақалақь ағы акомендантцәа реизара ыкоуп. Арака еизоит Бахмачи, Крупечи, Хамутовкаи ркомендантцәа. Аизара мџаңигоит аполковник еихабы Гольцер».

Сҕеңан Нина илеихәеит арт ажәәқәа змааназ. Уи идыруан иара командирс дызмаз мазалатэи аорганизация аринахыстэи ақалақь ағы раанхара шшәартаз, акы иалахәазамкәа ауаа ртархара ишазхәаз, убри азоуп хазлацәажәо аус азы Сҕеңан изизбаз, мазалатэи аорганизация, отряд хасабла ржааибытаны ақалақь аанрыжыырцы.

Афашистцәа реихабырагы ирдыруан апартизанцәа шныртәамыз, иахагы рымч еизгара ишағыз. Убри аҕнытэ уртгы ажәылара реазықатцара иағын. Бриански, Хьнелы, Антолевкаи абнаршәырақәа рыхсаалақәа дырхиахьан. Аха урт рыгәтакы ицқьакәәкәараза аилкаара атахын. Ерих Шульц иеипш йкоу ауаџ ибаандаџтәра акыр иаңсахон Сҕеңан аотриад аусура аитцыхрағы.

Ниней иарей телефонла реицәажәара ианалагоз аламталазы Сҕеңан ус ихәеит – «Ерих Шульц имашына ныкәызцоз ашофер заанат адырра ит, иеирхиалааит».

Сҕеңани Ниней телефонла ианейцәажәоз аамтазы асанкақәа хца (жәаџык ауаа зықәтәаз) Крупец ақалақь иналцны Конотопка игаз амџа ду инанылеит. Аңхьа инеиуаз асанка иақәтәан Арсени, Алисей, ацигани.

Асаат жәба рахь аусура иафын. Ерих Шульц дхақы-
псыкыуа икабинет ионагылаз ашықаф ақбаад мазақәа
тғаны исумка ататара данналага дук мыртцыкәа ама-
шына амотор абжы атынчра ааиланагеит. Ерих Шульци
адиутанти рыхәдацәафынза бцарла рееибытаны ама-
шынахь рёынархеит. Афицар илахь еикәын, аха Нина
дахьылбоз акы дацәымшәазошәа ихы йаитцон. Амашы-
на дәықәларц ианаахәыцымц Нина афицар днаидххы-
лан дгьатцәыгьатцәуашәа лыбжыы налыргеит:

– Ухатқы алеитенант, уаха схынхәуеит хәа уаламган...
Ацх лашьцоуп.

– Сыкнахазаргы уаха схынхәыроуп, – налықәфитит
иаргы, алашыцара иналашәкәеит амашына. Нина астал
дахатәаны азырәра дшафыз акәымкәа абахта хьчафы
абаандацәа рзы афатә иманы акоридор дныфналт.
Уи рацхьа рхәы ритеит афбатәи аетаж афы итакыз
абаандацәа, нас иаанхаз афатәкәа иманы Адамыр
дахьтакызахь иёынеихеит. Ицацхақәа ааирхьархьарын
абахта ашә анааирт, Адамыр ишьнели ихылңеи, имагәкәеи
ауаф сахьа рытаны акаруат иқәын, иара иёырхианы ашә
давагылан. Абахта хьчафы Дант, атакәажәцәа ршьал ала
ихы-иёы тахәхәаны икорзинка иманы данаафнала зегьы
рацхьаза илаңш нақәшәеит акаруат иқәыз ауаф сахьа...
Абахта ашә аадижылан акаруат ахь иёанынеиха аамтазы
иаргәцыста иналашьшыт Адамыр иахәызба. Дзыкәшәаз
еиликаанза Дант ижәфахыр иналашьшьыхит Адамыр
фынтә раан имфанитцаз ахәызба. Нас заанатцы Адамыр
ирхианы иман ишьапкәыршақәа иааиркәымпылын Дант
инеиёеигәеит. Даёа минутқәак рышьтахь абахта хьчафы
Дант ихы-иёы газа еикәатцәамхаҳараза дыхьшәашәаза,
Адамыр икаруат дықәжьын атзамцахь иёы нархәны.
Адамыр ишьнелъ уи иқәын, ихылңа ихан.

Адамыр фашист матәала иееилеихәан, ашьал шкәа-
кәагы, Дант иеиңш, ихы-иёы инакәиршеит. Абахта

хьчафы иавтомат ижәѡа инахишьит, нас абаандаѡцәа рыфатә зтәз акорзинка нышьтихын, абахта ашә аркны, ацапхақәа ырхьархьаруа акаридорахь иѣанынеиха, Нина днеицылт.

Иаацәылашон еипш ақыта иналалеит асанкақәа зеижә. Ари ақытаѣы инхоз еихаракгы изышьцылаз апартизанцәа ракәын. Шамахамзар афашистцәа неизомызт, избан акәзар ааигәа иказ абнаршәыра иацәшәон. Убри азоуп анхацәагы арт асанкақәа изырцылаз игәырғьатцәа.

– Аѡыза акомандир, аштаб азы абри аѡны алаххып, – ихәан Степан днаидгылеит Арсен, асанкақәа анаангыла.

Ипхатцәы-пхатцәуа апечка амца ахьтаз ауада тбаа иныѡналеит Степани, Арсени, Алисеи, Нинеи, Ерих Шульц ихәынчараан итахаз апартизантцәа аѡыцъагы рабцъарқәа ижәѡа икәтцаны дааѡналан атзамц инадиргылеит ациган.

Аѡны апхьатәи ауадаѣы дтәан Ерих Шульц, уажәраанза дзеилахауаз адгьыл цсылақәа рызқәа днықәпшуа асаркьа дналцшны. Уи дихагылан Адамыр. Аха уажәазы ибаандаѡыз Ерих Шульц иакәын.

АН ЛГӘЫБЫЛРА

I

Амра мгылазацт, ишарпазуп. Ашьац азаза иакәабеит. Ицәаakup атцла рбыгькәеи рымахәтақәеи. Атцарақәа рытрақәа иртытцны апырра иаѣуижьтеи рацәак тцзом. Ацсабара аѣыхара иаѣуп. Арахәтраѣы иахантәарак ижаҳәауа итәаз арахәқәа уажәы акакала иѡагылоит, рыѣдырххоит, инеицклас-ааицкласуеит, инеидыѡыла-

уеит. Арирахьшәа арахәтра акәакьтаҕы аҕырцаҕаны итәаз ацә аңшь ду иаҕахзамызшәа аңхьатәи ашьапқәа аатцанарҕеылан ашьшьыхәа иҕагылт, агәараанда инад-хәазалт, алахь аабгит.

Аштаҕы иҕырба-ҕырбауа акәытқәа ирылоуп арбаҕь: аикақәа ахарханеипш иҕка-ҕказа инхытаруа, аматцмыц еипш иҕаңшьыуаркалеиуа. Знызынлагы иаатгылоит, амтцәыжәҕақәа ааршәшәаны «аку-ку» аатнаргоит агәыларатәи арбаҕьқәа ацәа иалтцхьоу иалымтцхьоу гәанатшәа. Убри аамтазы цсаатәк аҕеааларҕәзаны акәытқәа иаархыцраар аштаҕы уажәраанза иҕәбаҕәшәауа ахәра иаҕеыз акәытқәеи арбаҕьқәеи азнык азы ишанхазшәа иааилагылоит, нас еибарҕны акәасқьа инытцеибахәоит ихақьцсықьуа.

Макьана шарцазуп. Агәарабжьараҕы азәгы дубазом. Ашьац зқәышьшьы ишьтоу ахаскьынқәа ауаҕы ишьта рнымлазацт, акәасқьақәеи аҕацхақәеи аҕынчра рхашьшьы игылоуп рышәқәа ытарҕаца.

Шака иҕынчроузеи убри аамтазы ацсабара зегы. Атцлақәа рымахәқәа дыршәшәазом – аңша асуам.. Даҕеа ҕба-хҕа саат уажәы аңхьа икәеикәеиуа ахәынцәрақәа зҕаҕааз ажәҕангы уажәы иатцәкаҕараза ацсабара иахагылоушәа уаҕы ибоит – цстхәацкгы хзам.

Амра макьана игыларц агәы иҕазам, аха амрагыларахьтәи ашьха дуқәа ирхагылоуажәҕан амца аатцалазшәа аҕаңшьхара иаҕуп. Мҕеышоуп ауаа рыҕсы ршьоит, агылара иахыццакзом.

Убри аамтазы ашьшьыхәа агәашә аалыртын абахча днытцалеит Еснаҕ Мрамба иҕхәыс Дадү. Еикәатцәа маҕәала деилахәоуп, лыткы аҕацә зегы иаакәыршазаны иҕыҕка-тыҕкканы иҕоуп, шьал еикәатцәала лхы-лҕы тахәхәоуп. Ұынҕажәи хәба шықәса дреихазам, аха лхәхә абжакы шлахьейт, лхы-лҕы ацә цьара-цьара иаакычхьейт. Дадү абарт азыни ааҕыни рыҕнуцкала даараза лҕылыпсахит. Ааигәа дзымбац дааиҕылар дизымдырратәы дҕкалейт.

Абахча ицгоу амѡахѡаста даныланы днѡиуеит ашь-
шьыхѡа. Абар ахаѡа ирыѡѡу азахѡаѡа: урт ирхын-
халоу ажымжѡаѡа макъана иѡамлазацт, Дадуданаары-
вала ажымжѡаѡа аагазгеит – цша ѡѡандак аарыласзар
ѡалап, аха аѡхѡыс лѡы иаанагеит урт ажымжѡаѡа лара
иаалеихырхѡазшѡа, лнапала жымжѡак аалшьышьит.

– Баѡал иахѡтыр азоума шѡызсеихырхѡаз? – абас
лѡы иаѡалкит Дадуд.

Азахѡаѡа днараѡсны дышнеиуаз агѡилрѡа днадгы-
леит аѡхѡыс, агѡил хычпыпырѡа азаза рыхышы игылан.
Уи илгѡалашѡеит шыѡѡсык зны агѡилжѡлаѡа наганы
абраѡа ишеитеихаз Баѡал, адырѡашыѡсан урт ишрыз-
хаз, ашѡѡра ишалагаз. Есышьжымѡтани есыхѡылѡази
агѡилѡа Баѡал азы рыѡеитеѡон, рыѡаѡа ирыѡѡѡон,
раазара даѡын, аѡшѡа иеипш ирыѡхашѡауа. Уажѡы
ирыѡхѡит, ипытит, аха Дадуд леипш уртѡы иахѡантѡарак
илаѡырзырѡаѡѡозшѡа азаза рѡашын.

– Шѡарѡы шѡлаѡырзышѡит сара сеипш, – агѡилѡа
днѡрылаѡшын даарѡырѡт Дадуд.

Уи илбон зышлара ѡѡсаны агѡаѡѡ аѡѡара иалагаз
ахѡасаѡа, азы ѡѡпш рхѡыршоушѡа иуарѡалеиуаз ата-
ма ѡлаѡа рхыѡѡѡаѡа, макъана иѡѡпшьымхаѡ аѡѡаѡа,
иѡеижымхаѡ амандарин иѡѡѡаѡа.

Аѡхѡыс днѡиуан абахча дыѡаланы. Ашьхыѡѡа
ашѡѡыѡ иѡѡѡѡашѡн, зны ашѡѡ инадтѡалон, инаѡѡуан,
ахаамыхаѡаѡа алѡѡѡѡауа, нас уи иналѡрааны даѡѡ
шѡѡыѡа аѡы инѡины инахаѡѡажѡуан.

Амра абз ыршамшѡуа ашьхѡаѡа иаарывѡнагеит. Уи
назхѡѡхаз азаза зѡыблала акѡеикѡеира иѡѡын, ашьѡахѡ
дук мырѡыѡа урт аблаѡа рыѡхырѡазшѡа иныѡѡеит.

Иѡѡыргуп, уахынла аѡсабараѡы иѡѡѡѡуп азаѡаѡа,
амра аарылаѡхар иѡѡамызшѡа иныѡѡѡит, аха ан
икалѡѡауа алаѡырз ашьѡарбара уадаѡуп.

Дадуд акыраамѡа абахча дыѡан. Уи илбон Баѡал ини-
жѡыз ашьѡамѡаѡа: ахѡѡа ашьѡпы шыѡѡсык зны ихѡзи

ижәлеи аниџахъан. Уажә Дадү уи анылба даатгыланы дахәаџшит. Абар Бәтал ихикааз азыхъ... Азыхъ аџаџхъа аџтлак рыбжъара аґәы бжъеисеит, аґәардә ацынхәрас ауаа ықәтәаларц.

Ан лґа затґәы Бәтал лара лаґхъа дгылазамызт, ихы-иџы даџаџшуамызт, ибжы лахауамызт, аха ишьтамтақәа данрыхәаџшлак лґәы иаанагон иара ихата дылбозшәа, уаџ ихамштша лакә бзиақ леихәозшәа.

Дадү абахча ааныжыны ақәасқъа даныџхала амра жәхъанеиџш инеихъан.

Еснаџ Мрамбеи уи иґхәыс Дадүи еиднаґалеижътеи џажәихәбақа шықәса цуан. Урт рґа затґәы Бәтал мшы зха изхауан, иани иаби рзы дґәыкаџаґаны дықан. Иџхәара анааи ашқол дтарцеит. Бжъ-класск данрылґа ақытанхамџа атара иазку атехникум дталан даґбал-геит, иара дзаазаз ақолнхара «Ахақәитра» захъзу аґы аус иуан. Бәтал еихаракґы дзызқазахаз ачаи аазароуп. Ақолнхара «Ахақәитра» аґы ачаии атаґыни рақәын аґхъагылара зманы џаџрас иаадрыхуаз.

Бәтал ичаиртақәа унартаџшыр угәы азхауан. Аџнарґәеиџш ицқъакәакәараза иқан. Есышықәса аџаџра замана аарышьтуан ачаиртақәа.

Ўнақ шыжыымтанза ақолнхара хәсақәа Бәтал драґ-гыланы ачаиртаґы аус шыруаз ақолнхара ахантәаџы Манча даарыдыххылан аибашыра шықалаз реихәеит.

Адырхаџны Еснаџ Мрамбеи иґхәыс Дадүи рґа затґәы Бәтал днаскъаргеит аибашырахъ ақалақътәи адәыґба станґиа аґынза.

– Дад, хара хажәла маџуп, аха азәґы ахыымзґ хамґаџт... Узлытцыз ажәла ахыымзґ аурґарым хәа сықоуп, – ихәан иґа днеиџаџшит Еснаџ, нас ашаџахәа даақәтәиан ачабра иблақәа иаархишьылеит.

– Усоуп, нан, усоуп... Ухґы хъчала, – Бәтал игәы аал-шьышьит Дадүґы.

‘Енак зны ачаиртаҕы ахәсақәа аус шыруаз акәымкәа артцаф пхәыс Таразиа Лагәырпҕа газетқәак кны даарыд-гылеит.

– Цәгъароума, бзиароума, Таразиа? – лхы дџаханы артцафы пхәыс дналџапшит Наҕела.

– Бзиарахап хартцафы аранза даазгаз, – лажәа наҕылшыит Даду.

– Быст, Наҕела, абри агазет бырзапхьа... ахпәтәи адакьа бахәапш, – лхәан Таразиа лгазет Наҕела инал-лырkit, насгьы Даду лганахь даалацәкәит. – Сара атәтын фыхцәа рахь сцоит.

Шыбыжьи аара рацәак агзамызт. Наҕела агазет да-мыпхьазакәа иаалырҕын лыкәа инталцеит. Ахәсақәа рнацәкьарақәа ачаи қыцәқәа рыцәқәақәа ирықәыр-кәашо абгьи иатцәа афыхра иалагеит.

Ахәсахәыцкәа рацәак рыбжьи тымгазакәа ашәахәара иафын аус ахьыруаз. Ашәа зхәоз рыбжьи иаалџуан Наҕела лажәақәа ицарыхәтцәаза. ...Агәабзиара бымаз Даду. Аусураҕы бымцахо.

Даду дызхагылаз агаз аҕы ачаи қыцәқәа рхыцәқәа-қәа гыдгыдза лара илышъталаны инеиуан. Лпырахәа зны бгьи иатцәала иаакәазхон, зны аеардауан. Ачеи бгьи афыхцәа арғазакәа ирывагыланы иџаскьацыпхьаза ам-рагьи урт иреикануазшәа аџаскьара иафын.

– Атцла амцяхь шәнеи зегьи, – лхәан ацша лындауа днарапысит Наҕела.

Ахәсақәа рчабрақәа рыфшыа ашәшыра иаатцагы-леит. Наҕела лгазет еитдыртланы дахәапшуан. Зны апхьажәа днахәапшит, нас аџбатәи адакьа блала днахыпшын ахпәтәи адакьа ианыз астатиақәа рыхқәа дапхьауа дышнеиуаз дазгәырғьаны артцәаахәа дыхәхәеит... Анбанқәа здыруазгьи иззымдыруазгьи Наҕела илкыз агазет инақәибахәеит.

– Шәзырџы, шәзырџы, сышәзапхьоит, – лхәан иаа-лырзырџит. Наҕела уи дназхәапшыз астатиа хыс иаман

абас: «Баҗал Мрамба иҗаитҗаз афырхатҗара». Астатиа иахәон Баҗал дзыкәтәаз атанк афашистҗәа шакәшаз. «Атанк утыҗ» хәа аниархәа дыштымҗыз, ашәахәара дшалагаз, нас афашистҗәа ртанк наганы Баҗал итанк иадырхәалеит, имашынагы иаргы ирхәазаны рыштабахь иргарҗ. Убри аамҗазы Баҗал имотор аусура иа-лаиргеит. Аҗа итанк иара итанк ишаҗрахәаз шыҗахьҗа дхынхәит.

– Ижәбома, хара хтанк амҗ заҗароу? – азырөҗәа даарылаҗшит Наҗела

– Ари агазет Маскәатәиума? – дҗааит Даду.

– Мап, Аҗәа итыҗуа газетуп... Бзазҗазеи?

– Зегы аками, Даду, – уи дналҗаҗшит Наҗела, – иарбан газетзаалакгы ианылауа астатиаҗәа аиаша рхәоит.

– Саргы издыруеит аиаша шырхәо...Аха...

– Нас «аха» зыбхәазеи?

– Сталин даҗхьарушь ари агазет?

– Ари акәызма ибгәырөоз, Даду, – дааҗшыәырыччеит Наҗела, – уи агазет ианылаанзагы Сталин иахәхьан.

– Даду лыблаҗәа аатгәырҗааит, лылаҗырзҗәа аахажылеит.

Наҗела аҗхьара даналга җыҗрак дтәаны дхәыҗуан. Егьырҗ ирхәоз асамырҗәыл ажәаҗәа лара дырзызырөзомызт. Уи иахеиҗш илгәалашәон Баҗали лареи шеидҗәылахьаз, насгы Баҗал еибашьра данҗоз лара дшынаскьалымгаз. Избан акәзар, днаскьазгоит хәа да-лагар Дадуи Еснаҗи агәәара роуан, урҗ рыҗкәыни лареи уск шрымаз лыҗдырхуан. Абартҗәа дышрызхәыҗуаз Наҗела иаалгәалашәеит ашыбжь шхыҗыз.

– Иахьатәи сусумҗа с-Баҗал ихьз ахыстдоит, – лхәан Даду дәагылан лҗыналхеит ачаирҗахь. Уи иналышьҗалҗ зегы.

Ахәылҗазы ачаи абҗы капанфы атахмада Сакәыт аколнхара ахантәафы иеихәеит, Даду иахьатәи амш ала ф-нормак шыналыгзаз.

Азынра ꞑалеит. Аколнхара «Ахаꞑәйтра» иалаз ахә-
саꞑәә тәамѡахә ꞑамтѡазакәә хтәыла ахьчара иафыз асол-
датꞑәә рзыхәан аматәә ꞑхаꞑәә рыꝼатцара иафын: урт
ирꝼон аꝼлаꝼадꝼкәә, ахәдакәыршаꝼкәә, ашәтатәы ꝼхаꝼкәә.
Дадуй Нателеи идырхиаз аматәаꝼкәә зтартѡаз аишьыꝼкь
хәыꝼ ꝼахадыршәит ꝼәаадк, абас антѡаны:

«Хәꝼкәын, хразꝼы знапы иаку, уареи хареи хатала
хаибадырѡом, аха уахꝼы-ѡынꝼы хꝼәы утәуп. Иаады-
руеит хара хзыхәанꝼы ашьа шкаутәауа. Идырны иумаз
уара уꝼабаа хәжәлар ишырхамыштуа. Иншәыртѡәла
урт ахәымꝼаꝼкәә!»...

Дадуй Батал иꝼамзаара лꝼәырѡон, аха уи илдыруан,
лара лꝼәырѡарафәы дшазәымыз, ꝼәаныла илхәалон: «Сара
сеиꝼш зыꝼѡыла анаꝼәә рꝼаꝼәә еибашьра ирышьтит
уртꝼы рыхшараꝼкәә рааигәара иꝼазар ртахын, аха хәꝼа
хәымꝼа дтәрхатәуп, уи итәрхара знапы иану хәꝼкәынꝼәә
роуп».

Абарт агәтәкꝼкәә Дадуй лꝼәы дырхатон, акрура
лꝼәадырꝼхон. Еснат аусурахьынтә дааꝼсаха данааи-
лак Батал избахә ахәара далагон лара, нас рыꝼкәын
ихьз шырхәоз мацара атх агәтә ааиѡыршон ꝼхәысꝼы
хатꝼаꝼы.

II

Батал данхәыꝼыз инаркны Аꝼәымшәара илараазон
иани иаби. Иарꝼы игәникилауан убасеиꝼш иꝼаз аазара,
ихы ꝼишәауан данхәыꝼыз инаркны.

Уахык зны амш цәꝼахеит: имаꝼәысуан, идыдуан,
аꝼша асуан; аꝼстхәаꝼкәә иꝼхеибаꝼауа ажәѡан иафәан.
Абꝼахәыꝼꝼкәә еибарꝼьсууа аѡнꝼкәә рааигәараꝼынꝼза
инеиуан имшәазаꝼкәә. Абꝼыз затꝼәы, ахаꝼытх ахьуазшәә
аꝼәыꝼа ахы аалырхәхәаны ахәара иафын.

Убри ауа Еснат Мрамба ишхьара иꝼаз ижә абна ила-
хеит. – Абнафәы ааныжьра уаѡы изыꝼәыꝼуамызт. Еснат

акыраамта деимдеит, аха ижә имбеит. Уи илахь еикәтцаны дтәан – ижә уажәшътә еибганы ибапхәагы дыказамызт. Ускан Бәтал ихытцуаз жәаха шықәса ракәын, иани иаби ихы дмырбазакәа ишәарыцага шәақы аакнихын алашь-цара дналалт.

Цхыбжьон инахысхьан еипш Бәтал абнаршәырафәы днадгылеит дзышътәз ажә. Ажә иахшаз ахәыс хәыцы рыбзауа иахагылан.

Дәеазныхгы ифызцәа хәыцкәа дрыцны амшын афәы аеыкәабара дшафыз, ахәыцкәа руазәы дызсаны хара дцеит, уи даныхынхәуаз имч иеижьан ақәарақынза днеирц пытк шигыз ацаақәрылара далагеит. Ахәыцы дыхәхәеит... Бәтал дууаза дыңан амшын дынтапалт; дә-еа минутк афнуцқала агәақра иакәшәаз ахәыцы иқынза днеит. Ицаақәрылоз даншәа Бәтал ихахәы дахеит, диақәпеит, аха уртқәа рыгәхьаа мыкзакәа, хцааркәрыла қатцауа, ибга ахәыцы дықәыртәа ақәарақынза днеигеит.

Бәтал избәхә нагзаны иухәозар ахарштәра атахзам, уи иеыбга қазара, ишьамхы атцарра, имахәфа ағәғәара. Аха уртқәа ааныжьны ажәақәак хәатәуп, аибашьрафәы Бәтал аамтақәа шихигаз азы.

Аибашьрафәы Бәтал мызкақара ар шыақа рфәы де-ибашьуан, нас ифызцәа хәыки иареи акурс ахь идәықәыртцеит. Атанк машьына атцара дафын ихы ақәыртцсны. Уаанзагы уи идыруан амашьына арнықәа-шьа, амотор айбыташьа. Уртқәа ихы иархәаны, Бәтал зеигьатамала ицеит атанк ала аибашьышьа. Уи зегь рақ-хьаза атанк дақәтәаны аибашьра далагеит Сталинград азааигәара. Аға итанк хәынчаны иахьааигаз азы, аиҳа-быра иртеит аорден. Сталинградтәи аибашьраан знык дырхәын мызкақара дышътан, ашътәхь афашистцәа рыр Сталинград амцафәы иантаха, инхаз ар цәынха-мынхәкәа амратәшәарахь ипхазтаз ҳар ртанктә баталионқәа дры-лан Бәтал, уи деибашьуан Ростов ақалақы афәы, Тамактәи

адгьыл бжъахафы зейргәғәаны итәаз аға иқәцкәара иара далахәын. Арақа Бағал иааирпшыз афырхатцаразы аихабыра ианаршьеит азнамиа қапшь аорден. Тамантәи адгьыл бжъахафы уи иоуз ахәра гәғәа атцыхәала ҫымз рақара дышьтан Пенза ақалақь афы. Бағал Пензатәи агоспиталь ныжыны амрағашәарахь ихы рханы днеиуан, ифатә-мыфатәкәа зтаз асакь хәычы изкәа иадын. Зны шыапыла днеиуан, зны машынала.

Ауафы аибашьра данафу рацәак изгәатәзом аибашь-ра иахкьаны атәыла иаиуа ақхастәкәа. Избан акәзар уи ихшыфгы, игәгы ззикуа иацхьа ифагылоу аға итархароуп. Аға иатцкыс аиааироуп. Аибашьфы гәғәала дыхәны даныкоу, агоспиталь ахь даннарғауагы убасоуп уи ишизгәамтауа хтәыла иаиуа ақхастәкәа.

Бағалгы уаанза изгәамтәзеит абарт ақхастәкәа, аха Пензатәи агоспиталь ныжыны еибашьра данцоз уи амған ибеит ақытәкәа хәа цаса изышьтаз әжелар рбза-зара ашәа бзиа еипш ихаакәакәараза аеахышьтнах-уаз, уажәы ицәыкка-цәыкказа, ақырмыттә уацьяккәа еибакәеибаха, рееилыхны, ицәыфәаза ишыказ.

Ахьта ыказамызт, ацша асуан икәандашьшыраза. Аха Бағал Гомель ақалақь данналала ихәижы ааилагылеит, ашыз зыхьыз иеипш даарыхьтшыт. Дахынацшлакгы афындуқәа ааифахауан игыд-гыдза, арацәеипш еикәа-цәаза игылан ахахәтә ҫынқәа рытзамцкәа. Уи ибон инхаз ауаа тәамфәхә камтазакәа рықалақь цшза ацсы ахатцара ишафыз.

Гомельтәи атеатр афацхьа ақырмыт цехақәеи агәам-сами еизганы еимакеифакны, цхәыски хатцаки ишнаргоз Бағал иааивалеит. Ацхәыс илкыз аидара Бағал иаалыми-хын агәамқәа ахькарыжбуаз атышақынза илызнеигеит.

– Сыцкәын, ура уабатәиу? – диатцааит ацхәыс.

– Ацснытәуп.

– Еибашьра уцозар қалап? Хәарас иатахузеи.

– Иубома, сычкэын, хаға иахзиуз?! Шәимеигзан, шәимеигзан, хаңкэынцәа!

Арт ажәакәеи, лара аңхәыс гәыкала лцәажәашьеи, аңхаста дузза дшалагылазгыи лгәи камыжкәа лыҕа-заашьеи данаарызхәыц Батал дааигәалашәеит хараза инижьыз, аиааира ганы инеира иазпшу иан гәакьа Даду.

Илағызкәа аахажжылошәа аниба, «Бзиала» ихәан днарпыртцит. Уаха ажәак мхәазакәа уи днеиуан Гомель ақалақь цеха аулицақәа руақы даныланы. Цаса ақалақь зырпшзоз ашәапыцаңқәа уажәи рыбжакы рыбгькәа канзан, икәиан, аңша анаарыласлак рөыршәшәауа, аға инижьыз алымткәа карпсошәа игылан.

Ақалақь аґацә аҕны Батал днадгылеит цла пшза дук. Атла зхагылаз аґны афашист иблит. Аґны анбылуаз ам-цабз хара аґаршәуазар каларын, избан акәзар ари атла пшза абгькәа ґахьан. Батал уи амахәкәа днарытцаңшит. «Акы усцәымшәан, сыбгькәа блызаргыи сцаңкәеи сгәицәи еибгоуп. Сыбгькәа зыблыз аға дтарханы аапынра анысзаажәгалақ, цәсеиңш абгыи сґалахуеит, сышәтуеит, сыпшзахоит». – Абас атла ианахәазшәа игәи иаанагеит Батал.

Уи ишьаґақәа ицегьгыи инаирццакит, игәи пыруа иа-лагеит аға дтарханы иґныҕа дхынхәуазшәа. Батал дыц-цакуан, зызбахә иархәаз архәтаґынза ирласны днеира-цы.

...1944 шықәса аан, аңхынразы, Батал дызлааз аполк ақалақь Бобруиск азааигәара аґабиакәа рыҕатцара иа-лагеит. Уахыки ґенаки рыґнуцҕала, аға ибзарбзан хқәа шыткәацуаз мацара, асолдатцәа идырмазеит аґабиакәеи аполк аштаб азы аблиндажи.

– Ари аңхынра араҕа иаххаагозар акәхап...

– Знык ханаанґас акыраамґа ханхозар калап араҕа...

– Сыңсы штоу Германтәыла салаландаз, знык...

– Шәыстыхә, шәыстыхә, хәихабыра икарцо дара ир-дыруеит...

Абас ағылпал рхырга асолдатцәа гәыңык цлакы
амцан итәаз аполк акомандир, амаиор Черниаев иадиу-
тант даарыдгылеит дхақыңсықыуа:

– Асержант еихабы Бағал Мрамба, амаиор дуп-
хьоит, – ихәеит адиутант.

Аштаб ағы еизахьан афицарцәа ңытөык. Бағал аштаб
днығналаанза илымға интасит абарт ажәәкәа:

– Хамөағы игылоуп баахычөырак. Хаға иөиргәгәеит
уаға. Абаа акөша-мыкөша ашәаңыңаң ғылазам, атың
хтуп... Уи абаа аңжәаразы иалху авзвод акомандир да-
аиуеит уажәытцәкәа, – ацәажәара дағын амаиор Черни-
аев, – абаталионкәа ржәылареи авзвод аусуреи еиңым-
кәроуп, аки-аки хеибартәаароуп...

– Аөыза амаиор, асержант еихабы Мрамба!

– Ибзиоуп, ибзиоуп, уажәытцәкәа, – ихәан, Бағал ира-
порт днаңығлан иаахитцәеит Черниаев.

Афицарцәа адтцәкәа ироуз анагзаразы аөазыктаца-
ратә ускәа мөаңыргарц рөынархеит рбаталионкәа рахь.
Аполк акомандир Черниаеви Бағали рымацара итәаны
аицәажәара иағын.

– Еилукаау иуасхәаз? – дтцааит аполк акомандир.

– Еилыскааит, аөыза амаиор, – Бағал дөатцкәеит.

– Абаахычөыра аңжәароуп аус злоу.

– Еилыскааит...

– Абашазыхәа уөызцәа тоумырхан, уаргыы ухы хьча.

– Еилыскааит...

– Шәгәышпқәа ғызғьазуа аға ишәмырбан...

Араға иаҥаху амааноуп... Аға иргазароуп...

– Еилыскааит, аөыза акомандир! Хаға хгәышңы ғьаз-
ғьазуа ихарбарым, аха хазқәагы уи ибашам.

Черниаев дөагылан Бағал инапы ааимихит.

Амөа бзиа шәықәлааит, – Бағал илакытца дныцаңшит
акомандир, амаиор Черниаев Бағали инеиңырцит аби
аңеи реиңш рыгәкәа еизыбылуа.

...Ацх лашьцан. Ақәақсата леиуан. Бағал ивзводгьы иаргьы рёыларфәуа, зны ихәазо адәышкәағьаз иқәланы инеиуан. Абаахьёеыра ианазааигәаха х-гәыпкны рёыршеит: гәыпк арғарахь рёынархеит, даёа гәыпк – армарахь, Бағал дызлаз агәып егьырт рыбжьара инеиуан.

Бағал игәы тпрааны ицон. Уи идыруан адта иртаз анагзара шуадафьыз, уи анагзара аполки адивизиеи ртактикатә жәыларафьы аус хада арёиара ишазхаз; абаахьёеыра аныпжәахалак ашьтахь хар аңбабаа мыцхә мбазакәа, ашьа мыцхә камтәазакәа пхьака ицараны ишыказ.

Абар абаагьы. Алашьцара иалагылоуп икәашкакараза, атынчра ахашьшыуп. Зыпсы тоу азәы уа дыфназамшәа еикәылашьцоуп. Авзвод хәазаны иазнеиуеит. Шә-метрк рыбжьоуп... Пшьынфажәа метр... Хынфажәа метр... Шака иазааигәахазеи! Изапсабоузеи даёа жәаминутк...

Аха мап, аға дыцәазам, даапшуеит. Иёырхианы дтәоуп. Игәы итоу здырхуада... Иарбан шыацхәоу уи иршауа Бағал ивзвод атархаразы?!

...Убри аамтазы алашьцара иналтәраан тәфонтцәы-ка аёынанахеит афашист идәықәитцаз аракета. Уи инашьтаххит даёакы... Нас даёакы. Аракетақәа хәба рёаакнархаит абаахьёеыра акәша-мыкәша. Агәыр каршәзар иубаратәы иаалашеит. Аға игәеитеит Бағал ивзвод. Ақәыршә еипш авзвод ахь рёынархеит ахымцақәа тәаа-тәаауа.

Бағал дфатқьан жәа-метрк данынаскьа иекаижьит. Ифьызцәа хәазаны рёынархеит иара иахь. Асолдатцәа руазәы дфагылан дыфны Бағал иахь иёанынеиха хә-метркгьы дзымнеиуеит. Кытгьы изымхәазакәа, ихы амраташәарахь ирханы иеааитцихит. Актәи агәып ахьынтәгьы Бағал иахауан ақьбыжькәа.

– Мап, адта нагзатәуп, – ихәан Бағал дфатқьан дыш-неиуаз абаахьёеыра днадхәлеит дшьаартцәыраха. Иба-

ха хэычы ала абаа авара аатижаан алагэым натцеитцеит. Аспычка арктэуп... Алагэым иадхэалоу ателтэ чапырхэа амца ацрататэуп. Аха имч илтра иалагеит. Абар, абар иара, дкажны ипыртырц агэы итоума имч!

Батал инапкэа шықыцьқыцьуаз аспычка ааиркын ачапырхэа инацреитцеит. Даеа минутбжакала абаа-хычеыра пыххаа ицашт, аха иара дапырызгода?.. Дхэазарц далагеит, днапкэа-шыапкеит, ицхыраарацы инеиуаз иара икынза изымнеит...

Алагэым абжы алашыцара ааргазгеит. Черниаев иполк шагылан афынанахеит пхэака. Батал ихэамц хышэашэаза, ипжэаз абаахычеыра ахахэқэа ирыва-жын.

Ашарцзтэи ақэацсатақэа леиуан афырхатца изы алагырз карцсозшэа.

III

Даду ашэы лышэтцаны абахча даныцаз илахахьан Батал дыштахаз атэы. Лычкэын еибашьра дцаанза дызлаиауаз ицэартэқэа ырмазеины акаруат ианын. Ихчы иакэын Дадуй Еснати рыхызала ироуз Батал иорденқэеи имедалқэеи, афырхатца избахэ зхэоз агазетқэа аиартэ илапсан. Даду лычкэын хтэыла афырхатца хэа ахыз шихыртцаз атэы зхэоз ауказ агазет иагэылапканы лыкэафэ илцэахит.

Акэаскэа даафнытцын Даду агэарабжыара дныбжыалт. Еснат ақалақыхь дахыцаз дыхнымхэзацызт. Лымала затэык данаанха лгэыршақэа тып лырымто иналагеит. Уи агэарабжыара даныланы дышнеиуаз Натела даалпылеит пхалк азна азы лыжэша икэыргылань. Апхэызба лыпхал налыргылеит, лыпсы лшыарц лтахызшэа.

Натела Даду лацэажэара дашьтэижьтэи акраатцуан, аха аеытца лзыпшаауамьзт. Уи илдыруан Дадуй лареи анеицэажэо ан лца избахэ ада уаха акы дшаламцэажэоз.

Наҗела илызбеит Даду лңылар лхы иалырхээрц. Лара аңхэызбагы алакэ бзиа еипш илтахын есымшагы илахаларц Баҗал избахэ.

– Нан, Наҗела, абри абгыц иахэауа бысзаңхыа быбжы еитцыхны, – лхэан лыкэа иааылгеит ауказ. Ауказ иахэоз Наҗела шаҗантэгы Даду илалхэахыазыз! Аха Наҗела аңхыара дафын, Даду лыбга риашаны, лхы харакры аңхэызба дылхыңшы хара дыңшуан.

– Даду, – лхэеит Наҗела ауказ аңхыара даналга, – Баҗал ихъз акамыршэразы иҗататэу аускэа рацеоуп...

Даду лхы налырҗэит. Уи илдыруан ачаиртакэа рҗы лусура шлырцсыгыз, лара латкыс лгэырџа шаиааиз, уажэы даазкэылаз ачаиртахь аныҗэара дшаҗэыцыз. Абар, абар мышкэак рыџнутҗкала аколнхэцэа рыхэсакэа рееибаркны ачаи бгы аҗыхра иалагахуеит. Аха лара уи дазхэыцзом, лгэырџа дамоуп дхэачены.

– Иаргы ихэахьан, гэырџас иман инижыыз ачаиртакэа, – ацеажэара дафын Наҗела, – бара бучастка саннаџсуа Баҗал ихэон хэа исабхэахыаз ажэакэа аасгэа-лашэоит: «ачаиртакэагы аңшқа иџызоуп, анапы рыдкы-лара рҗахуп» ихэон.

– Ишңазури, нан, сабацари, сара сыңсыҗоуҗыбышьома? Баҗал данҗсы нахыс саргы сыңсит...

– Ибхэо хэартам, Даду, Баҗал дымҗсзеит... Ус иҗоу ауаа ңсра рыкэзам, уи инижыыз ахъз, хажэлар ирхаштуам... Харгы араҗа Баҗал ихъз кахмыжьроуп.

– Уи шңа? Инышэынтра җахҗап хэа аума исабхэо?

– Мап. Баҗал ихэамц иара иихьчоз анышэ иамоуп. Уи инышэынтра иахагылоуп абаҗа. Амџасџы даннаџсуа ихылҗа ааихихуеит... Сара истэху даҗеакуп... Баҗал игэаларшэаразы ибаҗаны иҗалароуп абраҗа инижыыз аус ашыҗыхра.

Аџыңыагы неины агэараанда инадгылеит. – Сара ус сгы иҗазам, – лхэан, Даду Наҗела дналхыңшын

хара днацшит, – абрака ихазгылоу афныжәкәә тины
сытхмадагы саргы уахь хцарц стахуп, с-Бағал дыз-
моу адгылахь... Сытахмада цкыа дақәшахатым, аха
дақәшахатхароуп...

Ибхәо закәызеи, Дадү?! Бағал игара ахьбыртцысуаз
ахәыштаара бтирцу?! Бағал ихьзи ижәлеи знитцаз, азыхь
иахагылоу атла цшза еисышыжымтан ибымбаларцу?!
Быцкәын ииаазаз ачаиртақәа аанбыжыларцу? Мап, Дадү,
исызхатом... Базымхәыцзар акәхап бара исабхәаз ажәа.

Дадүи Нағелеи агәараанда иадгыланы ианеицәажәоз
аамтазы ақалақь афы Бағал иаб Еснағ апартиа араиком
афы дтәаны араиком амазаныкәгаф иацәажәара дафын.

– Бағал иан лгәырәа ззымдыруа дарбан, – ихәеит
араиком амазаныкәгаф Мамиа, – аха агәырәа аеатара
атахзамызт... Агәырәа знык уеоутар, арәаш иафызоуп,
иужәланы уагоит.

– Мәакы сықәутцароуп, Мамиа, сара схала икасташа
хәа акгы збом... Сымч лықәхом... Ларггы дрыцхахеит, –
ағьатәығьатәра дафын Еснағ.

– Уатәы снейуеит шәколнхарахь... Ачаи бригада абри-
гадир дамазам макьана, ус ами? Аколнхәәа реизарафы
Дадү днеиратәы икаца... Сара ишуасхәаз лоухәар днеиу-
еит аизарахь, – абас ихәан Еснағ инапы ааимихит Мамиа.

* * *

Аколнхара «Ахақәитра» иалоу аколнхәәа реизара
иалгарц рацәак рыгзамызт. Аколнхара ахантәафы Ман-
ча ажәа анихәоз ихаймырштит Дадү аусурахь дшым-
неиуаз атәы, лара илыдыңхәазалаз аучастка анапы ад-
кылара шагхаз, аколнхара аправление рхәатәы рацәак
дшазымхәыцыз. Аизарафы игыланы ицәажәоз анхәәа
ирхәоз лара илмахазозшәа, лхы лықәыжыны дтәан Дадү.

– Мап, сара исызхатом, зыхьз араион зегы афы
гәырдукас ирымаз, ачаи бгы фыхы замана абас ма-
цара даанхап хәа, – ихәеит Манча иажәа данала-

гоз аламталазы, – араион аиҳабырагы җара иҳақә-шаҳатхеит... Җаправление ирызбеит ачаи бригада иахьарнахыс җтәыла афырхатца Батал Мрамба ихъз зху абригада җәа ахъзәҗтарц.

Дадү ашацахәа лхы дәахан әжәлар днарылапшит. «Батал дсымам, аха шәара шәсымами сыцкәынцәа!» – абас лхәазшәа лыблақәа ахаара аархыжжылеит.

– Батал ихъз зху абригада ахъз лашәмыркәын, – ихәан араиком амазаныкәгаә амашына данталоз Дадү лнапы аалымихит.

...Ачаиҗыхра иасакьахәымтан. Есышьжымтан ацәылашаразы Дадү днеиуан ахәса драпгыланы ачаир-тахь.

Аусура Дадү илханарштит лгәырәақәа. Есымша ачаирта иаатыәуеит ахәсахәыцқәа рашәахәабжь:

...Агәадүра бымаз Дадү

Аусураҗ бымцахо...

Агәырәаҗы акәзам ауафы игәәкәра ахыхаштә.. Зхы иакәитү аҗьабаа қыа ауп агәәкәра шытазырбауа, амра цахәцахәуа иаазхапхаз азазеипш.

УАХЫК ЗНЫ

I

– Ари, ҳколнхара еиҳабыс җыц далаххит, – ихәан, ивараҗы ақды иқәтәаз, Бадра днеиҗапшит атаҳмада Сеидык.

– Уи дызустада? – дцааит Бадра.

Еибадырбоз ахатца адәыҗба амардуан днаҗалеит.

– Ладикәа иами мшәан, Акаба... Лагәлаа рымахә... Аеыә бзиақәа ныкәызгалоз... дышпаузымдыруеи? Хьылқан лпапса.

– Уи уажәы дызбама, саб... Нас уажәы?

– Уажәы ҳара ҳколнхара хантәафыс далаҳхит, – ихәан итатынжәга итаз асабақәа аатиршәшәан дырфегыхы аитцатара даләгеит атахмада.

Сеидык аколнхара «Пхьака» даләлеижьтеи акраатцун, иуафра днахыпахьан, абыбш еицш ихахәы шлахьан, саатыбжак днаудтәалар иара икәалацгыи уара укәалацгыи таирцәуан – ататын ләа, иара ицсыц алағәагара еицш ибон. Аха иара убасгыи уи ихы дахашшауамызт: есқынгыи ихы игәы дақәгәырғьон, ишьамхы царын, афар дреикануан. Иара даныкоу, ашәа ахапа азәы иирхәомызт. Аусурафәу? Уи иапызгауаз дмацын: ица есышықәсагыи ацьықәреи агхомызт, игфәура ахшхыртәы амцәазомызт, ицацәа афыцбагыи Тамсагәи Бадреи атцарахыи ишьтит: Тамсагә Москватәи ақытанхамфәтә академия дтан, Бадрагыи Ыбилистәи аиндустиатә институт далгеит.

Бадра дызтаз аинститут даналга, дышиашаз аколнхарахь дхынхәит. Уи иааира дазыцшын Додлантәи адәыгба станциафәи Сеидык, дыштәаз ауп астанциа иаадгылаз адәыгба дшынтыцыз Бадра. Аби аңеи реицылара атахмада иблақәа аарцәаакит, аха игәы аацсахны ица днаидгыланы ашәшьырахь рфәынархеит, иааираны иказ аколнхацәа рмашына иазыцшырц. Урт арака итәаны ишеицәажәоз ауп Қәмарчаа рколнхара цасатәи ахантәафы Ладикәа Акаба, итәаны еицәажәоз аби аңеи гәамтазакәа дшынарывкәаз.

Ладикәа адәыгба дталаанза Бадра ила траа уи дзыцшуан, нас иаб иахь даахьахәын ус ихәеит:

– Дызлазбо ала згәы еицхауа уафуп.

– Ус ауп ҳаргыи ҳгәы ишаанаго, – ифәи азна ләала иааиртәын ашьшьыхәа инауишьтит Сеидык. – Қәмарчаа рколнхара данеихабыз агазет цәажәар избахә акәын иахәоз, хлапшфык дцәажәар Ладикәа иколнхара шәафәыцшы ихәон.

Бадра игәләшәон Ладикәа Акаба Қәмарчатәи акомҗар данрейхабыз. Ускан Бадра дмачын, апионерра далан, аха уи дахьтцарызи, инапы ианыртцоз дацәымаашьзакәа иахьынаигзози, ицәажәара агәыртц-кәыл ахьатцеитцози рзы акомҗараа бзиа дырбон, Ладикәа иакәзар уи Бадра иеихәалон «слыгажә хәыцы» хәа.

– Гәыптцәарак ззымдыруаз абри диеицшны дсымба-цызт, – Ладикәа ихасиатқәа гәаныла иааигәалаиршәеит Бадра. Абрагьы Арзакан иааидибалазеи ускан...

Акиносахьақәа реицш нтырак рымазамкәа иқыць-қыцьуа Бадра иҗаңхьа имҗасны ицауан Ладикәеи иареи еизааигәазаны аус анеицыруазтәи ахтысқәа. Абар абрагьы Арзакан... Қәмарчаа зтаирцшызеи ухәарауазеи?! Аколнхара иалалаз анхацәа амҗа рызк-ны ирхәуан, аҗы бзиақәа ғыычны даҗа районк ахь иганы итиуан... Цәгьа дырны, бзиа кәитцомызт. Аха җхәарак-җхәарак зегьы ирымоуп... Арзакангы иҗхәара дзахымҗеит. Уи шыкалазгы абасоуп. Хәылпазык зны Ладикәа араион ахьынтә дхынхәит, игәы пжәауа. Аусхәартәҗы иибаз акомҗараа ааизиган ацәажәара да-лагеит: араион аҗы халақәа хазцәыргом, «шәыбрагьы чча иахьанзагы дышәхыччауа абна дылоуп» рхәоит, атыпәнтәи акомҗар шәгәы излауазеи рхәоит... Ажәак ала, азызырҗратқәа уацәыпхашьап...

Ладикәа иажәақәа акомҗараа рзамҗақәа аарқа-шыт...

– Аиаша рымхәеи...

– Абрагьы хичәшәо цьыршьоит...

– Уаханатәгы Мақьазтоу архәараҗы амҗа хшәыркы...

Азәи-азәи еизымзырҗзакәа ауухәа иааилалеит.

Даҗа җымчыбжьа рыҗнутқала Арзакан иҗнапык-гы дырҗахейт атцхыбжьон хәҗык акомҗараа аникәша. Ускан абрагьы ихәынцара еитцызхаз, иназыгзаз Ладикәа Акаба иакәын.

Абартқәа зегы Бадра иааигәалаиршәан акыраамтә ҕымтзакәа дтәан.

– Уи бзиоуп, аха шәара шәколнхара аусқәа зеипшроузеи? – атахмада игәы шымџазоз иҗа дтәаит.

Сеидык ацәажәара далагаанзә хынтә ракара дкажә-цәеит, азы иҕы итиршазшәа. Нас ишыаппынтә ааиркат-катан Бадра днеиҕаҗшит: «актәии аџбатәии абригадақәа еисаны аусура иаҕуп, рымхқәа алтар реиҗш еилагылоуп еикәатцәамхаҳаразә».

– Бригадирцәақәас икада уака?

– Актәи – Ражьден Цышәба деихабуп... Аџбатәи – Кәыта Жанаа... Макьана ичкәынцәазоуп, аха Ғыгәыни Татәии шака ирапысыз убоит.

– Ҳы! – даапышәырччеит Бадра, – Ражьдени Кәытеи реиҗш икоу акомҕараа иантәоугы идырҕиауа аус Ғыгәи Татәии җхызлагы ирымбацт.

– Ус акәхап дад... Урт аџбригадак абас икамзар зынзак ахымзгтәкьа аагон... Аха...

– Егьырт абригадақәа? – иаб иажәа днапылеит Бадра.

– Ахәбатәи – цәгьам-бзиам. Амала Ғыгәи Татәии рыбригадақәа роуп акәымзар... Аҕықәреи иларымтзә лартазшәа ххантәаҕы дыржьан аихабыра авба ирҕеит, иматцурагы дамаххит... Саргы снапы сџахеит иамхразы, – даақәыҗсычхаит атахмада.

Бадра илахь шеикәитзәз аниба, Сеидык иҗа днеиҕаҗ-шын ус ихәеит: «сара исаазаз амхы убандаз, Бадра... Рышәара саҕьанк инеихеит, џба-хҗа лаҗкьа зҕам уба-зом».

– Изхәартоузеи, егьа ухәаргы ахҗатәи абригада ауми узлоу?

– Ус ауп ааи, зынгы абригада бзиақәа срылалап хәа иакәскын, аха ирымуит.

– Ус ҕауцаргы уиашахомызт, – ихәан иаб днеиҕаҗ-шит Бадра.

– Избан?

– Избан ухәама? – дцааит Бадра, – аусуѡ бзиа аус ахьымариоу днарыштѡм, зегьы раткъыс иахьыцегьоу ауп дахьдәыкәыртѡ. Шәыбригадир Гәыгә Шәлымба инапхгашьоуп шәыызцәа ытѡыкгы ирусушьоу... «уеинкъашьа сыкәашашьоуп» зырхәои?! абри азоуп. Цабыргуп, акәашаѡ бзиатцәкьа анапеинкъашьа бааѡс деиланагазом, аха шәара шәфы зегьы ибзиазаны изыкәашазом, насгьы ирыхәтаз аинкъашьа анырымба ахьымзг шәдыргейт.

– Макьаназы хгәы каҳажьуам, Ладикәаггы даҳзааит... Анхара аамта абжакы еиѡахамшазацт... Издыруада ари-нахыс арыгьарахь ххынхәуазар?!

Атаҳмада ацәажәара дакәытцны дыштәаз, ихы дааѡахеит.

– Сара исхәыцуа акы ауп... Аколнхара бааѡс хәа ирѡхьазо хколнхара сынтәала еиғьхартәы Ладикәа изыкатчарушь?!

– Аколнхара бааѡс ыказам; анапхгаѡы бааѡс иоуп иѡоу, – авожд иажәакәа ааигәалаиршәеит Бадра, – аха уаангыл, ухала еилукаашт уртқәа зегьы.

Аби аѡеи шеицәажәоз игәарымтазеит иззыѡшыз амашьына шаарывалаз. Ашофер имашьына анааникыла абжыы иргеит, арѡыси атаҳмадеи ѡатцеибаркьейт.

Бадра ичамаданқәа аашьѡихын амашьына днақәтәеит. Сеидык ишимуаз ашофер днаивадыртәеит. Амашьына асаба ргыланы афанынанаха Сеидык ағьра далагейт: «зегьы дара рами, ашофер уиватәазарггы амашьына хыхь уақәтәазарггы... Иамур арака абензин фѡи ашоуреи уаѡы дырхәәеуейт».

Сеидык уажәы ибахызма атыѡ ахьтынчроуи иахьтынч-рами, аха иаҳаракгы дзаргьуаз, уи шықәсык иимбазацыз иѡа дахьиватәамыз акәын. Уажәы-уажәы даахьахәуан. Изқәа здыз асаркьа далѡшуан Бадра икаитѡ, итәашьоу

гәеиҫаларц. Уи аамҫазы Бадра амашына дангыланы акәша-мыкәша аеафрақәа дырзыпшуан: ҫара-ҫара амхқәа еинчыланы азҳара иағын, аҫша кәанда анаа-рыслак амшын цәқәырҫақәа реипш зны армарахь ина-хытаруан, даеазныхгы арғыарахь инеизыџуан. Бадра идыруан, уи иибоз амхқәа даеа колнхарак ишатәыз. Иара убас шакәызгы ихы иғы аччапшь ықәыжжы, игәы гәырғыауа, игәазырҳагаха ағыацара иағыз аеафра дзыпшуан. Игәы ианахәон: «алакәқәа рғы акәын абас иказ ачашә хазына азбахә уағы иахыиаҳахьаз. Уажәы? Уажәы ауафытәыџса, алакә иахәоз цабыргитәит. Ари зыбзоурада? – Бадра игәаныла ихы дазцааит, днапшы-аапшит, аха азәгы димбазеит. Иара дзыкәгылаз аидара шытыгга машына иавкьаны ицозшәа ибон аеафрақәа цыхәапцәарада. Аңыкәреи илапш нахыпар, ататын плантацияқәа ааиғагылауан, ачаиртақәеи абаҳчақәеи днарывкьар, атунги азахәатреи ибон. «Абартқәа зеггы зыбзоурада?» – ихәан ихы дырџеггых дазцааит.

Арҫыс минутк аџнуцкала ҫаргы дымпшуа дгылан. Иара иғы ахьхаз ивкьаны ицоз аеафрақәа рахь акәын. Аха абла мацарақәа акымзарак рымбазозаап, агәтеи ахшыџ цари рымамкәа. Уи ихәыцра дагәылашышы, датәнатәны дшыказ акәымкәа, даацәарҳазшәа ихы дџахан имаха-шыаха ааитциршәшәеит. Игәы аңыба иҫаз аблетҫ кәпшь ааиргәгәеит, нас днахьахәын апсабара аџадатәи аганахь днапшит хараза, аха иибоз ашыха дукәа ракәын: зеггы инархыхәхәоз Ерцахә ашыха акьатрацә ауапхәылда шкәакәа ахарҫоушәа егырт ашыхақәа ирхаџон. Уртқәа рнаџс уи акымзарак ибазомызт блала, амала ихәыцра зеггы аеиизакны акырза хара инеи-хьан. Еимдауа Кремльтәи абаагәара иаван, ахтәы иатцәа иатцапшуан. Амавзолеи ағы инеины згәы рахатны ицәоу ауаџ ду инаиғапшуан, нас уахгы ғынггы ҫсшьарак казымцо, ауаатәыџса рразкы ачацара иағу ауаџ икынза инеины акыр аамҫа аеааннакылон.

– Артқәа зегғы зыбзоуроу иара иоуп, – ихәан Бадра ихәыцра даналтц игәеиҥеит иаб дызлоу аколнхара асанзгәкәа акырза шытахьҕа ишаанижыыз.

– Ех, сабиц, исызгәамтазакәа срывымси ҳколнхара аплантациакәа жәпақы, – хәа иаагәнигеит арқыс. Уи аамтазы амашына акабина ихы аакылирхәхәан Сеидыҕ ҕитит: «Уаргъарахь унаңшишь». Бадра даақәтәиааит. – Нахьхи ара ду злагылоу сара сымхоуп, – ихәан деитанатәеит атахмада.

Изшаз исасуп ихәеит гәаныла Бадра, уарталк иатца-накуаз амхы еиқәатцәамхәхараза алтар реиңш еилагылан.

Аоны данааи саатк аҕара иани иаби драцәажәон. Ашытахьы, аматәа ҕыцқәа ааишәитцан, иеиилахәа-иеиилаца аколнхара аправленияхь дцеит. Уаҕа азәымзар азәгғы димбазеит, аправление ашә ытцарқаца иаркын. Аколнхараҕы хасабеилыргаҕыс аус зуаз Маҕәала налзаарыгза зегғы ачаи ҕыхра иҕан. Бадра аколнхара аконтора ааныжыны ачаи бҕы адкыларта апункт ахь дышнеиуаз, ашкол данадгыла, иеааникылт. Днаңшы-ааңшит. Ашкол аремонт азырухьан, ауастацәа икарыжыыз ацәыцә ахыбра акәша-мыкәша икажыын, ақыдсаҕәакәа ана-ара ишытан. Бадра идырит ашкол аремонт азыҕатцара уажәы аакыыскыа ишалагаз. Q-уардынк мҕыла иртәны ашта итәлеит.

Уи дгәазтаз аколнхацәа Кәытати Кәаташы руардынқәа ааныркылан иара иахь рҕынархеит аңсшәа иархәарц, иаргғы даарцылт, аңсшәа ааибырхәеит.

– Азы ашытрахь ихынхәуеит рхәоит, уаргғы убас акәхап, – ихәан, Бадра ижәа днасит Кәаташь.

– Азы ашытрахь ихынхәызаргғы иқәнаганы иҕанатейт – хәа иажәа налейтеит Кәытат.

Аколнхацәеи Бадреи акыраамта еицәажәон, ашытахь Кәытати Кәаташы руардынқәа амҕы рықәхра ианалага, Бадра иҕынеихеит ачаи бҕы адкыларта апункт ахь.

Апункт азал ду чаи бгыла итэын, ачаи ыыхцаа уажэы-уажэы ркалткэа чаила иртэны иаафнашылон, акапанфы Цыамфер (аибашыра аинвалид) дгэамтц-хамтцуа далагон акапантэкэа анеиқыылалак. Зегы ртэы капанны даналга «ох, гыышыа» ихэан, ичабра илахь иахышыуа икэарддэ дныкэтэан зыпхыара дафыз ашэкэы афы ааиртит. Уи аамтазоуп Бадра данаафнашыла.

– О, о, абри ауп культурала аусура захьзу. Уа мшыбзиа Цыамфер, – акапанфы дааипырагылг Бадра.

– Бзиара збаша Бадра, уахыца уаалеит, ушпакоу сылашара, – ихэан, Бадра инапы ааирхыцхыцит Цыамфер! Аифызцаа акыраамта аицэажэара иафын.

– Ачаи ыыхцаа рацэафума уажэы? – дтааит Бадра.

– Җажэи жэохэфык шыжы аахыс афыхра иафуп.

Бадра игэы ааканатцеит иахаз ажэабжы:

– Цыпх ачаи ыыхразы инеиуаз хэфык-ффык ракэын уажэы? – иаацыеишыеит уи.

– Мчыбжык тцеит абас аусура иалагеижытеи. – Зегы зхароу Ладикэеи Тамели роуп, – ихы-ифы аччапшы иаарцшзеит акапанфы.

Уи аамтазы адэныка игаз ацхэыс бжыы Бадра игэы аарзызеит.

– Ашкол акэша-мыкэша иахыа иахрыцкыароуп, шэнеила сшэыхьзоит – хэа Сусана лыбжыы геит.

– Ари акомфартэ хэталагала лшээрцоуп дзаауа, – ихэан, Бадра днеифацшит Цыамфер.

Сусана ашэ даалагылеит.

– Бадра... Бадра, уабаанагеи?

– Ааи, сара соуп Бадра, – ихэан, Бадра ацхэызба дналпыт.

– Иахыа уаауеит хэа сыказамызт.

– Саргыы ус акэын, аха... ихэан Бадра ацэажэара дналеит.

Арцыс итахын шыкэсык иимбацыз ацхэызба фбака жэа налеихэарц. Аха Сусана лус даналга «бзиала» лхэан, лфыналхеит атцафцаа дрыхьзарацы.

дра абас аниҳәа апарторганизация амазаныкәгаф җәмел даакәгылан иажәа налаитцеит: «ус акәзар афбатәи абригада сара садгылоит». җәмел иаатқаатцәкьаны имхәеит, аха иара убасгы Бадра еиликааит арт ажәакәа ирытцаркуаз: афыцәагы гәаныла аицлабра рыбжәрцеит.

Абар уи аахыс мызки бжаки цуан, Татей Гәыгәи иу-бар иузымдыруа рөыкарцеит: иламтцакәа иаанрыжьыз адгьылкәа аандала ихыркааит. Азын арахә рыфатә азы атәа замана раазеит. Афбригадакгы еицлабны есышыжь ашацкыразы аусурахь инеиуа иалагеит.

Җасашәа зны Сеидык «аколнхара баацсы» хәа дзыхцәажәоз, уажәы араион афтәи аколнхара беиакәа иаарышытххуа инеиуан. Аха Ладикәа иеипш Бадреи җәмели ирдыруан, аколнхара «Җхьака» ацхьатәи ашьафә мацара шакәыз иканатцаз, аколнхара беиакәа ирывагыларцы ахы аарцшразы ашьафәкәа мацымкәа ишыкатцатәыз. Иара убри амфа иаша ианылт «Җхьакагы».

Бадра ацхыраара зитоз Гәыгә ибригада иазылаз ацыкәреии атәтәни егырт аеафра бзиақәа ирыхьзеит. Зегы ракәым, Сеидыкгы имхы иацыргар хәа дацәшәаны абригада адгьылкәа рөы днеиуан есымша: зны Бадра дитахушәа, даеазныхгы быца фара дцозшәа ихы дырбауа.

Хәылбычехак зны Сеидык, амзырхафәы дтәаны дышхәыцуаз, Бадра дааивалеит. Арцыс абригадафынтә даауан. Уи аены Гәыгә ибригада атәтын ахәбатәи афыхра иалган, зегь рацхьаза атәтын рцәа архиара иалагарц еибырхәеит.

Сеидык, дтәаны дахьхәыцуаз, Бадра дшааиз изгәамтәзеит. Аха арцыс иаб дааидгылан «ох, гәышьа!» аниҳәа ауп, атахмада ихәыцра данаалтц.

– Унзырхазеи ура? – ица днеифацшит Сеидык. – Гәыгә ицыкәреикәа икарцауагы збоит, аха «Сеидык иацаагоит» хәа шәгәы итоу башоуп, – ихәеит уи.

Бадра ақырқырхәа дааччан иаб иаңхәа днатәеит:

– Лахлар афытца иамоу аңықәреи ааигәа иубахьоума? – дцааит аңа.

– Ных, уанза сымнеизацт аакыскәа, избан, ибааңсхама?

Бадра деиҥааңышәырччеит.

– Х-лапкәак зҥам ңықәреи шыаҥакгы убазом..

– Иумхәан, ңыушҥ! Нас Гәыгә исаңигарцу?!

– Уи атәы сыздырам.

– Зегы зхароу уара уоуп, аңа бзиа абас аума ишыҥаитцо? Уңынырхазар ақалақ ах уцандаз...

– Уцәажәашьоузеи мшәан, Гәыгә ибригада аҥафра бзиахар, уара иуцәызгода... Сара сынңынырра хәа узҥу, уи абас ауп ишыҥоу: дук мырҥыкәа ҳаршаш аҥы аусура салагоит, аиҳабыра ирхәо сазыңшуп.

– Ыы, иамоукузеи ҳаршаш?

– Хаимаккәа рацәоуп... Акы иаңсазамкәа илбаақәа иахылеиуа угәы иалазами? Умхы иазнаузгы ухаштыма!?

– Уи са исыздыруам, амала Гәыгә сиҥаурхарц уаҥуп, Гәыгәҥцәқәа!

– Избан, «Гәыгәҥцәқәа» зуҳәазеи саб, уигы дуафыми!

– Ибригада зегы иреицәаны ианыҥаз аахыс рацәак цуама? – даақәыңсычхаит аҥахмада.

– Абааңсра иалҥны абзиарахь инеиз, уи дфырхатцоуп. Аңхыраара игын, анапхгара ицәмачын.

– Иагәа ҥашәҥдаргы сара суарҥал шәзаңысуам.

– Ус ҥаларгы хьзуп ҳколнхара азы!..

Аҥахмада ңыҥтрак дхәыцуа дтәан, нас Бадра диҥамңшзакәа дҥагылеит абас хәаны: – аҥафратәгалан еибәххәап, уажәы уаала какалкра.

III

Ашьха ҥыцәқәа ршьапаҥы еиҥыхәхәа ишыҥоуп дҥәанатәи адгьылқәа. Ана-ара архақәа рҥы зҥеизакны

инхауа анхацәа – дәфанаа хәа ирышьтоуп. Ари ахыз уажәраанзагы ирыххалейт. Амшын ҫықәқәа ирңну ауаа дәфанаа ирхыччаны, «ацхафацәа» хәа рархәалон паса. Избан акәзар аколнхарақәа ҫеаанза дәфанаа занатс ирымаз ашьхаазара акәын. Ацықәрей ироуаз рызхазомызт азы, зынрак аакалар урт рахатақәа цхала иртәны архақәа рахь ицалон, пүтк ацхеи, хәпүтк ацықәрейи еитнырыпсахлон. Аха урт уажәы азәы дырхыччартәы иказам: қаррак злазамкәа ишьтаз адгылкәа ртәыгала идырпсылейт, есышықәса заарыхра иалагаз аеафра, дара реипш дача қытак абаратәы икалейт. Аха арака урт ргәы дыртәахуазма. Аибашьра ашьтахьгы аарфара цәгәа икалаз адырфашықәсан дәфанаа рхы иадырцейт қамарчатәи аколнхара иалоу Самқал Қәтарба азәазәала иацлабрацы. Самқал аарфара аныказ ашықәсан хаз чыдала уарталк лейтцан 500 пүт ацықәрейи тигейт. Ари цыашьахәс ирыман дәфанаа. Убри азоуп Самқал хиапысуейт хәа ахыдтақәа ганы аусура изаҫыз даргы. Игәтакты азәгы иамхәазакәа атахмада Сеидык гәаныла итахын аеафра дүкәа аазрыхыз ауаа ирапигарцы «иаур бзиоуп иамургы абжәрауаа рышьтахь сгыларым», – ихәон уи, итаацәа дрылатәаны данцәажәоз.

Аапынра аныкала атахмада зегь рацхәа имхы ицәағейт, илейтцейт, артәыра дамеигзакәа иалеигалт. Аха Сеидык игәтакты дүк мыртцыкәа еиликааит Тәмел.

– Ус анакәха иуцәыззом, Самқал иапызгарц сгәы итоуп, – ихәейт усқан Сеидык. Атахмада иажәақәа игәы инахәейт Тәмел, аха рацәак иамхәакәа уи нахыс илшарала Сеидык ацхыраара иитон: артәыга мағәахәқәа иауратәы икайтцейт, агроном дизынаишьтит, амхы аандақәа рзы абнаҫы абыца аниҫа, ауардын изирхиейт. Абартқәа игәы қартцан, атахмада зегьы ишрахауаз имаза ихәейт. Усқан ицықәрейи икахәхәы аара иаҫын. Амхы иазхацыпхәза анапшцәа ицъаршьауа иалагейт. Абасгы рхәон:

– Сеидык имхы еиңш дэџанаа ақытағы икамлазацт даџа мхык. Уи иазхауан, иҕацон, аҕықәреи ҕәлеит, аџара иалагеит. Дук мыртыкәа «Пхьаҕа» рееизакны рымхкәа рҕагалара напы адырkit.

Амра нзаалеит. Аңша хьшәашәа аңсабара иқәын, ашәапыҕапқәа рыбҕыы џежкәа ҕыршәшәауа. Тәмели Бадреи аклуб ахь ишнеиуаз еикәшәеит.

– Ғәырҕаҕәхәаша сыт, Тәмел!

– Азин уртәма? Ишыҕалаз саухәарауазеи уаџтас.

– Азин мацара аума, – ацәажәара дағын арқыс – уатәашьтахь, ашәахьазы аусуцәагы сзаауеит, џ-ма-шынак сыртеит... Арџаш цоухәароуп хәа сархәеит...

Аклуб ағы иҕаз аизара ианалга зыџныҕақәа рахь инеиуаз анхацәа алашьцарағы рцәажәабжь гауан абас:

– Акомҕараа рыбригадақәа рҕаџара акәымзар Сеидык иуартал иапызгоз каломызт...

– Ражьдени Кәйтеи шфырхацәахо хәа уажәнатәгы снапы устап.

– Ыы, урт Сеидык дызларыцәазеи?..

– Сеидык иааирыхыз уарталк ауп, егырт шаҕа-шаҕа дестын аадрыхзеи?

– Усоуп, аха, – ихәан даҕазәы иажәа налеитцеит... Уи аамтазы ацәажәара иалагаз анхаџы иажәа днапыџлеит даҕазәы:

– Ишәымбари, Сеидык афырхатца хәа ахьз имоуазар.

– Ғәыгәи иареи ирыбжьахаз 25 цут роуп.

– Ғәыгә деихахаргы макьаназы уи ахьз даңсазам.

Ицегьгы ихы ирқьиароуп.

Итх тынчын, амала нахьхьынтәи арџаш абжыы ҕарымуа иааџуан иақаруашәа.

АБЗАРА АКЫНТӨ АЖӘАБЖЫҚӘА

I

Ұнак зны, ҳқолнхацәа идыргылаз аҗатын казарма ду
ҳацатәаны аҗатын арыцхра ҳағын. Арыцхтә рацәаны
ихаман, ҳарғы – цҳәысғы-хатцағы – ҳрацәадын
хыцҳьазарала. Аамта шыжыын. Хрыцхга гәырқәа цыр-
цыруа, ҳарма жәәқәа ирыцшытны, аччаҳәа аҗатын
хрыцхуан.

Иарбан усзаалакғы ауады дацпыҳәаны ианиуа, игәы
ғығьзом, агәғығьха иаузом. Аха аказарма уцатәаны
ашыжь инаркны шыбжышытхынза арыцхра
уанаңу угәы ғығьзом, амала даңакала ухы убауа уала-
гоит. Атәара ацкыс аңага кны амхы урашәауазар иаҳа
еиғьушөит. Абасоуп сшыкоу сара, шәара иахышәҳәауа
сыздыруам аха. Иара убас шакәугы, сара еиғьасшыөит
аҗатын рыцхцәа рыбригадағы аус зуларц. Избан акәзар
арыцхцәа зцатәоу аказармағы ауаа русура адағы
ажәабжь еибырҳәөит, ажәабжь азәы ианиҳәауа, ацха
збаз ашыхыц саҳызоуп, ицәажәо сицырцзом.

Ҳара ҳқолнхара «Аразкы» ҳәа хьзыс изаҳтаз, амшыни
ашьхәәи рыбжьара икоуп, ашыошыа мәә бзиа авгоуп,
ақалақь рацәак иацәыхаразам, афымцатә телқәа ҳамхқәа
ирылганы игоуп. Ҳара ҳқолнхарағы афымцатә лашара
амоуп шақа аҗаху. Ианаҳтаху, мамзарғы ҳанеилахо, уа-
хынлагы аҗатын хрыцхуөит иахынзаҳтаху. Аха уртқәа
ирзаауазеи. Ацҳан ишәасҳәан еипш, аҗатын рыцхцәа зе-
гы ашыжь ҳааизан аусура ҳшағыз, «уа шыжьбзиақәа»
иҳәан ҳказарма даатцәөит ҳматрос.

Ацҳаә, мақьана дусмырдырцацт ҳматрос ҳәа заҳ-
ҳәауа ауаә дызустөу, абар иарғы, шәеибадыруз!

Аибашьра ду аан агбафы деибашьуан. Хага аамтала Крымтәи адгьыл бжыха анахцәигаз хматрос гәгәла дьрхәит иаргыанапәфы. Шьтахька ихьатцыз хархәтақәа уи дрызгәамтазеит. Иаргьы саатк акара ихы изымдыруа дышьтан. Ашьтахь, ихы идыруа даналага, зегьы рапхьаза иибаз афашистцәа рсолдатцәа ракәын. Аха иара дрымбазеит. Аамта ахәларахь инеиуан. Аматрос ихәра цнапыкла иаафәеихәан, зны дхәазауа, зны дныкәауа, ажрақәа ихы иархәаны, ақәыцрақәа рфәы иеытцәахуа акырза хара афашистцәа дрыцәеит.

Жәамш ракара, еынла абнарақәа рфәы иеыпхьакуа, уахынла дныкәауа днеиуан. Нас абнақәа зыхьчауаз тахмадак ифәы даанфәсит, ихәра уафцас ихәшәтәырц.

Абри ауп хматрос ихәамтаны хара иаадыруа макьаназы, абнахьчафы даницырц нахыс дзыниази дзыкәшәази ртәы иага иаххәандазгьы – ихәимхәеит. Амала уи даньрхәыз инаркны ыымзи бжаки антцы ашьтахь Бриансктәи апартизанцәа ркны дышнеиз хәихәеит иахцәымзакәа. Иаков хәа иархәон апартизанцәа, хара аколнхацәа аматрос хәа хишьтан.

Хматрос изшьапык имазамызт, алабақәа рыла дныкәон. Уафәуок, гәышц кьақьак иакәын, ихәхәы еикәацәан, ихы-ифәы еизадан, итбаан, ицшзан. Хколнхара ааигәара игылоу ацсшьарта фны афәы даарышьтит мызкакара ицсы ишьарц. Абар жәохә мшы цуан, есышьжымтан хказармафәы дааиуан, ажәабжьқәа хәихәон, хгәы ирфәыгуамызт.

Хтадын рыпхцәа дрылоуп пхәызбак – Антица хәа лаххәоит. Хматроси лареи хатыр еикәыртцоит уафы иаацъеишьаратәы: аматрос изшьапык ахьимам лара даргәакуеит, дрыцхалшьоит. Иаргьы Антица бзиа дибоит дахьыпшзоу ази, ашәа бзианы иахьылхәауа ази.

Хасас, аматрос ацсшәа аахәихәан данынатәа, Антица ус лхәеит:

– Ҳматрос, ҳғәы ааурґыхап, ажәабжь бзиақ ҳауҳәа-
рауазеи.

Иаков ґымтзақәа цытрақ дтәан, нас ихы дааґахан,
ибла аариашаны Антица дналґацшит.

– Ибзиоуп, бара бзыҳәа ажәабжь аҳәара акәым,
ажәаңгы сықәлап... Уара угәы ишґаанаґои Адамыр? –
ихәан нас саргы даасґацшит.

Абасала ҳматрос ажәабжь аҳәара далагеит. Ашьыжь
инаркны шыбжьаанза, цшыымш инеицынкыланы
ажәабжьқәа рхәара даґын. Иара ихаихәаз ажәабжь-
қәа ирыцымтақәа, иаґрыгмырхақәа ақбаад ианыртцеит
ашьтахь. Абар уи ихаихәаз ажәабжьқәа:

– Аукраина қыта Голубовка захьзу азбахә шәмаҳаза-
зар қалап. Саргы уаанза уи азбахә смаҳазацызт, ашьтахь
сразқы снанагеит уақа. Хар змамыз қытан, ауаа рацәаны
инхон, ахаҳәтә ґынқәа ғылан, ажәакала – қалақы хәычық
иаадґыло иқан. Ақыта азганк абнаршәыра иазааигәан,
егьи ағанахьынтә унацшыр жәабақа жәохәқа кило-
метр ихараны ауаґы дгылазаргы дубон: атыц хтын
анапсыргәыта еицш. Ҡ-қалақык рыбжьара игылоуп
уи ақыта. Убри азы акәзаарын афашистцәагы Голу-
бовка азәы иртарц зыртахымз. Зынгы-цхынгы арақа
игылан аға игарнизон аґырғәғәаны. Агарнизон иаман
абзарбзанқәа, хәбақа танк, абцъар ласқәа рацәаны,
асолдатцәа хәышәґык иреитамқәа. Абнаршәыра иадыз
ақыта аган аға ихьчон иблақәа реицш. Избан акәзар
абнаршәыра иамаз апартизанцәа афашист дрыцәшәон
абгахәычы атцбылра ишацәшәо еицштәқыа. Ускак
зысхәарызеи ҳпартизанцәагы ари ақыта иажәланы
иргартә еицш аусқәа мақыана ишьақәґыламызт: даушла
ақыта иақәлар башаза рхы цхастартәуан; арақа иатахыз
маанала аибашьра акәын.

Ҳотриад акомандир иуаґрахь днеихьан. Уи иоушьтыз
ижақыа итеґыгы дтахмаданатәуан. Аибашьра қалаанза

украинатәи араионқәа руакаҕы МТС директорс да-
ман. Уаҕоук, амч ду змаз, ахшыҕ азы иҥшаауа зҕыба
иҥамлоз азәы иакәын. Аха аҕызцәа, уи ихьзи ижәлеи
сызшәахәом, иара азин симҥакәа...Амала ҕпартизанцәа
«ажакьа еиқәатцәа» хәа ихьз ршьон ари ҕкомандир.

Уахык зны иқьала дыҥатәаны акыраамҥа ахәыцра
даҕын «ажакьа еиқәатцәа». Аказыхәа иара иахь инеиу-
азгы ажәахаала дитҥаҕьон ихәыцра даҕырхагамхарц.
Хара иаадыруан, ҕкомандир абас дтәаны данхәыцуаз
афашистцәа рзыхәа уамак шизбоз. Убри азы ҕаргы
хаиҕырхагахазомызт дтәаны дхәыцуанаты.

«Ажакьа еиқәатцәа» ихәыцра даалнахит, рацәак
иара ицәыхарамкәа игаз агармошка абжьы. Пыҥык
апартизанцәа рыгәҥа дтәаны агармошка архәара даҕын
партизан хәычык. Иани иаби, иахәшьахәычи афашист
ишьит. Иара аҥа дицәыбналан апартизанцәа дрылалт.
Ҧшыхәҕыс дыҕан хара хәы. Ахәынаҥ еиҥш кылхарак
нижьзомызт. Акан иҕататан, иблакәа ҕ-цәыкәбарк
ираҕаран. Аҥшреи асахьей рзы уиеилахаратәы дыҕа-
замызт, аха агәымшәарей агармошка архәарей рзы
азәы дитҥахомызт. Иаурала дхәычын, аха жәаа шықә-
са дырҥагылан. Дахькәҕыс азы Карпуша хәа иархәон
(ихьзыҥҥәкьа Карп акәын).

«Ажакьа еиқәатцәа» иқьала аанижьын ихәмаруаз
днaryдгылейт. Пыҥрак аҕара ҕкомандир апартизанцәа
дрылагыланы агармошка абжьы дазызырҕуан, нас агар-
мошка азырхәоз Карпуша дҕаиргылан, диманы иҕынеи-
хейт ақьалахь. Ақьалаҕы ианней урт дырзыҥшын аотри-
ад акомиссаргы. Уи ауха нахыс Карпуша хәычы ихабар
хаздырзомызт акыраамҥа.

ҕенак зны пхәызбак ақыҥа Голубовка аҕнытә дхазнейт
мазала. Аҥхәызба «ажакьа еиқәатцәа» иалхәейт
ажәабжык.

Абар уи ажәабжыгы: Голубовка ақыҥаҕы абар, мчыб-
жык цуейт чҕиа хәычык днейны дыҕоуижьҕей, агармош-

ка аирхәоит, афашистцәа музикала ргәы кәитцоит, дарггы аччиа дхаххуеит хәа ашоколадкәа иртоит, ача шкәакәа ифартцоит.

Ари ажәабжь назгаз аңхәызба ишылбоз «ажакьа еикәатцәа» дзымыччеит, аха икьала даннйтцала хкомиссарггы иарггы ркьатеах ццәоз цыышьеит – убаскак иарччеит ирахаз.

Адырфәены ацәылашаразы аотриад зеггы цьарак рчааизыргеит Голубовка ахахьшәа. Цхынран.

Уи аены афашистцәа ныхәатцас иазгәартон хтәыла ианақәлазтәи амш, амузыкант ччаи игармошкала афашистцәа иргәырғьалар акәын, ргәы хитлар акәын.

«Ажакьа еикәатцәа» иотриад мазала мацара ақыта иаахыкәшан, адәышкәағьаз афы ихәхәаза инышьталеит.

Цытрак ашьтахь амра гылеит, ишоурахо иалагеит. Афашист солдатцәа аччаи дыргәылартәаны ақыта агәтаны икәз адәыпшза хәычы афы ахәмарра иафуп: аччаи агармошка аирхәон, цытфык асолдатцәа кәашон, цытфык тәаны икәашоз ирыхәапшуан.

Уи аамтазы афашист фицарцәа ақытантәи ашкол афы итәаны ауатка ажәра иафын.

Афашистцәа азнаказы ирзымбатәбарахеит акы: уажәраанза амфакәа ирныз ақытауаа, уажәы азәггы дырбазомызт – рыпсы ахьыргаз здырхуада, дук мыртцыкәа икәалашаз урт рцәа ианырхьан.

Амра жәхьан еипш ианнеиуаз аамтазы акәкәахәа ахысыбжькәа геит. Афашист солдатцәа ановатцеибаркьа, «ажакьа еикәатцәа» иотриад хыцъара рычешаны ақыта иаалалеит «Ура!» хәа рыбжьы рго.

Аччаи игармошка амгәа ааиртын уака ицәахыз ибомба хәыцкәа руақы ырууаза иршәны ирылаижыит, акаамет зыкәлаз иеипш ишәаңырхаңуа ифны инеиуаз афашист солдатцәа. Афбатәи абомба аниршә ашкол ашә инылахаит.

Даёа минутқәак рышьтахь Карпуша хәыңы иччиа
мәтәәқәа ишәыхны ифызцәа днарышьтәлт. Уи игармош-
ка амгәа аартны амфәду ианыжьлан ңытрак аҕара.

II

Адырфәены ҳазармафы аҕатын рыңхцәа аусура иа-
лагеит абжьааңнеиңш. Уажәы-уажәы агәырқәа ҕатын
бҕыла иҕәуан, уажәы-уажәы ашашәәқәа инархарыңсон.
Аказармафы азәгы иҕытбжы газомызт, амала аҕынч-
ра еиларгон аҕатын хәытәқәа ачча-ччахәа агәырқәа
ирхаңцәауаз. Аиаша ххәар ами: зеггы рхы ақәырңсны
арыңхра иафын, шыбжышьтахыңза ирызхашаз
арыңхтә рыман.

– Иҕашәңцозеи уара, зеггы аңхыз бааңс жәбазшәа
шәтәашьоузеи шәылахь еиқәыршьшы? – аҕынчра
аасырхыңхыңит сара.

– Шәара ухәоит, уара зәумтүазыз уажәраанза? – лхәан
Аңтица лгәыр злалырҕәыз аҕатын ашашәа ахаңсара да-
лагеит.

– Хматрос дабаңеи мшәан иахьа? – даахалаңшит
акәакьҕафы итәаны арыңхра иафыз арңыс хәыңы Ғача,-
нас уиггы аңхыз бааңс ибама, иахьа дзымаазеи?

– Аиеиңәкьа, дабаңеи уара уи?

– Дмааишеи, макьана шыжьуп...

– Абас арыңхцәа ражәәқәа неимда-аимдауа,
ҕал-пал хәа аиңәажәара иалагеит. Ыоукуы хматрос
исамырҕәылқәа ааргәаладыршәан иааибарччеит, даёа
ыоукуых ажәәқәак ааимаркит, Аңтица дахьтәаз ашәа
ааңырылгеит.

Убасқан ауп аҕатын рыңхцәа дара ирзымдыруа ргәы
иалаз, ирҕәиңны измаз закәыз анеилыскаа: хматрос
имааира акәзаарын хара зеггы хҕәы змыртәауаз, акы
хагызшәа ххы хзырбоз. Хматрос данааиңәкьагы
«уабаҕаз, унзырхазеи?» хәа азәгы дымтәазеит. Зеггы

рапхъаза уи иртеит абасеипш азцаара: «Иаков, иацы апартизан хэычы Карпуша избахэ уалацэажэон, иара уажэы ипсы тоума?» хэа.

– Шэмыццакын, сыуацэа, шэыспымолан, Карпуша дзыниази, дзынпази ипқааны акакала ишэасхэап, нас шэара шэхалагы еилышэкаап ипсы тоу итаму? – даацэытдаччан Антица дналэацшит аматрос. Нас папелоск ааифытцеикын аспычка наиркит. Арыпхцэа ртатын хэытцэқэа ацча-цча рхырга арыпхра иафын. Иаков ифазна алла аазиган ифнытцка индэықэйтцеит, ифырқы ааирыцкыан ацэажэара дналагеит.

– Карпуша хэычы игармошка, иацы ишшэасхэаз еипш, амла агэта ианыжылан акраамта. Уи зтэыз аха имазамызт: ақыта изалымтцкэа уака зэызтцэахыз афашистцэа рыпшаара иафын ифызцэагы иаргы, аха ахэылпазы апартизанцэа абнаршэырахэ ианыхынхэуаз, Карпуша игармошкагы абжы сахауан снафсшэа.

Амала шэгэы иаанамгаит хпартизанцэа рыфонуцка Карпуша затэык ида егырт акэыд рыпқозшэа. Мап, сфызцэа, уака икан афырхацэа, ага идэыгбақэа хзыршэтуаз, имашынақэа збылуаз, искладқэа пызжэауаз. Аха Карпуша избахэ алкааны изысхэо жэдыруама? Ишэзымдыруазар уажэы ишэасхэап: Карпуша итаацэа афашистцэа ианыршь нахыс иара деитымхеит, акыраамта илахэ еикэын, азэгы диацэажэомызт... Ашьтахэ қытак афы хфык афашистцэа втоматла ианишь нахыс длахфыххеит, игармошкагы ашэа аирхэо далагеит, хпартизанцэа пс дкартеит, насгы шықэсылеи аурылеи зегы иара дреитдан.

Уажэы шэаасзыырф, Карпуша хааикэатцып знызатэык. Хара хотриад афы дыкан комиссарк. Иара итаацэа ахынхоз ақалақ афы афашистцэа ыкан. Убри акынтэ ихэзи ижэлеи зегы ирахар итахымызт. Избан акэзар уи ихэзи ижэлеи афашистцэа ирахар нас

«шәычкәын дпартизануп» хәа иани иаби ырхәацәара иалагон. Абартқәа ркынтә хьзыс ишътыхит Руслан хәа. Иара уахьихәапшуазгьы Пушкин ашәа зхихәааз Руслан хатца ицшрақәа иман: иаура мыцхәы идузамызт, аха ижәѡахьырқәа кьақьан, изара пан, ихы-иңы иаазыхәхәашәа итәын. Рацәак идумызт ижакьа асал еипш итцарын. Ишәитцоз асахтан палта кьаф амака кьақьа ақәфеиҳәон. Имака иавцан ѡ-тапанчак Чапаев ихылца иаѡызаз хылцарчк ихан зынгьы-цхынгьы.

Енак зны акомиссар Руслан хқьала датххит дхақь-цсықьуа. Карпушеи сареи акрыфара хәфын. Хкомиссар даниба Карпуша дѡатцкьеит дихатцгыларцы. Аха данѡатцкьа изшәапык аакәтцәраан ичуан хәыцы итәз асуц зегьы катәеит... Цкәына ухәеит хәа дышцапхашьеи ухәаруазеи! Ихы-иңы зегьы кәпшыыуаркалеихеит. Акомиссар даапышәырччан ус ихәеит:

– Сара сзыхәа зхатә суц казтәаз, «ажакьа еикәатцәа» дааухтыгәлар уѡыза исуцгьы каутәар калап.

Пытрак акара Руслан дхацәажәон, ашътыхь иблақәа аатцаирхәын ибжыгьы аалаиркәит:

– Голубовка ақытафы афашистцәа ирзаауз «ачара» цәгьа иаргәааит. Уажәы хәыцы-хәыцы хабнаршәыра иакәшарц ргәы итоуп. Ишыжәдыруеипш хрыхьчарц акәзам изхакәша... Мап!

Акомиссар ибжыы ааитцихын ус ихәеит:

– Хандыртцәарцоуп изхакәшаз, аха меҳ рymoуп. Рацәак заххәарызеи: афашистцәа рыплан, ргәы итоу, рымч ахьмачуи иахьыгәгәоуи хазхәаша ауаѡыдахтахуп... зыцсы тоу фашистк дахтахуп, – ихәан даахәапшит Руслан.

Иаразнак еилахкааит хадца закараз. Аха Карпуша икәзшьа сгәампчеит... Уаанза избяхьаз сѡыза иакәзамкәа илакытца сынтапшит. Хкомиссаргьы иааицәымыгхеит. Карпуша илахь еикәтцаны дгылан.

Ушәоит, уашьоит хәа уасхәар уи мцуп, нас зәумтүазеи Карпуша? – дтәаит Руслан.

– Афашист иңсы штоу даагатәуп ухәеит, – даа-кәыпсычхәит Карпуша. Нас иеааириашан ус нациттеит: стаацәа нзыртәаз... Схәыңра иацу агәыргъара сызмыш-баз... Афашист иңсы штоу иаагара сылшом... Амәан дсымпытаңсыр хәа сшәоит.

– Издыруеит, Карпуша, издыруеит... Угәалсра шакароу зегъы иаабоит. Ахатәгәтыха аткыс хәпсадгъыл агәтыха харагы иштыхны хәхәаңшлароуп. Иахъа җажәихәдык анемед-фашистцәа ушыр аткыс, азәызатәык иңсы штоу иаагара акыр иаңсоуп хотриад аиқәырхаразы, хәпсадгъыл аңхыраара атаразы.

Акомиссар иажәакәа Карпуша игәы иаатххит, даархәыцит, аха игәы иазымычхәит имхәарц абарт ажәакәагы:

– Усоуп, аха афашист иблақәа ааңшуаны, иңсы таны иныжъра сылымшар хәа сшәоит.

Акомиссар Руслан ихы-иҗы ааиңсахит. Иблақәа аатцаирхәын хәыңагы даахәаңшит:

– Адта ишәыстаз еилышәкаау?

– Еилахкааит...

– Абыржәытәкыа шәеибышәта... Ажәа сымакра азин шәыстом.

– Уажәытәкыа, аҗыза акомиссар...

– Афашист иңсы штоу даажәгароуп! Руслан уаха ажәак мхәазакәа хқыла аанижыт.

– Хәа иңсы штоу дааганы дахчахлап, хара хтаацәа рыцхашъарада иниртәалааит... Насгы сынтагыланы сықәхъан «зыңсы тоу афашист сышиадымсуа» хәа, – аҗәындәындра даҗын Карпуша, аҗырхиара дахъаҗыз.

Ахәылпазы алашыцара аңсабара ианаакәла, хәыңагы хнеихъан араионтә қалақь Крупец азааигәара, пытрак хәаңшит, хәңсы хшьеит, иахзыпшыз аус аплан

шытаҳхит, нас ашышыхәа алашыцара хналалеит агагақәа реипш. Хашнеиуаз акәымкәа ақалақь ахь инеиуаз дрогк хнахъзеит. Адрогазна атәа ақәын, аеы ағәра кны адрога давагыла днеиуан пқәыск.

– Хәлыбзиа, – ххәеит хқыцбагы.

Апқәыс даашақышақыеит, хшыапанытә ххақынза даахәхәацшит, иаразнак халдырит хзакәытә уааз.

– Бзиа жәбааит... Аха, – лхәан лыбжыы аалхәаеит апқәыс, – аха уахь шәабацои, ақалақь пейпеиуа фашист-ла итәуп... Уахь шәымцан, шәыршыуеит...

– Хара бахцәымшәан, амала бхацхраароуп, – хәа лаххәеит апқәыс.

– Исылшагәышыозеи, икастдарызеи? – даагытцәыгы-цәит.

Даеа цытк акара ханеицәажәа, апқәыс илкыз акамчы налырххан адрога иақәыз атәа хлырбеит:

– Аеыуардын ашытахьала атәа аатыжааны шәтатәа, афашист карул дахыгылоу амәала шәызгоит.

Апқәыс рацәак лхыцуамызт, аха афашистцәа да-хыырбауаз акрылхыцуашәа ләыкалцеит, касыжәла лхы цалкит, илшәыз амацәакәа цакәажәы мацәакәан. Аха убас шакәызгы, урт ажәмыжәқәа илшәыз иаарылычцауан ау-рыс пқәыс цшза лхы-лқы.

Аеыуардын хакәтәаны хнеиуан тәала хәетахәхәаны. Афашист карул хаизааигәахо ханалага апқәыс лыбжыы рдуны аеы датцакьо далагеит. Акарул уи лыбжыы агәхьаа имкзеит, избан акәзар аены аеыуардынқәа рацәаны, тәала иртәны иафсхьан.

Акарул ашышыхәа аеыуардын днадгылан апқәыс дналәацшит. Аеыуардын аангылт, афашист ибызшәала ажәакәак ихәеит, аха апқәыс афашист иихәаз еилыл-каазшәа даапышәырччан ижәаа днас-наст. Иаргыы даапашашан ишәакь ахәда цнапыкла икны ирхәазо, егы инапы апқәыс иаалыкәиршарц ифәанаиха аамтәзы

Карпуша дууаза дыңан афашист ижәәа днықәтәеит, саргыы сҕыыба иҕаз ачабра ампыл еиңш иаасырҕеын акарул инеиҕазгәеит. Афашист дхаңцаны шытахька хҕанынах-ха, аңхәыс акымзаракы камлазасшәа, лҕы дҕаҕақьан ақалақь дналалт.

Ашыыжымтан аотриад аҕы ханнеи хкомиссар Руслан афашист днеиҕаңшын, нас ихы ааирмақарит хара хәхь:

– Карпуша уакәхап ари изамҕа зыршәытаз, аха еҕаа-урым, иңсы штаз даажәгеит.

Адырҕауаха хабнаршәыра иакәшаз афашистцәа хрыз-гәамтазакәа даҕа бнаршәырак ахь хҕеит.

Уи ауаха шаанзеи аҕыны шыыбжыонынзеи инхажьыз абнаршәыра афашистцәа абзарбзан хқәа алажыра иа-ҕын, нас атанкқәа абна иларҕеит, даргыы аҕәҕәәхәа ихы-суа илалеит, аха уатҕы хәубап...

Убри ашытахь ауп «аҕстаа қаңшықәа» хәа хызыс афашистцәа ианхартә.

III

Адырҕаҕыны ашыжымтан хматрос акы еиңшымкуа хиргәыргҕеит. Уажәраанза ишыапызатҕы ала дныҕәон, ҕ-лабак дрыбжыагыланы. Аха уи аҕыны ишыапы ихтәаз иаңишыит азауад аҕы изыҕартаз апротез. Хәычзак дцыркыуан акәымзар, уаха иара дыззымдыруаз азәы изхатҕомызт ари ауаҕ изшыапык шимамыз. Иаргыы длахҕыххейт иҕегыгы, Анҕица асамырҕәыл леихәо да-лагеит дыпхамшыазакәа. Анҕица ирыңхны илываз аҕаҕын шашәакәа лыцышыҕихит дгәыргҕатҕа.

Ишшыапыкгы дрықәгыланы, иеиилахәа-иеиилаца хқазарма данаатцала нахыс Анҕица лхы-лҕы аңштәы лыпсахит, уи нахыс хәңхәызба рацәак дцәажәомызт, знызынла лыблақәа дрыҕыңшны хматрос дихәаңшуан гәыбылрала. Уртқәа хматрос изгәамтазакәа иаҕи-мышьтҕеит. Уи еиликааит Анҕица лыбзиабара иаха-

иаха ишазхауаз, ицәеи-ижьи реицш ишикәшоз, игәырғяхәмаруа идақәа иртоу ишьеипш апхәызба лыб-зиабара шилалоз. Аха абартқәа рызбахә аахтыцәкьаны ахәара уадашын. Избан акәзар хара иахьхахауаз хматрос иихәоз асамаркәыли, алафи, ажәабжықәеи ракәын. Абзи-абара имаз цәахын игәафь. Антица лакәзар, уи лгәы итоу зны-зынла лхы-лфь иааныжжылон, аха ажәак лхәомызт, дтынчын.

Хазлацәажәо амш аеынгы, хматрос игәы итоу хзеилымкаауашә анааба, ататын рыцхьы Гача хәыци сареи хаилацәкьын, Иаков ажәа иахтеит амфәбжара инижьыз иажәабжықәа ицкааны рхәара далагарц. Аха хматрос цәсеипш акәымкәа уажәы хәыцзак илахь ааикәитцеит, ибжьы ларкәны ацәажәара далагеит,

Издыруада уи ихәарц иицхьыз ажәабжы уафь игәы арцшааратәы иказар? Мамзаргы даеаки илахь еикәна-цазар? – абас збаны хаизызырфәуан Иаков.

Абар уи аены ихәихәаз ажәабжы:

– Хара хотриад афь дыкан зегьатамыз цхәыск, – Мариа хәа лаххәон. Лара дахьынхоз араионтә қалақь афь афашистцәа аннеи Мариа луадақәа руакафь фашист фицарки иматцуи аанфәсит. Азныказы афицар Мариа дылпырхагамхеит: длылацәажәомызт, ашьыжь дцон, хәылпазыдхынхәуан – уаха акагы. Аха мөышак азы афицар иматцуфь цьара дишьтын иара афьны иеааникылеит, крифеит, ауатка иеаиршьит, дыкрымфьрымуа, ашәатцас ак хәауа дыштәаз акәымкәа, азаара ззааз иеипш дфәтцкьан, Мариа луатах дныфнаххит.

Анс, арс ихәеит, аха Мариа затца дицәымшәарыз, ларгы дфәтцкьан афицар ила дынхыжыцәалан, днеипырцт.

– Ааит, апхамшьа, сара афицар исфәажыцәауа бара бо-ума? – ихәан Мариа дылфәсит афицар.

– Аламыс змоу афицар апхәыс длеисзом, – лхәеит Мариа.

– Нас, сара сламысдоума? – ахәаара далагеит иара.

Уара умацара уакәзам, зеггы шәламысдоуп. – Мариа дымшәазакәа афашист днечиґагылт.

– Апартизан, апартизан, – ихәан афицар итапан-чала Мариа дылґасит, нас иуада дныѡнаххын имаґәа зәзәатәкәа зеггы ааилеихәан Мариа иналымґаиґыит.

– Уаґәы ашьґымґан абыбш еиґш икәашза изәзәаны, иуанґаны систол икәґа, – абас хәаны дналґырґит.

Мариа ажәакґы лымхәазеит... дтәаны дхәыцуан акраамґа. Афашист фицар азын азы даґа ѡбаґа ґәыца ауатка наихәлаирпґеит, дааґызымызит ашәак ихәарґы, нас ґыґрак ашьґахь имаґақәа ааирдан, адиу-ан иґаннықәиґ илаґәақәа нґааит. Амш ахәлара иала-геит. Мариа ашьшыхәа дѡаґылан афицар иуаґах иґаз ашә акылґәара дынқылґшит. Ахырхыр ихырга афашист дыґәан. Имаґеи итапанчеи еидхәаланы астал икәын.

Мариа ашьшыхәа ашә аалырґын афицар иуада дныѡналт... Дааґылеит... Днаґшы-ааґшит... Лыѡна-пыкґы рыла лхы ааимлаґәа иаалґит, нас астал икәыз атапанча аахалыршалан афашист илымхә инґакны даґчеит. Ауада иааѡначыз алѡа дналґын, афицар ита-панча лыкәа иґаґаны, Мариа дындәылґит. Аѡны ашә аалырґын аґаґа ырууаза илыршәит. Иаалашьґон еиґш Мариа ақалақь ныґыны хара днечиґан.

Хара хґомандир «ажакьа еиқәаґәа» Мариа диди-кылеит, аотриад далеитґеит. Уи нахыс хәнеибашьуаз хәхәрақәа ґалхәон, хәґсы анахшьауаз хәмаґәақәа лызәзәон. Иахәшьак леиґш бзиа даабон «ажакьа еиқәа-ґәа» сыґґа хәа леихәон.

Мариа уамашәа хлышьґылеит, хәґыр лықәахґон, дхәхьчон хабла аґәы аимхәыцқәа реиґш, лнапы кы-дылґьар хара иааґәырѡон, аха шәаасзызырѡы сѡызґәа, ишәасхәап икәлаз. Афицар дахьылшьыз иахырґьаны афашистґәа уи ақалақь аґы ґыґык иаразнак иршьит

икнаҳаны, пытѡык таркит, нас ажәлар ирылархәеит абас: «Мариа лыпсы шѡу, ма дшьны даазгауа аҳамта рацәаны иахѡит, иѡахкыз ауааггы ауҳашѡуеит, икнаҳаны иахшьызггы цъанатѡа иҳашѡуеит, рѡаацәара хрыцхраауеит» хәа. Аха аурыс жәлар зеипшроу жәдыруеит... Гәаныла афашистцәа ирхыччон, имақаруан. Затца Мариа дрымғалатрыз, ѡынтә рақараггы ләырѡашьаны ақалақь аѡы днеихьан хкомандир адѡа илиѡаз налыгзарацы. Лара дыздыруаз аҳәсақәа дыртцәахуан, нас уахынла апартизанцәа рахь днаскьаргон, афатә лыртон, илыцхраауан.

Ажәаѡѡа иалоуп: амкәыба есымшаггы азы аанагазом хәа. Ёнак зны «ажакьа еиқәатцәеи» хкомиссар Руслани ааицәажәан, Мариа ддәықәырѡеит ақалақь ахь, ләырѡашьаны уаѡа днеирц, афашистцәа рхыпхьазареи рқарул тыпқәеи еилылкаарц. Абартқәа зеггы еилкааны Мариа ақалақь дналѡуаны еипш, цаса илдыруаз хатцак даалпылеит полиѡиа маѡәала деилахәаны. Иарггы иаразнак Мариа дидырит, ихы-иѡы аагәыргьеит, афашистцәа ирѡиуаз аҳамѡақәа иара иѡыба иѡалазшәа игәы иаанагеит.

– Бсапыз! – иҳәан итапанча аатихит.

– Афашист иҳамѡазы уцсадггыл уѡиит акәу? – лхәан Мариа лѡыналхеит ақалақь ахь лхапыцқәа еихаргәғәаны.

Апқәыс рыцѡа илдыруаз лҳархәоит хәа ддыргәаѡуан, лнапхыцқәа хырыжәжәеит, атцәымыг капшьыхәхәатцәараза иршны илыларкшон, аха ажәакггы лымхәеит. Ашьѡахь хара иҳаҳаит амѡышазы ауаа рацәаны абазараѡы ианеизалак зеггы дырбаратәы афашистцәа Мариа дыкнархарацы ргәы иштәз.

Гәырѡас икаҳѡеит, аха ишѡаурыз? Агәырѡа сымоп хәа утәар атцкыс уи агәырѡа уақәпар иаҳа еиғьми, харггы убас хәзбеит. Иахьеипш исгәалашәоит: амш бзиан, ихьѡамызт, иагьшоурамызт, ѡагалантәи аамѡақәа ру-

акы акэын. Афронтқәа рҕынтә ихауаз ажәабжьқәа уафы ддыргәырғьаратәи иҕан. Асабша ашьжымтан инаркны хәлаанза хабнаршәыраҕы аҕырхиарақәа хәрҕын. «Ажакыа еикәатцәеи» акомиссар Руслани рхы имоахазакәа ахсаалақәа ирыхәапшуан, акы рызбон, ирыхәшьадуан. Ахәылпазы, зықьык иреиханы апартизанцәа злаз хотриад зегы цыарак еизеит. Амитинг имоацаагаз аҕы хара еилахкааит акы: «афронтқәа рҕы хәр ажәылара иафуп, хара апартизанцәаггы тәамоахә камтазакәа аҕа иныртцәара ицеггыгы ихарласроуп. Уахатәи атцх афнуцкала араионтә ақалақь хажәланы хнапаҕы иаах-гароуп, абахтаҕы игәакуа хауаажәлар рхы иакәи-тахтәроуп, Мариа лыпсы еикәхархароуп.

Абыржәы дызбо цыысшьоит Карпуша хәычы. Шака дгәырғьозыз уи! Дууаза дыңаны дысехьыңдалеит, сгәыдыкылеит, хөызцәа азәазәала рнапқәа рымихит, уафы ишимбацала дгәырғьон.

– Карпуша, узыргәырғьозеи? – хәа ханиазтцаалак ус ихәон: – «сышпамгәырғьо, Мариа лҕыхра хамцои!».

Хара иаадыруан, уатцәы иаашар, ашьжымтан араионтә қалақь агәтаҕы икоу абазар адәаҕы Мариа афашистцәа дшыкнархауаз. Уи лыпсы еикәырхатәын шарпазынза. «Ажакыа еикәатцәеи» Руслани рыеқәа ирықәтәаны хәецәа ирапгылеит. Карпуша хәычы иҕыхәа дақәтәаны ганхашәа днеиуан. Хәплан аилкаара уадафзамызт: ҕыла иказ апартизанцәа шыноажәи жәафык ақалақь иаахыкәшаны аоадахьала гьалпалхәа ахысра иалагон, афашистцәа зегы дара ирыжәларацы, уи аамтазы «Ажакыа еикәатцәеи» Руслани ротриад рыманы ақалақь аладахьтәи аганахьала иажәланы рнапаҕы иааргарацы рҕы итан.

Иаацәылашон еицш хәр ецәа ақалақь аоадахьтәи аганахь ала ақалақь иалахысуа иалагеит. Афашистцәа ргарнизон зегы аоада рҕанынарха, хотриад зегы ала-

дахъала ақалақъ иалалт еибашъуа. Саатыбжак аѳнуцќала араионтѳ қалақъ хнапаѳы иаагеит, афашистцѳа рхѳамцқѳа амѳа ду ианыжълан имацымкѳа, хара хѓана-хъала ауаѳ цсы дќамлеит аха ахѳцѳа цытѳык ыќан. «Ажакъа еикѳатцѳеи» Руслани гѳыцѳык апартизанцѳа рыманы абахтаѳы ианнеи, абахта абылра иаѳын. Мари-еи лѳызцѳеи амцабз иалабылхъан.

Убасќан ауп Карпуша игѳабылра заќараз анеилыскаа. Зегъы ххылпақѳа ххыхны иблыз ауаа хархагылан, Карпуша хѳычы дшъамхнышланы Мариа лхѳамц дахагылан, ацшќа иеипш акъыжыхѳа дцѳыуа.

IV

Хматрос Иаков иажѳабжъқѳа цыхѳапцѳа рымаза-мызт. Уаха цхыбжъон дааурѳыхаргъы иихѳашаз ажѳабжъ хѳшъадны иман. Мап, уи иажѳабжъқѳа ахѳшъадра ртахзамызт. Избан акѳзар Иаков иажѳабжъқѳа ааигон ипцстазаара иалхны, ипцы алагаѳагара иалакны. Убри азы акѳын ажѳабжък хѳаухѳарауазеи хѳа аниаххѳалак, рацѳак дымхѳыцзакѳа ацѳажѳара дзалагоз.

Абар, уи аѳны цшъымш цуан Иаков иажѳабжъқѳа хлымхѳа иахѳауазижъѳеи: зны хѳалахъ еикѳырцон, зны хдырччауан, хатќѳаны хрыман. Аха зегъы реихагъы хгѳы иалсит Мариа ллахъынцѳа. Ацшъымш рыѳены Иаков хќазарма данаатцала Анѳица диазцѳааит абас: «Иаков, нас абысќак зегъы бзиа ижѳбоз ацхѳыс Мариа лшъа шѳзымузеи?».

Мариа данѳаха инаркны даѳа шыќѳсык апартизанра хѳѳын. Уи ашыќѳс аѳнуцќала шаќаѳы афашистцѳеи аполициеи «цъанат» ихѳашътыз рхыпхъазара аќара, шѳара схѳар ихашѳцарым, сара даѳа убриаќара шыќѳсыла исхыцѳааит, – ихѳан даапышѳырччеит Иаков.

– Адунеи даќѳлахарц иѳахуп, хматрос, – дааиасамыр-ќѳылт Гѳаѳа.

– Уи аены хтадын ырыцхаа ырыцхтэ рацэан. Хка-
зарма тбаа хазымкуа халагеит. Ирыцхны ишытаз
ашашэакха атыц рацэаны иахцэыргеит. Урт шытыхтэын,
амашынакха ырынтатэын, арыцххаа арыцхразы ыры-
маз аамта иапысит.

– Шэшызбо ала даха саатк ашытахь ишэрыцхыз
атэын шашэакха шэыртэахырт шэыкоуп, – ихэан Иа-
ков иблакха ыла иаимидеит хказарма.

Арыцххаа ырыцхтэ кажны ашашэакха ышытых-
реи амашынакха ырынтареи рацэак иакэшахатмызт.
«Ашыыбжышытахь икахцап уи аус» хха ргэы ртынчны
арыцхра иафын. Насгы азэггы итахзамызт уи дзац-
лабуа ифыза атэын арыцхра дшафу иара ашашэакха
ышытыхра далагарц, диттахар хха дшэон. Аха уаха
цсыхха ыкамызт – ырыцхны ишытаз атэын шытыхтэын.

– Исыцхраауада, ырыцху атэын амашынакха
ырынтара салагоит? – леаалыршэшэан дхагылеит Антица.

Арыцххаа ааифацшит, Антица иналыцацшит, аха
азэггы ымтзеит.

– Сара слыцхраауеит, – хха дхацкьеит Иаков. Зеггы
ааибарччеит. Антица дкацшыза дааибакит. Аха аматрос
иажэакха лара лзы зеггы акакушха аказарма днытыцдын
леаалырххеит. Иаков дналышьталт.

Антица илдыруан амашына тацэкха шыкамыз,
атэын зну амашынакха ашашэакха рныхтэын, аха урт
ахыказ амашына мха ахахы акэын, цытк ихаран, уах
ицатэын. Абарткха зеггы анааидырхэыцла аказарма
даатцаххын лфызцаа даарылацшит.

– Зфышэымтуазеи мшэан, афыза дыстахуп.

– Сара сбыцхраауеит сымхэеи, – Иаков даапашашеит.

– Уара узсыраацзозеи... Уаала Гача, усыцхраа.

– Иаков сбыцхраауеит имхэеи, Антица, бицэыцха-
шьома? – Антица лажха даапылэеит Гача.

Антицеи Иакови амашына амха ахафы ицэахыз
атэын амашынакха рныхра иалагеит.

Аңсабара икәыз ашыыжтәи ахышәашәара хәыңы еимгәхәауа, иаха-иаха адгыл ашоура ыкәтцауа, амра хәажжаза аеыштыхра иафын. Иакови Антицеи ажәак-әажәак ааимдауа, амашынақәа аґатын рныхра иафын рхы ақәырцсны. Ашыґахы ҫ-машынак ґарцәны ахґа-тәи ианнадгыла, хматрос игәґыха ахәара далагеит.

– Бара ишыбдыруа еицш, сара суафыбжоуп...

– Ус ахыдоухәои Иаков? – аматрос иажәақәа лгәы иа-аллырсит Антица.

– Сахыбжоу аґынтә азин сымам бзиа бызбоит хәа басхәарц, – Иаков даақәыпсычхаит, Антица дналґапшит, нас дмыццакзакәа ацәажәара деиґаналагахт. – Абрака сгәы иґоу абзиабара ґаха снаґом, сара сатцкыс иара аиа-аит, «угәы иґоу ухәароуп» хәа сыхґанакит... саґабымґдан...

Антица лхы-лґы инахәапшлакґы игәы иаанакон: «Шака гәыбылрала дґәузеи ари аґхәызба» хәа. Лара лгәы иахәон: «Узшыапык умамзар, нас уара урыцхаума? Уи уара уеицш сарґы испырхагазам сыбзиабарәфы... Хәтыр уқәыстоит, бзиа узбоит, издыруада суґхәаразарґь калап». Абас зхәоз лгәы акәын, аха лыхшыҫ иаґахын даґеа цыґк лґеаалырцәґарц: – Иуасымхәеи Иаков, даґеазы лґы сеидру, аха сара сґы урыцхаушәа ухы умшьан... Ахатца аибашыра мацараґы акәзам дахыфырхатцоу... Ахатца дахыыказаалакґы гәкажырак имыхыроуп... Иахыа-зы иуасхәаша сыздыруам, дырҫеґыых хәитеибабахп... Хзырццакуазеи.

– Иґабуп убри исабхәаз азыхәанґы.

ҫ-саатк рышыґахь Антицеи Иакови аґхзы рґашы итәан ирыпхыз аґатын аґып икәґаны.

– Уажәшыґа хәґбааґыцәза хкалеит, – ихәан Иаков днаиалацәкәит Гача.

Уара умчала, – Антица Гача днеиґапшит лыблақәа цархәны.

– Иаков, зынзак умаапсазазар ажәабжык хаухәарц угәы иґан... Уажәы ихәухәар калару? – Антица исалхәа-рызеи хәа сшәапырхапуа Иаков снейґапшит сарґы.

– Ацсгаха иутарауазеи, – хәә сажәә даацралеит апхәызба.

– Ажәабжь хәаразы амшгъарс сымазам, ианышәтаху азы сыхиоуп, – ихәеит хматрос.

– Ус акәзар, Мариа лшья шыжәуз атәы... даагъатдәы-гъатәит Антица.

Хматрос дмыццакзакәә ацәажәара дналагеит:

– Зызбахә шәасхәаз араионтә қалақь ағтәи аполиция дрылан хара ихәиуаз азәы. Уи аполиция матәә ишәын, аха игәы партизанын. «Ажакьа еикәатцәә» иитоз адтцақәә наигзон ламыслеи фырхатцарылеи.

Ажәакала иаххәозар – аус иуан хара хзы. Ма-риа тдыхәала дтахаз амахагья даҭәа ҭымш ипсы тан, ашътахыи хҭыза хәә зызбахә шәасхәаз инапала уи амахагья цәгьапсышьала дтахеит. Аха уртқәә хара хгәы рзыҕамтсеит. Мариа лшья утәын даҭеакала.

«Ажакьа еикәатцәеи» хкомиссар Руслани ирмызбоз хәә маанакгьи ыҕазамызт. Уахык зны хлагер аҭы дааит ақалақьтә полиция ирылаз, хадтцақәә назыгзоз ауаҭ.

– Мариа лшья зуит, – хәә хкомандир днеиҭапшит уи игәы рахатза.

– Уи мацуп, – ицәажәоз иажәә аахитцәеит «Ажакьа еикәатцәә». Иуасхәо уахауама? Уахатцәкьа ухынхәы апо-лиция рахь. Уабаҕаз хәә иуазтцаар «аҭнынза снабжьысын, сҭаацәә збеит» хәә ижья. Уатдәы ашъыбжьон афашистцәә рштаб аҭы унеины абас адырра рыт: «абыржәы ҭыцья апартизанцәә хәаигәаратә ақытаҭы инеин, хәә дуззак шьны аҭыуардын иақәыртсеит, хәқалақь иатцгоу амҭахәастала инеиуеит» хәә.

– Нас?

– Настәи хара иахусуп. Еилукаау иуасхәаз?

– Хәарас иаҭахузеи.

Аполиция, рҭы хара хзыхәә аус зуаз ауаҭ данца Кар-пушеи сареи акомандир дхапхьеит.

– Икоу жэдыруама, – ихэан «ажакъа еикэатцэа» даахэагылеит. – Даеа хэ-минутк рыла аеыуардын ыы-
затэык атцэааны ишэзааргоит. Аеыуардын иакэуп
хэа дук шыны. Ахэа иатцоуп имачымыкэа ачаз, ахаскыын,
абгынтэаэа. Карпуша икызааит аеы агэра, уара уабцар
харшаланы аеыуардын уацрагылаз. Ашарцэз шэнеироуп
ақалакы иазааигэоу ақытафы. Амала идырны ишэымаз –
хаапсеит хэа аеыуардын шэакэымтэан...

Аеыуардын ақэтэара азин зхамамызгыы хайхэеит
хкомандир, аха уажэы ишэасхэом. Амала акомандир
ихаитаз адца шэазызырфы изеипшраз:

– Шыыбжыонынза уи ақыта азааигэа икоу атцларақэа
рфы шэеышэтэах, – ацэажэара дафын хкомандир, –
ашыыбжыон атцлақэа ааныжыны ақалакы иатцоу амэа-
хэастала шэфынашэа. Афашистцэа шэышыталар
шэеыуардын кажыны шэыбнал...

Адырэаены ашыыбжыон атцлақэа хрэосны хашнеиуаз
жэохэмык ракара афашистцэа ақалакы иаалеобахэан
еибароны рэаархеит хара хэхь акэкаэхэа ихысуа. Сара
аеы сасуа салагеит аныкэашэа аарццакыр стэхызшэа,
Карпуша иакэын уи агэра афеаирыххауа далагеит аеы
ааникыларц. Афашистцэа анахзааигэаха залпкэак
нарахтан, хэеыуардын ныжыны абнаршэыра хнылалт, аха
рацэак хамцазеит, избанда, аринахыс икалоз еилахкаар
акэын.

Хара хаха рымазма урт акэыцмакэа? Ишиашаз
хэеыуардын инадыххылеит, имазеины аеыуардын иакэыз
ахэажыы рыбақэа аарцашашеит. Нас хэмык афашистцэа
аеыуардын инакэлан ахэажыы анаадырхэыцымыц
акэац иатцэз алагэым уафы ишимбацала иткэацит. Алэа
анаакэба хабла иабаз цышыбатэын: аеыуардын ахы-
гылаз атыпан ашыаартцэыра кашын, бжэмык ракара
афашистцэа зыпсы тахаз ихэампшзакэа итрысны амар-
дара инафэалеит, ақалакыахь рхы рханы.

– Абасоуп, дадраа, хтэылаҕы аусқәа шышыақәгылоу: азэы изы зеггы рылшара еигзазом, зеггы рзы азэы илшара деигзазом, хәа иажәабжь аахиркәшеит Иаков.

V

Хколнхара «Аразкы» ахантәафы Датикәа ашьжыымтан ақалақь ахь данцоз ихадитцеит, иара данхынхәуа ашәахьа ахәылңазы арыңхтә халганы имазеихаз ататын рцәа аҕахәара халагарц. Абар, уи аены сабшан – арыңхтә шыыбжыыштыахьынза халгарц еибаххәеит, насггы афымца лашара ҳацырхырааны ататын ҕахәара уи аухатқәкьа напы алахкырц ахыдқақәа аагеит. Ашьжыымтан иахзааиз аматрос Иаков, хусқәа рыҕахәарақынза хшалгоз аниаххәа, аччаңшь аазқәыжжыз иқышәқәа инапы нарыдикилан даахалаңшит:

– Шәусқәа зырццакыз сажәабжьқәа ракәзар қалап, – ихәеит уи.

– Уара ухәмарны иухәоит, аха сара сыхәтаахьы иухәаз цабыргызарггы здыруада, – ихәеит, иахьа ихацх_раарц иахзааз ҳабригадир Зыкәыр (уи уажәраанза аколнхара азы ақауар иршьарц аңстаҕы аусура даҕын).

Арт иааимырдаз ажәақәа сарггы исахаит, аха ҕымтзақәа стәаны схәыцуан ататын ахьысрыңхуаз. Иаков дыхәмаруа ихәеит арт ажәақәа, аха урт ажәақәа рҕы сара избеит зеиҕаатамыз ацабырг. Избан хәа шәсазцаауазар, ишәасхәап сгәы иаанагаз: ҳажәлар даеакхеит, ргәи рхы-рҕи рыңсахит. Рцакы тбаахеит, ркультура иазхәит. Цасаза ауафы аус аниуаз ибон иаңхьа игылаз ицәмәтәа хәхәа, илаба рхха дзыҕрасуаз ицә абаақәа, дызтагыланы днеиуаз ицәағәарста. Уажәы? Уажәы аамта даеакхеит: адгьыл цәағәауа инеиуа ауаф атрактор дақәтәоуп, уи цаса ацәмәтәа дацрагылан. Итрактор амаа риашаны ианашьақәиргылалак амашьына цәағәауа аҕынанахоит, цсшьара данаатгыло – иңыба итоу агазет

ааицыртлианы аңхьара дналагоит: Франциатәи аусуцәа азабастовка шықартаз атәы зхәо астатиа днаңхьар – ихы ааирмақаруеит, ус акәымкәа хтәылафы Иреихазоу Асовет алхразы аеазықатцарақәа ртәы зну астатиақәа даарыхәаңшыр – иблақәа аатгәырғьаауеит, дхәыцуа далагоит ихы дазтцауа: ңшышықәса затцәык роуп итцуа СССР Иреихазоу Рсовет алаххижьтеи... Ари ґхәара мацуп, аха иқатцоу аусқәа шақароузеи? Уртқәа зеггы зыбзоурда? – Акоммунисттә партией асовет жәлари. Нас атрактор арныкәа ҫ ихшы ҫ ағы акы ахәшьадра далагоит: «Зәазықатцара қалагаз алхрақәа рыхьзала иқастцарызеи иахьа, уатцәы, уатцәашьтахь... Убас есымшаггы».

Атрактор арныкәа ҫ имацара иакәзам абас зхәыцра зыртбаауа, зкультуреи зусуреи еилазтцаз.

Иаков иакәзар – уиггы дхәыдамхазеит. Иара ашьтахьы исеихәон еиңш, аколнхара «Аразкы» ағы иңшааит ихатәразкы. Антица ҫа иалхәеит.

* * *

Иакови атадын рыпңхцәеи сара санырпыртцуаз атадын аҫахәара иалагахьан. Хымз рақара ҳколнхарағы сықазамызт, ҳколнхара иаиуз амашыынақәа рзы сөызакы сарей ақалақь ахь ҳцеит ашоферра атцаразы. Хымз рышьтахь, санхынхәы, азнык азы исзеилымкааит сөызцәа аус ахьыруаз. Аха ашьтахьы, ианеилыскаа акырза сгәырғьеит: хматрос Иаков иңсшьара даналга, ҳколнхара «Аразкы» ағы даанҫасзеит, ашьатцаматәакәа рызахырта ақазартағы еихабыс далырхит. Уи зеггы рапңхьаза иизахыз Антица лшьатцатәқәа збаз аҳәсахәыцқәа Иаков таха иртомызт – убасқак ргәы иахәеит. Ашьатцазахырта саныныҫнала Иаков дтәаны шьатцатәык азахра дағын, астал иқәгылаз арадио ашәа ахәон.

АЗЛАГАРАҒЫ

1942 шықаса антқамтазы акәын. Уафы ишимбацала ахьта ыкан, итцауан. Амраташәарахьынтә аңша иасуаз асы шытыхны еиланаргьежьюан. Ажәакала – Украинатәи азынрақәа иреицәаз акакәын.

Ҳаға ирхәтақәа ихырбза-кәырбзо ақытақәа ирылан, ирбоз афатә, ачашә еизыргон, анхацәа акымзак рак рзынмыжызакәа. Ажәлар амла иагон, – азәык-қыцк ракәымзар игәаҕуан, рлахьынтә ршәиуан, ҳаға имшәхәара апапантқкәыр иартон.

Ҳнак шыжымтанк азы аҳәсеи атахмадацәеи еизеит цшазлагарак акны. Рмакәан хәыцқәа рқытцракны азлагара аңхәа иңшын рчақәа рлагарацы. Аңшазлагара амтәыжәоақәа рхаха ишыккырны агьежьра иафын.

– Иахзынхаз ахәыцгы алагарта ҳамам. Абас ҳабанзацалари мшәан, – ихәан ашәыб зтцачыз иңатцәкәа ааиреит тахмадак.

– Арт алагара иалагазар уажәшьта иакәытцзом, схәыцқәа амла иагоит, ишцазури! – лхәеит цхәыс быргык.

– Анапылазлагара ҳамазар иҳабаргәызыз...

– Иабаргәызыз, уигы ус бзиамзи, аха... Ауухәа азәи-азәи еизымцшзакәа аиццәажәара иафын. Зшыла злагарц инеиз цшьык афашистцәеи ажәлари азлагара еимакны аифыхара иафын.

Азлагара алуқәа ишыгьежьыц агьежьра иафын, аха урт ирлагоз ажәлар ртәи акәзамызт.

Дук мыртыкәа азлагара аґаңхәа ахә ду иаахыцын гәыпқык ауаа рышәоақәа иртагыла рґаархеит. Азлагара акынтә иңшуаз анхацәа нахьхы иааиуаз агәып анырба иаарцәымыґхеит.

– Абар аполиция! – ихәеит руазәы. – Уажәшьта зынзакгыы ҳақхарцтоит.

– Ҳмакәанхәыцкәа иртоуггыы ҳцәыргоит.

Арт ҳара ҳтәкәа роуп, – ихәан иблагәа канзакәа аахитын даапышәырччеит афашит солдатцәа руазәы.

Анхацәа неиғапшы-ааиғапшит, аха акгыы рымхәазеит.

– Уа шыыжбзиа анхацәа! – рхәан иаарыдгылт иааиуазгыы. Зеггыы ибцъарцсараха иқан, фашист матәала еилахәан.

– Ари ижәлагауа зтәыда? – дразцааит аихабы.

– Алу иахоу аполициеи афашистцәеи ртәоуп, урт алгар ҳара ҳтәгыы ахахцап хәа хгәы итоуп, – ихәан имакәан хәыц ааирцыхцыхит нхащык.

– Шәара моу ҳахтәкәагыы макъана илагазам, – хәа даапышәырччеит абла цәаканза афашист солдат.

– Уара узусда? – дцааит агәып рхада.

– Сароу, сшәымбои! – ссолдатуп.

Агәып еилагылаз неихәапшы-ааихәапшит. Афашистааи аполициеи рчалагаразы иааиз хазы шәаалцны шәаагыл, шәча ирласны иаалагап, – ихәеит ахада.

– Хщык асолдатцәа аарылтит. Нас даеа солдат цыркыкгыы урт днарышьталт дкәалцаауа.

Анхацәагыы егырахътәи аганахь иааикәагылт. Иааиз агәып рхада ажәлар рахь ифы ааирхәын ус ихәеит.

– Абарт шәмакәанкәа иртоу ада уаха шәымазами?

– Даеа убриақара ҳащнкәа рфы иаанхажыт жәласы. Анцәа ибоит, уаха ҳамам, – ихәеит тахмадак.

– Ус акәзар... уи бзиоуп... Шәара шәымгәахә шәымоума, – хәа даахьахәит афашистцәа рахь.

– Урыстәыла ача ариуанаты ҳара ҳазхара ҳауеит амла ҳакуам, – ипатца даатчаччеит аблагәа канза.

Уи ами абзиа, амала арт анхацәа амла иагоит, раарыхра шәара шәеицхырааны ишәшеит, – нас ищызцәа даарылапшын ус нацитцеит, – сщызцәа, шәаалаганы азлагарафы иқоу ача ейқараны анхацәа ирзышәша.

Ибцъарцсаха игылаз агэыц азлагара иныцалан ача-
рыц ашара иалагеит.

– Ари закэызеи? – ахэацэара иалагеит асолдаткэа.

– Акымзарак, – ихэеит ахада, – азлагара афынгы
уафы ибозароуп асоциализм ахаца.

– Апартизанцэа!

– Апартизанцэа!

– Апартизанцэа, – хэа ауудырган иаилалеит анхацэа.

Азэы сакык итаз ача икэафкэа икэитцеит, егыгы убас
саатбжак афнутцкала азлагарафы ишытаз афашистцэеи
аполициеи рчашылақэа анхацэа еимгэцэаа иргеит
рыфныкақэа рахь.

– Афашист солдатцэа шэалтцны шэгыл, ажэак
шэасхэоит, – хэа даарылацшит апартизанцэа рхада.

Хыык ауаа аалтцын инагылт.

– Егы дабакоу? – дцааит ахада.

– Ара дгыламзи дабацеи?

– Дышэцэымцазааит ура? – хэа апартизанцэа
иаарымхацэгъахеит. Уи аамтазы аблацэаканза аштаб
афы днеины адырра ритахьан.

Саатк ашытахь апартизанцэеи афашист архэта-
кэеи азлагара еимакны аибашьра иафын. Ахэылбычеа
апартизанцэа рхада ус ихэеит:

– Итабуп, афызцэа! Ротак афашистцэа ицкыашэфа
ижэгеит.

«АХРА АШЭА»

Апролог

Егры азы азааигэара, амардара иафагтаа игылоу
ақыта ду иналкшэа, ахы фэыншьауа, амшын ахь афы
рханы игылан акырза зхытуаз цацха хэычык. Ацацха

акәша-мыкәша ашәтра иафын ашәыртлақәа, аңша
ћәандак анаарыласлак рхыцәқәақәа ырмақаруа.

Ауафытәыџса иакәзааит, ашәапыңаң ракәзааит –
аапынра анааилак даҕакала реырыңсахуеит. Ауафы
аапынра изааир игәы ҕыцхоит, имч илоу џбеитәуеит,
инхаранцыра ицегыгы напы адикылоит, игәы аңдыхәа-
ны акрура далагоит, азынра анизааилак акы дацәымшәа-
уа дапыларацы.

Аха Алгыари Блабба аапынра дапылеит деишәара-
еитцараха, гәырџала игәы ртәны, адунеи ақәзаара атккыс
ақәымзаара еиҕашьяуа.

Аамта тынчрамызт, еилаџеиласран. Аменшевикцәа
аамтала иргаз амчра рхы иархәаны ажәлар иры-
қәыгәгәон, ирымаз ирыхзыз рымкәкәаа иргон. Урт
ирҕагыланы иракәпоз анхацәеи аусуцәеи есымшааира-
гы рхыңхәазара иазхәуан, абңьар шытыхны абна ила-
лон, – хыымзгыла адунеи ақәзаара атккыс хыызла аңсра
рыңсеиңш ибаны.

Убасқан ауп Алгыари Блабба иџнарта агәырџа
анааџнашыла.

Уахык зны аңацхаҕы дтәаны атәыуара дафын жәеиза
шықәса зхыцуаз, Алгыари Блабба иңазатә Раңстан.
Иаб дмааизацызт. Уажәы ааккыскыа Қәтешьтәи абахта
пены ибналаз абольшевик Ваногы апартизанцәа рахь
дахьцаз дыхнымхәзацызт. Раңстан ималазатәык аџны
данааџнаха ааккыскыатәи игәәкрақәа ааигәалашәан
атәыуара дафын.

Дук мырткәа Алгыари ашта даатәлеит ицәматәа
иазқәынца. Аха Раңстан изгәамтазеит. Иҕаңхәа атзамц
иадкнахалаз иан лпатрет дахәаңшуан дахьтәыуаз.

Алгыари даакәыңсычхан аңацха дааџналт. Ахәычы
иаб даниба иблақәа рҕәычуа атзамц днапыртцит. Алгы-
ри ҕымтзакәа дтәан, уажәы-уажәы блатцыхәала ахәчы
дизыңшуа. Раңстан иаб дааивагылеит, акы дахәарц игәы

итазшәа дшәапырхапуа. Уи зны атзамц икыдкнахалаз иан лпатрет днахәапшын даақәыпсычхаит, нас иаб днеиҟапшит. Аха ахәычы игәтыха имбазошәа Алгъари дтәан итаҟынжәга еиҟаҟауа.

– Саб, – ихәан иаб иахь анапшра ацынхәрас аҟен-цъыр ахь даанапшит ахәычы. Алгъари ҟымтзакәа дтәан. Раҟстан «Саб исеихәарызеишь» хәа дзырәуа, дхәыҟәыхәыҟәуа дгылан.

– Саб!!!

Алгъари иҟазна ләала иааиртәын, иәнуҟҟахь игар-цы иҟсыҟ алада длахеит, нас ашьшьыхәа дмыҟцакзакәа иҟқәын хәычы днеиҟапшит. Аҟыҟагы рылапшқәа анааиҟыла Раҟстан даапхашьан ихы наирҟәит.

– Издыруеит, дад, издыруеит... Иухәарц иуҟаху здыру-еит, аха...

– Сан бзиа илбон уи ашәа...

– Издыруеит бзиа ишылбоз, аха Вано ирласны дааиу-еит, игәы иалсуеит.

Алгъари Блабба иҟхәыс Макрина аҟхал азна азы лыманы аҟрапара даныланы дышнеиуаз аменшевиқәа ротриад аалыхъеит. Уи аамтзасы Алгъари иҟаҟаҟы дтәаны аҟырҟхара даҟын ақыртүа большевик Вано. Уи аҟны дыштәоу иаҟаҟәа аҟны иакәшар хәа даҟәшәан, Макрина дыҟны лҟыналхеит адырра илҟарацы. Уртқәа еилызкааз аменшевик фицар итапанча ааҟихын ҟынтә аҟхәыс длеихсит. Зынтәи ахысраан Макрина лыжәә иқәгылаз аҟхал ҟыххааса иагеит. Аҟбатәи ахы лыбҟа ашшара иакәшәеит.

Макрина аҟәәҟра даҟын. Алгъари иусурақәа данаа-рылгалак ачымазаә лаҟхәа дтәаны аҟхьарца аҟхәара далагон. Аха Алгъари иҟхьарца иаирхәоз ашәақәа зегь раҟкыс Макрина лҟы аҟаҟынза инеиуан «Ахра ашәа». Абжыы гәытшьааганы аҟхьарца арахәықәа аҟәыуара иалагон, абжыы зны ҟада ихалон, иҟәауа

ахэыблы аҕынза инеиуан, нас аеыларҕэны ачымазаѡ илхаҕежеѡа иалагон, лгэы тшыаауа, лхьяакѡа лхарштѡа. Убартѡа раан Макрина лхы-лѣы аччаѡшь ааѡэыжжуан, лхы дѡахон, акы лхэарц лтахушѡа лхатца днееѣаѡшуан лыблаѡа хааза.

Азынра аантѡонеипш ачымазаѡ дыѡсит, Алгъари иѡаѡхаҕы агэырѡа ааѡналеит.

Хазлаѡаажѡа аухазҕы Раѡстан хэыѡы иахарц ииѡа-хыз, иан бзиа илбоз «Ахра ашѡа» акэын. Алгъари иѡсы анишьа аѡхъарца аакнихын ахэмарра далагеит. Ахэыѡы иблаѡа алаҕырз рхыжжыла аѡенѡыыр дылагыланы атѡ лашьѡа далаѡшуан.

Алгъарии Раѡстани ирызгэамѡаеит аѡаѡа ашѡ ашьшьыѡа иаартны Ванѡ дшааѡналаз. Аѡхъарца ашѡ азырхэозҕы ашѡ иазызырѡуазҕы «Ахра ашѡа» итѡэаны иаман.

Ванѡ ѣымѡѡакѡа акѡакъѡаѣы игылаз асѡам дныѡтѡеит. Убасѡан ауѡ аби аѡеи Ванѡ дангэарѡа. Алгъари иѡхъарца ашѡ архэара иааѡэихын аѡэарѡагѡ иныѡтѡеит, нас инапы рѡэыѡуа, ѡэнамгаѡ ѡазѡаз иеипш дыѡхашьа-ѡхатѡ Ванѡ дааихаҕылт.

– Шаѡантѡ сшэыѡаахьѡузеи абри ашѡ шэымхэалан хѡа, аха... – Ванѡ илахь ааиѡтѡеит. Нас Раѡстан иахь дынахьаѡшын ус ихэеит: – ухэыѡы дзеипшрахаз умбазѡи, алаҕырз дарѡеит?! Ари ашѡ шэхэонатѡы уи игэырѡа ихашѡраны хѡа дзыѡѡалом.

Ахѡыѡҕы ѣымѡѡакѡа итѡан минутѡ аѡара, ашьѡахьы Ванѡ дѡаҕылан иабѡъарѡа (ишѡаѡы иахэачаѡеи) рыр-хиара далагеит.

– Уабатѡи атѡхыбжьон? – Ванѡ диазѡааит Алгъари.

– Сара сѡмаѡара сакѡзам, уарҕы уеырхиа... Алгъари дѡатѡѡан иахэачаѡа аакнихит, иѣиѡар тапанѡа адулаѡ иаатихын Ванѡ днееѣаѡшит.

– Абыржэы Арзаѡан агэарабжьараѣы дысѣахѡит,

сара саниба амѡа даамѡахытѡын аанда иѡаадикылеит...
хацѡгъа имхѡарц залшом.

Ванои Алгъарии аѡырхиара ишаѡыз акѡымкѡа
ашѡ ааимѡааны иаѡнашылт хѡык аѡъандармѡѡа.
Ахѡыкгъы рахѡачаѡақѡа ааѡырѡаан аѡшѡмаѡѡа
иаарыкѡшеит. Вано итапанча тѡъеит, аѡъандармѡѡа
руазѡы зшыапы ѡырѡаз атлеиѡш даатѡкыѡын адашь-
ма днықѡхаит. Ванои Алгъарии рахѡачаѡақѡа ааѡырѡаан
егъырт аѡъандармѡѡа ирыжѡлеит. Акыраамѡа ахѡаѡъара
иаѡын. Уи аамѡтазы Арзаѡан ашѡ дааѡнашылан Вано
ишьѡахъала диеихсит. Ытгъы изымхѡеит Вано. Алгъари
илахъ иаахаз афрангъ ахѡа иѡсы армаѡит, дызлакшоз
иахѡачаѡагъы агѡѡа еиѡѡѡа иваршѡын. Аѡъандармѡѡа
аѡыѡагъы Раѡѡѡан хѡыѡы днараѡырѡан алашьѡа-
ра иналалт. Дук мыртѡыкѡа Алгъари иѡсы ѡалауа иа-
лагеит: даахѡыѡымыѡит, илаѡѡақѡа аахитит, ихгъы
дѡахан даазырѡит. Аха алашьѡара аѡаѡа иахатѡан
еиқѡышьшы.

Алгъари дѡагылан Вано ихѡамѡ ааирѡеит, нас аѡсы
ауапа даалеихѡан дѡаитѡалеит.

– Бзиала сѡаѡа, сыѡны, сгѡара! Бзиала ахақѡитра зхы
акѡызѡаз аѡхѡыс лнышѡынѡра, бзиала Раѡѡѡан хѡыѡы!

Егры абжы маѡара акѡын аѡынѡра еилазгоз, Алгъари
иѡсы дитѡаланы алашьѡара данналала.

Абри аныѡалаз ауха аан зѡы жѡшѡи ѡажѡи актѡи
ашықѡс инахыѡааит даѡа мызкы – ѡеруал мѡа.

I

Доу акыѡаѡы амра ангылауа егъырт Аѡснытѡи акыѡа-
қѡеи ақалақѡкѡеи рыѡны амра акырѡа иѡаскъауеит. Ам-
ра антѡашѡауагъы убасоуп – иѡѡыкъаѡоуп. Ари зыхѡъауа
убри ауп, Доу акыѡа ашьха дуқѡа акѡыршоуп, урт ѡыѡоуп
шѡаѡыѡаѡ бѡыла. Араѡа инхауа аколнхаѡѡа иахараѡ
арахѡ раазароуп изѡу, аѡа рыѡшуеит хар рымамкѡа,

аҕыкәрей аарыхраҕы азәы ирҕьаратәы иказам. Аха арахә раазара зегы ирыцкуп арака.

Доу ақытаҕы аамта зны иццакуеит, зынгы ихәазоит алу дуззак ацрахәоушәа. Агаҕаа рқытақәа рҕы азынра ауаа рышә-гәашә илагылоуп. Азынра анааилакгы шытахька ахынхәышья иакәшәазом, ихьачмачуеит. Аха иара убас шакәугы Доуаа рхы ргәы ақәбзиоуп, агәкаҳара рыздырзом. Аколнхара «Алашара» ахантәаҕы Елкан Шарба даахыхәмаршәа ихәалоит еицш, Доуаа ршьамхыхы ахәынтәа илагылазаргы рхы иахашшаазом, иуаа цаҕьақәоуп.

Амала арака изаазарызеи, Дуутәи анхацәа цыцхтәи ашықәс азы рхы иахашшааит. Егьырт зегы ракәым, амца дақәутцаргы изычхауаз, згәашцы зегы орденлеи медаллеи иҕычаны аибашьрахьынтә ихынхәыз Чамагәуа Төмразтәҕьагы, аколнхацәа рпарторганизация данахадьргыла инаркны ишшыцхьызқәа рацәахеит. Шарба Елкан иакәын уик зынза хәартәцшь имоузеит. Төмраз дааицылацыцхьаза дызлацәажәоз акызатцәык акәын. Ажәакала иаххәозар, Доуаа зхашшаауаз рқыта иатцканы илеиуаз арҕаш акәын. «Хқыта аразкы знапы иаку арҕаш акы иалахәазамкәа, хаҳада-цъшьада ихавкканы ицоит» рхәон Доуаа анеицәажәоз.

Аколнхацәа рхы иахашшааратәгы икан, избан акәзар, цәа змам рырахә афермақәа рзыкарцеит, аха арахә ртакыртакәа амра анынтәшәалак инаркны еиқәылашыца игылан лашарада, насгы ауаҕы дбеиахацицхьаза ицегьгы изхалар бзиа ибоит. Доуаагы иртаххеит рыҕнқәа рҕы агаз лампақәа рцынхәрас афымца лампақәа кнаҳазарц.

Уахык зны Дуутәи аклуб аҕы аколнхацәа реизара шымҕаҕысуаз акәымкәа аҕошьята мҕаҕаҕы Мажьагәа дааҕнашылеит. Уи иааигаз ақьаад Шарба Елкан данацхьа Төмраз Чамагәа дааиахәытхәытын дҕагылеит. Аиза-

ра иалахэз зегъы Елкан акы рылаихээрц шитахыз анеи-
лыркаа еикэшшыы иаатэеит.

– Абри иску абгъыц алашара хзаанагараны икоуп...

– Ишца цьоушът?!

– Хашшыпхьыз рыдыркылама?!

– Шэаазыршы, – ацэажэара дафын Елкан, – шэаазыр-
шы, акалакъ афынтэ ауаа хзаарышътуеит: анцънырцэа,
атехникцэа, амашыынақэа... харгъы урт хрытцамхароуп,
аусуцэа ртахуп...

Даёа мчыбжьык ашътыхь, аршаш ахықэафы ажрақэеи
ахыбрақэеи рыкатцара напы аларкит Доутэи анхацэеи
акалакъ афынтэ инеиз аусуцэеи.

Акомфар рбригада хэа хъзыс иатаны Темраз
Чамагэуа еификааз абригада аус ахыыруаз даарыд-
гылеит пцхэызба пшзак. Апцхэызба лхы-лфы шкэакэан,
лыблақэа аикэареи ахаареи еимаркуан иша-мшамуа
даныччауаз. Лзамшақэа хэычык-хэычык иаатаеылон,
лылахь харакын, итбаан. Лыхцэы цаны лызқэа иқэын.
Лоуреи лытбаареи назан.

Аус зуаз ауаа апцхэызба данырба рбахақэеи рцыр-
кантқэеи аарытадыргылан лара лахь ицшуа асамыркэл
хэара иалагеит, аха урт рсамыркэыл агэхъаа мкзакэа
апцхэызба игэалтеит шака метра ажра рыжхъаз, адгъыл
зеипшраз, нас Темраз Чамагэуа днаидгылан ус лхэеит:

– Сара стехникуп, анцъныр хада Аитымба сааишътит
шэыбригада анапхгара асталарц.

Даараза изаманами, – дахьгылаз даапашашеит
Темраз, – аказы сбазтаауан, ханцъныр излеихэауала ари
хастанциа апцхынразынза алашара хнато икалоит... Бара
бгэы ишцаанагои?

– Анцъныр ихэазар итабыргуп, – лхэеит апцхэызба, –
уара уацэшэома ихалшарым хэа?

– Мап, ибзеилымкааит исхээрц истахыз... – Уеизгъы?

– Акомфар рбригада иртахуп маи аказы алашара
хаурц.

– Уи даеакы иамусуп, аус бзиа азцаара атахума?

Апхэызбеи Темрази рфынархеит ажрақәа иртапшуа. Тагалантәи аңша хьшәашәа игъежыгъежьюа рызқәақәа инарыдсылауан, рхырфқәа еимнадауан.

– Цаара пхашьарам, ибыхьзузеи? – Темраз даатғылан апхэызба дналфәпшит.

– Дариа... Дариа хәа сашәхәала, – лхәеит апхэызба, нас Темраз дналырпшит аказғахьы. – Арахә рацәаны ишәымазаап.

– Урт ауасақәа рымацара роуп, хшьамаҕа ббандаз!

Урт шеицәажәоз дрымбазакәа даарыдгылеит ауасақәа зыхьчоз атахмада. Атахмада илахь ианыз ашәахста дуи икәынхәалаз ахәачаңа ацыпцәахеи апхэызба данаарыхәаңш уамашәа илбеит. «Ари данарцысыз шәарахк ашьана иннатцазар ҕалап» – абас лгәы иаанагеит Дариа.

Арцыси апхэызбеи аңсшәа аареихәан, атахмада еигәышә итаргыла аусуцәа даарылапшит.

– Узрыхәаңшуазеи Алгъари? – ихәан, атахмада днеифәпшит Темраз. – Хашьхакәа дырлашарц ргәы иҕоуп урт... Уара угәы ишңаанагои?!

Алгъари иаразнак атак ҕаимцәзеит, нас ашьшьыхәа Темраз иахь ифы ааирхәын ус ихәеит:

– Уи бзиами, аха арт хашьхакәа ираазаз ашәарахқәа уахынла ҕыңс ирышәҕозеи?

– Аферма рзыҕахңоит, – дааңышәырччеит Темраз.

Алгъари Егры аңшахәа дананыңуаз игәылацәа азәгы димбазеит. Зегы ргәы иаанакан аменшевикцәа ифны ианакәла иаргы дыршыит хәа. Аха Алгъари усқан иңсы еикәхеит. Уи ауа аңсы анышә даҕаны ңыхла мацара Кәыдры азааигәара днеит. Уаҕа ңытраамҕак иеихәшәтәуан, уаҕоуп Асовет мчра ахихьзас. Ашьҕахьы, имчқәа анилала, дышиашаз дцеит Доу ақыҕахь. Абар убри аахыс иңит ҕажәи ааба шықәса, Алгъари аколнха-

ра «Алашара» далалейт, аколнхацәа рырахә рыхьчара дафуп, дтахмадахеит, ихәхәи ижакеи асыпшқа еипшуп, ишлейт икәашкакараза. Аха иара убас дшыкоугы имч гәгәоуп.

Аңьныр игәы иахәейт акомфар рыбригада русушья. Апхынразы акәымкәа маи аказы русурақәа ирылгарц ргәы иштоу Темраз аңьныр ианиеихәа, аңьныр ус ихәейт: «ус акәзар шәыззыпшузеи ауастацәа рыбригада шәырмыпхьои, уртгы мазала ус бзиаак ахәшәадра иафуп».

– Саргы убри ауп сгәы итоу, – даалахфыххейт Темраз, – уи иазкны апартеизара мѡапызгарц сгәы итоуп.

Аңьныр акомфар рыбригада ныжыны ауастацәа рахы дышнеиуаз илымха интасит бжы хаак.

Абжы аафун ашьхақәа ршьапахьынтә. Зны иааигәазахон, зны ихарахон, тагалантәи ацша хьшәашәа аешаны ахаир иалан. Аңьныр Аитынба азныказы даатгылан абжы дазызырѡит, ихәхәыцқәа ааилагылазшәа ибейт, ицәеи-ижы ахьта нархыдыдит. Ашәахәабжы игаз аңьныр дазызырѡыр итахымызшәа ипхьарца нышьтеитцейт Алгыари.

Аитымба илымха иахаз «Ахра ашәа» абжы хьухьуа игәы иштәз ауастацәа днарыдгылейт. Ауастацәа зегы еипшны аус руамызт: асақәақәа ирықәтәаны ѡыца ататын ахара иафын, ататын ахара ианалгагы пытраамтак итәаны еицәажәон. Урт рбригадир, атехник Лео Гәыриели ицынхәра дынмыжьзакәа ақалақь ахь дахьцаз дыхнымхәзацызт. Аңьныр игәампхейт ауастацәа русушья.

– Атехник Лео Гәыриели ихатыңан инижьда? – дцааит аңьныр. Аусуцәа дара-дара ааифапшит, аха азәгы атак каимцазейт.

– Излазбо ала азәгы даанимыжьзейт хәа сыкоуп...

Зегы рнаѡыс итәаны ағәы ашьалашьынра иафыз абырг дѡагылан аңьныр дааифапшит:

– Анңыныр ухаткы, ҳабригадир иацы дцеит, иахьа ахәылқазы даараны дықоуп... Мышкала иҳахьрызеи еиҳабык дҳамамзаргы.

Астанция аргыларағы ауақтаңа рбригада аҳатыр рықәын, урт русушья атзы газетағы ибзианы иахцә-жәахьан. Атехник Лео Гәыриели аакьыскьоуп арақа ау-сура даналагаз, аха иара убасгы астанция аргылақца реиҳабырағы избахә бзианы ираҳауан. Зегьы рацкьысгы анңыныр Аитымба дзықәгыгуаз иара иакәын, аха ицынхәра ауағы дынмыжьзакәа ақалақь ахь ицара аусура ианықшит. Анңыныр идыруан аусура арқсычера зыхкьаз Лео шиакәз, аха уи атыхәала уаҳа ажәак мхәазакәа хәылқазынза аусуцаа дырхылақшуан.

II

Анңыныр хада Аитымба җажәи жәаа шықәса дырта-гьлан, аха уахьихәақшуаз рацәак зхыцуа уаоуп ухәаратәы дықазамызт. Ихахәқәа алахәа хзы еиқш еиқәатқан, ижәпан, илахь тбаан, иблақәа хаан, ихы-иңы есымшагы игәыргьон; рацәак иҳәомызт, аха иажәақәа царын, ахшыф рытан, ижәахыр тбаан, изара пан, ихақа даун.

Аитымба ишыцәеи иареи гәыкала ианеицәажәоз урт иреиҳәалон ихәчра разкыда ишымқаңысыз, иани иаби ргәадура иара ишимбаз.

Аңыныңтәылатәи аибашья ианалага анңыныр Таңыкьстан ареспубликағы аус иуан. Нас еибашья дцеит дук мыртыкәа. Аибардыргатә архәтағы аматц иуан командирс. Ростов инаркны Бухарестнза дназеит дшеибашьюаз: ынтәгы дырхәхьан, игәышқы азбжак җычан орденлеи медаллеи. Аибашья ианалгоуп иара игәақхарала Ақснықа дшааз. Хышықәса рыла җ-қытак рғы афымцатә станция хәыққәа иргылеит. Доутәи астан-ция аргыларағы аиҳабыра адта анирқа иаразнакала ау-сура далагеит.

Уахык зны иусурта уадағы дтәаны ашәкәы аңхара дшағыз ашә азәы дасит. Ашә анаимкыа Дариа даафнашылт. Аңхәызба лзамәәкәа апырпыл еипш икапшыын, лыблақәа алағырз рхыжжылан, уажәы-уажәы инеиматәаны атәыуара далагап ухәаратәы. Анңыныр дзыпхьоз ашәкәы ашышыхәа днагәтасын аңхәызба дналғапшит.

– Уажәшьта хара хаума зыплан назыгзауа, аңхыраара ацынхәрас хәитцархара шәәфуп. Лчабра лыблақәа иаар-хылшылеит Дариа.

– Ибхәарц ибтахузеи, Дариа?

– Ашыза анңыныр, сыбригада иамашәкузеи, ауақта-цәа рыфнуцка азәгы дшәымбазеи? Хәык зеиғатамыз аусуцәа сымышәхит... Исыпсыхәоузеи уажәшьта сара?

– Дариа асқам дныкәтәеит анңыныр илеихәауа атак дазызырфрц. Аха Аиңымба азныказы атак каимтәзеит. Ихы инапкәа рытдыргәа тәка дыңшуан, нас астал икәыз апачка папироск ааңихын инаиғәытәикит.

Дариа, – ихәеит анңыныр, аңхәызба дналғапшын, – хәстанциа дук мыртцкәа аусура иалахаргоит...

– Издыруеит саргы...

– Акы сбазтаауеит... Астанциа халгар арака аусуразы бзаанфасуоу?

– Анцәа искәырхит...

– Лео Гәыриелигы абастәкыа сеихәеит, – ацәажәара дағын анңыныр – ус анакәха астанциа аматц азызуша ауаа абантәаагари?

– Сеидроу иахынтәаажәгаша?! – дааңышәырччеит Дариа.

– Сара издыруеит иахынтәаажәгаша... Астанциа аматц азызуша ауаа Доу ақыта иахнатароуп. Урт заа-натц иазыкацатәуеп... Бара быбригадағы аус зуа зегы атыпәнтәи ағар роуп. Ф-оык ағар ибцәаагаз хымз рышьтахь ихынхәуеит акурс иалганы... Еилыбкаау уажәшьта?

– Урт рцынхэрас исышәтаз макъана акымзаракгыы
рыздырзом.

– Идбыртцароуп.

Дариа дышиашамыз анеилылкаа дааңхашьан анць-
ныр диҕампшзакәа дындәылцит.

Астанциа аргылащәа рус акырза иаашьақәырцала-
хьан. Абригадақәа еицлабуан. Темраз есымчыбжәа
иҗиһуаз атзы газет ағы зызбахә рхәоз аусуә ғыещәа
рхыңхьазара иазхауан. Иааҕәымтцзакәа аси ақәеи шау-
азгы аусуцәеи атехникцәеи русутә нарыгзауан. Ааңын-
ра ааигәахауа ианалага ақәоура иаҕәымтцзеит.

Март мза лағырзырқәақәо аңсабара иахатәан. Амш-
цәҕақәа идырғыхаз ақәара хәыцқәа игәрым-шәрымуа
еибархәытхәытуа ашыхақәа ирыҕҕа атышақәа рахь
ицон.

Хәылпазык азы аусуцәа русурақәа ианрылга рееи-
лахәа-рееилаца аклубахь рғынархеит. Аклубағы Дариа
еиҕылкааз адрамкружок ахәмарра рғазыҕартцон. Абар
ауаа рацәаны еизеит азал ағы. Араҕа иҕан аколнхара
аҕнытә астанциа аргыларахь инеиз Сампал Гудалба –
ажрақәа рыжрағы мышктәи знорма хынтә рыла еиҳаны
иназыгзоз; Кәаста Чамагәуа – анышә ажра арццакразы
абаха маана зызбаз; ауастацәа ғыещәа – Нарт Сымсыми
Смыр Кыылбеи.

Ажәлар рыбжыы мыргазакәа аңарда аартра иазыңшын.
Дариеи Темрази асцена иаалбаан азалағы инатәеит.
Анцьныр Аиҕымба дааин итың аңшаара дағын. Убри
аамтазы ақәабаа ихыкьаса даағнашылеит Алғари.

– Арыцхара ҕалеит, ишәымбазои? Арғаш ажрақәа
ирыжәлеит, – ихәан уаха азәгы дааизымзырғзакәа
дындәылҕеит, азал ағы итәаз аусуцәа зегы адрухәа
иоағылан алашыцара иналалт. Ауах цхыбжьонынза
арғашы аусуцәеи аиқәңара иағын, арғаш иаҕаиааит.

Адырғаеынгы амчыша агәхьаа мкзакәа астанциа
аргылащәа аус руан. Дариа лбригада арғаш ирнағаз

апхаста рнымпшзеит. Аколнхара «Алашара» акнытәи
Темраз инеигаз аколнхацәа мышкала ажрақәа зегы
дрыцқәеит, адамба ҕыцқәа картцеит.

Даҕа мчыбжык ашытахь аңыныри Лео Ғәйриели
амҕа иқәлеит ақалақь ахь ицаразы, астанциа иатахыз
адизель машыынақәа ааргарц.

III

Темраз Чамагәуа айбашьра амцапшь даналазгы
убыскак цыбаа имбазар калап уажәы Дариа лтыхәала
аңыа иибаз ааста. Ашыңагы бзиа еибабеит, азахәеи
атлеи реипш рыцсқәа еилатәеит, аха урт рыбзиеибаба-
ра амҕа иапгылан Дариа илоуз агәтыха. Уи данхәычыз
аахыс ақалақь ағы дынхон уакоуп иахылызхаз, атцара
ахылтцаз, ауаҕра ахылтцыз. Лани лаби рцаҕцәан,
ақалақь иаазаз уаан, урт иртахын рызгаб затәы дара
рааигәара дыказарц, қалақь уаҕык иғы лразкы налгарц.
Дариагы убри акәын дзызфлымхаз, ақытағы аанхара
лхажыгы иказамызт.

Аха икалозаап аамтақәак, ауаҕытәыҕса ибзиара
иара иаткыс ианеихахауа, игәапхара аткыс абзиаба-
ра аныгәгәахауа. Игәы шымҕазо арҕаш ацәкәырцақәа
реипш абзиабара ижәланы данагауа. Абасеипш иказ
абзиабара дтахәхәаны даман Дариагы. Уаанза Темраз
иихәоз ажәақәа затца илыдлымкыларыз, урт дырхыч-
чон, иңалшьон, абаагәара леаҕызалтәуан, лгәы аа-
лыртуамызт ацапха фалтцазшәа. Аха уажәы зынзак
леылыцсахит: Темраз ихызала лыцсыц лалгаҕалгауа
далагеит, уи ахатца лгәы дантамыз азы лжәуамызт, лыц-
хыз далан. Ақытантәи ацстазаара ихаакәакәараза лгәы
иқәлеит, избан акәзар лара бзиа илбоз ауаҕы ақыта
иаазаз уаҕын, ицстазаара зегы ақытантәи ацстазаара
иадхәалан.

Ғнак зны Темрази Дариеи шеицәажәоз Темраз ус
ихәеит: «бгәы бтахәыц, уашьтан бгәы ҕыгыуа балагар

гәыбған сыбымтан, ақытатәи ақалақьтәи аңстазаарақәа еиңшам».

Арт ажәакәа Дариа акырза дрызхәыцхьан, уажәгы деитарызхәыцит, нас лыблацәакәа ааикәылқсан ус иалхәеит:

– Сара сгәы иаанагоит Доу ақытафәы ақалақьтәи сыңстазаара еицәам аңстазаара збап хәа...

Дариа илхәаз ажәакәа рыла ыыңа бзиа еибабоз арпыси аңхәызбеи рыгәтыхақәа акакәхеит. Рымәакәа еилалеит азымәасқәа шеилалауа еиңш.

Аапынра иашыкьымтан, афа цысит. Агәәарақәеи анаарақәеи бғы иатәала иычахеит, ашьхақәа рфәы ахаскьын қашәқашәо аара иафын. Алгыари иуасақәа иманы ашьыжь дгәартуан, ахәылқазы дгәарлон. Анңыныр Аитымба иусуцәа ирццакуан астанциа аргылара иадымхаларацы. Анышәжцәеи ауастәцәеи аңхәагылара еимаркуан. Дариа лбригадафәы акәын аус ахьиуаз Темраз, аха ари абригада хәыцзак иатцахашәа анибалак Лео Гәыриели ибригада арәхәара далагон атзы газет адакьафәы, Дариа лбригада агхақәагы итәахзомызт.

Дариа уаанза зегьы лзеиңшын: Доу ақыта иалсны инеиуа арәаш акәзааит, ақыта мақатцас иакәыршоу ашьха хәыцқәа ракәзааит – зегьы уи дрыхәаңшуан баша, лус рылазамшәа, аха уажәы мап... Ашьха ңшзақәеи арәаши ракәым, лара дышнеиуа цла махәтак цьара икажьны илбаргы, уи днахәаңшуан илзааигәазоу акы акәушәа бзиа ибаны, избан акәзар атцла махәтагы Доу ақытафәы акәын иахькажьыз... Издыруада ари амахәта цызқаз Темраз иеихәкәзар хәа лгәы иаанагон.

Аңхәызба лыбзиабара лара илзааиз аапынра еиңш иңшзакәакәараза дагәылатцәа дшықаз ауп астанциа аргыларагы ишалагаз. Темрази анңыныри астанциа адизельқәа русушьа гәартәит, ақалақь ахьынтә инеиз анңынырцәеи араиком амазаныкәағи гәахәарыла

иахцәажәеит астанциа ҕыц. Зегь ззыпшыз астанциа ау-
сура аларгара акәын.

* * *

Маи аказы Доу ақыта даҕа аамтанык еипшымкәа аха-
ҕы апсахит. Афлагкәа иҕапшыуаркалеиуа ахыбракәа ир-
хагылан. Аклуб плакатла иҕычан. Аҕаҕцәеи артҕаҕцәеи
рышкол аҕы еизаны ашәа рхәон икәашон. Убри аҕеноуп
Дариаҕы адырра анлоу астанциа ҕыц еихабыс лара
дшыҕартҕаз. Аусуцәеи атехникцәеи хәсала хаҕәала еи-
зеит аклуб аҕы. Амантиорра атҕаразы акурс иалганы
инеиз Сампәли, Ражьдени, Михеи ателкәа еидхәалауа
аклуб аҕнутҕка аусура иаҕын. Ашьтахы Сампәл аклуб
аҕы дааныжыны Ражьдени Михеи арҕаш иахагылаз
ахра хәычы инаҕәлеит. Ахра раҕәак иҳаракырамызт,
аха уи ахыцәкәа уқәгыланы уҕшыр ақыта зегы убон
унапсыргәытҕеипш. Ахра азкәа шәаҕыҕаҕла ибеиа-
мызт, ҕба-хҕа тла ракәын изырҕшзоз.

Ражьдени Михеи ахра азкәаҕы ател амҕангара
ишаҕыз анҕыныр Аитымбеи Тәмрази арадио рыманы
иҕхәлеит.

Амш ахәларахь инеихьан, аколнхаҕцәеи аусуцәеи аклуб
аҕы иеизахьан. Аҕахмада Алҕари илахь ианыз ашәахс-
та цырцыруа, ипхьарца идхәаланы азал дааҕналан, ас-
цена азааигәара днатәеит, азал еиқәылашыцан. Ауаа
тәаны аицәажәара иаҕын: цьоукы еиҕахәытхәытуан,
цьоукы рыбжыны нытҕакны ашәа рхәон, даҕа цьоукых зны
иҕагылон, нас инатәон.

Убри аамтәзоуп асцена хызҕаз аҕардакәа анааимкьа,
афымца лашараҕы кәеикәеиуа азали асценеи ана-
арлаша. Сааҕыбжак аҕара ацәажәара даҕын анҕыныр
Аитымба; уи ишьтахь ицәажәеит Тәмрази, Лео Ғәыриели,
Елҕан Шарбеи. Аизара ашьтахь Тәмраз иҕныка
инеипхьеит Аитымбеи, Ғәыриели, Елҕани. Дариа урт дры-
цымцеит, усқәак сымоуп лхәан, лыҕныка дцеит. Тәмраз
идыруан исасцәа уахатәи атҕх астал иахатәаны ишыр-

хыргоз, убри азоуп асасцәа ргәы мҕыҕрацы Алгъари-гъы унеи хәа зиеихәаз. «Алгъари длакәхәәшуп, аҕапыц бзиа иҕоуп, аңхьарца аирхәоит ибзианы. Сысасцәа ргәы ирҕыҕрым,» – абас игәы иаанагеит Төмраз.

Атцх акырза инаскыхан асасцәеи аңшәмацәеи акрыфон, акрыжәуан, аныхәәҕәкәа аки-аки еишыталаны имҕасуан.

– Ажәа имоуп Алгъари,– ихәан аҕахмада днечиҕаңшит Төмраз.

– Мап, ажәа змоу иара иакәзам иңхьарцоуп, – асамыр-кәл налечейт Лео Гәыриели. Аиҕымба ҕымтзакәа Алгъари днечиҕаңшит. Алгъари иижәыз аҕы иҕаф аныкһанатца, абжһааңнеиңш имыхәазакәа иара ихала аңхьарца архәара далагеит. Ашәа хыккәа маҕымкәа иаирхәеит. «Аиргь ашәа» даналга «Смыр Гәдиса» иашәала асасцәа ргәы ирҕыхеит, нас «Арҕыси аңхәызбеи» рсамыркәыл ашәа анаирхәа ашытахь иңсы ишыарц иҕахызшәа ңытрак аҕара дтәаны дхәыцуан, нас иңхьарца арахәыцкәа аа-ирхиан архәара далагеит. Аңхьарца абжһы хааза игон, «Ахра ашәа» зны игәынкһуан, иҕызуан, зны иңдәауан, ҕада аҕышытһахуан игәытшһааҕаханы.

Асасцәеи аңшәмацәеи иаразнакала игәартейт аңһыныр Аиҕымба илахь шейкәтцаз. Аҕахмада архәара данаҕытцғы Аиҕымба длыхҕыхымхазейт, илахь еиқәын.

Төмраз иңәымыҕхейт аңһыныр иҕазшһа. «Уажәраанза ихәмаруаз, иччоз ауаҕ уажәы иңдалазеи, дзыргәаада,» хәа ахәыцра даҕын уи.

– Издыруада аңәа уакызар, уиарта картцап,– Төмраз аңһыныр днечиҕаңшит.

– Мап, аңәа самкзейт, – ихәеит Аиҕымба,– абыржәы исахаз ашәа схәыцра аасгәаланаршәеит. Алгъари иңхьарца ныкәйтцан иңәажәоз днечиҕаңшит. Аңһыныр Аиҕымба аңәажәара даҕын:

– Сара сыжәла Аиҕымба акәзам... Санхәыңыз сани саби сңәызит, сейтһымхейт, ускан аменшевикцәа

сзырцэымцазаргы, иахъа сыбаѳ цытѳаахъазаарын.
Ари ашѳа сан бзиа илбон, аѳсхыхра данаѳыз... Ускан
Егры азымѳас ахыкѳаѳы акѳын хъахынхоз, аха...

Анѳъныр иажѳакѳа араѳа иааѳахтѳеит. Алгъари
ѳѳатѳкъаны анѳъныр иахъ иѳынеихеит:

– Спа... Сраѳстан! Сымыш! – уаѳа ажѳак изымхѳазакаѳ
анѳъныр днеигѳыдхалеит Алгъари.

Асасѳѳеи аѳшѳемаѳѳеи ирзымбатѳбараха анѳъныри
Алгъарии ирыхѳаѳшуан. Ахра иаѳадыргылаз арадио
ашѳахѳабжъ харантѳыла иааѳуан. Пѳытрак ашѳтахъ Ал-
гъари зегъы ааирзырѳын аѳѳажѳара дналагеит абас:

– Ари шыѳкалаз абасоуп...

ЧЫЦЫКѳА

Санхѳыыз санду ажѳабжъкѳа салхѳалон. Урт ажѳабжъ-
кѳа зегъы раткыс, сара сгѳы иахѳеит Нарѳ Сасрыѳѳа
иѳаитѳаз ахатѳараѳѳа. Сгѳы хѳыѳы хытхытуан, «абас
хатѳарак ѳатѳаны сыѳказар хгѳыларатѳи сѳызѳѳа хѳыѳкѳа
иагъа исыѳѳшѳаларын» хѳа сгѳы иаанагалон.

Пѳхынран. Ашоура митѳыла иѳан. Акѳуакѳа рыхѳаѳѳа
шшашшѳаза азмахѳѳа ирѳытѳны амра пѳхара иатѳатѳан.
Сара наѳънатѳ аахысгъы сшѳапы хырѳѳаѳѳа еимаа-
да-еимсыда аныѳѳара бзиа избон, аха уажѳы, еимаада
шѳѳѳак ѳастѳаргы сан илуамызт.

– Нан, уеимаакѳа ушѳатѳа, ушѳапы уаѳшуа уныѳѳала,
аматѳѳа раѳѳоуп, ѳъара рыѳѳхарак саѳѳуыршѳѳан, – хѳа
есымшѳааирагъы сан дсабжѳон.

Сандуи сани сара исхырѳкъаны ажѳа анеимарѳуаз-
гъы раѳѳан, аха саб санду дахылыдгылоз аѳынѳѳа сан
илхѳоз раѳѳак сазызырѳуамызт. Санду лажѳакѳа иаѳа
сгѳаѳынѳа иааиуан.

– Машәырк ухьуашәа анубалак ушзахәо ухәхәаны афны́ка уола , – хәа салхәон сан.

– Нан, Чычыкәа, амашәыр ануцәыхароу уеа-цәыхь-чала, ианузааигәахалак уаҕагыланы уақәцала, – хәа дсабжбалон санду.

Абартқәа ракәын еимактәыс ирымаз афыцәагы.

Саб знызынла рылаҕитзаломызт. Урт ажәа анеимар-куа, иара дтәаны дырхыччауа далагон, даҕазынгы абас нареихәалон:

– Иазхоуп уажәшьта, ахәычы дкәапза дтәоуп, илашә-хузеи, шәидызцалазеи?..

Җенак зны ашкол аҕы атцара ханалга, ашьыбжышьтахь харцафы атцафцәа даахалагылан абас хаихәеит:

– Иахьа инаркны хымз ацсшьара шәоуеит, шәеи-баркны шәны́кәала, абнақәа рахь шәцала, ацсаатә ра-шәахәабжь шәазызырф, ахәаца-мачақәа кны урт закәу, рыцсы златәу еилышәкаа, нас ижәбаз ишәахаз ақьаад ианцаны иаажәгар ҳахәацшны еилхаргап.

Ахәыцқәа зеггы раткыс, сара сгәы тгәырҕаауашәа збон. Избан акәзар цшь-класск срылган хәба рахь сахыцит, насггы саб исеихәахьан: «уахьтәоу акласс иб-зианы уалгар А́кәа́ка узгоит» хәа.

Аиаша схәар ами, жәаха шықәса сыртагылан, аха А́кәа ақалақь сымбазацызт, уи гәаласггы исыман. Иаҳарак сгәы цызжәоз абри акәын, хгәыларатәи хәычык (сара саткысггы деитцбын) А́кәа дцаны ҕынтә-хынтәггы иба-хьан,амаамынқәа гәеитәхьан.Амшын,ағба,амашыынақәа ухәа убас иимбацыз акгы ы́каза́мызт.

АКТӘИ АХӘҢА

I

Хгәылацәа руардынқәа цахәаны А́кәа́ка идәықә-леит – аҕықәреи җитәы ргон хәа сы́коуп. А́кәа́ка ицон, сабггы дрылан. Заанатц сееибыстеит сарггы, сҕеыскәа-беит, сьмаҕәа ҕыцқәа сшәыстдеит. Сахәызба атра иаатыс-

хын амакыа иныкэсшь-фыкэсшьын еитантэстэит. Амѡа хыхыкэу саб итаххар калоит схэан сан лыспычкакэа руакы сцъыба интасыршэит. Иааилашэшэуаны еипш, хуардынкэа аатцахэаны, афэа рхырго амѡа хныкэлит.

Саб, ауардын ахэда дыкэтэаны, акамбашыкэа чын катала даарысуа инеицон. Сара сыхэхэаза ауардын саниалан, ажэѡан гэыкеикеи сыбла траа сатцапшуа. Амза тэын ишеишеиуа, ажэѡан иалан изсауа...

– Баба, – схэан саб снейфэпшит; саб ибжыы нытцакшэа ашэа иихэоз дакэытны, даасзызырѡит.

– Абри амза уанахэапшуа ихэычзоушэа убоит, иара закаратэкэоу удыруазар цышыбатэуп... Адгбыл атцкысгыи еихауп...

– Ус уазхэада, цым! – ихэеит саб, иблакэа аатцаирхэын. – Иузымдыруа Анцэа уатеймтцааит... Амза хэычза атцкыс шэкы идууп хадгбыл.

Саб илахь-ицъымшь ааизатэын ажэѡан днатцапшит.

Пытрак ашьтахь, апстхэа шкэакэакэа ажэѡан иаахалаз амза рэыѡахадырпан иаахырѡеит, аха дук мырцыкэа амза еитаацэытцлашеит. Саб исеихэаз иахысхэаара сзымдыруа амза сшатцапшуаз инапала сыжэѡа ааирцысын иара иахь снахьейрцшит:

– Иубома, дад, ани амза шака иласны ажэѡан иалкэа ицауа, хадгбыл дузза иакарандаз изныкэозар убарын...

– Уи ирласны иныкэошэа узырбо сара иуасхэап, баба, – схэан саб иажэа снапыххылеит. – Уи, апстхэакэа ыѡны амза иатцпраа иахьцо ауп, амза убыскак иласны иныкэошэа узырбо. Иугэалашэома цыпх зны хэыхэа хыцэгыа уанымтанарсыз... «Ахыкэалаа еипш инеиуан, аѡнкэеи ашэапыцапи сывкэа ипырны ицозшэа збон» хэа зхэоз ураа уакэымзи? Убасоуп амзагыи.

Арт ажэакэа саб иааицэымыгхейт, аха уаха дсыламцаажэазакэа нак ифы наирхэит. Саргыи, уаха илафымтзакэа, сыхэхэаза ауардын саниалан.

Уи ашьтахь акыр набжьысит. Амзаггы ажәџан агәы инхылан ишеишеиуа ауаатәыџса ирылацшуан. Сара исызгәамтазакәа акыр хнаскьеит. Сахынацшлаггы избоз бнаран. Ааигәа-сигәа уаџы дынхомызт. Егьырт ауардынкәа аџәа рхырга еицырхашьшы хашьтахька иааиуан. Сгәы ґыгыуашәа анызба, саб азин ааимысхын, зеггы рышьтахьза иааиуаз ауардынахь сцеит, аха ауардын иакәтәаз дыцәахьан, акамбашькәа дара рхала ауардын рыманы инеиуан.

«Сшьапкәа неитцысхып» схәан ашьшыхәа сышнеиуаз, «аґыв-в-в» арган аблакәа шашаза акы аахавкьеит. Азныказы иаасцәымыгхеит: абга, ақәыцма, амшә ухәа абна шәарахкәа исымбацыз акгы ыказамызт. Аха ари иаџыаз, аиаша схәар ами, убаскан ада исымбазацызт. Уи сгыланы сшазыцшуаз акәымкәа иаанґасын џыцәакаггы ауаа нақәтит. Убаскан ауп изакәыз аныздыр... Ауаа рырныкәага амашьына хәа саб зызбахә сеихәалоз акәын.

Амашьына ауаа штәтәаз анызба «исыхьрызеи анацәалбеит» схәан, ицеггы ааигәа сазнеины сахәацшуа салагеит. Амашьына иаатыцыз руазәы цака датцаланы акы акацара даґын, егьырт уака ихагылан. Сара сырбазомызт. Избан акәзар дара ахьгылаз амашьына иарлашон, сара сахьгылаз алашьцараґы акәын.

– Арт рмашьынаггы хуардын еицш асапын атцрымшьыкәа изымныкәазозаап, – хәа сгәы иаанагеит сахьгылаз.

Аамта акыр инаскьеит. Уажәы уашьтан шысхәоз сџызцәа сыцәцазаап. Аха амашьына сахьахәацшуаз, уи иакәтәакәаз ауаа рцәажәабжь ахьсахауаз сгәы хатцахон.

Дук мырцыкәа, сгәы рґәґәаны сгыла сызхәацшуаз амашьына нықәхәаша ицеит. Сымала затґык атцхыбжьон амџаду агәта саанхалт. Абар ацъашьахә. Сабацион уажәшьта?! Иаасыкәыршаны аґдара еилачза игылоуп. Цла хәчыкгы хачаґьаза сахьынацшуа избойт. џынтәхынтә ракараггы ґыстит, аха уаџгы ибжьы смахаит.

Сышзахәоз сыфны ауардынқәа срышьталт. Сыбға ашышкамсқәа ықәхәмараауа иқәызшәа еилыбзаауан.

Аәадахьшәа игылаз атла хачақьа хәычы сназааигәа-хон еипш «адың» хәа снафс ағдара акы аалқан амәа инаныңалт. Абар ақәыңьма! Снеилаууаа сцеит. Аха санду лажәақәа: «амашәыр ануцәыхароу уеацәыхьча, ианузааигәоу уақәңа» хәа исалхәахьаз сгәалашәон. Абар амашәыргьы. «Уағагыланы уақәңароуп» рхәеит, – узақәңода? Сахәызба акәын, уи шсымаз схаштит. Ақәыңьма гыланы исыхәаңшуеит, сара иара сахәаңшуеит, амалакаҳа иатцахаз ашшағьыч еипш сгәы хытхытуа.

Ус, нақ-аақ хшеиғаңшуаз акәымкәа даеакы ағдара иаалцеит, нас даеакы, даеакы... Ашьтахьы излагәастаз ала зынза ф-қәыңьмак ықан.

Снафыс игылаз атла хәычы ада уаҳа сзықәгәыгуаз хәа акгы ықазамызт. Сыфны атлахь сғынасхеит. Ақәыңьмақәагы ыфны инасышьталт. Сууаза сыңан атла амахә санынахьынҳала аамтаз «атрым-трым» хәа ақәыңьмақәагы аасымтаххит. Изулакгы сыңсы рцәызгеит. Атла ацәқәағы сықәтәаны, краамта ахәыц-ра сағын. Ақәыңьмақәа хырбзағырбзауа, икрымғрым-уа исымтагылан.

Атқ акыр инаскьахьан. Ацәа сакуа салагеит. Атла ацәқәағы сыцәар ақәыңьмақәа сышрымтахәхоз здыру-ан азы, ацәа схасырштрацы, амахәтақәа неимда-ааимдо, абнацгәы еипш атла сықәтәан.

Атқ лашан, агәыр каршәзар иубаратәы. Цақа исымтағыруа исымтагылан ақәыңьмақәа, сахьрыхә-аңшуаз сгәы хытхытуан: рцәақәа қьаңс-қьаңсза, ахәы рықәзамкәа, ақығысығы хәа инеицклас-ааицкласуа еи-лагьежьюа еилан. Сара уажәы-уажәы амәаду ахь сыңшуан азәыр дызбозар хәа, аха амәаду кказа ықан, атынчра жәпаҳаҳараза ськәша-мыкәша аңсабара иаҳаңан.

Ақәыцмақәа исымтағыруаз ргәы тқьаны исымтыс-
царц иакәскит: зны амахәқәа хытәтцәаны ирықәсыңсеит,
атрышә сасит, зны схылцә рықәсырххеит, аха урт цъеи
ишәарын. Санду ллакәқәа рфы исалхәахьан, ашәарх
амца иацәшәоит хәа. Ари цәбыргызар збап схәан,
аспычка ааихьысшыын икәеи-кәеиуа афанынасырха
«адых-сых» дырган ақәыцмақәа шытахька инеицәеит.
Сгәы аатгәыргәаит. Дәеа спычкакгы афыласырхеит,
нас дәеакгы, убас жәабака спычка былны ирықә-
сыңсеит. Амца рбонатцы ақәыцмақәа шәаны атла
изамцалазомыт.

– Икәсцарызеи?.. Амца рацәаны излеикәысцарызеи,
– хәа сышхәыцуаз, еикәарены сфыба итаз ақәадқәа
аасгәалашәеит. Ашәарахқәа икарцәо збап схәан ақәад
рацәа амца рыцратцаны рфаныласырха, ақәыцмақәа
неимбгыжәаа ағдара инылалт. Уи ашытахь акраамта
сыңшит, «еицәаихуазар збап» хәа, аха рхабар сымбазеит.
Сгәыргьатцәа сфыласхан атла ашыапафынза слеиит. Уака
саатгыланы акраамта сзырфит, снапшы-аапшуа сгылан.
Ақәыцмақәа рхабар анысымба, сааигәара иказ арасра
снадыххылан амца ацрастеит. Амцабз гылт. «Артүажәшьта
ишәаны изааирым» хәа сгәы ртынчны сшынапшы-
аапшуаз, егырахь амәа нымәахыт ағдара афынтә «адых-
сых» хәа еицәалеибахәан, сара сахь рфәархеит. Атла
амахәта сеицәнахьынцашалт.

Цаса аткыс уажәы иаха сгәы гәгәахауа иалагеит,
дареи сареи хәишыцылт, насгы снафс амца агәгәахәа
ағдара иацран. Амца азәы ибар дышцамааири схәан
атла ацәқәахь схамлазакәа илакәзаны сыкәтәан.

Сахәызба аатысхын ақәыцмақәа иргәыдысцашаз
алаба аңкара сшафыз акәымкәа, снапы самхаңкеит.
Игәгәангы ицысказаап, ашыа гыланы ацара иалагеит;
ақәыцмақәа еибаркрымфәрымуа исытцәпшуан, ршыапқәа
атла икыдыргыланы ашыацәыкәбарқәа дырбзауан,

гылаз, аблақәа тшашаза дача машына хәычык архәа-рахьтә иаацәыртцын сара сахь аҫаанахеит. Уажәшьтә сзыцәшәахуаз. Амашына иақәтәоу ауаа сырбар ишҫаанырымкылари хәа сгәы рҫынчны амҫа нымҫахытц сыш-гылаз, иарггы аасыдгылт.

– Ари еиҫш иҫоу амашына бзиа иақәтәоу дызуств ианацәалбеит хәа гәаныла схәыцуа сшазыҫшуаз, амашына ашә ааиртын, иҫштәы ихыкәкәа сара сахь иҫааихеит саб.

Ақәыцмақәа млагамлашыа иансымтцагылазггы убасқак сымшәеит, уажәы сышшәаз еиҫш. Саб даасыдгылан, смахәар ааилаиргәҫеит.

– Уабақаз сымхәеи?! – ихәан илағырзқәа ааажылт. Амашына иақәтәаз дырцәыҫхашьаны ақәу, сара срыцхашьаны ақәу здырхуада, уаха сылафымтзакәа амашына снақәиртәеит.

Ирхәоз здырхуада, снаҫс амашына иҫтәәақәаз аҫыцәаггы еибарччо ажәабжык ахәара иафын, зны дара-дара еицәажәон, зны саб иацәажәон.

Дук мырцыкәа амашына аахынхәын Ақәака афьнанахеит. Саб уаха даасмацәажәазакәа, хуардынқәа рҫынза хназеит саатбжак аҫнудқала.

II

Ақәыцмақәа атла санықәырцалаз аахыс сан дсыцәшәаны цьарамзар цьарггы слышьтуамызт. Уи сара сгәы иалан цәгьаза.

ҫенак шыжыымтанза сҫагылан аматцуртахь сышнеиуаз, аматцурта аҫынтә цәажәабжык саҳаит.

«Ари, шаанза даазгазеишь, анацәалбеит» схәан снахынхәын сҫеи снапи зәзәаны, сымаҫәа фыцқәаггы аасшәыстцан аматцурта сныҫналеит. Аҳаҫахәа ажәабжыхәауа дтәан хартцаҫы.

– Макьана узыргылазеи цьым?! – лхәан сан даасабашьит. Саб иахь снаҫшызар, уиггы иблақәа цархәны

дсыхэапшуан. Ҳартафы инапы ааимысхын, снейны санду снalyдтэалт. Пытраамтак уафгы җитзомызт.

Санду лнапы сыхада иаахылшыын, ацэажэара далагеит.

– «Нан Ҷычыкэа, уажэраанза Нарт Сасрыкэа уицашыыцуан, уажэшъта Сасрыкэа иңсы таны дыкказар, уара дуташыыцратэы ахатара җаутахит». Санду илхэаз азнаказы иаасцэымыҗхеит. Ақәцмақәеи сареи хтоурых җартафы ишиархэаз иаразнак издырт. Ишэцэызсар изхэартузеи, уи атыхэала җартафы дсабашыырхэагы сацэшэеит.

– Афырхатца Ҷычыкэа, уи цэгьоума... Ишэаргэындоу хэчызар иара убракатцэкыа ақәыцмақәа дырфон,– ихэеит артафы. Сгэы аатгэыргэааит. Нас сара сахь даахьахэын, сацэажэара далагеит:

– Ҷычыкэа, ишудыруа еипш, даеа җымз апсшыара җамоуп җапхьака. Уажэы атцафцэа алагер ахь идэықәыртцит. Ҷара җашкол ақынтэгы хэҗык атцафцэа бзиақәа уахь идэықәахцит, уаргы убракa урылоуп...

– Саргы сцит! – схэан сҗатцкэеит.

– Зны уара уеаанкыл!

– Уеихабы дцэажэцит, уизызырҗы!– рхэан сани саби сабашыуа иалагеит. Иҗастаз шхэартамыз здырын, сҗапшыыхэхэатцэараза сааицрашэеит.

– Алагер ахыыкоу харазам, Гагра араион афы ауп, җбала шэаацит, – хэа ацэажэара дафын артафы.

Сангэыргэацэа, сыңсы алагафагара сцэыуадафхеит. Саргы ажэақәак схэар сҗаххеит, аха сани саби исархэахьаз здыруан азы фымтзакэа стэан.

– Игэнаха шэықәшэааит, дзыхшэыркыазеи, – лхэан санду сани саби днарфэпшит. – Ахэычы ифызцэа ахьцо дцар бзиа ибцит, днапшыаапшып, акы ибап, акы иаҗап.

– Мап зхэода, иҗахызар дцааит, – ихэеит саб. Сан фымтзакэа дтэан. Иара убас шақәызгы, сан зегь ратцкыс дрыцхасшыон, зегьы дреиғьасшыон. Иара уажэгы фы-

лымтуашәа анызба, снейны лыхәда снапы аахысшьит дсыргәыбзыграцы.

– Азсашәа удыруоу, Чычыкәа? – ихәан дсазцааит арцафы.

– Аңсыз дафызами нанхеит.

– Уи азыхәа сицәшәом.

– Ари, иназахаша иакәхааит, абырг иакара идыруеит, дкәышуп... Абас сдырехәауа иалагеит сҥаацәа.

– Уи ами азамана. Уака амшын рзааигәоуп, есымша реыркәабалап, нас ргәы бзиа, рхы бзиа, рыфныкақәа рахь ихынхәуеит.

* * *

Шәфык апионерцәа хгәы хытхытуа асқала ҳақәрылан. Ағба знык абжыы гахьан, даҕазнык абжыы аргар хшақәтәоз аадыруан.

Агәырқьхәа хшышәфыкызгьы акыба ҳазыфит. Азәи-азәи ҳаицәхасуа, ҳаиқәпауа, ишакәхалакгы ағба ханталт. Уи ашьтахь арцафы акыр дхабашьит, «аринахыс злеишәа зрыцәгьо дыхнырхәны афныка ддәықәахтоит» ихәан, икахҥаз ҳаацәиршәеит.

Ашоура цәгьан. Схарҥ мағра кьаф хәыци сеиқәа кьафеи рыда уаха сшәымҥазакәа, ағба абартәфеи сықәгыланы, ақалақь салапшуан.

Ишкәакәа-шкәакәаза амарда иаҕагылаз афнқәа сырзыпшуан. Нас сан сгәы дааталан, дыгәхьаазгауа салагеит, уи сышлызхәыцуаз, ақәңмақәа аасгәалашәеит... Ишакәхалакгы, схәыцырҥақәа насыртбаан, сылахь еиқәышьшы сшыпшуаз, ыңыа ҳыызцәа хәыцқәа реицәажәабжь саҳаит.

– Арака сара стәартәоуп, нақ ускәатц...

– Угыл акәымзар, арцафы иасхәоит...

– Иахьутаху уца... Снапы уамыхан, скаужьуеит, – хәа аицәҳара иафын ашыңагы.

Ейкәйскуеит хәа сыфны снарыдххылоны аамтазы, ихаракны икәтәаз ахәычы зкәала амшын далахаит. Арахь иаанхаз ахәычгы артәаахәа дыхәхәан, егырт ахәычкәа иенарылаирзит. Амшын иалахаз ахәычы азы ихытәан, днапкыа-шьапкыо, дпакыпакыуа дхын.

Ашырхәа схарп аасшәхысқан, сууаза амшын сна-лапалт. Уажәыраанза амшын иахәачены апсра иафыз ахәычы, сара саниба, даасылахәны сикит. Саргы иараз-нак двышьтысқанит, аха снапы дазнымкылазт амшын деитасцәалахаит. Ахәычы даахьахәын сыхәда инапкәа аакәиршеит, азыказы хыцъагы ханцаакәкәалт, нас иаразнак хыхь деитафхазгалан, ипсы исыршьоит хәа са-лагеит, аха двышьтысхыцпхьаза даасымтасны сихәаруа далагон.

Ашьтахь изласархәаз ала, азы иашьуа имаршәа кны, уеицәыхьчаны далумгозар, уаргы азы уаиршьыр калозаап, избан акәзар азы иашьуа атәыц дамтасуеит, ипсы даналпшлак, «сыпсы сызнырхандаз» хәа зегы дрымтасуа далагоит. Урткәа сара исыздырзомызт. Сираапсошәа анызба сшьапкәа рыла сызсауа снапкәа рыла иара дыкны, сфынасхеит.

Убри аамтазоуп артасгы аматросцәагы хангәартә (хыццәа хәычкәа еибархәхәо-еибартәыуа иаламгар, иара убаскангы хрызгәамтар каларын). Ахәычы дшы-скыз агба афынза снейрц сацъанк шсыгыз, хартасы, дыпан дкаууа ифааихеит.

Уи инаишьтарххны атрым-срым хәа, иласыхәтцәаза амшын иналапалт шыца аматросцәа.

Убри ашьтахь акраамта апионерцәа дхалатәаны, ажәабжь хәхәара дафын агбакны акыршыкәсқәа аус зухьаз акапдан. (Уи уажәы аакыскыа Москва ақалакы афы дызбон, Финлиандиатәи аибашьрафы афырхатцарақәа икайтцаз рзы аорден иртәз гызгьазуа игәы икыдуп).

Гаграка ханцоз ари акапдан ажәабжькәа рацәаны

ихаихәеит, аха зегь ратцкыс сара сгәы иахәеит ажәабжык.
Абар иаргыы:

«Пасатәи аибашьраан ағба ҳақәтәаны Одесса ақалақь аҕынтә Шәачақа ххы рханы ҳәааххейт. Хзықәтәаз ағба рацәак идузамызт, – ихәан ацәажәара далагеит акапдан. – Аңша асуан. Хзықәтәаз ағба ҕәараҕәанеауа алҕа ахылбб инеиуан. Крым аҕы иҕоу ақалақь цшза Севастополь хәа изышьтоу аҕны сназаанза цшьба-хәба верс шхагыз ханыцшы еиқәатцәаза, кәацк иаҕараны амшын ак хыланы ишаауаз аабейт. Изакеыз хзымдырит. Ланарцшыгала сыцшын исызгәамтеит. Избан акәзар уи зны амшын цәқәырца иатцәахуан, зны иаацәырҕьон, даҕазных акраамта ихамбазо амшын иналашәкәа ицон.

«Ари закәхарызеишь анацәалбеит» хәа хшыцшуаз «ашхәа, ашхәа» ихәан ҕынтә еиқәырццакны аахалаҕитит аматросцәа руазәы. Ама́трос иихәаз цабыргызаарын. Дук мырцкәа саргыы игәастейт шышхәаз.

Амшын аныцәҕаха ацәқәырцақәа ирзымиааикәа амшын аҕәахы иаланагалаз азәы иакәзар ҕалап схәан, хзықәтәаз ағба ашхәахь ахы насырхейт.

Ашхәа неимда-ааимдо, ампыл еицш иалахәмаруа, инеигәыдта-ааигәыдто ацәқәырцақәа ирыман. Хашнеиуаз акәымкәа, цатлыкак зсауа амшын ихыланы ишаауаз халацш нақәшәеит. Ацатлыка амшын иаалганы, ханнахәацш аҕныцқа қбаадк еилартәины иштәз аабейт. Ақбаад абас анын:

«... Севастополь хнапаҕы иҕоуп, Урыстәылантәи Ар ҕацшь рааира хазыцшуп. Врангель аҕада дыкҕахцалт. Ирласны ацхыраара хашәт» хәа. «Ари ашхәаҕы зыргәаҕуа убри акәзар ҕалап» хәа сгәы иаанагеит. Аҕбаҕы иҕаз зегьы рыҕедырхиейт. Абзарбзанқәа хырқәақәо абартца иқәгылан. Цхәысҕы хатцаҕы рабцъарқәа дырмазейт. Ус хашнеиуаз акәымкәа, ашхәа хнадгылт. Жәохә шықәса зхыцуаз цкәына хәы-

чык иѡнапык рыла ажѡақәа ашхәа иаатцшыуа,
ацәқәырпақәа бҕарцахы драқәпауа, аңхы баа иѡа-
шы, дтатәан.

Агбағы дыҗаагалан җиазцаауа җалагеит, анс-арс хҗәеит, аха ацәажәара илымшеит, даапсазаны дыҗан. Җиазцаацпҗаза «уахь шәымцан, уахь шәымцан» җәа дыхәҗәауа далагон. Азнык азы иҗсы маҗхан даахамтаҗаит, ихы-иҗы еиқәатцәаза ишәит. Ашьтахь, аҗақым ибзоурала уҗәа ишакәхалакгы ахәыҗы иҗсы талт. Акриҗаҗтеит, акриҗарҗәит.

Абарткѣа рышьтахъ ауп аускѣа зеипшраз анхаихѣа: Севастополь акалакъ знапаѣы иѣаз абольшевикцѣа ракѣзамзаарын. Аингълыз еибашыга гбакѣа рѣырхианы хнеира иазыпшын. Аѣатлыка иѣаз аѣаадгы зѣыз дара ракѣзаарын. Ашхѣа иакѣтѣаз ахѣычы иаб адырра хайтарц иезаны, даѣа шхѣак дѣатѣаны дышнеиуаз дыршыызаап. Убри ашьтахъ ауп ари ахѣыѣгы игѣы иазымычхакѣа ашхѣа дакѣтѣаны дшахпылаз.

Хашыапыкгы рыла хаҗадыршәрацы аҗәкыа ирхаз дара аҗаршәны хлықәхәаша ҳцеит, – ихәан акапдан иажәа даалгеит.

Уи ашьтахь акраамта ари ажэабжь аимакра хэҕын. Ашхэа иақэтэаны ағба иапылаз ахэычы ихатцарақэа хгэы иахэеит.

– Чычыкәа, уара уакәзар абас узыкаттарызу? – ихәан сааирхыцхыцит хөызцәа руазәы.

– Иумузозар уи аткыс еиғыу ахатцарақаа ҕаитца-хьеит, – лхэан сара даасыдгылт класск аҕы исыцтэаз азҕаб хэычы.

– Чычыкэа ихатцареи ашхэа иакэтэаз ахэычы ихатцареи узеидкылом, – ихэан изарақэа кны иехырччо даахадгылт дача хэычык. Ҳаицэажэашьа лымхацэ-гьахазар акэхап, зегьы ауухэа ханааилала, апионерцэа

хаихабы ааигәа дааины дахзызырѡуа далагеит. Сара ҕымтзакәа ицәажәоз сырзызырѡуан. Изыкәшахатхоз сахар стахын.

Уи аамтзасы «аиаша шәтахызар сара ишәасхәап,» – лхәан, даахалагылеит уажәраанза иахзызырѡуаз аңхәызба. – «Ҙычыкәа дааурехәартә еиңш ақәыңьмақәа ихы рцәигеит, атх дуззак азы дмыцәазакәа, атла дшықәтәаз иршеит. Уи хәарас иаҕахузеи, хатцароуп. Аха ашхәа иақәтәаны, аҕба иаңылаз ахәыңы икаитцаз ахатцара, – уи еиңш аҕатцара мариам, насгыи уи даҕа-хатцароуп. Избан? Избан акәзар, Ҙычыкәа игәы шымѡазоз амашәыр дақәшәеит, уи амашәыр иара ихы ауп иацәигаз – иара убас акәын уаҕа ишаҕахызгыи. Уаҕа Ҙычыкәа дхәрехәоит. Егьи, алодка иақәтәаз ахәыңы итәы ххәозар, – уи «сыңсыргыи сыңсааит, ажәлар акы срыхәап», ихәан амшын цәқәырҕа дажәлеит, дагьяиааит. Иара убасала уи еиқәирхеит ауаа рацәа зтаз ҕба дуззак, ареволиуциа ахьчаразы Амшын Еиқәа ихыланы инеи-уаз. Ус анакәха ахәыңы икаитцаз ахатцара ареволиуциа иазеиҕхәеит, акырза иахәеит».

Аңхәызба илхәоз ажәақәа сара сеиңш зеггы ргәы иахәазар ҕалап, амтц ңыруазар абжьи уахаратәы хаикәышышьы хзырѡуан.

– Уажәтәи ахәыңқәа ус еиңш ахатцара рзыҕатцарушь? – ихәан аңхәызба даалҕаңшит хѡызцәа руазәы.

– Уажәтәи ахәыңқәа ба? – лхәан хѡыза иихәаз ңыашыауа, дзацәажәоз цқьа длымбозшәа, лызнапык лылахь иаңыракны, егьи лнапала лзара кны даахынхәит аңхәызба. – Уажәтәи ахәыңқәа уи аткыс еиҳаугыи рылшар ҕалоит. Ахатцара аҕатцаразы амѡа ҕьяҕьаза иа-артуп, хтәыла иахәаша иага хатцара шәзыҕатцаргыи амѡа шәымоуп, азәы шәицәшәом, азәы шәинырҳауам. Урт зеггы бзиоуп, аха иахья шәѡыза апионер иңсы еиқәзырхаз – уи икаитцаз хатцаразами? Уи уажәоуп

иансгәалашәә! Уи, закәызеи хатцароума? – лхәан зеггы даахалапшит.

Ахатцара иаххәааны итцеггы хцәажәалар бзиа иаабейт, аха хгәы шымѡазоз зыбжыи газ ағба хажәа ааңнакеит. Гагратәи асқыала хнадгылт.

III

Гагра ақалақь ахыгылоу атың ақара иңшзоу, дачеа дгылк ықоуп хәа сгәы иаанагом. Уртқәа анеиыскаа пытрак ашьтахь ауп. Ашьха харак дүқәа рфы афны шкәакәәкәа аҫагылоуп. Ақалақь иалкыа илеиуа азы унацәа нзааукылар ихнатәаратәы еиңш ихьшәашәоуп. Амшын акәзар – уи ахьачахәа ақәара иаакәтәоит, игәазырхагаха. Егырахьтәи аганахь ашьхақәа иатцәкақараза игылоуп, аҫаца леиңш иңхашьозшәа, урт рхыцәқәакәа бггы иатцәала иҫахәхәаны. Мап! Гагра еиғьасшьо қалақь ықам. Аңшзаразггы, уи зегь раңхыа игылоуп.

Хартцаи аңхәызба ихацызи хрыма рфынархан, Гагра ахы иаркны атыхәанза иахдырбейт. Цаса ааста сара сгәырғьатцәа сықан. Ақәа шысхәоз – Ақәа збейт, ағба сақәтәейт, Гагра збейт – ажәакала исхәозар, афныка санхынхәлак, сфызцәа ирасхәаша ажәабжықәа акреиыызгейт.

Ағба ханақәтәаз апионерцәа руазәи сарей хайбадырын хайцныкәауа халагейт. Сара сахьцоз иарггы дцон, иара дахьцоз сара сишьтан. Уи уахьихәаңшуаз, цкәына шыҫақыкыа хәычык иакәын, аха цәгьаза дласын, ақәпарафы дығәғәан, ишьамхы царын. Насггы хәкласск ркынтә фба рахь дахыцит. Ишакәхалакггы, иара аихабра шытыхны акәын дышсыцныкәоз. Ханцәажәоз акәзааит, ханыхәмаруаз акәзааит – ианакәзаалакггы уи сара саткыс аңыжәара шимаз сирдыруан. Сарггы иара сиқәшахатхон: иахьихәоз сцон, иихәоз кастцон.

Енак зны, алагер аҕнытә хҕынаххан, цыцындра кәшәара хәа хҕеит. Акраамта абахәкәа харҕан, афасара халан, ахаскын пшзақәа пытк акарагы еизаагеит. Алагер ахь хамнеизакәа, амшынахь хҕоит хәа хашнеиуаз, хнафс адәышшараҕы ар атара иаҕын. Урт цыоук ацәкыаракәа иреихсуан. Цыоуки аеҕәа инарыкәтәаны, рахәакәа анахь-арахь имфынтдауа, атәкәа хытәтәауа адәы ианыкәла, сфыза даасыцәхасын ус ихәеит: – «Икарто убама? Ирхароузеи, рызхара аеҕәа ирыкәтәоит, рызхара ихысуеит. Саргы абыржәы урт сракаразар, сани саби сырзымтаазакәа аррахь сҕон».

– Саргы убас акәын, – сҕәеит сахьгылаз.

Хыцыагы шытахька хҕынаххан хашнеиуаз, кәарацәа хәычык хныҕынҕылт. Сфыза, имагракәа аатцаиркәа-кәан, иҕи инапи изәзәеит, саргы уи икаитцаз кастеит. Нас аҕәара хныҕынтәалан хшеицәажәоз акәымкәа, матҕра хәычык кәыркәыруа, ацакыара инаҕешәан, азы инзаахалт. Ашыр-сырхәа хәатибаркыан, алабакәа аашьтыхны амат хәыцы азы интааган, хәхәаңшуа хашгылаз, «ш-ш-ш-шы» хәа бжык хәаигәазатәкыа ихәхәит. Хнаңшы-ааңшит, аха уафгы дхамбазеит. Хзырәуа хгылан.

– «Ш-ш-шы» хәа абжы еиҕагхт.

Икалаз хзымдрт. Хакәша-мыкәша уафгы дыказам. Зыбжы гауа шәарахуп ххәаргы – уи еиңш абжы зоу ашәарах азбахә саргы сфызагы иахмахазацт.

– Абжы ахыго хәа акрузеилкаама Тархана? – хәа сфыза сиязтааит. Тархана ҕымтзакәа ацакыара да-ҕаңшуан.

– Ацъашьахә катаны хакоуп Цычыкәа, ххы хзахәозар, абыржәы хаигым, – ихәан иңштәы ихкы даасҕаңшит сфыза. – Ари зыбжы гауа матуп. Амаҕ хәыч иахыбааноп анс захәо.

– Иабакоу нас иара? – сҕәан слышьтасын хәхәыкгы аашьтысҕааит. Аха икастоз башан. Сҕәы дыпдыпуан.

Аматқәа, рҕацәа ирхыбааны, амашәырқәа шықарта-хьаз аадыруан. Уажәы хәшәыр, ихәшьтәлар хәа хшәоит, хәанфәсыргыи цәгәаран.

– Икоуташа удыруоу, – ихәеит Тархана, – ушытқьара уеырхианы угылаз, сара амат хәыч атәы иахарпаны иахькаҳазахь исыршәеит, нас иаапкзамзар, аңа ныжыны ишпәхәшьтәлари?!

– Иңамкәа иңхазаргыи акрудыруама, – схәеит саапышәырччаны, аха исхәоз сәашәазомызт. Уажәы-уажәы амат аацәырқьан сыхәда аеакәнаршоит хәа акәын сшыңшуаз.

Тархана илабала амат хәычы нақ иршәрацы дшафыз «ашыр-р-р» арган ахәачара иаалтны еилаарцыруа ацақьара иаафалт матҕра дуззак.

– Умшәан Чычыкәа! – ихәан даасымтаст Тархана. Амат ашыршырхәа ишлеиуаз, ацақьара агәтаны иаанфәсын, ихәхәаңшуа иалагеит.

– Алымхәрыфқәа убоо, алымхәрыфқәа! – ихәан амат ахь инапы наирххеит Тархана.

Амат ахы шыштынахын, абз хәычқәа иафытхыхәхәоз ыркәашауа, аблақәа камкамуа иңшуан.

– Чычыкәа угәы уеаныз, иахгәйдлар қалап, – ихәеит сшыза.

Абар хамцахә ахыцәаз, – схәан ахахә искиз аа-сырмазеит. Цас ихазнауазшәа, хәпхьа икаршәыз амат хәычгыи қәкьқәкьуа иалагеит. Ацақьара иафәтәаз амат ду, иаҳа-иаҳа ахы шытыхуа, аңара аеазкны итәан. Тархана илаба рхианы дгылан, амат афеанахар, дасырц игәы иңан. Иқастдарызеи хәа сгәи-сгәи шеилаңшуаз акәымкәа, ахахә искиз ирууаза иршәны амат иагәыдыстеит. Амацәыс еиңш, абри схәонатцы, амат афывхәа иңаны хәпхьа ақәара аеааланажыт. Дәеа хәычзак хәгәианхар, аңышыахә хәхьуан. Аха амат ақәара аеанныланажытқәкьа, дәеазнык аңаразы аамтә

амтақәа, Тархана илаба рыхха абҭа ашшаратцәкыа дасит. Саргыи уи иаақәырццакны ахәда сасит. Иара убас-гыи аеарцәгыауа иалагеит: азынаказы атыхәа шытыхны икыднакыеит, ахы ныштынахын ихәазо ихажәлеит, аеиенаршеит, аеартцәиит, абз хәыцкәа аркәашеит, аха хара иахмышытит.

– Астцәкыа хәикәхоит хәа сыкәмызт, Цыцыкәа, уара?!

– Саргыи убас акәын!

Акраамта хәицәажәон, нас амат иахшыыз, атцәџан инахахарпан, хнапыртцит. Ханыцшы афасара азәы даалтын, хара хәхь дшааиуаз аабейт. Еигәышәк ихәда икәкын, деивтапах деилахәан.

Ани ахтарца ихоуи иматәакәеи шеинымаалазо убо-ма, насгыи уахәацши ахтырца шихоу еицакыаза – ихәеит Тархана даапышәырччан. Саргыи иаацъасшыеит. Гәџарас дахкит иеырџашыаны дыказар хәа, нас хишыклацшуа халагеит. Тархана аурышәа бзианы ихәон, саргыи хәычык акара сахауан. Ари дзакәу еилахкаап ххәан, иааиуаз данаахадгыла, харгыи хәаанахкылеит.

Шәабаказ уара? – ихәеит иаахадгылаз.

– Ацытцындра хәкәшәон, – ихәеит Тархана.

– Ёык збомызт, арахь акрыжәбазар?

– Изеицшроузеи? – диазцааит сџыза.

– Ёызуп.

Сара ҭымтзакәа ицәажәоз сихәацшуан. Инапкәа цкәашаа-цкәашааза, насгыи ибзианы дахьеилахәаз, апсуа хтарца ихатцаны, аигәышә ихәда иахыкәкыз ауаџы гәџарас дикыртә дыкан...

Тарханеи иареи еицәажәауа, сара сгылан сыш-рыхәацшуаз акәымкәа, «атцыкь, атцыкь» хәа ахысбыжькәа геит.

– Ари абыкәу?! – ихәан днацшы-аацшуа далагеит ихацәажәоз.

– Арака ааигәа ар тәоуп, урт ракәхап, – ихәеит Тархана.

– Шәара шәабанзатәикәоу?

– Аратәиқәоуп.

– Ари ақыта иахъзуеи, – деитатцааит ихацәажәоз. Сөмыза ҕымтзакәа днапырқәчы-шьапырқәчуа, ихацәажәоз диҕаңшуа далагеит.

– Алаҳазыхъ хәа иашьтоуп, – схәеит сара сахьгылаз.

– Ы-ы, нас акгы шәымбеит акәу?! – ихәан ихацәажәоз днахынхәны иҕынеихеит. Хәргы хгыланы хәизыңшуан.

– Абри иееиу уафым хәа сыкоуп Чычыкәа, – ихәеит Тархана.

– Уаала хиазцаап, – схәан сғынасхеит.

– Ус акәым, уара уеимырбакәа мазала уишьтал, дахьцо еилкаа, сара ар ркны сцаны ирасхәоит, – ихәан Тархана дыфны иҕынеихеит.

Иахъымдырыз ауаф сыезаны сишьталаны снеиуан. Ус сишьталаны сышнеиуаз ишьтахькә данаахьаңш сибейт. Аеытәахра сахьымзеит...

– Арахъ уабаци? – ихәан сара сахъ дхынхәны иҕааихеит.

– Ацытцындра сашьтоуп, – схәеит.

– Уфыза дабакоу?

– Ажәкәа пхъеицит.

– Нас, хәи, ала иафашәааит, иабанеиуеи, – ихәан, уаха ажәак насамхәазакәа, еигәышә аашьтихын, дыфны иҕынеихеит. Саргы снаишьталт. Ҧынтә-хынтә ракара даахьаңшит сара сахъ, аха сылаҕымтзакәа дыфны днеиуан. Абнаршәыра дазааигәахозшәа анызба «ари дсыцәоит убомә» схәан сыбжы икәсыргеит. Иаразнак даангылт.

– Уахъ абнара уашьтзом, арстәи уца, – схәан, амфә дуахъ снапы насырххеит.

– Ааи, ала уафашәаит, узакәытә ҕузеи, – хәа дгәамтц-хамтцуа даахынхәит. Убри аамтзәы ҕыцъа асолдатцәа архәара иаавтцит. Сара сгәы аатгәыргәааит.

Ашьтахьы хлагер аҕы ари ажәабжә ада уаха ажәабжә

рхэазомызт. Уи аёны ар ркнытэ хлагер аёы инеиз ар реихабы данцэажэоз абас ихэеит:

– Ыычыкэеи Ыарханеи ахатцара дузза кэртцеит. Хара хтэылаёы хэыцгы дугы рхы иамеигзакэа х-Ар кэцшы ирыцхраауеит. Убас хаканаты ацэгъара хэеитцэзкэакэо ауаёы дгэатаны химиааирц залшом».

Ар реихабы убаскан иситэз апатретыхга хэычы иара уажэгы исымоуп, зегы иреигъасшьоит.

IV

Сани саби сгэырөөа иагон. Ашкол ахынтэ аёны санаилак, сшьапы неитыхны уск сымуа салагеит. «Аус зумуазеи» хэа азэгы исеихэазомызт. Сышэкэкэа санрыцхыалак ашьтахь, сыоуа сыцо агэарабжьаракэа срыбжьан. Саб арахэкэа анеилирго акэзааит, даёа уск данаёу акэзааит – «усыцхраа» хэа ансеихэалак, схыацшыны сихэампшуа салагеит.

– Ыычыкэа, унеины адэаёы ишьтоу аиха арахь иёнагал хэа ансеихэалак, – уара узёузеи, ушьапкэа пцэоума? – хэа иасхэон. Нас уаха ажэак самхэазакэа, сара икасташаз иара дёагыланы икаитцон.

Ыычыкэа, ахэаракэа рытра итакы ихэар, – урт раха сывам уажэы, – хэа сееитыхны ацэардгэ сыкэиауан. Ыаса ихтакны исываз сышэкэкэагы, уажэы асаба рыхьтата ацэардгэы икэжыын. Сгэы нзырхашаз ажэак саб исеихэар, уи мчыбжьык исхаштуамызт. Нас сан дсыдтэаланы сыргэыбзыгра далагон, сандугы саб диацэхауа лёаалхон. Ашкол аёы саннеилак ахэыцкэа сыцэшэауан. Азэы ишакэым дсацэажэар, стэцкэым рэцэаны имёаныстэауан.

Уажэраанза сзырехэоз, сыхьз ада хьзы зымхэоз атэы сахаркыакыа сызмаз хэртцаёцэа, апионерцэа реихабы уажэы исхашшуа иалагеит. Саб данырбалак «Ыычыкэа ихьыз хгэы иалсит» хэа идышшылон. Саб-

гы дыпхашьаны днапыркэчы-шьапыркэчуа, иихэо ифамшэо даанхалон.

Цаса ааста сылахь еикэтцаны сныкэон, цыбатэыс исымаз сыздырзомызт, сфызцэа срыдымгылауа, схы ратэасымшьауа салагеит.

Енак зны ашколахь сфынасхан сышнеиуаз, хгэыла-ратэи чык ацшахэа ишаваз збеит. Аеы ашьапы шахала ишьахан. Аеы ашьахага аашьысхын, афы иѡаѡатцаны снакэтэеит. Ашьыжь инаркны шыыбжышьтахьынза са-асуа, ирѡуа исыманы ацшахэа саван. Ашьыбжышьтахь апхызбаа алыѡруа иноусышьтын, саапырцуаны еипш, аеы зтэыз хгэыла даасыдгылт. Изулакгы сара сыѡны сицэцеит. Уи атцыхэала саби иареи ипсыр еибамтэуаа икеибатцеит – сара исхыркьаны еицэхаит.

Ѳымш ракарагы аѡныка сымнеизеит. Саб ихы да-асуа дсышьтан, сан лакэын уи лзамѡақэа цэылпцит, санду рыцхагы, машэырк сыхьыз цыылшъан, дшэаны дычмазѡхеит.

Абартқэа зеггы анаайдихэыцла саб, игэы иазымч-хазт, уѡы ишимбацыз ала сиамхапкеит. Аены хэлаанза атэууара сафын, сааигэара уѡгы даасышьтомызт. Иа-нааилалашьца, сахэызбеи саб иеигэышэи аашьтысхын, уаха сыхнымхэрацы хѡны сапырцит.

Атцх лашьцан. Ақэапсата леиуан. Ариабжьарак ишеи-шеиуа, атыпқа цшза леипш, ажѡан гэы иаѡаз амзагы ахабар ыказамызт. Алашьцара салахэхэа, напышьашэала амѡахэастақэа цшаауа снеиуан, сахьцоз сыздырзомызт.

Акыр санынаскья, сыпсы сшъар цэгъа исымбауа сала-геит. Аха уцсы аѡоушьо?! Ааигэа-сигэа хыбра гылазам. Цъара хыбрак збозар хэа снапшы-аапшуа сышне-иуаз, злагара хэычык снадгылт. Ашэ аркзамызт. Азы ахьамтэаз акэу здырхуада, азлагара аус амуеижьтеи мчыбжык акара цуеит ухэаратэы икан: агэам шьам-хахы иѡнажын, алуқэа асаба рықэтатан, атзамцқэа

абызкатахара ихнаџахъан. Ацџардгџы сныкџетџан сышхџыцуаз акџымкџа, амла сакуа салагеит (шьжъым-тан аахыс акырсымџазацызт) стџаны схџыцуан, сеитџахџыцуан:

– Исыхъеи, сыниазеи? Рацџак цуамызт – сани саби сара сныкџаны азы ржџуамызт. Иагъа бзиара рбаргъы дара рхы иавганы сара исыдыркылон. Сшьапы нкыдыскъаргъы мчыбжык ирхаштуамызт, акъанцъеипш стџахџа срыман. Саб дсыкџџџаргъы сани сандуи рнапы сыкџыртџаны сдыргџыбзыгуан. Иара сабгъы игџаара анихаштлак дыхџмаруа, дычџо даасыдтџаланы «иуасхџаазы саџоумџан, Цычыкџа» хџа сиргџыбзыгуа далагон. Уажџы?! Иабаџоу сан лажџа хаакџа?! Издыруада саб иахџызба кны дсышытазар?! Сандугъы лгџы цжџаны дыцсызар?! Уажџыта исазхџода ажџытџа лакџа?! Ацхеипш ихаакџакџараза сгџы икыдыз алакџа.

Уажџаанза сызбахџа еимырџа измаз, «Цычыкџа хатџа» хџа ада уахџа ажџак сазымхџалоз хартџаџџагъы, уажџыта сырхаштзар акџап. Схы зыхсыркъазеи?! Уаанзеипш сыбзиахџа сыџазарауаз... Сзыкџшџааз Цархана иахар иагъа игџы иалсрын. – Абас схџыцуа сыштџааз, Цархана данаасгџалашџа, илеиматџаны атџыуара салагеит. Заџаамџа стџыуаз сгџалашџом, амала санџыха, амра тлакы ашџара иџеихън. Ашырхџа сџатџкъан, сџеи снапи аазџџаны, сџынасхеит.

Амла сеикџыцџон. Сышнеиуаз акџымкџа цџоуку амџа ду иантџаланы ашьынкеи акарпыжџеи шырџиуаз снарыдгылт. Сеиха рытаны шынкџак рымысхуеит хџа салаган – ирымуйт, исытџкъан сыцхарџеит:

– Ари зџџуаз игџеитџар, ишџахаихџеи, – рхџан аџырџырхџа ачџара далагеит руазџы.

Иахџа-иахџа сымч кџадахон, сшьамхџа сытџаџалон, сгџы џџааны иџон. Уажџы-уажџы апхзы хышџашџаза иаасыкџанатџон, џынтџа-хынтџа раџарагъы смаџа аасыргџџеит, аха акгъы исмыхџеит.

– Ех-х-х, сан лышьқаң ааигәара игылоу ихароузеи – схәеит сгәаныла. Иеипхытта амға ду ианыз ауаа зегғы, сара амла сшакуаз гәтаны, исхыччозшәа сгәы иабон.

Очамчыра абазар ағы ауаа рацәан. Ыоукуы ашәыр ртиуан, ыоукуы ашыла, акәац, аҫықәреи. Ус баша инеины иҫазғы рацәан. Рҫыбақәа рнапы тақны, инапшы-аапшуа абазар агәта иалагылан. Сеикәаға кны схарахапшуа, сғытаз ахәхәахәа илеиуа абазар сшалаз, азәы даасыдгылт:

– Ари утиуама? – ихәеит, сеиха инапы нақәкны.

– Истиуеит! – схәан сыбла тырхаха, сыҫырыцхатәны снейәапшит. Аха иаразнак, схы-сғы асахыа аасыпсахын, гәырға сымазамызшәа снапшы-аапшуа салагеит. Сыҫырыцхатәны санихәапшуаз, амла сшакуаз гәеиҫазар хәа сшәан, зызхара акрыфаны игылоу иеипш, схапцықәа атәы рытакшаны ирыцқыауа сгылан.

Исацәажәоз акраамта сеиха дахәапшуан.

– Уара, ари мазарахзар? Изцәуаз ааигәа дыкоума? – ихәан сеиха аасиркит. Сқапшыза сааицрашәеит, убри ажәа сеихәар атқыс аиха рыхха схы дасыр иаха еиҫбасшәеит. Аха ыҫеи ацкы иасхәарын, сымгәа ахәыц еиҫнацәо сгылан, иҫыбахы инапы дәықәицозар хәа уажәы-уажәы инапқәа срыхәапшуан. Ус хшеицәажәоз, даҫа ыыҫыағы аахадгылт.

– Наҫ уаҫәымтцуеи, иазууазеи аиха мазарахыжә! – ихәеит иаахадгылаз руазәы.

– Исцәагозеи, еиха бзиакоуп, – ихәеит исацәажәоз.

Уи иақәыртаз ахә сара сақәшахатымхо, дара уаха рзацымто – убас хәиҫыхо хашгылаз, «абыржәытәҫыа уеиха ансумта амилицияцәа удсыркуеит,» – ихәан днапшы-аапшуа, дысзааигәазаны даасҫагылт исацәажәоз. Уаха ажәак мхәазакәа инаисыркит. Ацара исиҫаз ала уи аҫены сызхара сҫеит, аҫеиқәатцәа дузза иаасхәаз, даҫа ыымшғы акырҫәанатцеит.

Сара зегъ реиха сгэы ңызжэоз, «аиха мазарахуп» хэа исархэаз акэын. Ганкахыла саназхэыцлак итцабыргызшэа збон. Избан акэзар, уи саб имырбазакэа изгегит, ахэ ытхны исфеит. Аха дачакала сазхэыцыргыы, ус сгэы иаанакон: «закэытэ мазарахузеи, хаиха акэын, хыхычагас изган, амла сакуа саналага истиит». Уи схэеит хэа садызчалазеи, амла сазыркызеи, цасеипш скэапза афны сызтэамзеи? Абартқэа убаскангы срызхэыцуан, иара уажэгы срызхэыцуеит, изхароу дсыздыруам, макыана уи атак сара еилсмыргат. Издыруада мышкы зны стаацэарахар, аазатэык дсоур – убаскан еилыскаар калап.

Уи ашытахь акраамта скандааиуа ақалақь салан. Уахынла астанциафы сыпхьон, ыынла абазар салагылан.

Уахык зны астанциафы ыыца ахэыцқэеи сарей хаибадырт.

– Шэызфэузеи? – сразтааит ахэыцқэа.

– Уара узфэу харгыы хэфуп, – рхэеит.

– Шэани шэаби ыкоума?

– Икамкэа иабацоз!

– Нас шэыфны шэзыкамзеи?

– Арака иаха еигьуп, – ихэеит руазэы.

– Саб итачкэым ахысымбо зегы иреигьуп, – ихэеит егы.

– Аус жэуама? – сеитаразтааит.

– Ақырқырхэа еибарччауа иалагеит. Рыцшшэахэқэа цэгъа-цэгъаза, ацэа рыгны, алымт рыхьтата, сахьры-хэапшуаз зны сгэы ирыцханашьон, зынгы абарт ыкамындаз хэа сгэы иаанакон.

– Акыр цуама ари аматцура уалалеижьтеи? – изблак ааирлацэкэн, даасфацшит руазэы.

– Ұымшка роуп ицуа, – хэа саакэыпсычхаит.

– Амла уакуазар акэхап, – рхэан ауаткеи ачеикэа-цэеи аацэырыргеит.

– Ахахаи, акы уацэымшэан, ахныкэгашыа уацэы иухарбап, – ихэан ацатлыка аасфэцеикит руазэы.

Ауха шаанза сыңсызу сыбазу сзымдыруа, сеитцыхәхә астанциа аатра саваиан. Аены ашьжымтан абазарахь хайтацахт. Акраамта хайцәажәо абазар халан. Абазар афы ауаа рацәаѡхазо ианалага, рѡызцәа руазы ус ихәеит:

– Арака угыланы уахзыпшла, хлатцканы ханыѡлак ухашьтал. Аѡыцагы атрышә иасуа, рѡыбақәа рнапы такны, арацәа рѣатата, еихьжә-еикәыжә ауаа инарылалт. Сара сгыланы сырзыпшуан. (Ацхьаѡ, заанатцы шәеибасырдырырц стахуп арт аѡыцагы уаргы. Руазы – иаха ижыцәшәа иказ – «Алым» ихьзын, егы – «Ашьабста». Артқәа зыхѣиааз уаргы иудыруеит. Рыхьзцәкәкәа арака изхәатәузеи! Уажы иутаххар «абарт рныс» узхәарым).

Сшырзыпшуаз акәымкәа «Ашьабыста» иѣынеихан ашәыр зтиуаз азы днаидгылт. Кырпыжәк аашьтихын даѡуа, дацклапшуа далагеит. Алым иѣырхианы ааигәа дгылан. Ашьабыста иикыз акырпыжә ырууаза иршәын ианкаижь, атиѡы илаба аакыдицаан Ашьабыста днапхейтеит, уи аамтазы Алым, амацәыс еипш днықәсын, атиѡ ицарақәа аақәпааны дныцашәкәа дцеит. Атиѡ даахьахәын ацарақәа згаз данишьтала, Ашьабыста даахынхәын ѡкарпыжәк аашьтихны иѣынеихеит. Саргы сқәасқәасуа снарышьталт.

V

Амкәыба есымшагы азы аанагом. Нхаѡык шьжымтанк зны дѡагылан, иацшырта далаланы дышнеиуаз, жьа дук кәазза амхы ишалатәаз ибеит. Ажьа тахәхәа ицәан. Анхаѡы дахьгылаз игәы иаанагаз шәасхәап: «ажьа шыцәоу искып, ажьа тины кәтыки арбағыки атнысхып, урт акәты рацәа анырхылтцлак, итины хәа бзиак аасхәап, ахәа чахны истир, цшьба-хәба шьара рыхә атнысхып, ашьарақәа аазаны истир, ѣык рытнысхып, аѣы анаасхәалак, сақәтәаны «ахахаи» хәа сыхәхәо,

хгэарабжьара сныбжьалап» хэа ихы данѡаха, ажъа латѣкъан ахшыра интэкэкэа ицеит. Уи зцэшэаз «ахахаи» хэа ибжьы ахыргаз ауп. Убри анхаѡы ихыыз ауп харгыы ихахыыз.

Дук мыртыкэа, ақалакъ халтны, даеаѣара хамцар псыхэа хамамкэа хқалеит. Уи шықалаз абасоуп.

Шыыбжьонк зны, хазхара ханышэарыца, ақалакъ хналтын, тлакы амтѡѣы хнатэеит.

– Уара иааугзеи Ақэыѣма, – ихэан Алым даасѡацшит (ақэыѣмақэа сышрыцэшэоз, ақэыѣма сара сакэхеит). Сѣыба аѡарақэа аатысхын инышытастцеит.

– Уара? – ихэан Ашыабыста иахь днахьахэит.

– Сара ашэыр шэзаазгеит, – ихэан икэа итэз атѡақэа аатыхны инахамтцеипсеит.

– Саргыы абриоуп исылшазаз, – хэа даапышшэырччан хэызба дук иѣыба иаатихит Алым. Ахэызба ахьхауз зегь реиха хгэы иахэеит, иара убратѡѣкыа иагьахэзбеит есымша азэазэа иныкэаагаларцы.

Аены хэлаанза атла амтан хтэаны хайцэажэон, амш ахэлара хэзыпшын, ианаахэлалак, агагақэа реипш, хбырбыруа ақалакъ хналаларц, зѣыбақэа беиоу ауаа «харзышэарыцаларц». Аха уи аены иахэзбаз аусқэа акымзаракгы хзынамызгеит. Уи зхароугыы абри ауп: акрахѡоит хэа ханынатэа, Алым иѣыба ѡатлыкак аатихын инахамтцаиргылт. Сара арыжэтэ исызноухыз сгэалашэон, мап схэеит, аха сѡызцэа ирымукэа мчыла исдыржэит, даргыы иржэит.

Арыжэтэ ханханагала, хгэы гэгэахан, хабжьгы хардууа халагеит. Убасқан ауп хангэартѡ. Ахэылбычеа, ѡыѣа амилицияцэа хрыманы, ақалакъ ахь ицеит.

– Шэабатэикэоу?

– Шэыхыз, шэыжэла?

– Шэабантэаи?

– Шэызѣузеи? – хэа убас инахэзцаа-ѡахэзцаан, адырѡаены ашыжымтан ххы хэқэитыртэит. Убри на-

хыс ауп ақалақь халтны дағааңыра хцарц анаҳазба. Аха хабации? Абри акәын хәыцырғас ихамаз.

* * *

Чыцкәа иажәа абрақа ипаҳтәап. Уи аены ахыкгы еиманы, амрагыларахь рхы рханы амға иқәлеит.

Чыцкәа иани иаби данырцырғ ауха дрызгәамтәзет. Ашарғаз афын ду ашә аартны, аңшәма пхәыс данынығнапшы, дхышәтны дкаҳарц аңсык лыгхеит: ацәартәкәа, лара ишнықәлтәз еиңш уаҳа кыыск рымазамкәа иқәын, еғырт ағнымағәақәагы ртыңқәа рғы иқәын. Чычыкәа иан илзааз лзымдрызт акәыкәыхәа дыхәхәеит. Ашара адәы иқәымлацкәа, ағаацәа зегы өеибаргылан, хылагәыла иаилалт.

– Ари уара иухароуп... Сыңсқа рыцқа... Аңскы дыхтоукын...

– Сара сакәым, аха бара боуп дыбжыызхыз...

– Убжыи сумырхан анышә иагаша... Дабақоу сыңсқа?

– Ағәылара дцазар акәхап, иалыздырааузеи сара!

Шыжыхьанза аңхәыси ахатей аицәҳара иағын. Амра такәы ианығаскәа, Чыцкәа иаб, илаба икәакәа инықәтданы, ашта дынтытит.

Чычыкәа иан Кыкьала пхәыс бзиақ лакәын. Лығнқәа унарығналар, уахыңшра уздыруамызт. Ағнымағәақәа, афабрика ағнытә иахьа иааргазшәа, есымшааирагы иғыцқаҳараза, ицырцыруа ауадақәа ирығнагылан. Лцәартә акәзар – уи апаркь еиңш ичны ихәапза ацәардағәқәеи ашәындыкәрақәеи ирықәын. Амацкьашәацкьаразы Кыкьала уағы дирцьаратәы дыказамызт. Иагарааны дубаргыи аус луан: зны азы аалгон, зны аутра леон, зны, ахәарақәа драпхнығло адәқәа дрықәын. Чычыкәа икайтцашагы лара икалтон.

Чычыкәа иара хәыц гәымтәак иакәын акәымзар, амра анынташәалақ нахыс ахәычы адәы дықәылтәазомызт, «ңыра гыгшәыгк иңырхагахар, схы абазго» хәа есымшааирагы длағырзырқәақәо Чычыкәа дидтәалан. Аха

Чычыкэа иаха дзызхэыцыз ианду лажэакэа роуп: арака икан «Нарт Сасыркэа иажэабжэ», ақэылар, архэра, ағычра дукэа ирызкыз ажэабжыкэа. Сасыркэагы длырехэон, ақэылафгы ахатцагэга хэа изылхэон, аекэа згычуазгы «ифырхатз» уафын. Ишакэхалакгы, Чычыкэа ианду илхэоз ажэабжыкэа зеггы изахауаз ахэычы игэникилон имырзакэа.

Кыакыла лхатца Батагы уафызатэык иакэын, афын даныкази даныкамзи еикан, ашыжы диндэылтыр, тхыбжыонынза дхынхэзаломызт.

Чычыкэа ашкол афы даннеилак, иара уакагы «игэы дырхатон»:

– Шэанацэеи шэабацэеи шэацэхауа иалагозар, арака шэаины сара исашэхэа, – хэа ахэычкэа даарылагылон апионерцэа реихабы – аңхэызба.

Бата ифны данындэылт, дышиашаз аусхэартафы днеит. Аха Чычыкэа дубар дааг! Ихабар азэымзар-азэггы издырзомызт. Убри афны инаркны Бата еимим-даз хаблакгы камлеит: иааицылоз зеггы дразтаауан, ахэычы дзеипшраз реихэон, рнапы данитон.

Хэылпазык зны Бата, дхынхэны ифныка дшааиуаз, сыңсы сшыоит хэа тлакы амтафы днатэеит. Акраамта дтэан, ататын дахеит, ихтарца ихы инатцеитцан, хамтакгы дыкэиан. Илацэа нтаауан еипш, иааигэараза агэыр-гэырхэа зыбжы газ даакэнартэеит. Нхафык еидара амфы иманы дышнеиуаз Бата даниба, «сыңсгы сшыап, татынкгы саирхап», ихэан имфы нкажыны атла днамталт.

– Бзиала уаабеит!

– Бзиа убааит, хэлыбзиа, – ихэан Бата дфагылт.

– Харантэи иаауа уафымкэа укам?

– Такэггы инахароуп.

Афыцэагы небартэан, аицэажэара иалагеит.

Бата дзыкэшээз арыцхара атэы хэауа дыштэаз, егы анхафы, даакэыпсычхан, Бата иажэа даапыххылт:

– Агәырџа мыжда ахы ахытцнахуа ухәеит хәа! Хара хҗы дынхоит Блаб Шьякыыр хәа нхаџ шьяхәк. Чкәына затҗык димоуп. Атцыхәтәан Урыстәыла еибашыра дук ыҗамзи? Шьякыыр ичкәын иара иҗахны, «адабраволец» хәа изышыҗакәаз днарылалан убри аибашырахы дцеит. Пытрак антцы ашыҗахы, ачкәын иццаз иџызцәа хынхәкәеит. Иара дыҗазамызт. Ани аби хачкәын ихыыз аиаша хәхәроуп хәа аибаргытҗыгытҗәра ианалага, рычкәын аибашыраҗы еиҗахысра баапсык аан дшыбжыаыз рархәеит. Уи ашыҗахы аамҗа кыр цеит. Ақыртуа хәынҗқар дахырхәеит. Иахыатәи хзакәан анааи ашыкәсан, Шьякыыр ичкәын дааза-дыхыча җенак ашҗа дааталеит. Уара учкәын еибашыра дца җыушыџо, дыхнымхәыр дабаџои.

Баҗа хәыцра җаулак дҗанагалан даман.

– Учкәын хәа узҗу, машәырк имыхызар дабаушыҗуеи, – ихәан аҗәажәара деиҗалагеит анхаџы, – амла дакыр дмаашеи. Мчыбжык аҗара җуеит... Очамчыра абазараҗы снейт... Иршәым ирыкәным, ршыапы хырҗыаҗыа, амла иакуа абазар иалаҗсоуп ахәычкәа... Иҗычуеит, икәычуеит... Хәҗсы хшыуам хәа иаҗуп. Абри аиха хәычгы змысхәхаз убас игәаҗуаз азә иауп...

– Иумхәан җыушыҗ, – ихәан иҗштәы ихыкәкәа аиха даамҗасит Баҗа. Аха, дыпхашыаху здырхуада, нас уаха җымҗзакәа, дзырџуа даатәеит.

– Аҗара анынеисыркы, длатрысны иҗынеихеит, саргы, «ари дахыџо гәастап» схәан, сышнейуаз дысҗәызит азныказы, ашыҗахы, чеикәатҗәа дуззак датцазза дышнейуаз, сылаҗш наихызеит... Изхысхәаауа – мачхәума аџни агәареи змазамкәа, имлага-млашыуа аҗалакыкәа ирылаҗсоу ахәычкәа; уара утәы хәа узҗу ахахаи, уиҗәымшәан, амла данаклак ара дубахра уҗоуп.

Баҗа иихәаша иҗамшәауа, ахахә еиҗш дышәны дтәан.

VI

Қарт ақалақь астанциа инапыртцыз адәығба авагон-қәа руақы ахәыцқәа рацәаны итатәан. Авагон афнуцқа асаба фнататан, аґатын цыблхақәа анақа арақа икацсан.

Рацәак зхыцуаз арақа уафғы дықазамызт, аха ицәажәоз, блала игәамтәкәа рыбжьы уазызырфуазар, «ари авагон уаабыргла иґәуп» хәа угәы иаанагон. Аґа-тыни арыжәтәи ибжьырххьаз ахәыцқәа рыбжьы гәафә-гәафәза акәын ишгоз.

Алфә ахыббы, ацсзы захаз ацхәыс леицш, артәаа хәа ихәжәауа, Авцалақа ахы рханы инеиуан адәығба.

Амш ахәларахь инеихахьан. Ацша асуан, ақәа ауан; «афратәгалантәи амшқәа иреицәаз мшкы акәны иқан.

Авагон иґатәаз ахәыцқәа знызынла алаба ааилартцон, уафы ифы иамхәацыз ажәақәа цшааны, аицәхара иалагон, насх, цытрак антцлак ашьтахь, рыжәахырқәа рнапы кылибада, еибаргәыбзыгуа, неифәхәытхәытуа авагон афнуцқа анеиааира иналагон.

Абцъар кны авагон ашә илагылаз аґахмада, ацәа изымычхакәа, уажәы-уажәы дахьыхарқәысуаз ихыччауа иалагон, алаф ихырхәаауан, аґахмада игәахы еибәхаркуеит хәа атрышә иасуан. Уртқәа аґахмада игәы иалсзомызт, избан акәзар, ауафы игәы ззынхаша ауафы арақа дшықамыз ибон, убри ақынтә ихыччауа ианалагалак, даахьахәны ибґа аареирханы днагылон.

Адәығба неиуан ахыкәалаа еицш.

Ажәфәан кәеикәеиуа, аиатцәақәа афәґға ацсабара иахагылазар, адгьыл уархалушәа еилыбзаауа цқа ишьґазар – урт ирхылфиаауа аґынчра зақа игәазырхаґахо ақара, игәазырхаґаны иқан ари ацх. Избан? Амш цәґьоупеи, аурт асуеитеи? «Афратәгалантәи амшқәа иреицәаз аґоуп» ххәахьанеи?!

Абри абас закәхаз уажәытәқьа еилахқаауеит, ахәыцқәа рцәажәабжь хәазызырфыр.

– Амш ицеггы аеаргэгәандаз анаңалбеит, – ихәеит руазы.

– Саргы убри сазыпшуп, – ихәеит егы.

– Ақәыңмақәа раңәоушь арақа?

– Ираңәазааит иртахызар, урт ртәы сара издыруеит. Ахәызба умоума?

– Урт ртәы иалудыраахуеи, аныкәашы ануцаз иацоупеи!

– Уахык шаанза атла сықәчаланы срыман.

– Уи ада амц умхәаргы иузхоуп.

– Ишыкалаз уасхәап иутахызар, – хәа аңәажәара далагеит руазы. Чычыкәа иажәабжы данаалга, итәаны изырфуаз ахәычкәа руазы ашышыхәа дөагылт:

– Хатахмада дыңеит, шәыпшишь!

Еиңәажәоз ахәычкәа ахыкгы өеибаргылт. Егырт ахәычкәа рыбжеихарахык ыңәахьан, имыңәаңызгы рылаңәа нтаауан. Чычыкәа днеин атахмада дааңырагылеит. Егырт ашыңыа ндәылеибаҳәеит.

Ақәабаа-сабаа илеиуаз еибарзызо инатцагылт хык ахәычкәа. Пытрак ашытахь адәыңба ашытагы-амтагы ыказамкәа иныкәхәаша ицеит.

– Хабацари? – ихәан иыңыңәа даарғагылт Чычыкәа.

Ашыңыагы еибарқыңыңыуа аихамөа инанылт.

VII

Абар шықәсык ақара аамта бжысхәеит Чычыкәа итааңәа дрымбеижытеи. Чычыкәа иани иаби аңсрақны инеит. Кыкәала дубар дузымдыруа дқалеит. Атыңха леиңш ззамөақәа кәеикәеиуа иказ, есымшааирагы згәы гәгәаз, зшыамхы царыз аңхәыс, – уажы лзамөақәа таҳаит, ллакытақәа тшәааит, дантәалак аарлаҳәа дөагылон, данныкәозгы алаба лыцылмырхыраакәа дызныкәазомызт. Бағагы аткыс деиңәахеит. Есышықәса зымгәахә аарлаҳәа иаазрыхуаз ауаө, аныкәара даахана-

галан, иаарыхра зынзак имацзахеит, азынра ааины рышө илагылан, иара иадарак амфы иаштафы икапсазамызт. Ажәакала – Баҭа инхара қыамтажәк иафызахеит.

Уахык зны амш аеарцәгъазеит. Ақәабәа-сабаа леиуан, аурт асуан. Амлеи ахыҭеи абна илырцаз абгахәыцқәагы, Баҭа иаатрафы инеины ахәхәара иалагеит.

Убри аамтазы, алагырз цәыкәбарқәа ахәыштаара инылатәо, дхырқәақәо, лымалазатцәык амца дахатәан Кыкьала. Баҭа дыказамызт. Ашьжымтанза дынчыжәлан ақәыдырцаф иахь хәа дахыцаз дмаазацызт. Баҭа данцоз, «исархәо сахап» ихәан, акәты ажәыфшәақьагы ицъыба интәицеит.

Баҭа уи ауха дмаазаргы, Кыкьала дышталаны дыцәарц лгәы итазамызт.

Кыкьала ацәа лзымычхауашәа анылба, дфәгылан днеиҭеиуа аҭацха дшыфназ, ҭык ашьтыбжь абартцафы игеит. Баҭа иакәхап лхәан, аҭышьтыбжь игаз рацәак иаагәцарамккәа, аҭәафра дыгған.

– Еи, ацшәма, укоума? – ихәан азәы ибжыы геит. Кыкьала днеилыпсаит. «Атцх цахьеит, дызустда иана-цәалбеит» хәа ашә аартны данындәылт, ҭыуафк абартца дытагылан.

– Уеыжәымтцуеи, нан?!

– Ацшәма дыказами?

– Дмаазацт макьана... Уеыжәт, уеааумырцхари.

– Ацшәма дыказар сеыжәтцуан, сыццакуеит, цәара сымцар калом, – ихәан иҭы ағәра ааҭеикшеит.

– Нан, цәгъароу бзиароу? – лхәан Кыкьала ағьатцәы-гьатцәра далагеит.

– Аҭыуаф азныказы Кыкьала лажәақәа имахазшәа катцаны иҭынеихеит, аха ашьтахь, деитәаипхьхәыцаан, ус ихәеит:

– Мап, цәгъаразам, ус баша, уск сыман, Баҭа дызбоз цыышьян, аха... – ихәан, иажәа далымгазакәа, алашыца-ра иеналаитцәахит.

Кыкыла акраамта дхэыцуа дгылан, «ихъзи ижәлеи ма еилыскаарауаз» хәа гәаныла лыпсахы пыжәжәо, ахәыштәара днычәатәеит.

Дук мыртыкәа Батагы дааит... Аха илахь еикәын цәгъалаза, уи аены цъара дыштәыуаз мѳашьо, иблакәа тыкапшыааза икан. Арткәа ангәалта, Кыкыла азыгъызгра далагеит.

– Хапшқа избахә уахама цъаракыр?.. Уахьцаз иуархәазеи?.. Ипсы тоуп рхәама?!

Бата акраамта ихы кны дтәан. Кыкыла илхәоз дазызырѳуан, аха лылафитзомызт, уи ала Кыкыла илирдырырц итахын ажәабжь бзиа шимахаз. Кыкыла диқәамтцуашәа аниба, ихы дѳахан дналфәпшит:

– Апшқа бышпәиѳызоу сабиц, барей сарей иаххаа-гахьоу атқыс еицәоу аамта уажәшьта ханиап хәа бықоума? Хасаби дызит... Уажәшьтарнахыстәи башоуп... Еишәаматәак бзықатқозар бәырхиа, атәыуара қахцап...

Кыкыла акъажыхәа инеиматәаны атәыуара далагеит. Бата иблакәа ааихмырсыгъзакәа, ахәыштәара дылапшуан.

Адәнықа амш цәгъан. Ақәабәа-сабаа леиуан, аурт асуан, атх ашарахь инеигәахъан.

VIII

Чычыкәа иѳыццәеи иарей адәыгба ианынапыртц нахыс, акәты лашәы еипш, иахьцоз рзымдыруа, атх лашьца иналалт. Аихамѳа ианыланы акраамта инеиуан, зныкѳынтә рақарагы адәыгбақәа рпылеит, амѳахьшыцәагы рымшьамбақәа рычәтахәхәаны иахьылеиѳеиуаз рбон, аха азәгы изымтәазакәа рнапқәа ргәытцапса, еибарқыцъқыцуа, абнаршәыра ирцәылахаз арахә рымбозшәа инапшы-аапшуан.

Тхыбжьонын. Ақәабәа-сабаа леиуан, апша асуан авивихәа. Ғәѳратагалантәи атхқәа иреицәаз акакәны

иҫан. Ҷычыкәа иҫызцәеи иареи мазажәала еицәажәо инеиуан.

– Ех, – иҳәан, иҫызцәа даарґаҗшит Ҷычыкәа, – абарт адәыҭбақәа иҳаҫсхьоу руакы Очамчыранза изцауа иҫандаз, уаханатәґыи сымцозар жәбарын.

– Очамчыранза аихамҭа назгахуада, – иҳәеит, ашьтахьшәа инеиуаз ахәычы.

– Убри ами сарґыи исхәо... аихамҭа ыҭказар хаитамцахуази Очамчыраҭа...

Ахҭыкґыи шнеиуаз амҭа нымҭахытцшәа игылаз абудка инадгылт.

– Ҷычыкәа, – иҳәан, даатгылт ашьтахь инеиуаз ахәычы, – сара уаҳа сызцом, абраҭа сыпхьоит... Ахьта...

Ахҭыкґыи абудка иныҭналт. Аҭнуцҭка лашьцан, ахьта ҭнан митәыла. Ҷычыкәа, аспычка ааиркын, атзамцқәа дныркыдҭшыла-аакыдҭшылеит, аха уаҭы дзеилаҳашаз акґыи имбазеит: иахьабалакґыи абызкатаҳарақәа неилышь-ҭеилышьны икыдкнаҳалан, ахыҭәра асаба ықәтатан, маҭак ажәпара аманы. Абудка агәҭанытцәҭа ҭанакык ықәчапан, амҭасҭыи, ахьта данаклак, днымҭахытцны амца еиқәтцаны иґеирҭхаларц.

Дук мырцыкәа амца агәҭахәа еиқәтцаны, абудка иныҭнатәеит ахҭыкґыи. Акраамҭа ататын иахон, ауатка ирымазґыи иалгеит, ачеиқәатцәа иаацҳауа амцабз рґаытцаршы еицәажәон.

Паса Ҷычыкәа иҫызцәа ирхәоз дацныҭәон, рхәатәи хеитцон, дрыцәшәон, уажәи аусқәа даҭеакала иҭкалеит, Ҷычыкәа иҫызцәа рзыхәан даххеит, илахь еиқәитцар, дарґыи Ҷычыкәа игәи хәхәап хәа рылахь еиқәтцаны иааикәагылон, иихәоз иахыҭцаны даҭеак ҭартдомызт. Ҷычыкәа иажәа закәанс ирыпхьазон.

Ахҭыкґыи неицхыраан амҭыи мацымкәа еизыргейт, абудка ааигәара иҭаз аанда ршәеит. Алыми ашьабыстәи амца ашыра анрылс ихәмарыр-иччар рҭаххеит, насґыи рҭаатцәа хәыцқәа ґыызблааз ауатка маҭа-

на ирхымпсаазацызт, рыхлахатц ыргъежьуа рхы итан, ишакәхалакгы урт афыцъа, адунеи дара иртәышшәатцә-къа, ркъаф катцаны икан.

...Аха Чычыкәа җымтзакәа дтәан. Ионапыкгы ихы иатдыргәаны, ибла траа ахәыштәара дычәәпшуан. Алыми Ашьабыстеи Чычыкәа иазтцауа иалагеит, ихыыз рзымдырт, игәы баапсхаз цыыршьеит, аха Чычыкәа, ацәажәареи апсреи еипшны ибозшәа, җымтзакәа дзыршуан.

– Амала баша хайшызцәоума, Ақәыцъма, – ихәан Чычыкәа днеиҗапшит Алым, – ацәа уакызар ушытахтап, хара уахтапшьоит, угәы баапсхазаргы ихәхә цсыхәак кәхтап.

Чычыкәа илагырз тыхәхәы, ихы дөахан, ишызцәа даарҗапшит:

– Абар шықәсык цуеит сан атцәыуара даҗуижьтеи, сара сыпсыз цыылшьозаргы калап... Саб игәхьяагы скым, уи сицәымгуп, сибар сишыуеит хәызбала... Зынзатцәык сан лыблабарта соур исхараз... Агәырөа даганы дыпсхьазаргы здыруада, – ихәан инеиматәаны атцәыуара далагеит.

Ишызцәа иарымхәаз акгы ыкам, аха урткәа зеггы башан. Чычыкәа дцәажәон, дтцәыуан, игәы дтасуан. Ишызцәа ркытбжыы мыргзакәа итәаны изызыршуан.

– Сан данаасгәалашәалак, сыхлахатц гъежьуа иалагоит, «нан, сызкәыхшоу» хәа ада ажәак салхәомызт, сани саби ргәы иахәаша уск аныкастдалак, адәкьанкәа рҗы инеины ахәыцымыц аахәаны исзааргауан, уажәы сара сабакоу, дара абакоу! сара сҗычуеит, ауаа рцыбақәа сырзышәарыцоит, мышкы ибзианы акрысфар, җымш амла сакуеит... Зышны агәгәахәа амца еикәтцаны иахатәоу ихароузеи...

Чычыкәа ацәажәара даакәытцын, асаба дызлатәаз ихылпажә нылажыны, ихы ныкәитцеит. Алыми Ашьабыстеи акраамта иеиҗахәытхәытүа итәан. Знызынлагы иааҗархасуан.

Алыми Ашыабыстеи рыбгақаа неидыртан
рылацаа нтааит. Амца агэгәахаа еикәын. Ақаа ауан
иааҕымтцакаа; аңша иасуаз иаха-иаха аеаргәгәон,
атлақаа ршыапы итыжәжәаны иагашазшәа.

Чычыкәа даахәацымцын, арцааахәа дыхәхәаны
дәацкәеит.

– Абааҕс сыршыуеит, сыршыуеит... Сангы сылшыырц
дафуп, – ихәан, ихылпажә аашытпааит.

Алыми Ашыабыстеи өацибарҕан, Чычыкәа има-
хәарқәа ааимлагәа ирkit.

– Сабацари уажәшә? Сангы лахәызба кны дсышь-
тоуп... Хгәылацаа зеггы рахәызбақаа кны сыршыырц
амөа ишантәалаз снарыдгылт... Сшыңшуаз акәымкәа зе-
ггы өацибарҕан иөны исышәталт, сыхәхәарц иакәскит,
аха иамуит... Сыөны сышнейуаз санкаха, сан даасхах-
хын сылшырацы ахәызба ағаалырхеит... Убаскан ауп
санҕыха... Абартқәа зеггы саб ибон, аха аҕырҕырхәа
дыччо дысзыңшуан... Ишпазури? Сабацари? Саб дсышь-
талазар калап, сибар симшыкәа иузом...

Чычыкәа акраамта дгыланы ацәыуара дафын...

Аихамөа зыхьчоз ашьжымтанза, амшьамба иеыла-
хәаны, днеин «аҕыгә-ҕыгә» хәа абудка ашә данас,
иааицәымҕхан шытахька днахынхәит. Ашә аөнуцкала
иаркын, ауатка афөы «лаҳалахауа» игон, анаөс аанда
цкәаны икажын.

Амөахьчаө, даахынхәын, дырөеггых ашә дасуа да-
лагеит.

Ахәыцқәа еибаршәан ианөацибарҕаа рышьтыбжә
цәгәахеит.

– Арт абрагыцәоуп, идәылтыр сыршыуеит, – ихәан,
амөахьчаөы атрышә дасуа далагеит. Уи ус игәы
иаанагаратәгы дыкан. Избан акәзар, уи ашықәсаны
абрагыцәа рацәаны абна илан, ацәгъара картон, акгы
эхаразамыз ауаа ршыуан, идырхәуан, ақәыңьма псыцә-
гәа еипш, иблакыблатцәо абнаршәыра иаман.

Амѡахьчаѡ атрышѡ данас ашьтахь, дук мырцыкѡа Қарт аганахьтѡала иааиуаз дрезинак архѡараѣ иаацѡыртцит.

– Ахы-ы-ы! Уажѡшьта шѡарей сарей ихайбарбап, заќа шѡуаа хацѡакѡу абыржѡы исымбашей, – ихѡан, иикыз апрахѡа ќаќшь афыр-фырхѡа иќѡауа, адрежина днапыххылеит амѡахьчаѡ.

Атахмада иихѡаз цабыргыз цыыршѡан, адрежина иаатибахѡан, абудка иаакѡшеит хѡык ар ќаќшьаа – ахѡаахьшьцѡа.

Амѡахьчаѡ-атахмада дқыцыќыцѡуа, амѡа нымѡахытц дгыланы дыцшуан.

Ахѡаахьшьцѡа реихабы днеин, абудка ашѡ амаа кны ишилшоз данаха, ашѡ ґыѡрын иааимтцахѡит...

Ахѡынтѡарацшь ейцш, рыгѡќѡа хытхытѡуа, ашѡ иаалагылеит хѡык ахѡыцќѡа...

Ахѡаахьшьцѡа реихабы акыраамтѡа ґымтзакѡа асаара дышьтацшуа дгылан, еґырт аќырќырхѡа ейбарччауа ахѡыцќѡа ирґацшуан, иразтѡауан, иахынтѡааз ейлыркаауан.

– Адрежинахь инажѡг ахѡыкґыы, – ихѡан, иѡызцѡа днарацысны итыцахь иґынейхеит ахѡаахьшьцѡа реихабы.

IX

Баѡа игѡы кахѡазаны дыќан. «Ацѡыуара ќастѡоит, ашѡацхѡаѡ ауаа дрыластѡоит» ихѡан, аха игѡылацѡей итахцѡей иадымразеит. Зегь реихаґы Баѡа дзызхѡыцыз игѡыларатѡей атахмада шкѡакѡа иауп.

Атахмада Шыарац ижакѡа шкѡакѡакѡа қамызуа игѡы иаакыдхалон. Иаґарааны дубарґы икѡымжѡы шкѡакѡа изара таґахѡаны, илабашѡа ааитцшьуа аштѡ дтан днейааиуа. Ихтарца шкѡакѡа аќаитан иатцшьтыз ихѡада ихшьны, иеимс цѡышќѡей, иеимаа ќаќшьќѡей ишьарќаца даазцылалакґы дааигѡацхаратѡы дыќан. Днытгыла-

аатгыло, дмыццакзакәа дцәажәон, иажәакәа кьафын, ажәаңка зламыз ажәак ихәомызт, уафы ишимбацала дхалалын. Абартқәа ркынтә уи ахаблафы зеггы бзиа дырбон, хатыр икәыртцон, ихәатәы хартцон.

Ҷнак зны Баґа днеин аґахмада-шкәакәа Шьараң диазґааит, «аґәыуара ґастцару, иґасымґцару» хәа.

Шьараң акыраамґа дхәыцуа дгылан.

– Иґоутґаша удыруоу дад? – ихәан, Шьараң илаба-шья ныґцеикшеит. – Ауафы иакәым, азггы зны шыґахьґа ихынхәуеит рхәахьеит... Пыґтрак уааңшы изуасхәа-заалакггы... Аґәыуара ґаґаны ххы хәасуа аншьан хшахагылоу, дґапхаґаччо даахадгылар, упхамшьеи?!

Шьараң иажәа Баґа игәы иаахәеит акы иеиңшымкәа. Убри аены нахыс ауп аґәыуара ґаимґарц анизба.

Убри иаахьаны Кьакьалеи Баґеи лассы-лассы еицә-хауа иалагеит.

– Аґәыуара ґастцом, сычкәын иңсы шґоу здыруеит... Уи макьана иңсы ґоуп хәа Кьакьала лгәы иргәґарц иақәикуан Баґа.

– Иухәо ңсажәоуп... Учкәын иңсы шґам аңшөгы иуеиґаахьеит, аха азарал уацәшәоит, уақәбеиуп, – лхәон Кьакьала длаґырзырқәакәо. – Зда дхамазамыз хәчкәын, хнапы иқәыргыланы ихәазаз, ишьапы нкыдиґьар хәңсы ххыґуан... Уажәы иншьанґәґьа хзыґамґеит, хгәылацәа ххыччоит.

Кьакьала лажәакәа Баґа игәы пыртәаанза дзыргәыб-зыґшаз ажәакәа леиҳәауан, аха урт игәы рықәґыґуа да-налага, аргәыбзыґга ажәакәа рхәара даґәыґит, уажәы-уажәы длацәхауан, илхәоз даххәыцуамзыт.

Уахык зны, Баґеи Кьакьалеи рхы ахьыргаша рзым-дыруа иштәаз, аңацха ашә аартны даафналт ақыґанґеи арґафы Омар.

Баґеи Кьакьалеи раґаратцәґьа, Омаргы игәы иалан Чычыкәа изра. Омар чкәына қәыңшк иакәын, арґафы хәа аусура далагеиґґеи рацәак цуамызт. Арґашья

атэы цқба издыруамызт. Рапхъаза ашкол афы ртафыс даннеи, ахэыцқәа дрықәымчны рыбжьара далагеит. Аха уи қар изалымхуашәа аниба, иеырхалалны ахэыцқәа иедирбеит. Ахэычы илеишәа анирыцәгъалак, Омар итегъгы дхалалхо далагон. Аңшқа агара данцаны иан данихатәоу еипш, Омар есымшааираггы дычча-хәмаруа ахэыцқәа даарылатәауан. Хәмарра-ччарала ахэыцқәа иаазарц иакәикит. Убри аамтазы ауп Чычыкәаггы атцара азыхәан ашкол афы даннеи. Чычыкәа атцара бзианы итауа далагеит. Шықәсыкала ф-класск дрылгеит, х-класск рфы даннеи нахыс Чычыкәа избахә ада азәггы избахә рхәомызт. Ахэыцқәа ртаацәа ашкол афы ианааизалак, Омар даарылагыланы Чычыкәа ирехәара далагон. Арт ажәакәа захауаз ахэычы «сыбзиазазаап» хәа игәы иа-аногон. Уахынла ашәкә хтакны дапхъауа даналагалак, «нан, уиакара уеадумцалан, Омар уахимгар хәа ушәома, хатыр шуқәитцо узымдыруеи» хәа Чычыкәа «иабжьара» далагон Кыкьала.

Уи ашътахъ Чычыкәа ахатцарақәа кәитцауа далагеит. Уи итаацәеи артцафцәеи икарымтаз акгы ыкам, амала ирыгхаз акызатәык ауп: Чычыкәа ипатрет тыхны амәа ду акны икнарымхәит, «ари апатрет иафсуа шәамта-хырхәала» хәа афыра кыдрымтцит. Убри ауп ирыгхаз.

Абартқәа зеггы бзиоуп, абри инахганы уаха хэычы аазашъа ыказам хәа акәын иштәаз Бәтеи Кыкьалеи. Омар иаафналара акы еипшымкәа еигәырғеит афыцъаггы. Избан акәзар, ақытарфы аус ауа артцафы зыбз хау асыс дафызоуп, дахънеилакгы хатыр иқәырцойт, бзиа дырбоит. Ари абас изыкоу аилкаара удафзам: ахэычы афны даныкоу иани иаби рылаңш ихуп, ашкол афы даннеилак анысгы абысгы уи имоу артцаф иоуп. Насх, урт афыцъаггы раазашъақәа еимаданы, еинрааланы ахэычы драазойт, ауафра илырхуеит.

Омари Чычыкәа итаацәеи Чычыкәа аазашъас иртаз зеипшроу апхъаф еиликаап хәа сыкоуп. Аха иага убас

акөзаргы, урт ащыңагы ракеын Чычыкәа иаазара иафыз. Ус анакәха Омар Чычыкәа изы абык дишызаны акәын дшыҕаз. Хатей пхәыси азнаказы ргәырәкәа аархаштит. Омар дыхтакны иацәажәо иалагеит. Кыкыала агәыәра дныгәалан афатә цәырылгеит, Омар акриәалцеит. Ианааилгакәа ашьтахь, иааидтәалан Чычыкәа избахә аацәырыгеит.

– Чычыкәа акымзарак ихаразам, зегы зхароу хара хауп, – шәаргы саргы, – ихәан, даакәыңсычхаит Омар. – Аха изхәартузеи, хагәианхеит... Уажәшьта иаусымдырх.

– Нан, иаххарагәышьоузеи, Омар, хнапы дыкәыргыланы дахмаазози, – лхәан, лылагырз тыкәкәа Омар дааиәаңшит Кыкыала.

– Убри ами исхәо саргы. Чычыкәа хнапы дшыкәгылаз, хнапы ааңсан дхацәкахаит. Ус акәымкәа, уи иәшьапык рыла адгыл дыкәгыланы дхаазондаз, иахыа хазтагылоу хтагылозар жәбарын.

Кыкыалеи Бәтей неиәаңшы-ааиәаңшит, Омар ацәажәара дафын.

Ала Мура ашбжы игаз Омар ацәажәара даакәнахит. Бата дәацҕыан ашәахь ифанынеиха аамтазы, апккахәа абарца даатххитчыуафк. Кыкыалеи Омари акәардәкәа рееины иаадыргылт. Бәтей асаси, афныҕа афналара еимакуа, ашә иаалагылеит. Кыкыала лыда уафгы дизымдырзеит асас иааиз. Лара Кыкыалагы илдыруз асас иәаңшыларакәын, уаха уи ихыз, ижәла, дахыатәиу хәа акгы лыздырзомыт.

– Ари, уахык зны иааиз, ачыуаф хәа сызфыз иоуп, – лхәан Кыкыала Омар днеиәахәытхәытит.

Пытраамтак итәаны еицәажәон. Асас рацәак ихәомыт, дахытәз днапшы-ааңшуан. Пытрак антцы ашьтахь асас, Бата днеиәаңшын, даанапыркәычы-шьапыркәычит.

– Ари уара дучкәыноума? – ихәан, Омар инапы наиқәирххеит.

– Ҳара рыцҳақәа ачкәын дҳазтада, – лҳәан, инеи-матәаны атәыуара далагеит Кьакьала. Батә дыпхашьан ихы наиркәит. Еихаб дук икны абас ахьцалхәеи хәа игәы иаанамгакәа дыкам, нас уаха, ҫымтзакәа дҭагылан ашәахь иҫынеиҳеит.

– Дад, аеы акәадыр ақәсхуеит хәа уаламгааит, – ихәан, асас дҭагылт.

– Уаха уабацахуеи нанҳеит...

– Убла атәыршы такызаргьы иубом, ахәынцәаха, уажәшьта уабацои?! – рхәан, ацшәмеи ацшәма пхәыси асас иааикәкьашеит.

Батәи Омари ндәылтын аеы атып икәыртцеит, аса-си Кьакьалеи еидашшылауа аҭацхәҫы итәан. Зегьы анааилатәа, асас дыззааз реихәарцы ажәа ахы аацәыригеит.

– Уажәраанза ацшәма пхәыс исалхәон, арыцҳара шәақәшәаны шәыкәзаап... Ех, сабиц... Сычкәын ибарахәа Қарт сахьцаз, ажәабжык сахан инашәасхәап хәа сааит.

Кьакьалеи Батәи рыбақәа ааҭырхаха асас инеиҫап-шит.

– Игәы цәгьазма учкәын, ихьзеишь?! – ихәеит Батә, исаҳарызеи хәа игәы хытхытүа дахьтәаз.

Игәы цәгьазма хәа уцаахуама, дыпсырц хәычзак аа-игҳеитеи... Арра дыкоуп... Абрахь хәынтқаррак ахәааҫы дышгылаз, нактәи ахәынтқаррахь ала азәы дхысын дихәит, данкаха дыршьыз ҫыыршьан жәафык рақара ауаа абҫарла рҫеибытаны иара иахь рҫаарҳеит. Саатбжак ақара аиҫахысра иаҫын... Азәызатцәык ида егьырт зегьы ниртцәеит. Ашьтахьы ифызцәа дрыманы шьтахькә ианца, дзыниази дзықәшәази рхәара дшаҫыз акәымкәа, дыпсылмыткны дкаҳазаап. Ишакәхалакгьы ипсы ндырхагәышьеит, насгьы мидалума ак иртан убрахь датцазза ддәықәуп. Уажәы хар имагәышьам, Қарт даарышьтын дыкоуп.

Уртқәа ирылаххузеи, сыззаатқәыз шәасхәап, – ихәан асас итәтыныжәга аитатцара далагеит.

– Абыржәы аакыскыа сычкәын исолдатцәа пытқык иманы дышнеиуаз, хәыцқәак, тынха дызмамыз цыоукы, амқан импыхыашәан ишытыхны Қартқа игеит, руазы аррахь ддәықәыртцеит, егырт ақыца школума акы итарцеит хәа дафын. Жәахаенәк аусхәартафы сахьнеиз, абас-абас Бәта ичкәын дызит хәа ансархәа, издыруада цыара шытакы дысзықәтцозар схәан, инауасхәарц сааит.

Асас иихәаз Бәта усқак агәхыаа имкзеит, Кыкыала акыжыхәа дтәыуа дтәан.

– Қартынза ацара ани ацшқа иакәым, ауаа заманақәа ирцәыуадафхуп, хара ххәычы Қарт дызгахуадаз, – ихәан, ахәштаара, днычәажыцәеит Бәта. Омар акы дазхәыцуа иеыртынчзаны дтәан.

– Нан, ишәыз, ихазхәа акгы уеимхәазеи?

– Еихыжә-еикәыжә иқан, ауаткаффы рхылкыон хәа дафын.

– Нанхеит, ауатка акәым, азытқәыа анижәуаз дахмаз-цаар иузомызт ххәычы.

Асас иага ихәандазгы Бәтеи Кыкыалеи ихарымтцауа иалагеит. Уажәраанза ґызымтуаз Омаргы, уажәы ацәажәара даланагалан, ахахаихәа ажәабжь хәара дафын.

АҚБАТӘИ АХӘТА

Хәышықәса нтәкәкәа интәеит. Бәтеи Кыкыалеи цәсеипш уажәгы рылахь еиқәын. Уаха хнырхәышыак зма-замкәа ирцәызыз рыхтылтц затәы данааргәалашәалак, уи данырцәызыз әенеипштәкыа амамикәара аархапон, Кыкыала дтәыуа ахәштаара даәчәатәон, Бәтагы ихыкны, дхәыцуа дтәаны, Кыкыала лашшыцхыыз дазы-зырфуа далагон. Абас мацара, еишәара-еитцараха,

ашәиқәатцәа рхарцаны ишеилаз хәышықәса нтәкәкәа интәеит. Арт ахәышықәса рыла Бәтә аколнхара далалт. Азныказы Кьакьала илымуа далагеит, аха ашьтахь ларгьы Бәтә дицрагыланы усура хәа зегьы ахьцоз дымцар псыхәа лымамкәа дҟалеит. Ашьыжь инаркны хәлаанза ащыцәагы аколнхарафәы аус руан, усқан ауаа рацәа ацыцәахәа акреицура ианалагалак, Бәтәи Кьакьалеи ргәырәақәа аархаштуан, зегьы ахьыхәмаруаз иахьыччоз даргьы рхы наладырхәуан, ихәмаруа иччауа иалагон, аха уртқәа зегьы дук нтыра роузаломызт. Кьакьалеи Бәтәи дырәегь ашәеиқәатцәа аархадырцауан.

Әнак зны азыни аапыни рәанеилдыргоз аамтазы акәын, Бәтәи Кьакьалеи рәынархан Очамчыраҟа ицеит, аколнхара аҟнытә ацарақәа ироуз рыманы. Очамчыра ақалақь акырынтә иналс-әалсит, аха иртәхыз акгьы рымбеит. Акыраамта амәа ду иангыланы инапшы-аапшуан, анахь-арахь ауаа ахьынеилыс-әеилысуаз ирыхәапшуан. Бәтә дааҟәымтцзакәа ататын ахара дафын, Кьакьала уажәы-уажәы Бәтә диазтәауан: «ант зустцәада уара, арт ариаҟара изырццәкузәи, ани амашьына шаҟа иласны ирныҟәауа убомә» хәа. Бәтә ҟымтцзакәа дгылан.

– Иубомә уара, арт урзыпшишь, урт ранацәеи рабацәеи ирхароузеи, ирыбаргәызеи, – лхәан, Кьакьала лнапы налырххеит ашколахь ифны инеиуаз ахәыцқәа рахь. – Хара лахьынтә змамыз хасаби затә дхәмазар, абанс хәимеигәырҟауази... Абант санрыхәапшуа Чычыкәа иблапшзакәа снархыпшылошәа збоит.

– Чычыкәа ипсы таны дыҟазар уажәшьта дхатца-хахьазаарын, ант драҟарахоз цыбшьомә, – ихәан, даақәыпсычхәит Бәтә.

Бәтәи Кьакьалеи еидгыланы ишеицәажәоз дара здыруз Очамчыратәи арцыск даарыдгылеит.

– Астанциахь шәзымнеиуазәи Бәтә? – ихәеит иааьрыдгылаз.

– Макъана ҳцазом, дад, ура ушқакоу умҳаои? – арҷыс
инапы ааимихит Баҗа.

– Мап ҷушът, амашына станциахъ акәым, адәығба...

Ы-ы адәығба Очамчыра иаазгахуаз, еихамқада акгы
изыкәныкәазом рымҳәахзи?!

– Аихамқа Очамчыранза иаарымгеи Баҗа!

– Ассир ухәоит ҷушът!

– Аихамқа катцаны иалгеит адәығбаггы иахъа иаарц
иқоуп, ишәымбои ауаа еибарццакны ишцо.

– Абар алакә, баалеишь бара! Ахыкгы еиманы
астанциахъ рҗынархеит.

Астанциа ақхъа, ахыцәхәыц реипш, еилагылан ауаа.
Ақсқәақәа иаарывтыцхаз амра рыба хнакуан, рыбахъ
рнапқәа ацыракны амрагыларохъ ицшуан ауаа. Баҗеи
Кыкәалеи еилагылаз ауаа инарылсын, аихамқа ахы
ахынагаз ааигәарафьцәкәа инагылт. Аихамқа зыхьчоз
ауаа атрышә дасын, амқа иазааигәаны игылаз зеггы нақ
инапырицеит. Баҗаггы Кыкәала дахьылбоз зеггы ртәы
идыруазшәа иеыкаитцон. Кыкәала лымахцәы кны амқа
днапыригеит.

Дук мырцыкәа, ақсзы заҳаз ақхәыс леипш, арцәаа-
артәаа хәа ахәхәабжь геит. Ауу зхырга игылаз ажәлар
рҗыт бжыы мгауа иааилагылт. Алқа ахыббы, агәырқь-
агәырқь хәа еитцасуа, архәараф иаацәыртын астанциахъ
аҗаанахеит адәығба.

Ажәлар агәырқь дырган рнапқәа аинкәара иалагеит.
Амузыка хәмаруан.

Адәығба иакәгылаз арҷыс атыршә данас, ашышьыхәа
адәығба аатгылт. Акыраамта амузыка хәмаруан. Ұыҗа
хыкгы ықәгыланы ажәақәа рхәеит. Баҗеи Кыкәа-
леи ирбаз җашьахәыс икатцаны, рыба траа ицшуан.
Ишыцшуаз акәымкәа, адәығба иакәгылаз арҷыс, ажәлар
даарылақшын, ацәажәара далагеит.

– Узырџишь, узырџишь уара, аңсышәала дцәажәоит, иихәо хаһап, – лхәан, Баҭа днаицкласит Кыакьала. Арпыс ацәажәара даҕын. Баҭеи Кыакьалеи ааигәа инеин ицәажәоз изызырџуа иалагеит.

– Анышә иагаша сара, Чычыкәа ибжыы саҕауа цыышъоит, – лхәеит Кыакьала.

Бшаҕәытдра бдинаныс, цыск ачыт абжыы гаргыы, Чычыкәа ибжыы баҕауа цыышъоит.

* * *

Аены хәлаанза ныхәан. Ажәлар астанциа иана-пыртгыы рееибаркны амџа дуқәа ирнын, амшын ҕықә аҕы игәлааиуан.

Баҭеи Кыакьалеи амагазинқәа анеимырда ашьтахь акрахҕап рхәан Очамчыратәи акрыфартақәа руаки иныџналт. Хәылҕазын. Ана-ара ауаа асталқәа ирхатәаны акрыфара иаҕын. Акәакьтаҕе итацәны игылаз астал инахатәеит иныџналаз аңхәыси ахатҕеи. Алџа газго акрыфарта аџнытқәа иџнан. Баҭагыы итаҕын аацәыриган, абырқь хәа алџа ихырббы даатәеит.

Акрыфо иштәаз акәымкәа, адәыҕба иакәтәаз арпыски пхәызбаки акрыфарта иныџналт. Итацәыз астал анырымба, Баҭеи Кыакьалеи зхатәаз астолахь рҕынархеит. Кыакьала лыбла траа астал инахатәаз дырҕаңшуан.

Арпыс дааҕәымтцзакәа ибжыы нытцакны аңхәызба длацәажәон. Алашара зыцәмачыз алампақәа алџа жәпахаҳараза ианаархачы, акрыфарта абжак аалашьцеит. Аңхәызба илацәажәоз арпыс унацәа ивтцамкьако деилахәан. Ихәхә рхәы еикәатцәамхаҳараза ихы иқәызи ипәтаҳәыцқәеи ипшзара иаццаны итегыгы ддырцшзон. Кыакьала илтахын ари арпыс иблақәа ааитыхны днарыхәаңшыр, насгыы днарацәажәар, аха арпыс игәгы ихгыы аңхәызба илзышътны лацәажәара даҕын.

– Акырзыбымфозеи бара, – ихәан Кыакьала дналҕаң-

шит Баҫа, арт аҫышықәса рыла иоуишьтыз ижакьақәеи
ипәтәи днарыха-ҫарыхан.

– Схапыцқәа сыхьуеит, истахым, – лхәан лкасала лхы-
лғы итегыгы инталыхәхәеит Кыкьала.

Арпыс даакәымтцзакәа ацәажәара дағын:

– Мызкаҫара ара сынхоит, аҫныҫа сцап хәа сгәы
итоуп, сҫаацәа сымбеижьҫеи акраатцуеит, ихәан, ичабра
ааиҫишьит арпыс.

– Уаха акино ахь хашьты Чычыкәа, – лхәан дҫагылт
апхәызба. Кыкьала дахьтәаз артәаахәа дыхәхәеит, Баҫа
имхәтә ааимкәытцфрын ачанах инанахалт. Апхәызба
илзааз лзымдыруа дшанханы дгылан. Кыкьалеи Баҫеи
рылағырз ҫыхәхәы Чычыкәа идгылан, уажәы-уажәы
атәах хәа даагәйдкылауа.

*Наро-Иарославль
1940–1941 шықәса*

АДРАМАҚӘА

АДГҒЫЛ ДУ

Адрама 4 қәғылараки 7 сахьаки аманы

ИАЛОУП:

Уарчахан – дыпқәысуп, 50 шықәса лхытцуеит

Фариза – дґацоуп, 30 шықәса лхытцуеит

Ғаґлан – Фариза дылқоуп, 13 шықәса дырқоуп

Тариал – Уарчхан лқә, Фариза лхатқә, Ғаґлан иаб – 33 шықәса ихытцуеит

Аматрос – апартизанқәа реихабы – 30 шықәса ихытцуеит, дпартизануп

Самсон – 50 шықәса ихытцуеит, дпартизануп

Заур – 23 шықәса ихытцуеит, дпартизануп

Ғицина – 19 шықәса лхытцуеит, дпартизануп

Ғьақар – дсахьаґыхѳуп, 40 шықәса ихытцуеит

Абарон – Фон-Клыич

Адиутант – Шмерке

Акомендант – Отто Франц

Кока – афашистқәа рповар

Ѳба-хқә зхәо ауаа: агестапо аґарнак, афашист солдаґ, итқәоу афашист, аґыхәтәанза гәыпѳык анхақәа.

Апролог

Ақыґа абылра иаѳуп. Уарчхани, Фаризеи, Ғаґлани еибарѳны иаақәырцуеит.

Уарчхан. Иубома, иубома, Ғаҗлан? Узҗаз ашкол абылра иафуп!..

Фариза. Хзықәшәзеи мшәан, хзықәшәзеи? *(Дғьыҕәығьыҕәуеит.)*

Ғаҗлан. Сан! Тариал сиццоит саргы?! *(Иан дигә-тасуа далагоит.)*

Уарчхан. Шәцала, шәцала, иҳахьзоит... хқыҗа рыцха... *(Амца ишахәаңшуа ифны ицоит. Самсон даа-цәырйеит дыфны. Айла даавагыланы атыршә дасуеит. Иаацәырйеит: Тариал, аматрос, Заур. Аматрос инапы хәуп, амшынуаф матәала деилахәоуп.)*

Аматрос. Ан илыхшаз ауафы ишьа мукәа даангы-лашам. *(Абылра дазыңшуеит.)*

Самсон *(аматрос иахь)*. Акомандир ухаткы. Аны-кәара улымшозар сутцалап? *(Заур даарыхьзоит.)*

Заур. Мап, мап, ус шәара шәымсааит... Иахьынза-шәтаху ижәбылла! *(Ицьыба чабрак аатыхны ихы наиркә-уеит, уаңсҕәык азна анышә ичабра инылаиңсоит.)* Арака шәмагә шьхәақәа мгылазацт, адгьыл макьана ицқьоуп. Абар, абар! *(Ичабра илахәоу анышә дырбауа)* абри иамафәоуп... Ари адгьыл ду иамафәоуп, сшьа сымукәа, сзаазаз адгьыл сшықәымгыло срахатны! *(Ифызцәагьы ачабра илаңсоу анышә иагәзуеит.)*

Зегьы. Сыдгьыл ду иамафәоуп сшьа сымукәа уара узқәа срахатны сшықәымгыло. *(Ифны ицоит. Иаацәырйеит; абарон, адиутант Шмеркер, акомендант. Урт дкәылҗаауа дрышьтоуп Ыаңар, ашьта иаңшуеит.)*

Абарон *(амцабз анибалак ақырқырхәа дыччоит)*. Хара ҳар рмагәшьхәа ахьнеиз былроуп, чычроуп! *(Дыччоит.)* Нас, ари амфа арака интәома уара?

Ыаңар *(акомендант Шмеркери Ыаңар ицәхасуеит, абарон иихәаз аҗак идырхәарацы.)* Адунеи зшаз иныс, уара умсааит, ари амфахәаста хара ишымцо. Уи на-хыс шьхароуп, бахәроуп...

А к о м е н д а н т. Атанкқәа җамамкәа акы җаңсам, аха атанкқәагғы ашьха излакыдудцарызеи.

А б а р о н (*игәы нырханы*). Нас аибашьра җаҗәытцып! Атанк ахызымнеиуа асолдат днеиroup. (*Иеыргәыбзыгны.*) Абри адагғы гәазырҗага убарыма! (*Амцабзахь.*) Шың-шишь, гәазырҗагами уара! (*Дыччоит.*)

Уи аамтазы асцена ашьтахынтә ахысыбжь гоит, абарон дка-җауеит. Ифызцәа еимбггыжәа ицоит. Абарон ицәеи-ижьы аагәатаны дфатцкыаны днарышьталоит.

Актәи ақәгылара

Актәи асахьа

Цацхоуп. Аңшәма пҗәыс Уарчхан амца еиқәцара дафуп, Фариза асаркьа дадтәаланы лхы лҗәоит. Уахынаңшуа ашьхақәа рыцаҗа ақыта абжак былны иубоит.

Ф а р и з а (*лыхцәы лҗәоит*). Абас иаҗа еиғуп җәа сыкоуп?

У а р ч х а н. Нан, стаца, есымшагғы абарон иашта бтоуп, аха азәгғы гәфарас бҗаимтазацт, иахьагғы абри бызфү бааҗәытцыны уаанза еиңш бхы җәаны бца.

Ф а р и з а. Амца рхысааит уртггы, изтахыда... Аха сыгәфарахо салагеит. Акомендант сааникылан, абарон иахь бнасышьтуам, уафцас бхы җәаны бсымбакәа иҗәеит.

У а р ч х а н. Ы-ы, бара быхцәы рзбггытны бнеилома?

Ф а р и з а. Урт иртахуп дара рыҗәсақәа реиңш схагәтафы сыхцәы ырқьақьаны иқәзарц... Ғара җкультура шәафыңшла рҗәеит.

У а р ч х а н. Ных, ихызлааит наҗ...

Ф а р и з а. Сара сызреичеырбо рдыруандаз сыхггы ыхртәахьазаарын...

У а р ч х а н. Сишь, дарбан ани ибалыбаҗо иаауа?

Ф а р и з а (*дындәылқшыны*). Мшәан Цьаңарыжә уажә дыббама, дгылфызуа.

У а р ч х а н (*дыццакуа*). Ама трос адырра итишь, азэы данаиуа итаҳзам. (*Фариза амҳарахьы днеиуеит. Ама- трос адырра итаны даахынхэуеит.*)

Ф а р и з а . Илақэа шақышақыауа, акы дашытазар калап. Стапанча деифазоит хэа сыкоуп.

У а р ч х а н . Иазиухуазеи сыбгалацыжэ?

Ф а р и з а . Зныкгы азбахэ сеихэахьеит, аха...

У а р ч х а н . Нас?

Ф а р и з а . Мап скит, исымазам хэа...

У а р ч х а н . Ыапар хайшыаанза хампсааит.

Ф а р и з а . Мап, сицэшаэзом, аха дангэаало бзиа из- боит, дахыгазоу азы.

У а р ч х а н . Ыапар хара хзы цэгьа зхэыцуа уафым.

Ф а р и з а . Мап, истахым... Истэахыр иаха исзеигьуп. (*Лыкэа иаатыхны атумбочка итайаны ацаңха аркра дшафэу, Ыапар даафналоит, Фариза лахь дыңшуеит, икалцо имбазошэа дааиасны даагылоит.*)

У а р ч х а н . Умтэои мшэан, Ыапар?

Ы а п а р . Стэами, шэтэақэа. Са сымтэара уадафым... Аха азин сышэтозар сагытэатцэкьап.

Ф а р и з а . Атэы халамтақэа узаҳмацэажэозеи Ыа- пар кадыць.

Ы а п а р . Ы-ы, нас сара сажэақэа акафыхэа ибыцха- уама?

Ф а р и з а . Ахы змоу ухэар, исыцхазом.

Ы а п а р . Нас сажэақэа хыдоума?

У а р ч х а н . Быстыхэ, нан, ба ибусым!

Ы а п а р . Былкэатц ди, илхэалааит, сгэы нхап хэа бшэома?!

Ф а р и з а (*дыччоит*). Ыапар са сыуафышыа идыруе- ит... Уара, ари уцацчар зынзак икоуэазама?

Ы а п а р . Сцацчар ада уаха бымбазеи?

У а р ч х а н . Нан, уи бара ибусым, быстыхэ!

Ы а п а р . Усоуп, ауафы усда-хэысда афны дынхар ибз шыцэгьахо.

Ф а р и з а . Уара узҗу аус дуқәа узсо урыламкәа уқам.
(Дыччоит.)

Ї ь а ң а р . Уаңхәа икаҗауа уихымыччан...

Ф а р и з а . Їым сара суахәмаруеит, усзымгәаатә-
кәаит.

Ї ь а ң а р . Бара быхәмаруеит, быңшәма дыңсхәоу
дызхәоу быздырзом...

Ф а р и з а (лҗырғәааны). Уи уара иуусым.

Ї ь а ң а р . Їоуuky рхацәақәа иацы еибашьра ицеит,
дара иахәа иҗырбоит иқәпрааны.

У а р ч х а н . Дасу ихы аҗатыр иара ибоит, нан.

Ф а р и з а . Усқак ужәлар рыцҗаушьозар зегьы ахьцоз
узымцазеи?

Ї ь а ң а р . Сыңсы сшьароуп? Нас сбымбари!..

Ф а р и з а . Есымша узбалоит акомендатураҗы, аусур-
та уашьтазар қалап...

Ї ь а ң а р . Сдокументқәа роуп сзышьтоу.

Ф а р и з а . Хәышықәса ушҗакыз атәу?

Ї ь а ң а р . Нас уи адагьы...

Ф а р и з а . Дәҗә шақа шықәса угыз Їәаңар?

Ї ь а ң а р . Дәҗә хәба.

Ф а р и з а . Мшәан узыхдырқьаыыз усқан?

Ї ь а ң а р . Аколнхара аиҗабы дахьысшьыз акәын.

Ф а р и з а . Исгәалашәоит... (Уарчхан дындәылҗуеит.)

Ї ь а ң а р (ибжьы рмаңны). Фариза, сыгәра бгома?

Ф а р и з а . Ибзианы уздыруеит.

Ї ь а ң а р . Сыгәра бымгазои?

Ф а р и з а . Уажәтәи аамтала аиашьеи аиашьеи
рыгәра еибагазом. Иуҗахыыз?

Ї ь а ң а р . Абҗар смоуит, партизанра сцон...

Ф а р и з а . Партизанра ба? Иуҗахузеи уақа?

Ї ь а ң а р . Ишқастахым, зегьы ирҗаху...

Ф а р и з а . Нас абҗар сара исымоу ңушьома?

Ї ь а ң а р . Бара ибымоу абҗар сара исыхәартам,
ихәыңцәоуп.

Ф а р и з а . Ихәыцугғы сымам, идуугғы.
 Ы а а р . Бригадирс баныказ иныкәбгалоз...
 Ф а р и з а . Бригадирс баныказ хәа сгәы цуцәеит,
 есымшагы иухәоит. Уи аахыс ицуазеи?
 Ы а а р . Фышықәса роуп.
 Ф а р и з а . Уи аахыс сара сажәит.
 Ы а а р . Абцъар сымамкәа урт рахь сызнеиуам.
 Ф а р и з а . Нас сара исхароузеи?
 Ы а а р . Ари шәысас имазар?
 Ф а р и з а . Дарбан хасас?
 Ы а а р . Уи азыхәангы мап бкыхыр...
 Ф а р и з а . Дарбан узәу? Ара зны ихәны иааиз иоума?
 Ы а а р . (деицакуа). Аиеи, ихәны иааиз...
 Ф а р и з а . Уи дцеижьтеи!.. Хымш затәык дыкан...
 Ы а а р . Апартизанцәа рахь дцама иара?
 Ф а р и з а . Сизымтаазеит... Смоленсктәуп... Издыру-
 ада уахь дцазарггы.
 Ы а а р . Излаздыруа ала, апартизанцәа реихабыс
 дыкоуп рхәеит.
 Ф а р и з а . Иуазхәада?
 Ы а а р . Абна алымха амоуп...
 Ф а р и з а . Нас зеггы удыруазар умцои уахь?
 Ы а а р . Сымцашеи, аха абцъар стахуп. (Уарчхан
 фархыцқәак кны дааиуеит.)
 Ф а р и з а . (Уарчхан лахь). Сара исабхәар сымцози
 мшәан.
 У а р ч х а н . Са сшьапы цтәоу цыыбшьома, нан.
 Ы а а р . (атумбочка дшахәаңшуа, дфагыланы). Бзи-
 ала. (Дцоит.)
 У а р ч х а н . Мәабзиа уақәшәаит...
 Ф а р и з а . Абцъар дашьтоуп, апартизанра салагоит
 ихәеит...
 У а р ч х а н . Итәбуп хәа зиабымхәазеи? Сыбгалац
 рыцха. (Аматрос Иаков даафналоит.) Ииҭахыз мшәан
 ари?

Ф а р и з а . Шәара шәахь днeirц дыкоуп.

А м а т р о с . Нас?

Ф а р и з а . Нас акгы, аурысцәа ирхәалоит еицш, иа-аигаз ицында иманы дцеит.

А м а т р о с . Иара убри ицынцагы җәазар акәын... Абцъар изымпшааит акәү?..

Ф а р и з а . Изтода ари арыцха...

А м а т р о с . Изтода? Фашисткгы уаха димбазаци.

Ф а р и з а . Аҗа иабцъар уи ииҗома?

А м а т р о с . Хаала ииҗом, издыруеит, аха...

У а р ч х а н . Ари арыцха мчыла иуркҗахуазеи...

А м а т р о с . Ирыцхау ауаҗы сарггы дыстахым.

Ф а р и з а . Уи бзиоуп, аха унапы зҗахәамзеи?

А м а т р о с . Иазхоуп, уажәшьта сцалароуп сарггы.

У а р ч х а н . Макьяна усзышьтуам, схәатәы хатца...

А м а т р о с . Сыңсадгыл сыңхьоит, сызтөом.

Ф а р и з а . Ушцаз иахәр игәы иалсуеит...

У а р ч х а н . Ханирцәоит, нан... Илеишәа цәгьоуп.

А м а т р о с . Дарбан шәынзыртцәо?

У а р ч х а н . Тариал игәы нхоит...

А м а т р о с . Тариал иахь ами сарггы сахьцо. Жәохәмыш цуеит ара сышьтоуижьҗеи, иазхоуп.

Ф а р и з а . Уаангыл мшәан, җаҗланггы даап.

А м а т р о с . Уи иоуп сарггы сыззыцш.

Ф а р и з а . Иаков, угәы ишцаанагои? (*Лыхцәы илыр-боит.*)

А м а т р о с . Зынзак бреицшхеит... Ельзарааи, Марҗарааи ргәалабыршәоит. Уаха ахәылбыҗеҗа бцароуп уахь... Аҗа итанктә ар цахьоу имцацу еилибкаап. Самсонггы уахь дсышьҗит, иаара сазыцшуп.

Ф а р и з а . Убриазами, мшәан, сыҗезеиласхәо. (җаҗлан дааҗналоит.)

җаҗ л а н (*ианду лахь*). Мшәан, аведра зыхшьымзеи агәараҗы?

У а р ч х а н . Дида, сыңсааит, исхамышти, Фаризахеит, ихахъзеи?!

Җ а т л а н . Иахъатәи ашара ахәачара халажьуп.

А м а т р о с . Анемеццәа ыказ җушызма? Иуцда?

Җ а т л а н . Самсони сареи хаицуп. Җапар дыказма?
(*Җаадк аматрос иитюит.*)

У а р ч х а н . Дуҗахазма, нан?

Җ а т л а н . Дысҗахазар иамои? Имышты цәгьюума?

У а р ч х а н . Мамоу, нан, аңсшәа иахәала данубо.
Уизымгәышлан.

Ф а р и з а . Амцхә иоумхәалан, акы дуазтцаар исызды-
руам хәала.

Җ а т л а н . Аиеи, Җапар сицәшәоит!

Ф а р и з а . Ушәоит хәа акәым... Аха убысгыи...

У а р ч х а н . Мап, нан, уигыи хара дахтәыми...

Җ а т л а н (*аматрос иахъ*). Са сутахымзар сцоит, Сам-
сон даасыштыуеит...

А м а т р о с . Азәы димбааит, уезаны уааи хәа иахә. Та-
риал ашәкәи сзиџит! (*Фариза дааиңныхылоит.*)

Ф а р и з а . Иихәәзеишь?

У а р ч х а н . Иара зны даабжьысыр иауазеи... Игәи
мбылзои уаха?

А м а т р о с . Аха имам сан... Есымша амца иалоу
ауаҗы аха изтода? (*Самсон дааџналоит.*)

С а м с о н . Аҗыза, акомандир! Адтца исутаз насыгзеит.

А м а т р о с . Атанктә дивизиа еибашьра ицарц аеырх-
иара иаџуп. Абарон фон-Җлыич ир иманы арака иеаани-
кылоит. Иахыагыи абрахъ иаарц ргәи иҗоуп.

У а р ч х а н . Дида, абар хахытыабгаз!

А м а т р о с . Иацы узымааизеи сара сахъ.

С а м с о н . Сеилахан!..

А м а т р о с . Уматәакәа рқәыршәра уаҗызма? (*Дыч-
чоит.*)

С а м с о н . Мап, аибашьра саҗын.

Аматрос. Издыруеит! Ирласны Тариал иахь уца, саргыи снейуеит.

Самсон. Исахауеит, ухаткы! (*Ифынеихоит*). .

Уарчхан. Уаангыл, нан, акы унацхап.

Самсон. Аха сывам сан, (дцоит.)

Аматрос (*дхэыцуа*). Уажэраанза апсуа жэлэр җеила исыздырзомызт. Дзеипш хатцоузеи абриггы! (*Иматэа_қәа реилахэара далагоит*.). – Бзиала, сан, издыруада сыпсы таны сҗалозар, айбашыра ханалгалак ашытахь Смоленсктеи сан гэакыа бызбахэ ласхэап, – уи илеипшыз даҗе аныкгы Ацсинтэылан дшызбаз. (*Дцоит*.)

Уарчхан (*лылагырзқәа рыцқәауа*). Тариал иеипштэҗкыа дызбон...

Фариза. Ицеггыи даапшыр каларын, аха Татлан иааигаз ашәкәи дарццакит... Нас афашистцәаггы... Изыштыоузеи здыхә нтәаша.

Уарчхан. Дида, сара ипсыша, с-Татлан рыцха ахәача дылажыны дсымамзи... Баргыи ибгәалашәап хәа быказу...

Фариза. Ибасымхәеи мшәан, аҗацәеи Цыаңар ифызцәа аҗыалақәеи анааиуа аведра амасар иахыхла хәа, Цыаңар дшәартам, аха азәгыи игәра згазом. (*Аҗалпалбжықәа гауа иалагоит. Уарчхан дыфны аведра амасар иахылхуеит. Фариза аҗенцыр ахь дыңшуа*.) Абар дырөгегых афашистцәа. Есымша абасоуп! Татлан! Уа Татлан! (*Абжықәа гоит*.)

Ахатца бжыи. Апартизан, апартизан! (*Ахысыбжы гоит*.)

Даҗеабжыи. Уиеихс иқәкны! Узыпшузеи?

Апхәыс бжыи. Хаас сара, дыршыит хәа сыкоуп...

Атахмада бжыи. Дук мыртцыкәа агара игароуггы апартизанцәа хәа иршыуа иалагоит.

Апхәатәи абжыи. Ааит, атахмада хырмыгәажә, уст уаргыи! (*Дхысуеит*.)

У а р ч х а н . Есымчыбжы абасоуп... Ари иахәода мшәан...

Ф а р и з а . С-Татлан деибгам... С-Татлан деибгам...

У а р ч х а н . Деибгамкуа ихьуазеи! *(Ацәажәабжьқәа гәғәахоит.)*

Ф а р и з а *(акылҳарахь)*. Быңшишь, Ыапар дыфны дахьнеиуа.

У а р ч х а н . Ишьтазар қалап рыцқа.

Ф а р и з а . Нас дзырымкуази, быңшишь! Дыфны дыш-неиуа рбоит, аха... *(Ахысыбжь гоит.)* Сишь иеихсит хәа сықоуп, аха абар дыфны дахьнеиуа, мап, уи дрыцәеит.

У а р ч х а н . Са исымхәази. *(Иааигәазаны абжьқәа гоит.)*

Ф а р и з а *(дыцқакуа)*. Абни ақәцьал хәыч итоу ақәыд ршьышыла бтәаны. *(Фариза лыхцәы ааиҕыртланы лзамәа арацәа ахьылышуеит.)*

Ф а р и з а . Ишәмазааит, даҕа ҕытқ шәааҕшырауаз...

У а р ч х а н . Икабцашаз?..

Ф а р и з а . Амагрос иихәаз бмаҳазеи мшәан? Ирлас-ны ицар саргыы срышьталоит. Амала абарт иахьа еиҕахар хқыта иаанхазгыы рбылуеит.

У а р ч х а н . Еибашьроуп, нан, икоу бымбои?!.

Ф а р и з а . Хпартизанцәагыы убри ами иртаху... Еиҕахар ауп иртаху... *(Ашә азәы ихы анкьоит.)*

У а р ч х а н . С-Татлан!!! *(Днаидххылары.)* Абри акәыз-ма узыршуаз нан?!

Ф а р и з а . Схәычы! Сымыш!..

А д ә н ы қ а т ә и а б ж ы ы . Апартизанцәа ыкоума?

У а р ч х а н . Мап, нан! Дҳазтада апартизан. *(Хқык аафналоит.)*

Ш мерке *(аҕыхәтәан ифналаз инапы науқәкны)*. Абарон Фон-Клыич! Кавказ агубернатор! *(Абарон даахырхәоит. Рыгәта игылоу инапы иқәкны.)* Абарон икомендант Роберт Франс! *(Нас игәы инапы аадкыла-*

ны.) Абарон иадиутант сара... (Ибжыы рпазаны.) Асолдат Шмерке!

Атаацаа хахэханы игылоуп.

Абарон (Татлан иахь). Апартизан?

Шмерке (Татлан ихадацаа кны дааирхыцхыцуеит).
Апартизан?

Уарчхан. Ари дхэыцыуп... 10 шықаса роуп ихытца!
(Лнацаақаа рыла 10 илырбоит.).

Абарон (Уарчхан лнацаақаа дрыгәтасны). Иаб дабакоу?

Фариза. Иаб... Иабу?

Татлан. Саб деибашыуеит... (Абарон изнапык ала дицәхасуеит, Шмеркергыы дааицныххыланы магә-шьхәа_ла дисуеит).

Фариза (лхэычы даалгэыцәхәхәааны). Ацнышқәа!
Дзыхшәырқьозеи?

Уарчхан. Сара сышәшы!

Фариза. Сара сышәшы!

Абарон (ахәсақаа рахь). Игәырџа шәамган!

Акомендант (иажәақаа хыжәжауа). Еихагыы
изхауеит! (Ахәсақаа рхэычы ихагыежыуеит.)

Уарчхан (дара ирмахаратәы). Анра-цара шәзым_гаит!

Акомендант (егыртәпатретқәа ирыхәаңшыуеит).
Ишқабхәеи?

Уарчхан. Хәцкәын затә дзыхшәырқьозеи схәеит...

Акомендант (ашьқаң дтәңшыуеит). Ицәырга афатә!

Уарчхан (акәцәал ирбауа). Абриада сымазам.

Абарон. Ари закәызеи? (Дафыџуеит.)

Уарчхан. Ари кәыдуп... Чагыоуп.

Абарон. Иахытцазеи? (Агәама ибоит.)

Уарчхан. Иацтәи кәыдуп!

Абарон (илгәыдиџоит). Ааит, бгәы икәыртәааит!

А ко мен дан т (*Шмерке иахь*). Уеимдеи, акрубозар.
(*Шмерке дцоит.*)

У а р ч х а н . Ачагъа шәахымччан... Цасым...

А ко мен дан т . Ацхәалхәома мшәан! (*Дылфасуеит.*)

Ф а р и з а (*Татлан дааушьтны*). Дзыхшәыркъозеи?..
Шәан дылфызами!..

Т а т л а н (*лабак кны дырзыџкьоит*). Шәыркъәатц!

А ко мен дан т Татлан илаба ааимџааны ихы иакәпцтәоит.

А б а р о н (*Фариза лахь*). Ибхытцуазеи? (*Шмерке иахь.*)
Еи! Шмерке!

А ко мен дан т . Сзырфәуеит ухаткы!

А б а р о н . Шмерке дабакоу?

А ко мен дан т . Упату схы икәуп, цъара дсышьтит!

А б а р о н . Ухы икәу сыздырам, аха афнуцқа тацәуп!
Абыржәытцәкы лфы лырзәзәа, мчыла!

А ко мен дан т . Бфы зәзәа!

Ф а р и з а . Истахызар исмызәзәои! Успыртц нак!

А ко мен дан т (*итапанча кны*). Изәзәа сымхәеи!

Фариза. Исызәзәом, алымт абарақьатра ацуп!

А ко мен дан т . Акы! Qба! Ибмызәзәазои?

У а р ч х а н . Фариза, нан... изәзәа...

Т а т л а н . Ди!

А ко мен дан т . Ибмызәзәазои? Абарон игәы
бахәаргъы быздыруам.

Ф а р и з а . Иласхузеи шә-Барон...

А ко мен дан т . Ибмызәзәазои? Акы! Qба! (*Даатгы-*
лоит.) Хцә! (*Дымхыскәа дылфасуеит.*)

А б а р о н (*даахьахәны*). Афны еимдатәуп, абыр-
жәытцәкы!

У а р ч х а н . Акымзарак ыказам, нан... (*Шмерке дааи-*
уеит.)

Ш мер ке . Акымзарак ыказам рымхәази? (*Астол*
иныкәийоит афатәкәа.)

А б а р о н . Ахшыкгы җакы, Шмерке! Аҗны еимдатәуп.
(Аңшәмацәа аҗаңара ифнаркуеит.) Цәаңар излеихәаз
ала атапанча цәахуп абра цәара. Ари атумбочкеи, ачама-
данқәеи, ашықаң хәыци, хаз-хазы ишәыргыл. (Атумбоч-
ка атыңан – ачамаданқәа, ашықаң атыңан – атумбочка
җарҗоит.) Уаарыңхь уажәшты! (Шмерке даарыңхьоит.)

Ф а р и з а (дшааиуаҗәкья атумбочкахь днаңшуеит,
ианылымбалак блала деимдо далагоит, нас илбоит.)
Шәалгама? Акрыжәбама?

А б а р о н (Шмерке иахь). Атумбочка цәны ашә аарты!
(Иңиҗеуеит, атапанча аатҗигоит.)

Ф а р и з а . Ари хатца санцоз исыртәзоуп.

У а р ч х а н . Ари напеимдахьуп, нан.

А б а р о н . Напеимдахь бзиоуп, аа! Аштабахь! Анггы
ахәыцгы аштабахь! (Шмерке игоит, егырт акрыфара
иалагоит, ауатка ржәуеит, солдатк даафналоит.)

А с о л д а т (дахьшәаз ибз аҗәақәа ңҗәоушәа). Ап... ап...
ап... апартизанцәа ааигәа иҗ-иҗоуп!

А б а р о н (ибжы рыцәгыаны). Апартизанцәа ба? (Из-
напык ала ңатлыкак кны, изнапык ала акы даацхауеит,
дыфны дцоит. Өба-хҗа ңатлыка аашытыхны, изнапык
ала иахәа кны дишьталоит. Урт аңцалак асолдат астал
даақәсны ацыфақәа исумка иҗеиҗауеит. Аңатлыкагы
иҗыба иҗаиргылоит. Уи аамтәзы Уарчхан дындәылҗны
афны ашә алыркуеит, ахысыбжықәа гоит. Асолдат дцарц
далагоит, аха дыздәылҗуам. Аҗны дыфнагыежыуеит.
Ахысыбжықәа гахуеит. Акылхара хәыц дкылңарц далаго-
ит. Аударәа имоу изкылгазом. Иеидара нышьтәҗаны скыл-
суеит хәа дшаҗу имаҗәахәара аҗынза днеихьан еиңш
иаафнашылоит Тариали Уарчхани.)

У а р ч х а н . Дабацеи мшәан? Абар, абар!

Т а р и а л (дааидххылары). Ахы! Уаангыл, сара суц-
храап! (Афашист имаҗа җарсны икуеит, диханы аңацха
даафнаиҗыуеит. Асолдат инапы дфахоит.)

У а р ч х а н . Фаризеи Ҷафлан икны иргеит!

Т а р и а л . Ишқа мшәан? Изыхдырҗазеи? (*Дааиңх-хәыцны.*) Сан, акомандир арахъ бааиңхъа. (*Уарчхан дҷоит.*)

А н а р д а .

Афбатәи асахъа

Аҗацхаҗоуп. Цхыбжьонуп. Апартизанҷа рабҷарқәа рыватцаны иҷәоуп: Самсон, Заур, Цицана. Тариал акәакъаҗы дтәоуп ихы инапы атыргәаны дхәыцуа; изнапык ала икуп иахәа. Егы акәакъаҗы итәоуп Уарчхани аматроси. Еиҷәажәоит. Еиҷәажәо аҗыҗагы Тариал изқәа инкыдыңшылоит.

Аматрос (*Уарчхан лахъ*). Ашацкыразытәҗкәа Абарон иахтынраҗы бнеироуп... Ихәы рхиа бамеигзакәа... Афронт аштаб иҳаднатҗеит Абарони ири нҳартҷарц... Хадсы хамеигзароуп.

У а р ч х а н . Шәус аҗы иахәоны иҗазар, схи сеигзахуама, нан!..

Аматрос (*Заурдирҗыхауеит*). Уатҷаухауеаиҗакны ахтынра акәша-мыкәша амҗакәа гәоутароуп.

З а у р . Иара уажәгы сҗоит, иҗалозар... (*Ила инапы хишылоит.*)

Аматрос . Уажәакәым! Уажәы ибзианы аҷәа уалтц!

З а у р . Исаҳауеит!

Аматрос . Насгы уаха даҗа уск ҳамоуп. Ари асолдат иихәаз умаҳаи? Аҗарулрҗа мариазаны иагароуп.

Т а р и а л (*даахъахәны, игәы акы шалоу мҗашьо*). Сара? Са сышәхаштма?

Аматрос . Уаангыл зны, ажәа усымтәзеит...

Т а р и а л (*дҗаҗкәаны*). Иуҗаху сызу, исгәйдцаны сшы!

Аматрос (*ибжбы ырцэгъо*). Уара уда атаацәа уафгы
имазами? Стаацәа срымбеижътеи хышықәса цуеит..
Аха...

Тариа л (*ихы наркәны*). Издыруада иршьхьазаргы...

Аматрос. Иршьхьазар ба? Иршьхьазар ушьа уурц
ами абцьар узатцоу... Кавказ ашьхақәа хрыдырцалеит,
амѡа ҳамам, уи атәоуп уажәы аус ззутәу...

Тариа л. Нас соушәышьт, сшьа зымур шәымбари!..

Аматрос. Икоутцашази? Шәарт ашьха уаа
ианатахымгы агәеибакра жәдыруеит. Икоутцашаз?!

Тариа л. Аксзыкамтазаргы ма Абарон дысшьуан.

Аматрос. Абарон душьюан, иаанхаз уара уршьуан?..

Тариа л. Сшьа зур, иртахызар сыршьааит...

Аматрос. Абарон душьыр ушьа ууит, усоума?!

Тариа л. Стаацәа ршьа зуит...

Аматрос. Нас егьырт хтәыла дузза иқәынхо анацәа,
ацшқацәа, ршьа зуада?

Тариа л. Ршьа зуада ба?

Аматрос. Ашьа злытцуа ҳақсадгьылгы ашьа зуада?

Тариа л. Уртү?

Аматрос. Хақалақьқәа иццышәхаз, ҳқытақәа
иқәыблааз урт ршьа зуада?

Тариа л. Сара сықсит ҳәа каамет зыкалом.

Аматрос. Ианатаххо уагыпсытәкьароуп.

Тариа л. Нас уажә иатахзами?

Аматрос. Уа узлацәажәо иахьазы иатахым.

Тариа л. Уатәы?

Аматрос. Ҳахәапшып. Ахтынрахьы хнеиуазар
утаацәа рымацара рзакәзам...

Уарчхан. Шәфыла игәакуеит, нан, сычкәын, Фа-
ризейи Тақлани иацоуп ианырга, егьырт?.. Ҡба-хқа мза
цуеит. (*Тариал изқәа реирханы днатәоит.*)

Аматрос (*Тариал иааигәара днатәоит, инапы Та-
риал ижәфа инықәицоит*). Иутахызар, уаха ҳаиццап
«шәарыцара?» (*Илацыхәала акы иирбоит.*)

Т а р и а л (даалкьяны.) Уаха ба? Анахьу?

Аматрос. Ркарулртахь...

Т а р и а л. Ибзианы еилкааума, иахкыз асолдат иихээз агэра агара цэгьоуп.

Аматрос. Сшыкоу усгы иудыруеит... Бжынтэи исшэоит, знык ицыскоит... Уи иихээз ашьтахь Самсонгы ддэыкэыстеит, уи аиаша еиликааит. (Самсон дааирфыхоит.) Абцар шьтых! (Самсон амацэыс еицш дфайкьоит.)

З а у р (дихыччауа). Уфырпын нумыжбын! (Самсон ажэак мхэакэа ифырпын имагэ ишавтцоу дирбоит.)

Аматрос. Акарулртафы шакафы ыкада?

С а м с о н. Афашистцэоу? Qажэеи-хэмык. Рнафсшэа аповаргы рхэы кайцоит...

Т а р и а л. Зеигьатамоуп...

Аматрос (Заур иахь). Иахьа ишэмыз асахьаыхы даагеишь арахь... (Заур дцоит.)

У а р ч х а н. Цьацар рыцхау?

Аматрос. Ааи!

Т а р и а л. Акэраан еицш дыцшшаза... Уигы аибашь-ра дацэыфшазар акэхап.

У а р ч х а н. Зызбахэ ухэода нанхеит, уи деибашьны икайтцараха...

Аматрос. Деибашьцэап.

У а р ч х а н. Цьацар деибашьшазар саргы сеибашьу-еит, сара атакэажэгы.

Т а р и а л. Ус ихы шэирбоит сан... Дызтакызыз зыбгэахэа...

У а р ч х а н. Наф, наф, амала ауацскэа рцэа ирзуеит. (Цицанеи Самсони абцаркэа дрыцкьоит. Заури Цьацари ааиуеит.) Абар иаргы.

Ц ь а ц а р. Бзи шэхэеит.

Т а р и а л. Уааишь, уааишь, ахатца!

Ц ь а ц а р (ишьаны ыцаркьякья.) Иухэо сахауеит ухацкы.

Т а р и а л . Уқьяфқәа шқакоу ?
 Ъ ь а ц а р . Ақьяфқәа рақәым, сара ауафы дысхыччар
 зуам.
 А м а т р о с (*дааиҕагылан*). Иухыччада?
 Ъ ь а ц а р (*Заур иахь*). Абцъар кны сияцца сааигеит...
 Т а р и а л . Ашәақь шьхәала увара дахьызғамсыз
 итабуп хәа зиоумхәазеи?
 Ъ ь а ц а р . Са смышгагоума?
 А м а т р о с . Хақсадгғыл ахьужьаз...
 Т а р и а л . Угылқызуа уахьаваз, абцъар ахьумам.
 Ъ ь а ц а р . Абцъар сырымтеит...
 Ц и ц а н а , С а м с о н (*еицҕакны*). Ахчи ахызеи ута-
 хызтгғы?...
 Т а р и а л . Абцъар ба? (*Цицана лахь*). Бабцъар бызтада
 Цицана?
 Ц и ц а н а . Афашист ицәызымгеи.
 Т а р и а л . Уара утәы узтада Заур!.. Уа утәы узтада
 Самсон...
 З а у р . Аполковник ицәызгеит...
 С а м с о н . Акарул ицәызгеит...
 А м а т р о с (*Цъаңар иахь*). Убома? Хәыда-цсада аб-
 цъар заманақәа дырхиеит.
 Т а р и а л . Абар, хаға Кавказ ашьхақәа дрытцаңшуеит,
 уара макъана абцъар уашьтоуп.
 А м а т р о с . Егъаурым, уаханатә дхаццароуп...
 Т а р и а л . Ахақәитреи Ақсадгғыли рзы ақәцашья
 ибап.
 З а у р . Ари анархиступ хәа сыкоуп...
 Ъ ь а ц а р . Анархыист дубар дудыруоу?
 З а у р . Уажәраанза дсымбазацызт...
 Ъ ь а ц а р . Нас уажәы?
 З а у р . Уажәы уара усымбеи...
 Ъ ь а ц а р . Са сгәы итоу уара иалудыраауазеи?!.
 З а у р . Угәы итоу адырра атахзам, указшьа иснар-
 боит...

Ц ь а ң а р . Ишоухэара, анархист дзеипшроузеи?..

Та р и а л . Амыцхэ ацхэа умхэан...

Аматрос . Анархисту? Уи аҕагы дицәшәоит
дызлыцызгы дрыцәшәоит.

Ц ь а ң а р . Афашист уи сара саҕа иоуп...

За у р . Апартизанцәа анааигы ҥ-саатки бжаки
ахәача улажын...

Та р и а л (даахьахэны). Хә дхамбаргы даҕа хә-саатк
дылажьзаарын.

Аматрос (Цьаңар иахь). Псажәоуп иухәо. (Акарта
ицьыба иаатыхны), Тариал! Самсон... Шәаишь зегы
арахь... (Зегы ааикәшоит.)

Ц ь а ң а р (акарта дахәаңшуа). Ари аҕыза саргы
итысхуеит... (Абас хәаны дшәазшәа днеиҕаңоит.)

Аматрос . Асахьа ҕыхшәа удыруама?

Ц ь а ң а р (дгәыргьаҕәа). Исымдыркәа, жәеиза
шықәса цуеит асахьа ҕысхуеиҗьҕеи. (Ицьыба иҕихуеит
асахьақәа.)

Та р и а л . Арт закәызеи?

Ц ь а ң а р . Арт... афашистцәа санырк абас аҕыхра са-
лагеит... (Акакала идирбоит.)

... Ари анцәа Саваоф исахьоуп.

... Ари Есҕа Қырыста исахьоуп.

... Ари амаалықьцәа...

Та р и а л . Арт маалықьцәазам...

Ц ь а ң а р . Амаалықьцәа саргы исымбазацт... аха...

Та р и а л . Арт афашист хәсахәыцқәа – Мартараа Ель-
зараа рсахьоуп. Анемеццәа рплакат иахҕылаауп.

Аматрос (акарта дахәаңшуа). Уи акәым хазлацәа-
жәаша... Ари жәбома... (Цьаңар иахь.) Хәхьцо ухәццома?

Ц ь а ң а р . Сымцакәа, сыңшыхуама... Уажә избама аи-
башышәа...

Аматрос. Уртқәа уашьтан иҳаухәап! (*Ифызцәа рахь*.) Абар ахсаала: абрақа мѡадууп, цслымзроуп.

Тариа л. Иагараангы сымѡасхьан, санбригадирз...

Аматрос. Амѡа ду нымѡахытц бнаршәыроуп, уакоуп даргы ахьыкоу. (*Уарчхан лееилахәара дафун*.)

Тариа л. Уи бнаршәыроуп, аха...

Аматрос (*астол даахагыланы*). Абри мѡа ду-зааит... Абри бнароуп... Аброуп акарулрта ахьыкоу... Еилышәкаау?

Зеггы. Еилахкааит. (*Цицана даафналоит*.)

Цицана. Акарулцәа ртыцафы икоуп, тынчроуп!

Аматрос. Ибзиоуп, баргы бзырѡы! (*Астолахь*) Абрақа афашистцәа рхәуѡы икәыхәна иманы дгылоуп, афатәкәа рыскладгы уа икоуп.

Самсон. Асклади акәыхәнеи сара срықәлоит, саз-хап.

Аматрос. Уи уашьтан... Уажәы акарулрта хәакәшаны иаххәынцоит... Сарей даеазәи гранатала иаабылуеит акарулрта...

Заур. Са сакәымзи бзиа избоз гранатала аибашь-ра...

Аматрос. Бзиа иубозар, сара усыццәп...

Цицана. Саргы.

Уарчхан (*даарылагыланы*). Абар саргы сыхиоуп, сыцкәынцәа...

Тариа л. Сан, Абарон ифатә бзианы ибырхиама?

Уарчхан. Уазымтдаан нан...

Аматрос (*Цицанеи, Заури, Самсони, Цьаңари хазы еицәажәоит*). Рацхьаза еилыбкаауеит – атанктә ар ца-хьоу, имцацу. Нас Фаризеи Цәтлани ирыказшьоу... Абарон ифатә ахәшә аластоит хәа баламгааит.

Тариа л. Мшәан хәзиеигзозеи аѡыза акомандир?!

Аматрос. Абарон ишьра акәзам хара иахтәху.

Тариа л. Нас дахчахуама!?

Аматрос. Уара ианакәзаалакгы аццакра умоуп.

Тариал. Акәарақәанҗара сҗахым.

Аматрос. Са соуп акомандир, исхәо уазызырә!

Тариал. Сзырәуеит.

Аматрос. Абарон дыктәуп! Иидыруа ирхәатәуп!
Нас дыштьәуп!

Уарчхан. Дырәөгых сычкәын иатцкыс хшыәла
уеиҗуп, нан.

Арбаҗ җәнатәуеит.

Аматрос. Амәа бзиа бықәлааит, ди!

Тариал (*иан дгәыдикылоит*). Ашьжымтан бзыхын-
хәуазар, бышиашоу хқыалақәа рахь бнеи, ди.

Уарчхан. Сыззахәо еиҗш, нан. (*Дцоит*.)

Аматрос (*Заур иахь*). Уца, хфызцәа рыҗедырхиалааит.

Заур. Уажәытәқьа! (*Иҗынеихоит*.)

Тариал. Акымзарак нырмыжыроуп... Қыадбггыцк
иадамзаргы.

Аматрос. Атаҗын ианахауа рнапы иаатцарклааит...
(*Цыаңар иахь*.) Уара? Усгы исзеилымкааит, абцъар зума-
мыз?

Цыаңар. Акымзарак схаразам, абцъар сырымтеит.

Аматрос. Уажәраанза узфыз?

Цыаңар. Аус зуан амашк еиҗш, сыҗсы сшьон не-
мношко, аха аҳаирпланқәа сыҗсы сдыршьом. Уажә аа-
кыыскыа иқалаз абомбиожка, хәычык саршәеит, «не-
мношко», аха, уи азыхәа сцъабар, нас исазхәода– наш
Цыаңар!?

Аматрос. Нас! Нас! Зны уҗакын хәа сыкоуп?

Цыаңар. Сара ианакәызаалак суаә татоуп, ауаә
иргәаразы са скәадоуп.

Аматрос (*ибжы рығәғәаны, Цыаңар иахь*). Уара алаф
ухәоит, хара хтәыла шыамхахы ашьаартәыра илагыло-
уп... Шәара цыаңарраа шәғалдызуа ақыта шәалоуп...

Т а р и а л . Афашист дааир шәҗеҗәзоит, апартизанцәа шәырцәыкәаратойт...

А матрос . Мышкызны иуазтцаар: – х-Аңсадгьыл хәартарас иазыкәуцзеи хәа, – ирутоузеи аҗакс?

Т а р и а л . Ихы имыхъчеи!

А матрос . Аиашатәкьа, ихы ихъчеит...

Т а р и а л . Иара уаханатәгы дхәаццароуп... Ихы хирбааит...

Ц ь а ц а р . Мап ацәыскуам!

А матрос . Хүзтцаазом, мап укуама хәа, (*Тариал иахъ*), ахсаала бзианы иахъыкайтцааит.

Т а р и а л . Иахъыкайтцароуп... Дызфүзеи уаха.

Ц ь а ц а р . Сааткала зеггы кастойт, сааткала (*Заур даафналоит*.)

З а у р . Зеггы рхиоуп, афыз акомандир!

А матрос . Изаманоуп, ркарулртахъ, афызцәа! (*Дфагылоит*.) Шәабцъарқәа шәрыцкьама?

З е г ь ы . Зегърыла хәхиоуп.

А матрос (*Цьаңар иахъ*). Бцъарда ухнымхәын, иуахау?

Ц ь а ц а р (*ицәа даатәзызаны*). Исахаит ухаткы.

А матрос (*Тариал иахъ*). Аотриад уманы абнар-шәырахъ уфынаха, еилукаау изысхәаз?

Т а р и а л . Еилыскааит. (*Ифынеихоит*.)

А матрос . Самсон, уаанфас зынзатәык. (*Аматроси Самсони рыда зеггы цойт*.)

С а м с о н . Уажәы хашиашоу карулртахъ хцоз цыысымшәази?

А матрос . Нас хәбацой?

С а м с о н . Абнаршәырахъ хәа акы уафын...

А матрос . Аға дужьалароуп есқынагы: алада уарц утахызар, ааада уцошәа иурбароуп.

С а м с о н . Еилыскааит.

А матрос . Уатәы ашьжымтан ақьалақәа рфы уан-неилак Цицана дуцырхрааны аштаб ахъчара еифукаа-

роуп... Издыруада шәышмачу дырны ишәықәлар ҕалоит, уатәашьтахь ашьжымтан ҳарғы ххынхәуеит. Еилука-ау?!

Самсон. Еилыскааит афыза акомандир! Уаха афашистцәа ркәыхнафы сышәзыцшуп.

А м а т р о с . Ашнацсузыкәыргылозар ҳагынеитцәкьоит. *(Ицоит.)*

Аңарда

Аәбатәи ақәгылара

Актәи асахьа

Амәаду азааигәароуп. Бнароуп. Абнарафы акәыхниа дава-гъежны ахәы ҕаитдоит анемеццәа рповар Кока. Ихцәы аууп, итцакуп. Имахәаркәа еилыхуп, изганк иадхәалоуп акәапеи, егы изганк – автомат.

Кока *(аңхзы иларбо)*. Сзыдхалада мшәан, уаха ахәыҕатцара салагаз аахыс хә-шык аҳақымцәа аахьеит, азәы атцаара збароуп ихәан – ҕәцьалк азна сцәифеит, егы – аҳәнапшыга ауҕазаргы хаздырам ихәан, – х-саанк рызна ихәлабгеит. Егыртгы убас. Асолдатцәа ирзымхар са соуп иркуа, (акәыхниа даахагыланы икәапеи азна аартәны акрыфара далагоит, даналгалак). Ссолдатцәа сыртхаҕыит. Урт ирзыҕастаз афатә Абарон ибар исфеитәоит, аха асолдат рыцҳақәа имлашьуа иҕоуп, затца еҕныхәа сырымтара, рнацәақәагы ацырфар ҕалап. *(Афатә дафәуеит.)* Фу! Ажьабаа фәы ахышәшә! *(Акәыхниа ааигәара ицәахыз ашнацс аацәырганы «аҕылҕ» ҳаа ижәуеит.)* Уатцәы ашьжымтан инаркны иаахәлаанза амаалық иеицштцәкьа сыцәароуп. *(Афы дшашьу удырратә дыкоуп)*, уабаци мшәан сыцкәынра... Еех, с-Жанна сылбондаз уажәы... рыцҳа... *(Игәы ацьыба апатрет аатыхны)* с-Пиер соуҕашәыл; хышықәса рыла

узҳазар қалап, сы-Франция рыцҳа!.. (*анатрет қдаҳны, илақәа ипраҳәа рыхшьыло*), Хаил, Гитлер! Афашист солдағ дтәыуазом. Умшәан с-Пиер! Аурыс хәшала усырчап... (*Абнара даалйеит Шмерке. Аповар дшәоит.*)

Ш м е р к е . Уа узыцәшәзеи, узгап зугәахәузеи?

К о к а . Иага умхәан, бнароуп, тәым дгылуп.

Ш м е р к е . Тәым дгылын зны, уажәы ҳа иахтәуп. Хадгыл ду!

К о к а . Аа, усоуп, ҳа иахтәуп... Аха агыгшәыгқәа рацәоуп... Ех! Хадгыл ду!

Ш м е р к е . Уа уеицш икоу агыгшәыг дазгазом, ухьамтоуп цәгьала. (*Акәыхниа дафәуеит.*)

К о к а (*Шмерке имаҳаратәы*). Уаргыы скәыхниа уеиҗырбоит, аха ҳампалгыы узгом.

Ш м е р к е . Афәы хаауп, Анцәа ишьааит.

Кока. Хар амам, абзиатцәкьа абакоу.

Ш м е р к е . Сламгәа таҗахәа уахантәарак сдәықәуп.

Кока. Ааи, цәгьа урыцҳасшьоит...

Ш м е р к е . Абарон имырбакәа акы уацҳап ҳәа укоу.

Кока. Икаутцагәышьарызеи?

Ш м е р к е (*акәыхниа дахафәуа.*) Афәы мацара зыцсабоузеи?!

Кока. Еиҗахәатәыми.

Ш м е р к е . Илаҳалаҳауа, ихаакәакәараза...

К о к а (*Шмерке имаҳаратәы*). Аеадаҗс ажьы еилаҳаз, аҳәажьы кәымшәышә убар ухы еилагар қалап. (*Шмерке иахь.*) Ааи, ихаакәакәараза унацәкьыс адхутцәалап...

Ш м е р к е . Ѓамас иамоузеишь?..

К о к а (*имаҳаратәы*). Уажәы агьамахь диасит. (*Ибжьы рдуны.*) Ѓамалаггы ихазыноуп.

Ш м е р к е . Ааи, афасааит, сҗытцаз аанамгеи!

К о к а . Саргысҗәзы кахәхәа иаауеит, аха ишҗазури...

Ш м е р к е . Узеигзозеи, уаргыы иуфар, саргыы скьышә инықәукыр...

Кока (*имахаратэ*). Рацэа сыгэхьаа уагоит! (*Ибжы рдуны*.) Абзиара узыкалааит, аха уашьтан ирызхом.

Шмерке. Абыржэы акранысымфа, ахтынранза сзымнеир калап.

Кока (*имахаратэ*). Узгаша уфааит, (ибжы рдуны). Кэапеик азна устоит, уаха соумхэан. (*Шмерке дгэырғайца*.)

Шмерке. Хаи, укэыхнииеи уареи шэеидажэлааит.

Кока (*асуң итаны*). Уст, угэы урхаап. (*Имахаратэ*.) Алеишэа афеишэахааит. (*Кока ифынеихоит*.) Саанза цьаргы умцан, фархьқэак аазгоит.

Шмерке. Цьарамзар цьаргы. (*Кока данцалак*), аман сурхэеит, аха иузызуа убалап. (*Акэыхниа даахаланы асаан азна аницэалоит, дыццакны ифоит*.) Хымштэи схэы иахэа исымфозар умбари! (*Еицеигоит*.)

Кока (*ифарахьқэа кны*). Ааит, уфашьоузеи «ақыпқың» хэа! Ар ушьтоума ура?

Шмерке. Исуцэз ахэыцгы ееила исзымфеит... Цэгыа ицоуп.

Кока (*Шмеке исаан дзаапшыло*). Ари закэызеи мшэан?

Шмерке. Изакэи?

Кока. Асуң иустэз иазхауеит хэа сыкоуп.

Шмерке. Уи сырхьшэашэарц азы хьшэашэа алас-тэеит.

Кока (*имахаратэ*). Иуфэнахэааит. (*Акэыхниа дахаңшыеит*.)

Шмерке. Акрухэазма Кока?

Кока. Исурхэахуазеи, иузыхалалхааит схэеит. (*Шмерке акранифа ифынеихеит*.)

Шмерке. Асабаң урхатцэкьеит, итабуп.

Кока. Иузыхалалхааит! (*Данцалак*.) Уцнажэааит.

Абжы. Кока! Кока! Уабакоу мшэан?

Кока. Абгахэыцқэа реицш, акэыхниа афэы рымки ура! (*Ибжы рдуны*), хаи, хаи, уарбан изхэо?!

А комендант (*Абнара даалцны*). Амла сыңсуеит!
Кока (*имахаратэы*). Абар аңыашахэы, иадырбалазей?

А комендант. Кока убацеи мшэан?

Кока (*даайкыаны*). Ара сыкоуп. Акомендант ухаткы!

А комендант. Ак насҕажышь, сеиқэыцэоит...

Кока (*имахаратэы*). Уара ианакэызаалакгы уеи-
қэыцэоит. (*Ибжыы рдуны*.) Иутахузеи, сылашара?

А комендант. Иуңыхыашэо акы...

Кока (*имахаратэы*). Амастхэага уграгылоушэа, абна
улзааит. (*Ибжыы рдуны*.) Аңылгыды утахызар – исымоуп.

А комендант. Уаха?!

Кока. Ажэаашэақыа утахызар?..

А комендант. Уаха?!

Кока. Аеада ақырқы, ахэаңыал, ажышэ...

А комендант. Нас уаха ?!

Кока (*имахаратэы*). Ари дзышьтоу ашшароуп, аха
аеадақэа ақыаңа аархэазом. (*Ибжыы рдуны*.) Абышлаша
змоу абаф, абз...

А комендант. Абз ухэоу? Уи сфар еадатцас акаара
салагар, уара! (*дыччоит*.)

Кока (*имахаратэы*). Аеада аткыс узлеиғузеи?!

А комендант. Акрухэазма, са сахь?..

Кока. Мап, ашоура сакуеит схэеит.

А комендант. Аңыабаа убагэышьоит. (*Акэыхниа
днахалоит*.)

Кока (*имахаратэы*). Сгэырша уагоит, абна улзааит...

А комендант. Абри сызтыгеи, абри, иңсылоуп хэа
сыкоуп.

Кока (*имахаратэы*). Уңсы иастааит. (*Днаидыххыла-
ны*), абыржэйтэқыа ухаткы! (*Жыыхэтак наииртоит*.)

А комендант (*днатэоит*, Кока *дихэамңшзакэа
крифоит*). Ех, абыржэы ҕамшак ауатка зыңсоузеи!

Кока (*иҕы абнахь инархэны, имахаратэы*). Ари
аңыныш, суатка афшы иахауазар қалап. (*Акомендант*

иахъ) ажәра акәым афәы мацара миллионк иафәысх-
уеит.

А комендант (дфайканы). Ишца уара? Ажәырта
уакәымшәазаци цьаргы?

Кока. Исызтагәышьода ?

А комендант (абаф иикыз Кока ишьклаижуеит).
Арыжәтә уртәзом, усами?

Кока. Арыжәтә сымбеижәтәи акраатцуеит...

А комендант. Афәыгәы умахацт, ус ами?

Кока. Усоуп! (Имаҳаратәы.) Сыршәаны исцәуго
цъушьоит, аха уаха умцсит.

А комендант (иблокнот акы аницоит). Нас, уаха
узхашшаауазеи?..

Кока. Акәаци ачеи ирыццатәуп, асолдатцәа ирыз-
хом.

А комендант. Нас, нас, уаха? (Кока дхәыцуеит.)

Кока. Егьырт сгәалашәом...

А комендант (дфагылоит). Ибзиоуп! Уажәыцәкәа
ауафәы даасышьтуеит. (Инапы ианырцаны дцоит.)

Кока. Издыруада сызихәаз сицаргы... (Дхәыцуа.)
Аха аңылгыды зысгәыдитцазеи... (Дхәыцуеит.) Аҳы,
исгәалашәеит! (Деицәхәыцуеит.) Акыр ахиқасцаз
цъара цъшьарак сицар қалап. Аңылгыды зсышьклеитцаз
уи сшәоу сымшәоу еиликаарц акәхап. Издырт, издыр.
(Акәыхниа дахагыланы акрифоит, ауатка ижәуеит. Нас
даахыцны дггандалеиуа ашәа ихәоит):

«... Бом-бах, бом-бах,

Абцъар шытыхны цхәа хцалап,

Уабцъар шытых! Уақса уфәх,

Иҳажәлам ажәлар ршьа цалап!

Бом-бах, бом-бах!

Уабцъар шытых, уақса уфәх!»

(Абнара даалцуеит фашистк, дкәәфуп, илакта
цәгәоуп.)

И а а и з. Кока! *(Кока даахьяхәуеит)*. Кока хәа
изышьтоу уара уоума?

Кока. Сара соуп, ухаткы!

И а а и з. Гестапо аорган ахатарнак соуп!

Кока. Даараза суеигәыргәеит, акруфарц утахызар
ухаткы?

И а а и з. Уара ифала! Сызуазцаауа атак ауп сара
истаху...

Кока. Сыхиоуп, ухаткы!

И а а и з. Исышьам, исхам, сыгәнахахеит хәа зеггы
ишрахауаз иумхәеи?

Кока *(ицъашъауа)*. Уажә иухәоит исахауеит...
Ианбыкәу?..

И а а и з *(дицъафланы)*. Циц! Ажәамцхә умхәан?

Кока *(дқыцъқыцъауа)*. Исахауеит, ухаткы!

И а а и з. Асолдатцәа афатә рымам, имлагоит умхәеи?

Кока. Ааи, ааи, исахауазеи?!

И а а и з. Циц!

Кока. Сзырәуеит, ухаткы!

И а а и з. Абарт иухәақәаз рзыхәа уатцәы шыжымтан
аштраф баталион ахь уцоит!.. Бзиала! *(Дцоит)*

Кока. Акымзарак сзеилымкааит... Сызцо
сыздырзом... *(Акомендант даафналоит)*

Акомендант. Ашьжымтан азыхәа уеырхиа!

Кока. Сызхуркьозеи скомендант! Исхәаз нар-
хәаархәны изиоухәазеи!

Акомендант. Ғумтын сымхәеи! *(Днеицырцны)*.
Уара амш узгом, сара счын иацырцарц сгәыҕуеит.

Кока *(имахаратәы)*. Сыцәгъа хәаны учын иазурхарц
угәы итоуп... Ацъныш! *(Днатәоит)*

Акомендант *(даахынхәны)*. Угыл схәеит! *(Кока
дәатцкьоит)*

Кока. Сзырәуеит, ухаткы!

Акомендант. Анемец офицер дангыло асолдат
дтәарц ихәтоума?

Кока. Сыңсылмыткуеит, ухацкы!

Акомендант. Анаказаниа иуқәыртцаз даҕа мызкы ацыстоит.

Кока. Исахауеит, ухацкы! *(Акомендант дцоит.)*
Иашәиу-шәиу!! Схәәеуеит! Схәәеуеит! *(Ахысыбжқәа гауа иалагоит! Кока ихы еилагазшәа дгъежъеуеит, Самсон даацәырҕны дикуеит, еиқәҕоит.)*

Самсон *(Кока дҕахәауа.)* Уаангыл сбажәгылам!

Кока. Капут, капут!

Самсон. Уара иумхәаргыы умца шыцәаз саргыы издыруеит.

Кока *(ақәарахәа деиҕасуеит)*. Аге-агенерал, ухацкы!

Самсон. Уиақара усхымыччан... Уа узы сара сгенералуп.

Кока *(дқыцьқыцьуа)*. Пхыз избоба мшәан?

Самсон *(днаиртәоит дҕахәаны)*. Мап, уилабҕабоуп.

Кока *(дқыцьқыцьуа)*. Ах, рацәа ихьтоуп.

Самсон *(днеиҕеиуа)*. Ихьтоуп ба! Иубома аңхзы шсылтцау?!

Кока. Пан ухацкы, сыңсы түмхын! *(Инапқәа рыла иирбоит ахәыцқәа шимоу.)*

Самсон. Ашицка умоуп хәычык: акы, – сара спанзам, спартизануп, ѡба, – уара уеипш ҳаргыы ҳтаацәа бзиа иаабоит, ххәыцқәа хрыҕхәарахоит.

Кока *(ақәара деиҕасуа)*. Ех, агәатцәыхь сыхьыр қалап!

Самсон. Умшәан, ахәшә сара исымоуп.

Кока. Ааи, ааи, ахәшә ахәартам!

Самсон. Умшәан, аатцәак азна ачабаба уатцатаны ақамчы кны снаушьталар, иаразнак убзиахоит.

Кока. Иумхәан цьушьт.

Самсон. Уара умсааит.

Кока. Ахьта сагоит, пан.

Самсон. Пан хәа соумхәан хәа сымхәази!

Кока. Сминауатуп, пан-партизан!..

Самсон. Устыхә сымхәеи! Усклад абакоу?
 Кока. Абар, ухаткы! *(Иирбоит.)*
 Самсон. Ашнапс зыкамзеи? *(Ашнапс ахыыкоугыи иирбоит.)* О-о, ари бзиоуп! *(Җамҗақак ижәуеит.)*
 Кока *(иҗырҗауа)*. Пан-партизан!
 Самсон. Уаанза уара ухәакәын, уажә сара схәоуп. *(Ижәуеит.)*
 Кока *(дқыцқыцыуа)*. Слахәит пан-партизан, слахәит.
 Самсон. Уаңал ааианза акымзарак ухьу-ам! *(Ауатка иитҗоит, Кока ижәуеит, уи ашьтахь асуң иҗаирхәхәоит, аха Кока иқышә абылуеит.)*
 Кока. Ои, сыблит!
 Самсон. Умшәан, саҗәхәаны иустоит! *(Ауатка иитәуеит.)*
 Кока *(ауатка илсуеит)*. Пан-партизан, снапы җыртла, иахьарнахыс суфызоуп. Гитлер капут!
 Самсон. Уаангыл, дад, ақәыцма иахәазоуп уаргыи иухәо!
 Кока. Гитлер капут!
 Самсон *(ауатка иитҗоит)*. Ижә дырҗегь! *(Ииржәуеит.)*
 Кока. Ох, сгәы иахәеит, Гитлер капут!
 Самсон *(акәыхниа иҗоу аҗаара ибоит)*. Апырпыл агуп!
 Кока. Ари суатка аҗаара убахьоума? Ои, схы еила-гоит!
 Самсон. Сахьымзари. *(Ача шкәакәа җиҗырҗ дала-гоит.)* Ари парпантала икылумтәакәа аҗера уадаҗаап.
 Кока. Уи зыршыла иумырҗсаауазар...
 Самсон. Ажәа усымтәзеит... Азин сымхны уцәажәала.
 Кока. Стәажәар каломә? Ои, ои! Сыблахатҗ гьежью-еит!
 Самсон. Иуҗахузеи? Уи аха сымам уажәы! *(Акәац аҗаара ибоит.)* Ари җтыс жью, қыақәажью?

Кока . Ари алымха ду змоу... Ахыз схамышти?..

Самсон . Ёадажума уара?

Кока . Ахыз схамышти ахата рацёак идузам, алымха дууп...

Самсон . Абжбы уахахьоума?

Кока . Аиеи, аиеи! Абжбами иарггы зқәызыз...

Самсон . Абжбы зеицшроузеи?

Кока (*аеадабжбы ихайаны дхаауеит*). Каа-ћи, каа-ћи.

Самсон (*дкажыцэоит*). Еилыскааит уажэшъта! (*Ача-бабақәа асакъ итҕейоит. Аңатлыкақәаггы пхеиуеит. Нас Кока днаидтәаланы.*) Шәрацәаџума арақа? Шәызџузеи?

Кока . 35-џык ҳақоуп, Акомендант дынҳалатцаны.

Самсон . Шәызџузеи?

Кока . Амџаду ҳахъчоит! (*Ахысбыжъқәа гауа иалагоит.*)

Самсон (*даайқьаны*). Ҳцалап! Угыл!

Кока . Снапқәа цыртла, пан-партизан! Цьарггы сцом.

Самсон . Сцоит ҳәа уалагондаз анышә уамахггы! (*Дыциртлоит.*) Уатцал ари аатцәа.

Кока . Ои, ихъантоуп!

Самсон . Ишцааури! Аеада ишәымаз ахәда цышә-кеит! Иуацәасшьоит, аха уажәы уеадахароуп. (*Аеада лымҳақәа инапала иирбоит.*)

Кока (*Аайәа шытыхны*). Ҳабации пан?

Самсон . Сара издыруеит, усацыс! (*Тариал дыццакы-ццакүа даацәырйеит.*)

Тариал . Самсон, шәабации? Ари дарбан?

Самсон . Ари ҳеадахәыц иоуп.

Тариал . Ишца?

Самсон . Аеада ирымаз ршьит, уажә аиадара злазго сымазамызт... Шәара икашәтцазеи?

Тариал . Ҳусқәа бзиоуп, Заур дцеит ацыцшра, ахтынрақынзагъ днеирц игәы итоуп. (*Аматрос дыџны даиуеит.*)

Аматрос. Самсон, иаарласзаны Цицанаггы уарггы аштаб ахь шэгъежьыроуп. Ари дарбан?

Самсон. Ари дповаруп... *(Ибжьы аарпшканы).* Ко-о-о-к...

Аматрос *(Тариал иахь).* Уара уоны ант хъызцәа урышьтал, хара арыстәи хцоит...

Тариал. Исахауеит, ухаткы! *(Дыфны дцоит.)*

Аматрос. Шәсышьтал!

Итапанча кны ифөинеихауеит. Асцена кказа икоуп. Ацәа-жәабжькәа гоит. Шмерке дааиуеит дшәапырхапуа, ига-га дацәшәоит, амәа ду афны днеины рышьта дацшуеит. Нас дыфны ифааихоит шытахьла.

Шмерке. Мап урт мцазат! Рышьта наф игазам! *(Дцоит дыфны. Абарон Фон-Клыичи Шмеркеи ааиуеит, ишәапырхапуа.)*

Абарон. Рышьтагазамба? *(Амәадуахьрфынархоит.)*

Шмерке. Абарон ухаткы, урт макьана ара икоуп! *(Рышьта иапшуеит, нас иаахынхәны...)*

Абарон. Иухәаз иашоуп... Уажәытәфьа ари абнара иакәшароуп асолдатцәа! Акарулцәа абакоу?

Шмерке. Акарул хазтада, ухаткы?

Абарон. Иабаци уара, интәама?

Шмерке. 35-фык ыкан. 15-фык иаанхаз рхы ахьы-нахаз ицеит.

Абарон. Егьырт абакоу?

Шмерке. Рыцсатә бзиахааит...

Абарон. Абыржәытәфьа уипхьа акомендант!

Шмерке. Дыткәаны дыргеит, ухаткы!

Абарон *(Шмерке дифасуеит).* Ишпоухәеи? Иуаз-хәада Германиатәи афицар дыткәаны дыргеит хәа?

Шмерке. Сыблакәа рыла дызбеит, ухаткы!

Абарон. Ишәхацәама нас зынзак? Ар инхаз абыр-жәытәфьа амаакәа ркыроуп, абнара шәакәша! *(Дцоит.)*

Ш мер ке . Ихы атың иқәым хәа сыкоуп... Абна-
ра шәәкәшароуп иҳәеит... Сара сымала соума иакәшо.
(Акәыхниа ахәа аахыхны.) Рацәа ианаамтаз исыхъзеит.
(Акрыфара далагоит. Кока дшыкам анибалак.) Ари даба-
цеи? Цъара хәачак дылажымкәа дыкам, (дшәаңырҳаң-
уа даафналоит Цъаңар) уарбан сымхәеи! (Иаҳәачаңа
аатиңаауеит.)

Цъаңар (изнапык ала иңы еихагәо). Шь-шь-шь! Ари
са соуп.

Ш мер ке . Уара уарбан сымхәеи?

Цъаңар . Анцәа исахъа тыхы, Цъаңар!

Ш мер ке . Цъаңар?! Усгәалашәоит! Зынзатцәык
уааңшы. (Дыфны дцоит. Цъаңар акәыхниа дахаланы акри-
фоит.)

Цъаңар . Рацәа хатцашәа схы рцәызгеит... (Абарони
Шмеркеи ааиуеит.)

А бар он . Нас икаутцазеи?

Цъаңар . Рхыңхъазара еилыскааит, реихабы исахъа
тысхит...

А матрос . Шакаф, ыкада?

Цъаңар . Арака икоу баталионкоуп. Егьырт Цсхәы
икоуп.

А бар он . Изңузеи?

Цъаңар . 30-оык аштаб рыхъчоит, егьырт еибашьу-
еит.

А бар он . Иабациеи уажәы?

Цъаңар . Уи сыздырам, исарымхәеит...

А бар он . Рыштаб ахъ уца, абыржәытцәкәа! Икарцо
адырра сытала.

Цъаңар . Исаҳауеит, аха...

А бар он . Аха захъзузеи?

Цъаңар . Бцъарда уаар уахъшуеит рхәеит...

А бар он (Шмерке иахъ). Ирейгъу абцъарк ит лассы!
(Шмеркеи Цъаңари цоит.) Ахы,...Асахъатыхы излеихәаз

ала арт абнауаа қәылара ицеит... Ибзйоуп! Рыштаб зыхь-
чода нас?! 30-оык роуп?!. Ҳаицеәжәап дарггы сарггы.
(Дыфны дцоит.)

Аңарда

Ахцатәи ақәгылара

Актәи асахъа

Абахәкәа ршьапафы ауп. Атцлакәа рацәоуп. Анафшәа
абахәкәа уафы ибоит. Инарылганы игылоу атцла ду ашьапафы,
ашәақь кны дадгылоуп аҕарул. Атцлакәа рымтцафы ақьалакәа
гылоуп. Атцла ашьапафы дгылоуп Кока. Цьаңар ишәақь кны
уи дидгылоуп.

Цьаңар (днаңшы-ааңшы). Аиаша соухәароуп
акәымзар, ушеибгоу улбааздоит!

Кока. Сгәы иҗаз схәеит, сара афашистцәа иана-
кәызаалакгы исцәымгын... Сара сфранцузуп.

Цьаңар. Нас узрыцныкәозыз арт?

Кока. Мчыла сыргеит..

Цьаңар (Кока дйфасуеит). Амч ззырхәо абри ауп, ус
ами?

Кока. Усоуп, аа... (Ихы ибыгуеит.)

Цьаңар. Нас уарггы ишуфасуаз ургеит, ус ами?

Кока. Сыламыс ишафасуаз...

Цьаңар. Нас афашистцәа уҗахзми?

Кока. Франция азыхәан цәгъарамзар бзиа
карымтцазеит.

Цьаңар. Франция ахы иакәитызтәыз афашистцәа
рами?

Кока. Франция аугә ақәызтцаз дара роуп...

Цьаңар (Кока имаҳаратәы). Издыруададсыцәшәаны
иҳәозар... (Кока иахь.) Иаҳа иузеигуп усықәшаҳатҳар...
Уҗахызар ҳабналап.

Ко ка . Ҳабацои?
 Ў ь а ң а р . Абарон иахь...
 Ко ка . Мап, ура цас иухәоит..
 Ў ь а ң а р . Сыблақәа реиңш ицабыргуп.
 Ко ка . Ахан сьџнеитцауазаргы имңын сықәлом.
 Ў ь а ң а р . Ус аума?
 Ко ка . Усоуп, шәеихабы исеихәеит..
 Ў ь а ң а р . Ишңа?.. Изақәызеи иуеихәа?..
 Ко ка . Москвақа сишьтуеит, уақа афранцызцәа
 ықоуп... Нормандиаа ықоуп.
 Ў ь а ң а р . Нормандиа дгылуп, Франция амрағашәа-
 реи аҗадеи ирыбжыанакыз дгылуп.
 Ко ка . Уажә избама! Саргы уброуп сахиз.
 Ў ь а ң а р . Нас Москва ықоу арбан?..
 Ко ка . Нормандиа ахыз зху ар... Уахь сишьтуеит.
 Ў ь а ң а р . Сара даҗаңыара усышьтуеит... Усаңыз!
*(Ақьалақәа днарылганы дигоит, нас ахысбжыы гоит, Сам-
 сон дааиуеит, илақәа инапы рыхшылауа.)*
 Сам сон . Ўхыз избама мшәан? Ахысбыжъ газ
 цыысымшыази?
 Ў ь а ң а р *(асцена даақәыххны)*. Шәеилаххаа шәы-
 цәоуп... Сыкамзаргы шәыфранцызажә дыбналон..
 Сам сон . Кока дыбналарцу?
 Ў ь а ң а р . Дыбналахьан, ңытк игын..
 Сам сон . Дабацеи уажәы?
 Ў ь а ң а р . Ахысыбжъ игаз умаҳазеи?
 Сам сон . Нас дабақоу сымхәеи?
 Ў ь а ң а р . Ўыкаагара дсышьтит.
 Сам сон . Азин узтадаз?
 Ў ь а ң а р . Ибнало ауафы..
 Сам сон . Исызхатом, Кока дыбналомызт.
 Ў ь а ң а р . Ишутаху. Сара иуасхәеит дыбналон хәа...
(Дцоит.)
 Самсон. Адабла исааит, издыруада сыбналоит хәа да-
 лагазаргы... *(Ақьала дныңалоит. Иашәахәабжыы гоит.)*

Арахэ срыцын, ашьха скидын... Нас сшэарыцон сыблакъя, тцыси-хэыхэи рыбла тыхуан, ашэарахкэа сыршэахьан... (Даацэыргйеит афырахыцкэа игэйдкылоуп. Агранатакэа икэынхэалоуп. Ашэа шихэац ихэоит.) Еи, акарул! Апаркь еипш дхэацза атцла дадгылоуп. (Ахьурзы дацхоит, нас ицъыба каканк аатыхны лабала ицысеуеит хэа далагоит, нас хапыцла, аха иауам. Гранатала аңера далагоит. Уи аамтэзы акарул Цыаңар диңсахуеит. Цасатэи акарул дшааиуа Самсон икаицо анибалак даидххыланы.)

Ц и ц а н а . Ужэаа ткъама цым! (Аграната ааимылхуеит.)

С а м с о н (аграната аалымцааны). Ари фрицаа ртэоуп, еитцазам. Бабакэызма мшэан иахьантэарак атцла иадгылаз?

Ц и ц а н а . Уи бзиоуп, аха ари какан цэыгоума? Атэы уздырам, амаа уздырам...

С а м с о н . Бара шбакэыз здырыр, бхэы катцаны ина-сымгози.

Ц и ц а н а . Азэы ар ихэон, азэы амажэа ихэон...

С а м с о н (илхэоз ееила имахэзт). Ишца? Амажэа ба? Амажэа сымазам... Ача шкэакэоуп исымоу... Шнацсгыи ацуп.

Ц и ц а н а . Шнацс уара иумаз... Аха...

С а м с о н . Сароу? Бара ибтахзами? Мап, уи сақаша-хатым, ахатца матэеи ахатца цъари анышьтыбх, хатцатас ибжэыроуп.

Ц и ц а н а . Уара афстаа, ғыла ус ухэоит, аха гыла Анцэа уихэозар калап, ари сзырбаз ухышыаргэытца сакэыхшааит хэа... Ижэ са сыхэтаа...

С а м с о н . А-а-и, бхышыаргэытца са исықэпалааит, бышқакакэоу. (Агэафра акнытэ ача шкэакэа аатцигоит.) Амала бхапыцкэа гэгэамзар афара уадаууп... Жэаа шықэса ахыцуеит... (Иналитгоит. Цицана дацхауеит, аха илзыңеуам.)

Ц и ц а н а . Ацәымса иафызоуп, изларфозеи алажә-
қәа?

С а м с о н . Изларфозеи ба? Уи мариазоуп... Азы
ахәара-хәарахәа иааршны ача ақылқ хәа интаужьюеит,
уаха акгы.

Ц и ц а н а . Уара икоутцахьюума ус?

С а м с о н . Ишыкартоз сымбеи, фрицаа икартон...

Ц и ц а н а . Исхаштыз, уаргы унеизма рааигәара ?

С а м с о н . Рааигәара закәызеи ркәыхниа ақынгы
сықан.

Ц и ц а н а . Уара мыжда, есымшагы акәыхниа угәы
итоуп. Уафдас исахәишь ушнеиз?..

С а м с о н . Уи мариазоуп. Уафдас ами ишбасхәаз...
Хашнеиз усгы ибдыруеит, сара схәазауа, абри сымгәацәа
сақәхәазо, сақәхәазо мацара акәыхниа ааигәара снеин
саапшит. Шәара ахысра шәаналага, саргы атдла саавқан
аповар ихәдацәа скит еимлагәа. *(Цицана лыхәдацәа ику-
еит ишыкасцәз лсырбоит хәа.)*

Ц и ц а н а . Са сповару цыушьома... Нас... Нас...

С а м с о н . Уи мариазоуп... Нас хааитагежыны
хаикәпеит. Аха дпакьмакыа, ажәхьа бзиа еипш,
ихсыртцазыз? Рацхьаза дфасхәеит, нас дсыпкеит, аусқәа
аныкаста, азнык азы афатәқәа зегы рцаара збеит. Иара
изыхәа итцәахны имаз ашнапс снатцашышыын пшьба-
хәба фамфа ақылқ-ақылқ хәа интастәеит. *(Ацәажәара
дынханагалалак, имбазакәа Цицана лшьамхы ааигәа дне-
иуеит.)* Насгы снатәаны какалк скып схәан... *(Цицана
лшьамхы днықәтәоит.)*

Ц и ц а н а . Ғыла убарбарла, аха унапқәа ахақәитра
румтан.

С а м с о н *(лшьамхы ноужьны)*. Быпату схы ақьашра
икәуп. *(Ихылқа ааихыхны дхырхәоит...)* Нас какал шыску-
аз сбаандафы атцәуара далагеит «кындара, кындара»
хәа. Акьантыр сымазам, апатын, сынтәатәи сутра цқьа

иҗамлеит сәхәит, аха иара «акыындара» хәа ахәхәара даҗын. Нас ахысбыжықәа агара иалагеит. Саргыы аатцәак азна ача шкәакәеи афатәқәеи днарытцастдан дсаңца да- азгеит.

Ц и ц а н а . Заур дахыыкоу здырхуада уажәы?!

С а м с о н . Акы бицәымшәан, дхатцоуп.

Ц и ц а н а *(дәҗагыланы ахра даҗаңшуа ашәа лхәоит)*.

Аҗоуба сүтөн ихааза,

Ажәа иухәаз амца иеиңшын,

– Бзиа бызбоит, ихатца,

Сыбла аимхәыц беиңшуп.

Цицана лгәы җастоит хәа лашәахәабжь дазызырәуеит Сам- сон, иеырчархәны, ла дылбазом. Лара дхәыцуеит, Ыаңар аҗарулра дахыәу азәы днеины қыаадк ииҗоит. Самсон игәеиҗауеит уртқәуа. Дыфны Ыаңар иахь дцоит, ашәкәы им- хны дахәаңшуеит, асценахь днеиуеит.

С а м с о н . Хәи сабиц... Хәи сабиц... *(Дгылоуп.)*

Ц и ц а н а . Ианузеи уара?

С а м с о н . Заур дыркызаап.

Ц и ц а н а . Ишңоухәеи уара?

С а м с о н . Иара дызбоз пхәыск илхәеит...

Ц и ц а н а . Уцәыгыкыма уара?!

С а м с о н . Сцәыгыкызшәагы сыҗандаз, иара дрымкы- кәа.

Ц и ц а н а . Аи, сара мыжда! Ашәкәы аазгада?

С а м с о н . Аңыңшәы иааигеит...

Ц и ц а н а . Исызхатцом... Ои, сара мыжда.

С а м с о н . Издыруада имцымзаргы.

Ц и ц а н а . Мап, уи деибганы ихы риҗомызт.

С а м с о н . Хәарас иаҗахузеи, аха уи уадафым... Дыр- кызаргы иаразнакцәкыа дыршышам, зны дырхәышә- тәышт, рхы дадырхәарц, ичанаба иҗырхырц, иара

хамазаускәа акы иңсы иахирбаауам... Заур дыздыру-
еит ба беихагы. (Цицана лылахь еикәйә дгылоуп. Лгәы
иргәгәарц далагоит.) Сымра, ибыхъзеи, былахь еикәп.
(Дыхырччауа), амшын нырцә икоу дыбџабома, аарцәка
инхаз дыбгәырџома?

Ц и ц а н а (даахьахәны). Сымра лаша! (Ларгьы дые-
хырччауа.) Бзиа субома?.. Иуасхәо кауцауоу?

С а м с о н (Дгәырғайџа). Бара бзы азыршы
сыхәдацәахьы сҭагылоит, бара бзы ари абахә ацәқәантә
сыҭоит, бара бзы...

Ц и ц а н а . Уаангыл сыбгалац!..

С а м с о н (итапанча аатыхны). Абга аауеит бхәама?..
Иабакоу?

Ц и ц а н а (диахәмаруа). Умшәан абаацс, ара сыкоуп...

С а м с о н . Дунеи ахаан сымшәазацт, насгьы бара
бансыцу...

Ц и ц а н а . Сара суахәмаруеит, угәы зеипшроу здыру-
еит... Уи акәым иухәаша... Са сахьцо усыццару?

С а м с о н . Ба бахьцсуа сыңсыроуп...

Ц и ц а н а . Уара иаразнак ацсра атәоуп иухәо...
Ҳаңсырцаума абнаршәыра хзылоу...Ацсра аххарцарцоуп
хазџу... Самсон! Заур дырцәаагароуп.

С а м с о н . Уи мариазоуп... Аха уи схәеит хәа... Ишца уи?

Ц и ц а н а . Уи мариазам, Самсон, уи зегьы иреицәоуп...
Уи иаҭаху агәыжәла бзиоуп, абџар аҭахзам.

С а м с о н . Уи мариазоуп, сара аҕарпын асырхәалап,
бара ашәа бхәалап...

Ц и ц а н а . Уара иуазхәада сара сгәы иҭаз?

С а м с о н . Исазхәада? Уаргьы саргьы цсык еицаххоуп
бымхәази... Абар, бара быцсы иаҭаххаз, саргьы сыцсы
иаҭаххеит. (Ашәа ихәоит):

Арахә срыцын, ашьха скыдын,
Нас сшәарацон сыблаҕьа,

Цыси хэыхэи рыба тысхуан
Ашэарахкэагы сыршэахьан.

Цицана иаимылдоит ашэа хэо.

Ц и ц а н а .

Тоуба ансу́таз ихааза,
Ашэа мхэакэа сгэы былуан,
Ус анакэха уара, ихатца,
Суал сықаны сара изузом.

Ащыцъагы:

Амра цхахуеит илаша,
Абзиабарагы нацгылоит,
Иахьа икашэтэо хара хшьа,
Абзазара уака иацлоит.
Чари, чари чарирама,
Ацэгъа зузгы дтахароуп,
Чари зхэаша хара хами,
Аиаша дырны икахцароуп.

Самсон (*даагыланы*). Сишь! Акарул инапы икьеит.

Ащыцъагы рабцаркэа шытыхны акарул иахь ицоит. Асцена
тацэхоит, аха икарто уафы ибоит. Ахыкгы реышьтацаны
ипшуеит. Дара дрызгэамтазакэа асцена даакэгылоит Тариал.

Тариал. Арт абацей мшэан, ркыалакэа ныжь-
ны?*(Атрышэ дасуеит. Самсон дыфны дааиуеит.)*

Самсон. Тариал, уара, нахьхи ашьха ашьапафы ине-
иуа ха хтэкэа роума?

Тариал. Ха хтэкэа роуп! Шэа шэышцакакэоу? Заур
избахэ хахаит...

Самсон. Ных, цыушьт! Нас, нас?

Тариал. Нас, абасоуп аусқэа шыкоу. Абарон ибахта
дтакуп рхэеит... Ар рацэаны икоуп. Атанккэа рацэоуп,

аха иахъеи уатџеи еибашъра ицоит, иаанхауа хамч
рықџхоит...

Цицана даарыдгылоит.

Ц и ц а н а . Ицсы џоума, дабакоу!

С а м с о н . Ицсы џамкџа, ицсы џоуп, адгъыл ду аџџых
аиуа еилаџџаны иџыба иџанатџы акы дагом. Дыџсыргъы
хатчала дыџсуеит!

Т а р и а л . Самсон! Хџкомандир дырхџеит, раџџак
дшџартџам. Ииартџа рџееишџа иџатџеишъ.

С а м с о н . Уажџытџџџа! (*Тариал иахъ.*) Хџызџџа амла
иакуоушъ? Шџхџы мазеиуп.

Цицана дхџыцуеит.

Т а р и а л . Апартизан абџъар зирџаз амла дамкырџо-
уп... Насгъы амашка-хџа дуззакгъы сышъџахџџа иааргоит.

С а м с о н (*Иахџызба ду инапы иџашъуа.*) Уи мариазоуп!
Сыџхџаџыит, скџџыхниа акџџаџ амџџџарым.

Самсон иахџызба ду кны днџеишџеиуеит, Тариали Цица-
неи мазала еиџџажџоит. Цицана дџышџџрычџо Самсон
дихџџаџшуеит. џыџџа апартизанџџа шъаршъџафк дылаџџџаны
фашистк дааганы днышъџартџоит.

Р у а з џ ы . Цџџа шџџихылаџшла! (*Ицоит.*)

С а м с о н . Ари аџсы џоума? (*Артлара далагоит.*) Ашъџа
ахъшъызшџа анызба ахџда џџџаны иааргаз џыысымшъџази.

Т а р и а л . Самсон, ура уџсылманума?

С а м с о н . Каи, џыушът!

Т а р и а л . Нас ахџа ахџда џџоума хџа узазџџаазеи?

Цицанеи Тариали акы ааибырхџџан ицоит.

С а м с о н (*ианааиртла*). Кохъ! Ари закџџызеи анаџџџал-
беит?! (*Анемец дааџџџџоит.*) Уставаи! Уставаи! (*Анемец*
дџџџызгаза зегъы дырзыџшуеит.) Иаууеи сабиџ... (*Иџыыба*

картошкак аатганы аихырссара далагоит.) Ари убоба?
Угыл акәымзар абас уеихырссаны укасыжьуеит... Уставаи
сымхәеи!

Тариали Цицанеи харантәыла изыңшуеит, еицәажәауа,
ихыччауа.

А н е м е ц . Шәара акультура змоу уаазам.

С а м о н . Ишца-ишца, ишца ура? Акультура ухәа-
ма? Уи ахьухәазгыи цышьахәыс иумбакәа укам... Акуль-
тура ухәеит!.. (Дыччоит.)

А н е м е ц . Хаил Гитлер! Германия – цивилизация!

Цицанеи Тариали цоит.

С а м с о н . Су, су! Уффы умырган. (Ихы дацәажәоит.)
Уажәшьта хаилибакаап уаргыи саргыи. (Анемец иахь.)
Ишсоухәара: абри шә-Гитлер ихы еивысуп рхәеит,
цабыргума?

А н е м е ц (ашырхәа дфайкыны). Хаил Гитлер! (Дқыць-
қыцьуеит.)

С а м с о н (ибжыи рыгәгәазаны). Утәа сымхәеи!
Сгәахы еибаумыркын акәымзар!.. (Анемец ашьшьыхәа
шьтахька дцоит, Самсон уи дихабабаны.) Утәа сымхәеи!
Утәа сымхәеи! (Самсон играната анаатциңаалак анемец
деизкәығны длатәоит.)

А н е м е ц . Ари культуразам, ари культуразам...

С а м с о н . Акультура азбахә ухәахуама! (Анемец икәа
ажәжәахәа дтыхоит, ицәа дахауа далагоит.) Уңшишь!
(Анемец иахь.) Уи бзиоуп, ура уиашазааит... Аха ари
иқоутцо иахьзузеи? (Иаргыи ицәа дахауа далагоит, ане-
мец исырбоит хәа.) Европа, Азия, Америка, акультура,
ацивилизация, хаил Гитлер... (Урт әжәқәа ихәацыңхәаза
ицәа дахоит анемец дихыччаны.)

А н е м е ц (дфайкыны). Хаил Гитлер!

Самсон (ибжыы ргәгәаны). Устыхә! (Анемец дла-
таоит.) Изака уааузеи уара арт? Изыкәгәыгуада ухәара-
уазеи?

Анемец. О, о, уи рацәоуп: Франция – хара, Иугосла-
виа – хара, Греция – хара, Европа зегы – хара...

Самсон (диңныххыланы). Устыхә ашхам! (Играната
аатиңаауеит.) Еуропас иумоу сыздырам, аха уцсыжә
снапафы икоуп. (Агьалпал бжыы гоит.) – Иазхоуп!

Самсон дзырәуеит, ацәырта армазеира далагоит. Анемец
акылахь дитцәауеит. Аматрос ицагыланы дааргоит апарти-
занцәа: Цицанеи Тариали роуп иаацәыртцхьоу, урт дыркуп.

Аматрос (ишьтәхька даахьаңшны). Са шәыстахзам,
шәтыцкәа рахь шәца. Акарул шәыргәгәа.

Днатәоит, Цицана ихәра фалхәоит. Ахәрашәа рхәоит цытфык.
Дыцәоит. Цәаңар дааиуеит.

Тариал (ибжыы рмачны). Самсон.

Самсон. Иутәхузеи?

Тариал. Уара уцсы ушьеит, акарулцәа рфы унеины
цкәа урабжә... Ачыт бжыы иазызырәлааит.

Цицана лхы кны дтәоуп.

Самсон. Уи мариоуп! Уажәытцәкәа... (Ифьинеихоит,
иахәызба ду ахчың инықәицәоит.)

Цицана. Саргыы сиццоит! (Дцоит.)

Тариал (ихцәкәа еилагәа икны). Заур игәәкра
акәхап дзырчмазафуа. Абас акәын аибашьра калаанза
соупашәыли сареи хшеибабоз. Цәаңар ари анемец
уидгылаз, дуцәымцааит. (Айла днадгыланы) аха... Дубар
дааг... Издыруада рыпсы тамзар; Таңлан хәычы дабакоу?
Ацхыраара иазыпшызаргы... Изхарада дад! Баала,
баала хәа басхәан... Аха мап. (Цицана даафналоит. Та-
риал ицәажәабжә анлаҳалак даатгылоит.) – Схәатәы

халымцеит... Уахъ аткъыс абрақа мазала аус еиҕыскаап лхәеит. Ех, соуцшәыл – ашьха тыпқа... Абрақа бсымазар бара бөйзлабкәабо азы ахәырп-хәырп хәа исымжәуази! *(Цицана деимхәоит, Тариал даақәгъежьюеит.)*

Ц и ц а н а . Тариал акарул еихабы дупхьоит. *(Тариал Цицана дышлыхәаңшуа мацара ажәак мхәакәа дцоит.)* Акомандир рыцха... Дкарахазаны дыцәоуп... Шақа драхатны дыцәоузеи. Ианакәзаалакғыы амца рапхьа иеаҕаижьюеит. Ари уажәы дзырҕыхауа цьаханым дкәаңкәауа дцоит... Ех с-Заур! Уарғыы уажәы уахьыкоу здырхуада? *(Аматрос дҕыхоит, аха ибжыы иргазом.)* – Адгыыли ажәфани асал рбжьамзауа икаларғыы уара ухырхарта еилыскаароуп. Сара схататкәкыа сушьталоит. *(Аматрос ихы дфаханы лызқәа днадңшылоит, аха иаразнак ихы нықәицоит.)* Жәахаҕенак амзи тоуба ансутоз! Хәибашьра халгар, хәибашьра халгар хәа ихтакны иуман.

Асценаҕы алашара мацхоит. Цицана лхы нықәылцоит. Дук мыртыкәа Самсон дааиуеит.

С а м с о н . Соуцшәыл кәымшәышә, улыхәаңшишь, ажьаңшқа еицш дшыцәаз. *(Тынчроуп. Анемец дахьыцәоу ихәда бжыы гоит. Самсон ихы нықәицоит, анемец ибжыы дазызырфюеит. Цьаңар анемец дихагыланы диҕаңшыуеит.)* Ааи, уара узхызгаз аҕба заакәрылааит. Ахәажәеицш ухырхыруа. *(Цьаңар иахь.)* Ари игәра умган, арт махаҕьякәоуп. Ибзианы дыхьчала.

Самсон дыцәоит, асцена алашара мацхоит.

Аңарда

Афбатәи асахъа

Асцена шырхиац ирхиоуп. Ыааар ида зегъы еилаххаа ицәоуп. Ыааар адәныѳа дындәылтцуеит. Ицәоу днарылапшуеит, днапшы-аапшуеит. Нас анемец шыпыла дааирфыхоит; дыпиртлоит, ахәызба иирбоит.

Ыааар (анемец дирфыхоит). Абыржәы хайгъым, Акомендант ухатқы.

Анемец (днапшы-аапшуа). Уажәйтцәѳа...

Ыааар. Усышьтал! Ари убома? (Ахәызба иирбоит. Иара дцоит.)

Анемец. Шь-шь-шь! (Дхәазоуа ахәызбахъ ифә-неихауеит. Ахәызба кны аматрос иахъ днеиуеит. Днапш-аапшуеит. Аматрос днихагыланы ахәызба илихәарц афанааирхалак Тариал адәныѳантә дшаауа дибоит. Аматрос дицәишьыр хәа дшәаны фитүеит унапы уфох хәа. Дхысуеит, нас дыфны дааихаңаны диҳәынцоит. Зегъы фыхоит.)

Тариал. Уеумыртцысын!

Самсон. Дсышәт, дсышәт, дысфоит абыржәйтцәѳа!

Аматрос. Уажәтәи башоуп, Самсон! Уафцас шәихылапшыр акәын.

Тариал. Ыааар дабаѳоу?

Зегъы. Ыааар иекажъны дыцәазар акәхап.

Аматрос. Дшәыпшаа абыржәйтцәѳа. (Арбагъ фнатүеит.)

Самсон. Абзиара ухәозар дача знык фыты. (Зегъы даарылапшуеит, аха азәгъы фитзом.) Ыааар дыѳазам, афыз акомандир!

Аматрос (даарылапшыны). Ари ала ақъала ааигәара дыртәаны уидгылаз, Самсон. (Анемец днартәаны Самсон днаидгылоит, абѳар кны. Цицанеи Тариали рахъ), азы иаанаго апша иагоит хәа, ашъа катәаны иаагаз апхаста катцаны дхәцәцон. Аха уи хә хзы рѳәышгоуп. (Аматрос

*имбаратэы Самсон анемец дивѣхауа далагоит, ижыы
исырцоит хэа. Инапала анемец иирбоит: усшьуеит, ус-
шьуеит хэа. Арт анибалак анемец айэыуара далагоит.)*
Самсон, ишэытцалазеи уака?

С а м с о н (*диашахэѣаза*). Акымзарак, афыза акоман-
дир, иара ибз кылырхэхэаны исирбоит, нас ус коумцан
акэымзар убз тахыстэоит анысхэа тцабыргыз цышьян
атэыуара далагеит.

А м а т р о с. Абасоума ишеибашьяу? Тцабыргуп, ымыз
рыла 18 дэыгбеи, 10 нызкь-шык афашист солдати хапсы
иахтахьеит... Аха уи рацэазам...

Т а р и а л. Уи рацэазазаргы ха хадца нагзазам ма-
кьяна.

А м а т р о с. Ахракэа хрыдырцалеит, абарон ир има-
ны агэашэ дацырагылоуп...

Ц и ц а н а. Абарон ир нмыртэакэа уи агэашэ
хазтыцуам.

А м а т р о с. Шакаф гэакуа хара иахзыцшузеи, аба-
рон ибахтафы хажэлар нтэоит...

Т а р и а л. Иаарласны х-уск нахагзароуп...

А м а т р о с. Сапхья рахэ уоухьеит, убриоуп саргы
истаху.

Т а р и а л. Рапхьяза абарон игэашэ аахартыроуп...

А м а т р о с. Игэакуа рхы иакэитахтэып, Санчара
акатэарахь насоуп ханцаша...

Ихэра даргэакуа далагоит.

Ц и ц а н а. Абыржэытцэкья уқэиа, афыза акомандир!

А м а т р о с. Илхэо закэызеи мшэан? Са сакэу ба
бакэу акомандир?

Ц и ц а н а. Уцсы аикэырхара здыртцаз сара соуп.

Аматрос днықэиоит.

Аматрос. Ишқазури, сбықашақатхар ауп... Макъа-
на ақсра стахым... Кавказ «ақшәма» ғыц Фон-Клыич
ицсы танаты ақсра стахым. Заур икамзаара цәгъа
иахпырхагоуп.

Тариал. Са изласхәазала, дышнеиуаз икәшазаап
агацәа. Иаанхаз ахызатцә сара истәуп, – ихәан игәы
ианаатцеик ишьтахьқала анемец иеиқәыжыны дикит...
Ихы дамышәо дыхәны дықан.

Цицана ләы абнахь ирханы лыблақәа лрыцқюит. Самсон
ифицер ижыы иирхъеит, уи ақаара далагоит.

Самсон. Уара уаазгаз ағба цәақәрылааит.

Анемец. Хара хмааиргыы амла шәагон...

Тариал. Шәара шәмааир хәдарцәахыы ача хала-
гылазаарын.

Самсон. Шәа шәмааир сырахә саңца «ррет-қеоу»
хәа ашьха скыдзаарын.

Аматрос (*ицъыба апипрос аатигоит*). Уах!

Анемец. Ари ҳсигаретоуп. (*Иааимихуеит*.)

Тариал (*аспычка аатыхны анемец иитгоит*). Уқатын
амца аркы!

Анемец. Данцигтәи афабрика итнажыыз ауп.

Аспычка нархәы-аархәуа.

Аматрос. Усоуп, усоуп, шәара хадгыл шәықәнаты
цыфа бзиақ хаала ишәқәхтөм. Абри сеиқәатцәкыагыы
шәара ишәызахымтоуп.

Анемец. Ашьа залататоузеи, ишушьаз урхәыма?

Аматрос. Мап, ус акәзам, қаса изшьаз африц
дахшыт...

Анемец. Уи саҳауеит, аха...

Аматрос. Иазхоуп, иухъзузеи зухәаз?

Анемец. Роберт Франс.

Аматрос. Удокументқәа...

А н е м е ц . Иңызыжәжәеит.
 А м а т р о с . Фон-Клыич дудыруазар акәһап.
 А н е м е ц . Абарон иахтынроуп иаҳахьчо.
 А м а т р о с . Шәрацәәума?
 А н е м е ц . Ахьчара иазхаша ҳамоуп... Пан.
 А м а т р о с . Бцьарс ишәымоузеи?
 А н е м е ц . Иҳазхаша...
 А м а т р о с . Чынс иумоузеи?
 А н е м е ц . Ссолдауп, пан.
 А м а т р о с . Агәра згом.
 А н е м е ц . Ишутаху.
 А м а т р о с . Аакыскыа азәыр дыкнашәҳахьоума?
 А н е м е ц . Харада азәгы дыкнаҳҳазом.
 А м а т р о с . Харас ишәдхьазозеи?
 А н е м е ц . Ақәылара, ашьра, ақәнамгақатцара, абрагы-
 ра...
 А м а т р о с . (*ибжыы рғәғәаны*). Нас уара узкнаҳамзи?
 А н е м е ц . Са сшәықәымлазеит, иқәыло шәара шәоуп.
 А м а т р о с . Умала уакәзам, германиатәи ар зегь ҳақә-
 леит, ҳғәы шымәауаз, икнаҳатәу дарбан нас? Ишәызтада
 ари ача?
 Ц и ц а н а . Украинатәи чоуп;
 А м а т р о с . Ишәызтада ари аспычка?
 Т а р и а л . Белоуруссиятәи афабрика астанокқәа
 ижәғгычыз... Ус ами?
 А м а т р о с . Фон-Клыич ибахтағы ирацәоума игәәкуа
 ажәлар?
 А н е м е ц . Харала итаку рацәоуп. (*Ахысыбжь гауеит.*)
 А м а т р о с . Самсон! Икоу гәатишь, (*Самсони Цицанеи*
цойт.) Узлазбауала абарон ишьапқәа рыштда урбзоит
 хәа сыкоуп?
 А н е м е ц . Абарон исолдақ соуп.
 А м а т р о с . Царас иумоузеи?
 А н е м е ц . Леипцигтәи ауниверситет салгеит.

Аматрос. Генрих Геине и ыымтақаа урыпхыахыума?
Анемец. Избахә смаҳазацт... Аха мап, уи узфәу ау-
риа иами, акоммунист... Уи дтакуп.

Аматрос (*Тариал дыччоит*). Некрасов и ыымта уаң-
хыахыума?

Анемец (*ихы раҳаны дхәыцуеит, акы игәала-
шаазшәә*). Цыпх Москва ааигәара ханыказ аполков-
ник Фон-Трус иприказ афы Некрасов ихызгы арбан,
исгәалашәоит Фон-Трус ус априказ дахыаңхыоз ақәара-
ақәарахәа деитцасуан... Цабыргны ацаагы ыкан, аха
убра ажәақәак ахәон, хәхыглаз хәитцасуан. Фон-Трус
излеихәаз ала, уи ашәкәы хаир зқәым шәкәуп, изфызгы
ари нахыс уаха имәуа дтаркит.

Аматрос. Николаи Некрасов дташәкит акәу?
Имашәкузеи, дпартизанзма?

Анемец. Уи итакра са салазам, уи дтазкыз Зондер
командаа роуп. (*Ахысыбжь гауеит.*)

Аматрос (*Тариал иахь*). Имака имғхны ақала
дыташәк. (*Афашист имака имғхны ахыңиқәырйоит.*
Аматрос амака аашытыхны дшахәаңшуа амака ашйәф
иәу ахызи ажәлеи ибоит, даңхыоит, афашист днеиуеит
ақылахь. Тариал дишьтоуп. Аматрос ғитәуеит) Карл
Вернер!

Анемец (*даақәгьежьюеит. Аматрос илақәа ырцәгьа-
ны днаидгылоит*). Акрухәазма, пан?

Аматрос. Иухьзузеи, насгы чынс иумоузеи?

Анемец. Роберт Франс, асолдат.

Аматрос. Афашист! Карл Вернер!

Анемец (*ихы ларкәны*). Иуазхәада? Культура змоу
амц ихәазом.

Аматрос (*имака аашытыхны даңхыоит*). Вернер
Карл, унтер офицер.

Афашист ихы лаиркәуеит. Аматрос мақала диғасуеит. Асцена
иаақәлоит Самсони Цицанеи, пхәыск дыркуп алымт лғатат.

Ц и ц а н а . Дыжэбар дыжэдыруоу?

Т а р и а л . Сан!! *(Даалҥныххылоит.)*

А м а т р о с . Иҕалазеи хан?.. *(Ичабра лыҕшыуа.)*

У а р ч х а н . *(ахҕыҕ дықатэаны даарылаңшуеит.)* Аарла сыҕсы рцэызгеит... Абысҕак са сыҕсы шэара ишэыхээр-тамкэа иҕазар ҕара қэыцрак аҕы снатэаны саҕьал сназыңшуан... Аха ишэасхэахьаз здыруан... *(Афашист дангэалталак)* дсышьталаны даама ари аҕьныш... Избо-зеи мшэан, ашоура сҕоума? *(Лыблақэа лнапы рыхшьыло, нас дҕайҕьаны),* аҕьныш дсышьтоуп, аҕьныш, аҕьныш. *(Апартизанцэа даарылаҕэаны),* сылақэа амса рхушэоуп ишызбо, мап... Мап... Аҕьныш... Сҕацэа! Сишэымтан!

А м а т р о с . Хан, аky бацэымшэан, хара ҳаҕоуп... *(Афашист инапы науқэкны.)* Ари дыбдыруама?..

А н е м е ц . Акымзарак сзеилымкааит... Илхэо закэы-зеи мшэан?

У а р ч х а н . Иузеилымкааит... Ы-ы? Ардэынагь абас ахэон... Шэ-галабак здыруан, аха ахьшьыцба схы иа-нықас, издыруаз зегь схаштит ҳаа. Усами?

А м а т р о с . Фон-Ұлыич иахтынраҕы дыббахьазма ари?

У а р ч х а н . Ариу? Уажэ дызбама? Акомендант апартизанцэа даныршь, иара комендантс дҕартцеит... Карл ҳаа акэу иархэоит... *(Иара иахь.)* Аҕьныш! Иабоу-геи смотэи сҕацеи... Дзыхурҕьазеи смотэ? Дыңшқамзи? Илымашэкэызи сҕаца... Уара уакэымзи 25-нтэ сзыпҕахьаз... О-о-ҳ! Аҕьныш... *(Тариал иңсы еилалоит.)*

А м а т р о с . Нас бызларыцэцазеи? Заур дыббазар?

У а р ч х а н . ЗауриФаризеиатцлақэа ирыдҕахэалоуп... Смотэ дыршьит, аҕса дахаркьакьа. *(Тариал дҕайҕьоит, аха дныркылоит.)*... Абар дызшьыз! Саргьы артқэа аныз-ба сдэықэлеит мазала... Ахтынраҕы баагыл аус булап рхэеит... Сара сыҕанатц 15-оык ркит ахэсеи ахацэеи. Ахтынраҕы аусура зҕахымыз ирысны ирыпҕон, абахҕа

итарыжьуан. (Анемец иахь.) Дааг смоҭа! (Лҭаҭкәым рајҭааны.) Смоҭа дааг сымхәеи! Дида хаас, ауафы ишыа ихьтата дзеиҭшроузеи, наҭ, наҭ! Дсышәмырбан! (Лнапқәа рхаха.) Ари дарбан!? (Лхы раҳаны лнапқәа рхаха лфыналхоит.) Ҥаҭлан! Ҥаҭлан! Смоҭа! Суҭахзами! Нан Фариза, бзысхычозеи, сцәыршәагоума абаскак?! (Даахьаҳаны.) Ари дызуста аиха кны исхагылоу? (Дшәаны дыҭрысуеит.) Сҭацәа, сҭацәа! Сныжьны шәама? Ех, сҭацәа, сишәмыршыын! Аиха кны игылоу сишыуеит! Та-риал дабаҭоу?! Сычкәын уамзи?

Аматрос (лмахаар аанкыланы). Сан, ара хәҭоуп, бахцәымшәан! (Дицәцарц далагоит, аха дишьтуам.) Хан, акы бацәымшәан, абар бҭацәа зеггы, ибыкәша игылоуп...

Уарчхан. Сҭацәа, сара сышәпыртцуеит, аха сҭақ мшәакәа шәымун!

Уарчхан дкаҳауеит, краамҭа ишәамхнышланы илхагылоуп. Алахьеикәратә мелодиа абжыи гоит.. Тариал иан лгәи ихы ықәиҭгоит.

Аматрос (дфайкьаны). Хара зеггы иханыз, ан лгәибылрала хзырҭхоз, ашьоуцәа ран, Уарчхан лыбаф иамафәоуп сыҭсы ҭанатцы, аҭа хадгьыл дықәнатцы, ашьау-ра акәымзар дачаақы занаатс ишыҭкасымҭо! (Ифызцәаггы фәибаргыланы раҳәачаҭақәа еидыкшало ҭоуба руеит.)

Тариал (афашист иахь). Усаҭыс! (дигоит.)

Аматрос. Хқьалақәа днарылганы цыкаагара дышьҭы!

Цицанеи Самсони аҭсы дыргоит. Ахысбжь гоит.

Самсон. Цьаҳаным уҭыҭхааит! Ари Тариал итапан-ча абжьоуп, афыз акомандир, аказы сухәоит...

Цицана. Саргыи акы еиҭшымкәа сухәоит... Афыз акомандир!

Аматрос. Издыруеит, издыруеит! Сгәәцәә жәпоу
цүушьома, издыруеит ишәтаху... Сақәшахәтүп... Заур
шәызиацәәжәозар бзиан... Ихы еилагазшәә иеыҕкаи-
цааит... Нас адырра сышәт.

Цицана. Мчыбжык ала ххабар убап...

Самсон. Сара сыхәтаахыала, зны санхәә лбара сан-
цозгыы абас сгәыргъомызт, аиаша уасхәар ами!

Аматрос (*длеиџеиуеит*). Ашьыжъ шаанза игылаз
ауащы иеан аеаба аҗеикит рхәоит. Фон-Клыич макъа-
на идац имыргәғәзацт, иагызыргәғәазом. Иара убас-
гыы шаҕа иласны хитцалауа аҕара хара иахзеиҕып.
Иахыа хәлаанза ағхәара шәыстоит... Шәеазыҕашәтә,
шәеидыжәгал. Фон-Клыич иҗстазаара хара иахтәха-
роуп... Самсон уғырпын ашәә аурхәароуп... (*Асцена
даақәлоит.*)

Тарил (*қяаадк икуп*). Ари жәбома?.. Хсахыа тыхы
иҕаитцәз? (*Аматрос исахъеи ақыалақәә рсахъеи дирбоит.*)
Цыаңар хәитиит...

Аматрос. Арт удызгалада?

Тарил. Афашист иҗыба иҗысхит...

Аматрос. Заур иҗәыргазар?

Самсон. Ус акәхап...

Тарил. Иаархәны шәәхәәңши?

Аматрос (*дапхъоит*). Хах, Кавказ агубернатор җыц
Фон-Клыич! Исутаз азаказ насыгзеит!.. Ахәынаңшыга
рхиоуп, иудкыл. Цы... (*Ақяаад шику инапы нхъышьшьуеит,
ахың днықәтәоит.*) Цыаңар бзиахә, рацәә хәмариала
уҗсадгыыл уҗиит. (*Дфайҕыаны.*) Сөызцәә! Акъанц таңсоуп.
Ажәә шәымоуп!

Цицана. Хажәә хәоуп, даеажәәк хамам.

Самсон. Ахәлара хәзыңшып... Ех, шаҕа имццак-
уазеи хамш!

Тарил. Амәә иреиҕу шәзыңшыз... Харгыы хнеи-
уеит!

Аматрос. Адыргақәа шәхашәмырштын: абарон ифны даныкоу ашьяршьяф еиқәатқәа агәараанда ихышәшь, афны даныкам – ашкәакәа. Цьаңарраа рацәазам, ижәдыруеит, уимоу аґаацәа бзиа рфынгы агра змоу азәы дрылашәоит. Урт шәартам. Хәңсадгыли хәгеи еинааларц иқазам. Уи моу пәсашәа зны хәға абахә данағала ахахәқәа хыхынтә иқәхауа далагеит. Ижәбома, абри хәзғәңшуа абахәгы хәға днанашьтрацы агәы иґазам... Абаагәара еиңш игылоуп. Агғәәра хәғәацаланы ашә дахьяпырагылаз акәхап Фон-Клыичгы дзыбадақьуа.

Самсон. Уи аума, азын асы гәғәаны иаур амла иа-сырғап арт аңнышқәа хәа дахзымақаруеит.

Тариал. Абарон изхара ифонаты хәргы иахфалароуп.

Ахысыбжықәа аафуа иалагоит, зегы рееибыртоит. Тариал дыфны дцоит.

Аматрос. Самсон! Уи башоуп, амш ргоит, амала шәхышәфы зынзак еицашәкроуп!

Тариал асцена даақәлоит.

Тариал. Афыза акомандир! Ротак анемеццәа хәрулрґа иақәларц иафуп!

Аматрос (*ашьшьыхәа дымццакзакәа*). Иґабуп хәа роумхәои, иабахәа... Иахьатәи ашара хғәы фығьуа хтәан.

Абцьяр шьтыхны ифынеихоит.

Тариал. Хөызцәа адырра рыґатәзәми?

Аматрос. Акымзарак, 30-ык хәкоуп, хәзхоит. 20-ык еибашьялаит, 10-ык рыңсы ршьалааит.

Тариал. Исахауеит, ухатқы!

Дцоит. Аматросгы ифызцәа иманы ифынеихоит

Аңарда

Аңшыбатәи ақәгыларә

Актәи асахьә

Фон-Ҟлыич иахтынра. Атзамц афы апартизанцәә рраион ахсаала кыдуп. Ателефон. Ахәачаңа кнаҳауп. Адиван афы Ыаңар дыңәоуп. Ахырхырра дакәытын изшыапык ала атчыгьра далагоит, акәыбырқәә икәицошәә. Дыштыгьуа мацара дкаҳауеит. Раңәак дышьтамхакәә дөаңкәаны ахәачаңа аакнихуеит, дахьыкоу ихаштуеит. Иахәачаңа афырфырхәә икәоит.

Ыаңар (*иәәаикәыкны*). Заур иеипш саргы сыхы еилагеит хәә сыкоуп. Ифкьаса исышьтамкәә икәм... Урт апартизанцәә... Закәытә цхыз ссирузеи избаз: рматросыжә раңхәа дыргыланы еидфәхәәлазшәә... Ишьамхнышланы Анцәә ихәозшәә... Сара сахәачаңа кны сырхагылазшәә. Ааи-ааи, ыңанатынтә саауеит. (*Дкәашоит, ашәә ихәоит*):

Азыршы салтдын амца салалт,
Атәыршы сылтдын азәә сылалт,
Аәстаацәә са сыхы рцәызган
Аңыныш имцаф са сыхы назгеит.
Хәи-хәи шәыңсындаз ыынтә
Сара соума шәаргәында.

(*Даақәгьежьны атзамц данахәәңшлак ахсаала ибәит, даңәшәоит, шытаҳькә дцә далагоит. Иахәачаңа имкәыңфруеит.*) Исыхъзеи мшәан, издыруада сыбзоура-ла абарон иишьтыз ир апартизанцәә зегьы ндыртәазар... Ускан акәын чын-хәчык сыжәәа ианықәкьакьоз. Аха ус акәымкәә... Су! Су! Сгәы итәшәәқәозеи... Аәстаа илымҳа ыңгәоуп. Мап, ыңоушьт, абарон ир бңар бзиала еибытоуп, (*иахәә аашьтңааны*), мап, апап иңа Ыаңар аразкы иоуроуп. (*Ашьшыхәә даафналоит абарон, даатгылоит. Ыаңар абарон дибазом.*) Сара сгәы иңоу абаронгы идыруа ыңышьоит... Хыхьтәи сцәә схиыхр, агызмалцәә

сзынхоит; уи ссихыр, исзынхоит амаццәа; апап иңа
Цьаңару!.. (Абарон ашьшьыхәа днатәон еиңш Цьаңар
дгәеиҥоит, иаңхәа игылоу асаркәа динарбоит. Дшәоит.
Ихы иркыиарц далагоит. Дихәамңишзакәа апаткалеира
далагоит.) Сызкәыхшоу абарон ибзоуралоуми азәы
сиеицәамкәа сызлакала... Ихышьыргәытца сакәыхшоуп.
Уи иңырхагахаша абри ахәачаңа дахәхароуп, уи
даныңсыша, саргыы сыңсыроуп. Уи дсымамкәа цсҭазаара
збом. (Ахәачаңа кны.) Сбарон, ишьтоу абнауаа еихыр-
со, абас Анцәа исирбароуп. (Иахәа кны данаакәгьежылак
абарон дибоит. Аласбеиңш иңыхәа иршо далагоит.)
Саҭоумҭан... Спаткалеиуан, сгәы иҭаз сҭы иасырхәон...

А б а р о н (иҭысңыхә ырхәмаруа, дңышәырччо,
иҭеыргызмалны). Иухәоз саҳауан... Цәгәа бзиа субозаап,
хаир уқәлааит. (Дфәгылоит. Днаидгыланы.) Акы умҭаа-
умҭшаа суадаҭы уахыбарбаруаз азы уст! (Диҭасуеит.)
Ҡба, саҳәачаңа амш ахәалоуго азы, (Диҭасуеит.)

Ц ь а ң а р. Исаҳауеит, сгәы иахәеит, ухаткы!

А б а р о н. Хҭа, амц саҳәаны сыр ахымызг ахыдур-
газ азы. (Диҭасуеит.)

Ц ь а ң а р. Абриак сгәы иахәазеит, ухаткы! (Абарон
имаҳаратәы.) Даҭеазнык дысҭасыр издыруаггы схаштыр
калап.

А б а р о н (Цьаңар иикыз ахәа ааимҭааны). Усшьуеит,
алахәымга! (Дизыңкыоит, Цьаңар астал дахагьежыа да-
лагоит.) Сзужьазеи сымхәеи, алажә?

Ц ь а ң а р (астол аҭацә даахагыланы). Узымжъазеит,
сылашара! Узымжъазеит. Са ишуасхәазоуп ишыкоу...
Зегы-зегь иреихау аматрос днарылатцаны алагер зыхь-
чоз 30-фык ракәын. (Шмерке даафнашылоит.)

Ш м е р к е. Абарон ухаткы, ари аңныш уажәггы
иңсы ҭоума... Сара силгоит уажәыцәкәа...

А б а р о н (иахәачаңа астал инықәңаны). Уаангыл
зны! (Днатәоит.) Уааишь арахь, ахәымгажә!

Ц ь а ц а р (*дшаапырхауа*). Сузызырѡеит, ушьапашца
сакѡыхшоуп!

А б а р о н . Шакаѡы ыкадаз апартизанцѡа?

Ц ь а ц а р . Амаѡрос дрыланы 30-ѡык.

А б а р о н . Егьырт абацеи нас?

Ц ь а ц а р . Егьыртгы Цсхѡыка илбааит рхѡеит.

А б а р о н (*Шмерке иахь*). Нас ишѡыхъзеи мыкѡшѡа-
тѡыс?

Ш м е р к е (*ахѡыца дшафыз даалкьаны*). Акымза-
рак ухаткы... ѡышѡѡык асолдат сыманы срыжѡеит,
асолдатѡаггы алым реипш икѡѡон, аха 100-ѡык роуп
исыцхынхѡыз, дара уртгы рыбжаѡык хѡуп... Ацънышкѡа
реипш уѡѡгы ибазомызт дара, аха иаахакѡыршаны
ахысра иафын.

А б а р о н . Ихакѡшеит ба уара? Хара хтактика даргы
ирцама?!

Ш м е р к е . Аиеи мшѡан.

А б а р о н . Нас шѡызларыцѡцазеи, мчыла ипъжѡжѡа-
ишѡыкѡыршаз амч?

Ш м е р к е . Мап, шытахька ханаауаз азѡгы дхамба-
зеит... Рыбжкѡа хѡауан акѡымзар.

Ц ь а ц а р . Сара исымхѡази, амц шѡыржѡеит, ира-
цѡазшѡа рхы шѡдырбеит, Пан адиутант, ицѡажѡашъа
злазбауала...

А б а р о н . Излазбо ала акы уацсам Шмерке. Сфи-
царуп хѡа баша убадакѡеит. Ари аччиа иихѡо иашоуп.
(*Апапирѡс аатыхны Цьацар иитѡит.*) Уах! Угѡы аршшап.
(*Цьацар дгѡыргъайѡа иѡит.*)

Ц ь а ц а р . Уи сара сацсазам ухаткы!

А б а р о н . Уацсахароуп, уацсахароуп, са сахтынрафы
баша азѡгы акримфалароуп. Уаалаганы апартизанцѡа
рахъ уца, уѡырѡашъаны... Абыржѡытѡкьа! Иуахау?

Ц ь а ц а р (*иихѡо иѡамшѡо*). Сароу... Уи хазынами, аха
ргѡы реануп цѡгъала, исыцдырхыр сыкнархѡеит. Сцѡа
схыхны ацъыка тарцсоит.

А барон. Уқсадгыйл азы уңсыр иахаггы ихъзуп.

Ц ь а ц а р (*абарон имахаратэи*). Аңсра мцацэа сацэшэоит. (*Абарон иахь*.) Уара узыхэа азыршы салацаларггы «еҳ» схэом. (*Абарон имахаратэи*.) Аңсадгыйл сызтада сара мцацэа?! Аңсадгыйл сызтада?..

А барон. Афырхатца! Абзиарақэа иахзыкауцахьоу Фиурер илимха интысшып сыңсымзар. (*Шмерке иахь*.) Уца, ар рыңсы ршыаит, насггы уара иахьарнахыс комендантс укастоит... Адиутантк дысзыңшаатэуп.

Ш мер ке (*дгэырғайца, Абарон имахаратэи*). Азэы дымңсыкэа азэы бзиа ибом.

Дцоит.

А барон (*Цьаңар иахь инацэккыс ырмақаруа*). Апартизанцэа рхыңхызара еилкаатэуп! Ирхэо, ргэи итоу зеггы еилукаароуп... Хымш устоит ғхэарас.

Ц ь а ц а р. Даараза ихазыноуп, ухаткы

Шмерке даафнашылоит.

Ш мер ке (*Абарон иахь*). Иухэаз кастеит, ухаткы... Нас арт ытакны ихамоу аччаицэа ххы иахархэар иаамтоуп уажэшъта. Излазбо ала уаа қыақэоуп. Хымш цуеит срызкылңшуеижътеи, аха уаа қыақэоуп.

А барон. Арахь уаарыңхь! (*Шмерке дцоит*.)

Ц ь а ц а р. Абарон ухаткы, сымгэа ахэыц еимнацэоит... Икалозар... (*Астолахь дыңшуеит*.) Иахьеиңш амла самкыцт.

А барон (*итыссыңхэ кны*). Амла сакит ба! Абольшевикцэа рнапағы уаныказ шықасык ала шақантэ акруфахьазыз удинаныс?

Ц ь а ц а р. Уажэи исгэалашэом, ухаткы! Мышкала 3-нтэ, 4-нтэ...

А барон (*дфайканы*). Ишца-ишца? (*Диғасыеит*.)

Ц ь а ц а р. Мышкала 3-нтэ, 4-нтэ схэеит ухаткы.

Абарон. Уи акы иамусуп... Акәымзар мышкала 3-нтә, 4-нтә крысфон хәа асолдатцәа ироухәар имбун-туеи... Амалагы рҕытцаз кахәхәа илеиуеит. *(Шмеркеи «аччиацәеи» асцена иаакәлоит. Цьаңар иахь.)* Псит! Акыбатцакахь! Уааи хәа уасхәаанза ухы сумырбан. *(Шмерке иахь.)* Арахь! Арахь! Сааигәа уаарыңхь!

Ш м е р к е. Абарон ухаткы, арт ирылоу ақыбаѿ убар иага угәыргъап.

Абарон дѿагыланы дрыцклацшуеит, икамчала имырдукәа рыбгакәа дрысуеит.

Абарон. Мап, арт уаакыиакәоуп, хымш цуеит срышкклацшуеижьҕеи... Сгәы иахәоит. *(«Аччиацәа» азәи-азәи еиңыҕланы ажәа рибамтѿ ицәажәоит.)* Шәаба-тәиқәоу? Ишәыхьзузеи?

Кәацъын-Самсон. Сара Кәацъын сыхьзуп, аҕарпын ашәа асырхәоит.

Рацка-Цицана. Рацка сыхьзуп, абжыцар сымоуп, ашәа схәоит... Снапы ҕазоуп, цәҕа сзахуеит...

Кәацъын. Адалакъ сымоуп, аҕатца ссоит...

Рацка. Мыркатыллагы ахы сырҕәыдуеит...

Кәацъын. Трали-вали са сазказоуп...

Рацка. Вали-трали снапы иакуп...

Абарон *(дара ирмахаратәы)*. Аа-и шәара ахәызба-кәа шәыркны схы шәыкәыстцаанза... *(«Аччиацәа» рахь.)* Уи бзиаи... Ари закәызеи? *(Аҕырпын ааимхны икыишә ааигәара иадкыланы иҕыҕамкзакәа.)* До-до – о-о, до-до, о-о, *(Цьаңар дахьтәоу акыркырхәа аччара далагоит ибжыи рпаны. Цицанеи Самсони данырбалак иҕәылихыр хәа ишәаны рызкәа иеиарханы игылоит; Цьаңар дакәымҕзакәа дыччоит.)*

Шмерке *(Абарон иахь)*. Сақәитүтәуазар аччара дакәысхуеит. *(Абарон ихы ирҕысуеит, сақәшахатуп хәа. Цьаңар дааргыланы ипҕара далагоит. Ирпҕо ижыи аница-лак акаңара далагоит.)*

А барон. Шәйхәмаруама уара?!

Шмерке (*иргәгәаны дисуеит, Ыаңар дкахауеит*).
Шака ирпшзаны уччозеи!

А барон (*аччиацаа рахь*). Шәгәы шәмышьтын. Ари
дсахьаҗыҗы бзиоуп, шака дупко акара изхауеит...

К а а җ ы н. Ыабыргуп, җыуыкы-җыуыкы шака иупко
акара ркаф талоит, иҗсылахоит. Са сыхәҗаахыы апкара-
җынза схи назгом.

Р а җ к а. Саргыы убас! (*Абарон длаҳыыххоит*.)

К а а җ ы н. Уеихабы игәы доумыргароуп!

Р а җ к а. Уеихабы ишыапашта урбзалароуп...

К а а җ ы н. Уеихабы ибла ирцәгьар, ажәван уалала-
роуп.

Р а җ к а. Уеихабы даныцаоу уихатәаны амтқәа
иҗәуцалароуп. (*Абарон дгәырҗьоит*.)

А барон. Шмерке, ари сзырбаз Анцаа дуиоуп... Сгәы
иахәеит. («Аччиацаа» рахь.) Ашәахәашьа жәдыруазар
ишәхәеишь! (*Самсон аҗарпын ашәа аирхәоит, Цицана*
ицылхәоит. Самсон ашәа хәауа дкәашоит. Абарон дшан-
ханы дизыпшуеит.) Арт акәыхниахь инаганы иубо акы
рҗәтца, (*акәыхниа азбахә аниахалак Ыаңар дфайҗьоит, аха*
Шмерке дицәхасуеит.) Ыаңар! Уҗабаақәа кыр ирацаоуп.
Уст ига! (*Астол иқәыхны җылгыдык наимҗаиҗьуеит,*
Ыаңар аласбеиҗш, иеақәыжыны икуеит.)

Ы а а ң а р. Ари сзырбаз ухатқы! (*Абарон астол да-*
хагыланы акрифоит. Абарон имаҳаратәы.) Издыруада
сразҗы абзиарахь ихынхәызар... (*Акрифоит*.)

Абарон (*даҗа кәацк Ыаңар иахь иршәуеит*). Уст
дырҗегьых... Шьта уца! Шмерке иахәаны уца, хымш
рыла узбароуп.

Ы а а ң а р. Исахауеит, ухатқы. (*Абарон имаҳаратә*.)
Ех, минут бжак иадамзаргыы устол сақәитындаз. (*Дцоит,*
ателефон абжыы гоит.)

А барон. Алло! Алло! Алым зырҗуеит. Ишца?!.
Апартизанцаа ба? Ишца? Ухы еилагама уара! Исхәо

уахауама? Шмерке! Убз ухәлахама уара? (*Итрубка ылымха иаадхны.*) Хаир зымбаша Цыаңар...30-фык роуп икоу имхәази! Шмерке! Шмерке! Атзы дасуеит. (*Атрубка ылымха иадкыланы.*) Шмерке, Шмерке ишәыталазеи уара? Ирацәафума? Абар аңыашыхәы. Алло! Алло! (*Атрубка нықайаны.*) Абар иахыаххацәаз! (*Шмерке даафналоит.*)

Ш м е р к е . Акрутахызма, ухаткы? (*Иқыышә рыцкьо.*)

А б а р о н . Ааит, убз уқыышә икәшыуа аласбеиңш, амзанражә!.. Цыара кәңыалк ухы итарцаны иурбзон хәа сыкоуп... Иабакоу «уччиацәа»?

Ш м е р к е . Уажәытцәкы саарыңхьоит, ухаткы! (*Дцоит.*)

А б а р о н (*ихы еилагазшәа дгыежьюеит.*) Иабаазгои сара асолдатцәа! Исцәуама! (*Шмеркеи, Самсони, Цицанеи аафналоит.*) Абыржәытцәкы «Н» ақытафы икоу апалициа аихабы адырра иутароуп... Арахь исзааратәы. Аказакцәа ратамангы ихатацәкы даароуп.

Ш м е р к е . Исахаит ухаткы, сара сцару, аеазәы дсыштру!

А б а р о н . Уара уакәымкәа даеазәы!

Ш м е р к е . Азәымзаразәы дыказам ухаткы!

А б а р о н . Иабацеи уара, еимбгыжәаама?

Ш м е р к е . Ааигәа қытак афы хысрак калан, уахь ицеит хәа акарул исеиҳәеит.

А б а р о н . Абар аңыашыхәы! Сара исамхәазакәа! (*Самсон инапы икәкны.*) Уара аеакәтәашыа удыруама?

К ә а ң ы ы н (*иеырччианы*). Анкыа сақәтәалон, хәх, ухаткы!

А б а р о н . Шмерке, икоу удыруама? Ари илоу пышәарц стәхуп! Дышьты! Уажәытцәкы априказ зәуеит. Хаматәала деилахәа ибзианы... Абыржәытцәкы! (*Шмеркеи Самсони цоит. Цицана дкәиттза агәафра дыгәагылоуп. Абарон дибазом.*) Схы еиларымгеи... Ишпәзури уара... Арт абнауаа сыхдыртәарц иафуп. (*Цицана данибалак.*) Бара

аччиажэгы ара былоума? *(Ибжы рыцэгыны.)* Урт абна-
уаи сареи ихайбарбап. *(Ибла ихаччо.)* Уафцас баазазар
хар бымамызт баргы! Иара усгы беилахэазар, уаф
игы бақашэар калоит. *(Дааицххэыцны.)* Скарандаш
абазгеишь? *(Афра далагоит.)*

Р а ц к а - Ц и ц а н а . Сыңшэма хара душтыама, хах?
А б а р о н . Бара ибусым! Ахэылбычеа даауеит.

Абарон афра далагоит, Шмеркеи Кэацыни аафналоит,
Кэацын немецматэала деилахэоуп.

Ш м е р к е . Дубар дудырру, Абарон ухаткы...

А б а р о н . Цаса зны хағбақэа рфы дызбалон азэы...
Кок хэа иштан. Убри дихнысшыалоит. *(Дңышэрыччоит.)*
Уст априказ! Ихуртлар укнасхауеит.

К э а ц ы н . Сах, сахушытуа хымпада сназоит,
сыззушытуа иаццаны инасыгзоит! *(Икамчы ишьхэа
инахкыаны дцоит.)*

А б а р о н . Иаццаны инасыгзоит ихэеит, аччиажэ,
акоммунист бызшэа ансахауа сархагоит: иаццаны
анагзара, аицлабра, аплан, асоциализм, сгэы хынхэуеит!
Шмерке! Ахага иахь унеихыоума иахья?!

Ш м е р к е . Ашьжымтан дызбон, аха сгэы излаанага-
уа ала, цас икаитцоит хэа сыкоуп. Ауапс цхэыси иареи
аицэажэара иафын, са ианызбоз.

А б а р о н . Са санразцаауа азэы ихы еилагоит, егы
дыцсылмыткуеит. Абыржэйтцэкыа улыпхь ани ацхэыс
еилагажэ!..

Ш м е р к е . Уажэйтцэкыа, ухаткы! *(Ифэынеихоит.)*

А б а р о н *(Рацка лахь)*. Беицыйцза бызгылоузеи?
Быччиажэ дахысышытыз бгэы иалоума?

Р а ц к а . Ишцоухэо сах ду! Амала акы салакысыр
хэа сшэоит, ахтыңра атэы сыздырам, амаа сыздырам.

А б а р о н . Афнеилыргашья бымдыруеи! *(Лыжафэа
инапы аақэйцоит, Цицана дацэхасуеит.)*

Р а ꝓ к а . Избахъеит, иагъеилсыргахейт...

А б а р о н (*игъы нырхауа*). Астол еилыргеишь, ишыќаб-
цо аабап. (*Раꝓка дыќагъежъуа астол еиллыргоит, Аба-
рон дылзыишуеит.*) Аѡныхасаќаа исзаанагахъоу зегъы
бара брылысхит. Дук мырцыкѡа сахќаажѡ дыбзаазгоит
дышныќаыбго збап.

Р а ꝓ к а . Лшьапы азаза иламырсзакѡа акѡын дыш-
ныќаызгоз, сахќаажѡ, сымыш.

А б а р о н . Ба бабанзатѡиу?

Р а ꝓ к а . Сара Тќѡарчалтѡуп, сан даꝓсыуоуп, саб дќыр-
тоуп, ауаꝓсќаа сраазейт, аурысцѡа атара сдыртцейт... Аха
иахъа сыччиахейт акѡымзар... Аибашъроуп изхароу.

А б а р о н . Аибашъра ба? Ауриацѡеи акоммунистцѡеи
рыбзшѡа сыбмырхан... Ба бзырччиаз акоммунистцѡа
роуп, иббома бзеиꝓшроу. Бан даѡа шыак лылоуп, баб
даѡазѡуп. Бзакѡытѡ милаꝓу баргъы ибыздырам. Аꝓынꝓ
бымам.

Р а ꝓ к а . Аныс исымаз уажѡраанза сыꝓсадгъыл акѡын,
абыс исымаз схаќѡйтѡа акѡын.

А б а р о н . Ꝓсит! Аусура балага!

Шмеркеи Фаризеи ааиуейт. Шмерке Фариза длыгѡтасны
асцена дыќѡеижъуейт. Аха лара дѡагылоит.

Ш м е р к е (*Абарон иахъ*). Иухѡаз насыгзейт, ухатќы!
(*Диашахѡѡаза даагылоит. Фариза Цицана данылбалак
даазытрысуеит, аха леааиќѡылкуеит. Цицанагъы Фариза
лыгѡхъаа лыкзамшѡа аусура далагоит.*)

А б а р о н . Иахъа бќафќѡа шꝓаќоу бымхѡеи?

Ф а р и з а . Схѡычы дабажѡгеи сымхѡеи, схѡычы?..

А б а р о н . Бицѡымшѡан, нарцѡыќа шѡеибабахп! (*Фа-
риза дѡѡаарц далагоит, аха Цицана лыблаќѡа анылбалак
леаанылкылоит.*)

Ф а р и з а . Дахъыќазаалакдысшѡырба!.. Ои, с-Ꝓатлан...
(*Аѡѡыуара далагоит.*)

А барон. Псит, сымхәеи!.. Шмерке! Ари ахагажә аатра днавагаланы лычкәын иахь амѡа дыкәтцеишь. Исхәаз еилукаау?

Ш м е р к е . Исахауеит, ухаткы! (*Фарица лахь иҫынеи-хоит.*)

Раҫка-Цицана. Сах, сукәыхшоуп, зынзатәык уа-ангыл, иахьа хәашами? Амҫышанза ари апхәыс са саткыысгыи умаҫ луа дҫастоит... Ус ансзыҫамта – хәыҫагыи хәкнаханы хшыи.

А барон. (*Фарица дшылҫаҫшуа мацара. Ари ахәым-гажә дҫакны, зхы еилагаз уааиҫхьеишь. (Ицоит Раҫка лахь.)* Аус ду бхы иадыбтцеит. Ибхәаз бзынагзозар хәтыр быкәсталап, мамзар, бхы хыстәап.

Раҫка. Иҫастоит анысхәа иҫастоит.

А барон (*игәы еилашәауа*). Ибзыҫамтар абас быхьуеит... (*Икарандашь агәҫа ааҫиҫәоит, Раҫка длыгәҫасуеит.*) Псит! Быкәгьежьны аус ула. (*Абарон дҫәындҫәындуа асценаҫы длеиҫеиуеит, ашәа ихәоит иб-жьы мырдукәа*):

... Бом-бах... Бом-бах...

Абҫьар шыҫыхны пхьа хцалап,

Уабҫьар шыҫых, аҫса уѡах

Ихаиуам ажәлар ршьа цалап...

Бом-бах... Бом-бах,

Уабҫьар шыҫых, уаҫса уѡах!

(*Шмеркеи Заури ааиуеит, Заур драҫца дааргоит.*)

Шмерке. Апартизан хага даагеит, ухаткы!

Цицанеи Заури рылаҫшкәа анеиқәшәалак Цицана дшәоит, даатрысуеит. Заургыи иҫынеихоит лалахь, аха иеааникылоит. Абарон зны Цицана длыхәаҫшуеит, зны Заур дихәаҫшуеит.

А барон. Бзыцәшәазеи абысҫак?

Раҫка. Сабамшәои, хәх ду! Иблақәа... Иблақәа срыцәшәоит...

А барон (*Шмерке иахь, уи аамтазы Цицанеи Заури рыбақәа рыла еицәажәоит*). Илхәо уахауоу уара? Апартизан блақәа дрыцәшәоит. (*Заур иахь*.) Иужәлоузеи, иухъзузеи?

Заур. Амра сыжәлоуп, Амза сыхъзуп, адгъыл ду са саҭоуп. Сашьа ихъзуп Сасрыкәа, сахәшьа илыхъзуп Гәында пшза. Са сиит Базырцъыкәа ааигәара, Лахлар ацстаҭы са сраазеит...

А барон. Са суазтаауеит уаџтас! (*Ибжьи иргәгәоит*.) Занаатс иумоузеи?

Заур. Аибашьра калаанза ахьтәы уардын цахәаны ахрақәа сыркыдын; (*ашәа ихәоит*):

Ои-ои, ахьтәы уардын,
Ахра саныкәыз исыбаргәыз;
Амза сыхъзын, Амра сыжәлан;
Акацкацкәа са срыжәлон!

А барон (*Шмерке иахь*). Ихы еилагазам умхәази?

Шмерке. Сзырџеит ухаткы!

А барон. Азырџара ауп иулоу, уаха акгъы. Абант абахәқәагъы зырџеит. (*Игәы нхоит*.) Уаха исоухәозеи? (*Заур иахь*.)

Заур. Уаанза иуасхәоз уажәгъы иуасхәоит,

Уаанза ушызбоз уажәгъы узбоит,

Иацы маҭапшышәа уара узбон,

Иахьа уцарыхәп уграза.

А барон. Итыпахь дыжәга! (*Дыргоит*.) Ицсы таз амеышанза! (*Раңка лахь*.) Ашнапс сзааг! Лассы, сызлахазеи мшәан? Сара схгъы еилагар хәа сшәоит. (*Ауатка ижәрацы дналагон еицш ағьалпал быжькәа адәныкантә иааџуа иалагоит. Нас иуатка нықәырғыланы*.) Ари закәызеи? (*Дџаџьканы исаат днахәаңшуеит*). Быччиажәгъы х-саатк рыла саауеит ихәан, абар хә-саатк кәлеит... Анака зыбжьи го закәызеи? (*Дындәылџеит*.)

А б ж ы ы (аматрос ибжы). Уа мшыбзиақәа Фон-Клыич.

Ра ꞑ ка (лгәы дтҕыхауа). Аматрос ибжыы! Ои, Иаков ибжыы! (Аҥенцьыр дынкылҕшуеит) Самсон, уа Самсон! (Лнапала лҕы еухагәаны.) Диидә, иҕсыша сара, Самсон хәә исхәә закәызеи! (Ғылтҕуеит.) Кәәцҕын, уа Кәәцҕын!

Самсон даафнашылоит.

С а м с о н - К ә а ц ы ы н . Соуҕашәыл! Акы бацәым-шәән! (Ибжыы ныҕакны.) Абарон иприказ шынасыгзәз бымбәзои? Иацданы инасыгзеит. Сәызцәә зегҕы аазгеит. Абаронҕы апалициа изааз цышьа дгәырҕатцәа дыҕоуп... Сыҕшзә... Ашышьыхәа быҕаз... Амцхә бымцәәжәалан... Уаха абарон иидыруа зегҕы ихәрхәарц хҕәы иҕоуп.

Ц и ц а н а . Нас арахь имааизои?

С а м с о н . Абарон искладкәа дирбарц игеит. Ках, сар-гыы сцароуп, сынхеит. (Дцоит.)

Ц и ц а н а . Ох, сыҕсы сгәы икылахоит... Заури сареи ханбеибабо мшәән!.. Мап, исзычхауам, исытырхааит ртахызар! (Лҕыналхоит.)... Аха мап. Издыруада Заур изеицәоу ак кәстцозар... Сылашара с-Заур... Уара Аҕсынтәыла уаазеит, сара Қырттәыла саазеит... Аха сашья иатцкыс бзиа узбоит... Уара узами ччиатцас сәыҕатцаны ахтынра сзыфналаз... Уара иумаз ахақәитра азами... Уразказами... (Самсон даафналоит.)

С а м с о н . Соуҕашәыл! Ағбарахәа бәазыҕатца, уаха ачара хәмоуп. (Дыччоит.)

Ц и ц а н а . Узырччозеи?

С а м с о н . Сабамыччои... Амапроси Тариали ирхәаз бахандаз, бшыччо быжәзы леира иҕан.

Ц и ц а н а . Ирхәазеи уара ?

С а м с о н . Абарони аматроси анеибадыруаз, аматрос аказакцәа ратаман Казылбақ соуп, – ихәеит...

Ц и ц а н а (дыччоит). Тариал иихәазеи?

С а м с о н . Аңснйтәи аҭауад Таташь! – ихәан абарон
инапы имихит Тариалгы. Ачча сызнымкылазт арахь
сыөт сарггы. (*Дыччоит.*)

Ц и ц а н а . Сишь, азә даауеит!

Цицана аөныңссара далагоит. Ш мерке дааөналоит.

Ш м е р к е . Анцәа иңышьоуп. Ссолдаҭцәа рыңсы дсыр-
шыап уажәшьта.

Ц и ц а н а . Ишҭа уи?

Ш м е р к е . Апалициа сзааит, урт срыхьчалап... Аха уи
бара ибусым... (*Ибжы рғәғәаны.*) Аңсуа ҭауади аказакцәа
ратамани уха истоуп. Урт абнауааи сареи ихәибарбап...
Аматрос аңныш ишыапала дсызкнамхауазар ибап...
Акнахарҭа сырхиет... Бықәгъежыны сымаҭц уы! (*Дцоит.*)

Ц и ц а н а (*лыбжы ырмазаны*). Аматрос Иаков ура
уеиңш иагаөы ижәхеит.

А д ә н ы ҕ а т ә и а б ж ы ы . Раҭка! Раҭка!

Ц и ц а н а (*дихыччоит*). Сбарон хәың иакәхап исың-
хьо... (*Дыөны дцоит.*) Аматроси Самсони ааөнаххны
аицәажәара иалагоит.

А м а т р о с (*иажәа ласуп*). Дук мырҭыкәа, хә-ротак
ааирц иҕоуп. Урт рааира уазғлымхаз. Ишааилак адырра
суҭоит. Урт рычешашәа иаауеит. Зныказы шаҕа рота ааиуа
рхыңхьазара апапирос саңхьа иқәҭчала. (*Пачкак апапи-
рос наииҭоит.*) Иаххәап: ө-ротак ааир – ө-папироск, хҭа
ааир – х-папироск... Еилукаау?

С а м с о н . Сыхәнацәак реиңш еилыскааит.

А м а т р о с . Иуахаит нас?

С а м с о н . Ашәақь хысреиңш, ухатқы!

А м а т р о с . Уажәы ихәцу аөызцәа маңуп...

С а м с о н . 25-өык роуп.

А м а т р о с . Издыруеит...

С а м с о н . Анемсаа иҕартдозеи уажәы?

А м а т р о с . Рыңсы дхаршьоит...

С а м с о н . Өаха-өымш Һмыцәазацт Һәә иштәыуаз.

Аматрос . Егәурым, зынзаскгы иҺарцәап. Заури Фа-
ризеи уанрыцҺаша сара адырра устоит. Еилукаау?

С а м с о н . Еилыскааит! (Дцоит.)

А б а р о н (адәныкантә). Шәәи араҺь, акраҺфап.
(Даафналоит.) Уажәшьта Һеыртынчны краҺфап, акраа-
жәып, ашәә ҺҺәап... Һзыцәшәода, ҺазцәыцҺашьода!
(Еишьтагыланы иаафналоит, «ЗаурбаҺь», Тариал, Шмер-
ке, Самсон.) Еи, Кәәцына! (Астол дааҺагылоит.) Атамани
аҫауади рыматц ула аҺьараҺәә. Шмерке! Са саҺь, уааскыа-
ны утәә! Уи акәмызт, сара истәҺу, Кавказ иаарласны аҫа-
роуп! НаҺ-наҺтәи рацәак ибаргәым... Фиурер излеиҺәаз
ала, Кавказ анааҫалак, нас амшын Һықәк аҺны анҺара
Һыц Һасцон... АҺа... (Ауатка ижәуеит.) Макына Һусқәә
ласҺом. ИҺалалакгы ари азынрала Кавказгы Һалҫароуп.

Т а р и а л (айәца аақәҺны). Һус Һзышьтоу Һақәҫиааит,
ариҺаысгы! (Ижәуеит, Цицана аҫы лнаҺауеит. Самсон
иаҺәаҺаңа аҺы кны дгылоуп.)

А м а т р о с . Һамҫа иацгыло ауаҫы Кавказ ашьҺақәә
рышәшьыраҫы цсыртас иауааит. (Ижәуеит.)

А б а р о н . ИшәҺәаз адоуҺа иқәшәааит!

Ш м е р к е . Амин! (Дыццакы-цакуа акрифоит.)

А б а р о н . АҺы, уи сҫәы иаҺәоит... АҺарулцәә гәәтәтәуп.

А м а т р о с (Самсон иаҺь). Ундәылтцишь, аҺарулцәә
ирыцстазаашьоу гәоутап. АбаҺта ашәҫгы рҫәҫәаны иарку
иаркыму гәоутап.

С а м с о н . Имариазоуп уи! УажәыцәҺь! (Дцоит.)

А б а р о н (аҫы илсуеит). Аҫәәҫанызаара аҫаҺуп... Са
санҺыҫыз ааҺыс исымоу аҫәәҫанызаароуп.

Ш м е р к е (имҫәаца кны). АмцҺә сҫацәеит, исзыҺа-
лалҺааит. (Аматрос иаҺь.) Цабыргуп абнауаа таҺа Һартөм,
Һакәша-мыкәша зехыңцъара инеиҺьеит...

А б а р о н . АҺа сашҫаҺны имааицт, иаҫзнейзом. Ама-
ла ус имлашьуа Һааигәара инеилоит...

Ш м е р к е . АцҺастаҫы ҺарҫаҺьеит ирацәаны.

А барон. Урт ртыхәала ҳсолдатцәаггы есуаха хәфык анрыгымхауа ыказам.

Ш мерке. Карулк днаургылар, саатк ашытахь дубазом.

А барон. Ари сбахта итакуггы урт дреиуоуп... Ҳсолдатцәа зықәиршәазеи ухәаруазеи?!

Ш мерке. Ҷынфажәи жәабафык икәшеит, иңсы штоу даагоит хәа. Жәохәфык роуп иара иҕынза инеиз, егьырт икәәкәеит.

А барон. Уи азоуп уажәы амөышазы ажәлар реизгара сгәы изтоу...

А матрос. Уи шца?

А барон. Идсырҕатцаз акнахарта ҕыц умбазаци?

А матрос. Уи збеит, даараза ицқяаны икоуцеит. Абнауа ракәым, хар змам ауафдуггы даҕытдашәар дашьтуам. *(Абарон дыччоит, аматрос иихәаз еиликаазшәа, абарон аїәца ииттоит.)*

А барон. Амала иага ихтысхындазггы уафцас ажәак сзимырхәеит. Уажәы агәра злазгаз ала, ихы еилагазаап.

А матрос. Ихы еилагарггы калоит...

Тариал *(абарон иахь)*. Уңсы еилартатцәкәеит хәа сыкоуп, угәы пыржәазар калап?

Ш мерке. Егьаурым, сгәы ңызжәаз иами ашәәқь пынтца иахаркыақы ашта исыма стаз... *(Тариал даатрыс-уеит.)*

А барон. Иан атакәажәггы сылбацыңхьаза сыцкәын, сыцкәын дсышәт хәа ахәхәара далагоит.

А матрос. Нас шәыззыңшузеи?

А барон. Сарггы хаз политикак сймоуп. Есымөыша ажәлар рацәаны еизалоит, акраархәоит акрыртїуеит... Ирацәаны ианааизалак аамтазы хәфык ракара кнаҳаны исшыырц сгәы итоуп...

Тариал *(игәы шихьыз акара уафы идыруеит. Аха иеааникылоит.)* Уи збауа ажәларггы цәгьарак аринахысггы ргәы итарымкларц?

А барон . Абас, абас!

А матрос . Уи хшыџ дула иузбеит...

А барон . Исцэагозеи, икнаџазаит еидычырбало, икэаталеиуа... *(Шмерке акрыфо афы ижэуеит.)*

Ш мерке . Са скомендантуп... Аха изхэартоузеи... Хымшрыла х-џык акомендантцэа рышьхьейт... Аџэыдыр-цаџ изласеихэаз ала хџык анцслак ацшьбатэи адунеи даџэлахоит... Аха сеидроу... Сыцшлап.

Цицана адэныџа дыцшуеит. Самсон даџналоит.

Самсон . Атаман, ухатцкы, шэартак ыџазам. Асолдат-цэа иузаарышьтит. *(Хэ-папироск астал иџэйџоит.)*

А матрос . Иџабуп, џатында сыџан... Абаџта ааигэара уџазма?

Самсон . Сыџан, насџы хатцаки пџэыски арахь иаа-ир рџахуп, иаадыруа зегьы хџэоит рџэейт.

А матрос . Иааиааит нас арахь... Зегьы рџэозар... *(Аџьалпал бџьџэа гоит.)*

А барон . Атаман ухатцкы, уажэшьџа акэашара, ач-чара, ахэмарра џаџцап. Ахагацэа хрыхьзахп... Урт са снапаџы иџоуп. Кэаџын уабаџоу? Иарџэа упипи!

А матрос . Аиашатџџьа уџэейт, џахэмарп, џаччап. *(Самсон иџырпын ашэа аирџэоит. Еџьырт аинџьара иала-гоит. Цицана дкэашоит. Акэашара иаџэйџуеит. Самсон ашэа иџэоит.)*

Самсон . Чари-чари, чари рама,

Ацэџьа зузџы дыџахароуп.

Чари зџэаша џара џами,

Аиаша дырны џара иџаџцароуп.

Арахэ срыцны ашьха скыдын,

Нас сшэарыцуан сыблаџьо.

Цыси хэыџэи рыбла тысхуан,

Ашэарахџэаџы сыршэахьан.

С а м с о н и Ц и ц а н е и . Амра п̄хахуеит илаша,
 Абзиабараг̄ нацгылоит.
 Иах̄а икаҳт̄әо х̄ара х̄ш̄а
 Абзаара бзиах̄ә иацлоит.
 А б а р о н . Сг̄әы ґыхауа салагеит... (Дзазо дгылоит.)
 А м а т р о с . Умш̄әан, Кавказ аш̄ьхақ̄әа уг̄әы дырґы-
 хара иґоуп.
 А б а р о н . Ақарматцысқ̄әа аш̄әа рх̄әоит рх̄әеит...
 А м а т р о с . Иаҳаракг̄ы уара уанкнахау ауп атар
 аш̄әа анырх̄әо...
 А б а р о н . Изақ̄әйт̄ә ц̄әанат̄ г̄әт̄лыхузеи исг̄әалаур-
 ш̄әаз... Ұ-тлак рыбж̄ьара асетка бж̄ьданы саныг̄әалауа
 ат̄әы ами уарг̄ы узґу?
 А м а т р о с . Уи ауп, аа.
 А б а р о н . Урт̄қ̄әа збарц мак̄ьана акыр сыгуп.
 Акац̄әарала Ац̄сныґа инеиуаз х̄арг̄ы мчымхарак
 х̄ақ̄әш̄әеит рх̄әеит... Ех̄, мак̄ьана иласхом сусқ̄әа...
 А м а т р о с . Ирық̄әш̄әазеи мш̄әан имац̄замызтеи?
 А б а р о н . Аха ег̄ьаурым! (*Ирмазаны.*) Ари аж̄әох̄әымш
 рыла атамант̄ә дивизиа Италиант̄әи иаауеит...
 А м а т р о с . Аиаша?!. Иш̄қа уи?!.
 А б а р о н . Ара зег̄ы х̄ара хауп... (*Самсони Цицанеи*
рах̄ь.) Знызатц̄әык ш̄әынд̄әылт̄циш̄ь. (*Инд̄әылґуеит.*)
 А м а т р о с . Нас, нас?
 А б а р о н . Абар, Фиурер иприказ! (*Идирбоит.*) Ари
 амзкала адивизиа ґытц насыш̄ьт̄уеит, Венециант̄әи
 адивизиа... Уиак мац̄ароума? Узырґла, атаман, убри
 анаґсг̄ы Франко иааиш̄ьт̄ыз адивизиақ̄әа...
 А м а т р о с . Уи ш̄қа?!. Франко деибаш̄ьзом рымх̄әази?!.
 Абарон. Адипломатиаґ д̄тынчуп, аха х̄ара д̄хацх̄-
 раауеит... Абар, урт̄г̄ы абарт̄ аґымчыбж̄ьак рыла иаа-
 ироуп. (*Шмерке дынд̄әылґуеит.*) Нас иш̄қа... Сарг̄ы дук
 мырт̄цык̄әа Краснодарґа сцоит...
 А м а т р о с . Ухат̄ә ус азақ̄әхап...

Абарон. Мап! Ар ысымоу сызхом... Адивизиақәа анааилак ѡба-хҭа баталион рымысхырц.

Аматрос. Краснодар аума реизшарта? Саргыы срыхәароуп...

Абарон. Уаҕоуп, ааи. *(Заурбақы Тариали рыбақәа еибадырбоит.)* Шәааи уажәшьта! *(Цицанеи Самсони ааи-уеит.)*

Аматрос *(Самсон иахь)*. Арахь иааирц зтахыз уаарықхь!

Самсон дцоит.

Шмерке *(дааѡнашылоит)*. Агазет ҕыц соуит!

Абарон. Иааг арахь! *(Даңхьоит.)* «Апартизанцәа ртархара!» Абар сара изѡыз астатиа. *(Даңхьоит.)* Кавказ ахьчара иаҕыз апартизанцәа азә даанмыжькәа иныртәоуп, реихабы дыкнасхаит... Ишҭа мшәан? Ари са ишызѡыз акәымкәа даеакала ирѡит...

Тарил. Уара ишҭоуѡыз?

Абарон. Сара изѡит «Дук мыртцкәа апартизанцәа рныртәаразы срықәлоит» хәа.

Аматрос. Арт икнахаугы дара рами, ибзианы иҕаутцеит. Зегы аоуп... Усгы иншәыртәоит. Рсахьа тызхыда?

Абарон. Заказуп, абар итызхызгы *(Цьаңар дахь-кажьу дирбоит. Фариза абарон диҕасуеит. Раҳәақәа тырхуеит. Еилагьежьуеит. Шмеркеи Тариали шеисуа Шмерке дкахауеит. Цьаңар дыҕырц далагоит, аха дыркуеит.)*

Аматрос. Уатҕы мөышоуп абарон!

Тарил. Акәты ашьыга ашьапхыц итднахуеит...

Аматрос. Ажәлар рацәаѡны реизара уазыҕшын хәа сыҕоуп, ухаткы, Абарон. Акарматцарақәа рашәа ушеилахауаз. Ари акнахартә кәзцада зухәа?

А б а р о н . Ыаңар иоуп, Ыаңар!
Ы а ң а р . Ыы, иҕатца хәа сазхәаз, уара уами?
А б а р о н . Шмерке иакәын...
Ы а ң а р . Аиашацәҕа, Шмерке иакәын...
А м а т р о с (*ибжыы рдуны*). Ыышәымтын, зегь цсык
еицышәхоуп, шәарт амаҕ еиқәатцәақәа!
(*Абарон иуааи иареи рхәынчоит.*)

Аңарда

САТБЕИ

Пшь-қәгыларак змоу апиеса

ИАЛОУ:

Алгъери – тахмада шкәакәак, цәажәафык, егъа-
раан дубаргъы лабашьяк икуп. Икәымжәи икабеи
ааишәихшам, иҕама ғазғазуа икәнуп.

Уарчхан – Алгъери ипхәыс лоуп. Пхәыс царуп,
дыштакәажәугъы аҕапыц лҕоуп, пхәыс ауки, пшзакы,
лхы лҕы шьал еикәатцәала итаҳәхәоуп.

Са т б е и, урт рычкәын, аҕсуа маҕәала деилахәоуп,
атцара имоуп, уахьихәапшуа имч иланы, дығәғәаза
дыкоуп. Данцәажәо иажәа кьаҕуп, иихәо цкьоуп, еилго-
уп.

Ш ь м а ф. Алгъери дигәылоуп, дынхаоуп.

С е л ы м х а н. Шьмаф дицхауп, Са т б е и дхәаны
дизтәоуп.

Ц ь а ц а р, ақытантәи акулак дицоуп, азлагарақәа
дреихабуп.

М а д а к ь а, ағәыларатәи пхәызбоуп, Селымхани
Са т б е и рус аицакьара дашьтоуп, Цьацар дивасхакьеит,
аха уигъы дитахым. Цәғьахәаоуп.

В а н о, дқыртуоуп, Са т б е и дифызоуп, атцара имоуп,
дкоммуниступ.

А р з а ҕ а н, шәпаки, ауки, кәымжәы маҕәала
деилахәоуп, данцәажәо иажәа азәгъы агәра игазом ауаа
рыбла дхыпшылар итаҳзам.

Х а м б а, гәыпк ар (*еыла, еадала иҕаз*) дреихабуп.

Х а с а н А ч б а, уафы кьаҕк, гызмалк, ажәа пшзақәа
хәаны, ауафы дхысхуеит хәа иаҕу азәы иоуп.

Ш ь а р д ы н, нхаоуп, хәмарфык, ччафык, ипцца
азҕацәк кьаҕуп, егы аууп.

Аблеикәара са дзыфнызбааз,
Р-е-ро, уа-ри-ра, о-о-и!
Бзиа избоит аңсуа ңаңа,
Р-е-ро, уа-ри-ра, о-о-и!

Ажәәкәә мхәәзакәә, лыбжы ааргәәфаны, амузыка ашәә
аңылхәә далагоит. Дук мыртыкәә, аңхал лыманы амарда
днәфалоит Мадакъя. Уи дышнеиуа Селымхан дыштәоу
анылбалак, «Сәтбеи дзыңшызар җалап» хәә лгәы иаанагоит.
Икарто збап хәә лҗылтәәхуеит.

М а д а к ъ а . Сырзыңшлапишь абрантәи.

С е л ы м х а н (*днәңшы-ааңшуа*). Ари дсеиҗыама,
мшәан, иҗаитдозеи, азыхьяҗы сырңшыны симоуп.

Дәагыланы днәңшы-ааңшуеит, уафы данылымбалак лыңхал
азы нтәтәаны ифышьтылхуеит. Уи аамтәзы Сәтбеи даалыдых-
хыланы лыңхал аалымиңаауеит. Акәыкәухәә дыхәхәоит, нас
Сәтбеи шиакәу анылбалак дааңшыәырччоит.

С а т б е и (*Селымхан лыжәәкәә кны*). Дәәа аңсык
смааирггы, аңыашьахә...

С е л ы м х а н . Цасхәә иҗаутдз ңысышьеит... Аха...

С а т б е и . Зныкыр цасхәә сныҗәахьязма?!

С е л ы м х а н . Иалыздыраауазеи, амашәыр аҳампал
иалоуп рхәахьеит...

С а т б е и . Уи зхәаз, аҳампал анихәлахоуп ус анихәә.
Селымхан, избасхәәзаалакгы, уатәы аҗырыфрахь бым-
неин.

С е л ы м х а н . Избан? Уара умцазои?

С а т б е и . Издыруада, сымцарггы җалап, сусқәә аңра
иафызоуп – инаҳы-аахәуеит.

С е л ы м х а н . Цабыргны иухәома? Сымцазатәҗьои?

С а т б е и . Избасхәәзаалакгы...

С е л ы м х а н . Уара ишутаху...

С а т б е и . Селымхан, жәохә мшы затәык роуп иб-
жьоу.... Бгәыбҗаныз... (*Акы, әба, хңа хәә жәохә рҗынза
инаңаәкәә харҗәало иңхьязоит.*) Макьяна акыр набжьо-
уп.

С е л ы м х а н (*лгәы дтәхәыцуа*). Цьаңар сицәшәоит.
Сатбеи, издыруада уашьтан рыцхарак...

С а т б е и (*ибжы ргәгәаны*). Селымхан! (*Ибжы аармачны.*) Бара бышнеи-шнеиуа агара илоу ахәыцкәа-гыы брыцәшәо балагоит.

С е л ы м х а н. Сара схы сацәшәом, Сатбеи. (*Афыцәагыы җымтзакәа игыланы еиҗаңшуеит. Мадакыа лхы дҗаханы дкылыңшуеит, икарто збап хәа. Нас ирхәақәо лаҳарц, дхәазаны ааигәа дрызнеиуеит.*)

С а т б е и. Бара санбызхәыцуа, Селымхан, аңсра адунеи иқәуп хәагыы сыказам. Исидор Рамишьвили иңьандармцәа сыткәаны саныргозгыы, сәаңхәаңаччон, саңхәа бгылазшәа бызбон.

С е л ы м х а н. Ускан сара слағырзыркәақәо агәараб-жыара сыбжыан...

С а т б е и. Аҳаҳаи, акы бацәымшәан... Селымхан, амра гылахуеит ижжаза дырҗагыых (*амрагыларахь инапкәа рхханы*), амра гыларц иқоуп, абан, ашәаңшь ахьҗеиуа иқаңшьза! Аңта еиқәарақәа зынзаск ирымтәахзеит уи, амшынгыы иахәламбгазеит... Абан! Абан, иббома, ашәаңшь ахьҗеиуа иқаңшьшьза?! (*Ашәаҳәара далагоит, Селымхан амрагыларахь дыңшуеит.*)

Амра шаша ҳа ихазгылоит,
Аңта еиқәарақәа цкәауа,
Җазну амҗаҗ инаҳпылоит,
Алашара ҳарбауа.
(*Еицырхәоит.*)

Арпыс хатца, учча-хәмаруа,
Узбалароуп ескынгыы,
Аиаша мҗазго, аиаша дақәшәоит,
Дгыыли жәҗани ара ишаҳатуп.
(*Еицырхәоит.*)

Шәнеила, шәнеила, аҗар хацәа,
Амра игыло шәа ишәҗаңцап,

Иахъа игыланы иѣархасуа,
Уаха дзыцѣом дыцхъаза.

С е л ы м х а н . Закаѣзеи абнака аѣѣа-ѣѣахъа зыб-
жыи го? *(Мадакъа дѣацхаѣаччо дтааны дзырѣуеит.)*

С а т б е и . Ари абна дузза иага гыгшѣыг ылоуп.
Ацхъашѣа, абнака сшаиуаз, къыцъмак аасѣахан, ахысха
самразакѣа исыцѣеит.

Мадакъа дшѣаны дѣацкъоит, днацшы-аацшуеит, дшѣапыр-
хапуа деитанатѣоит. Харантѣк азѣи ишѣышѣбжыи ааѣуеит.
С а т б е и аѣѣардѣкѣа руак дныкѣтѣоит. Селымхан лыцхал
днахагылоит. Шъардын дшѣышѣуа даацѣыртѣуеит, ицѣа
аѣѣацѣ къаѣуп, иблуз ацхъа лаѣѣуп, ашътахъ харакуп, шахак
имѣоуп. С а т б е и Селымхани анѣеитѣалак, ицѣа аѣѣацѣкѣа
дларыха-ѣарыхоит, дара рахъ днеиуеит.

Ш ъ а р д ы н . Алеи абгеи ирымѣахѣааит, иабѣцеи
ухѣараузеи, уѣцѣи исырхѣмарып хѣа сгѣи иѣан.

С а т б е и *(даагыланы)*. Уѣыз хѣыцы бзианы иазыѣкау-
мѣа уѣам, Шъардын.

Ш ъ а р д ы н . Уара алаф ухѣоит, аф уст, изакѣытѣ
ѣазыѣкатцароузеи, жѣохѣ мыш цѣуеит исымбѣеижъѣи,
амгѣа асаара иназоит.

С а т б е и . Абанѣ идумырбан, абанѣ.. Ифѣышѣѣ
идѣыкѣуп... Ирымпыхъашѣар...

С е л ы м х а н . Жѣахагыи хѣык аменшевикцѣа Хасан
Ачба дрыцны иаакылсын, иаарбоз аѣкѣа рыманы иѣеит.

Ш ъ а р д ы н . Саргыи избѣит ианыргоз, аха ари
акъѣѣѣи уаха шѣцѣаагом хѣа хѣрхѣеит.

С а т б е и . Ари Хасан ииѣахузеи?! Аменшевикцѣа
хѣкѣлаанза, ахѣша даѣызан, уажѣы...

Ш ъ а р д ы н . Уажѣи, азлагара хѣынац еицш, дым-
кѣаратѣи, дадхѣит. Ари аѣырыѣара зыѣкарцѣозеи зугѣахѣ-
уа? Аѣкѣа рыбаѣ гѣарѣоит, нас...

С а т б е и . Убри ѣарцароуп саргыи иѣаху, Ажѣлар
ргѣи цѣѣеит, ирзычхауам.

С е л ы м х а н . Нас иѣауѣашаз?! Унацѣкыи ала абаа
уагѣѣасуазма?!

Шъардын. Абаа уагәтамсзакәа ахала ианеила-
хауагы ыкоуп. *(Шъардын дшьацәхныслауа ифынеихоит,
дшәышәуа.)*

Селымхан. Исхәо уахауама, Сатбеи, сыхәда
аапумкакәа, уатәы усышьтуам аеырыорахь. Уатәы уахь
уанца, нас акымзаракгы...

Сатбеи. Цъарггы сцазом, Селымхан, сасык дысзаа-
раны дыкоуп...

Селымхан. Вано иакәхап, убриггы игәра зго
цъушьома. Угәы итоууфь иархәаны, нас уцәгьа зхәашагы
дубап...

Сатбеи. Ибхәо сақәшахатуп, Селымхан, аха афь
ахкы мбакәа ахапшьа итазтәо дыббахьоума. Ақыртцәа
зеггы меншевикцәазам, хара ихагоу абрака иаины
хабга иқәтәаз роуп. Ақыртүа жәлари хареи нацъантә
аахысгы бзиа хаибабон... *(Мадакьа дааскьаны азырәра
далагоит.)*

Селымхан. Ихы дацәшәозар, азәы дудимбалааит
акәымзар, ацәгьа рхәоит. Ауаа рыбз рфьтхьеит. *(Мада-
кьа дахьгылоу лхы лырмақаруа далагоит.)*

Сатбеи. Вано игәы итоу макьана ирыздырзом, уи
азоуп иарггы дымшәазакәа дызныкәо.

Селымхан. Уатәы афны уқалоит нас, Сатбеи?
Цъарггы уцазом?

Сатбеи. Вано уаха даауеит Қартынтәи, издыруада
иара абрака хаизарггы. Ажәабжь хзааигоит.

Селымхан. Диида, ишқасцәыхәлеи, афныка уца
уарггы. *(Сатбеи аңқал аашьтыхны ифынеихоит, Селым-
хан уи днаишьталоит. Амыркыцъқәа лылыкәшәо, лыңқал
лыманы абнара даалцьеит Мадакьа.)*

Мадакьа. Амыркаңы садмыргеи... Шәлымхақәа
саркьада ижәбараха шәеибасырбарым! *(Хыма-ңсы-
ма азы аатаны, дыфәуа анаара днафалоит.)* Цъаңар
дшәықәмақархьеит, уи дыпсзамзар, ихатцара шәирбап...

Дцоит. Пытрак асцена тацәуп. Амузыка абжыы гоит. Сатбеи
амфәхәастала амарда днафьсын азыхьахь днеиуеит, инапы
зәзәауа дышгылоу Шъардын даацәырцуеит.

Ш ь а р д ы н . Икоузеи, иуахауазеи, Сатбеи? Ханбеи-
зыжәго?

С а т б е и . Убри азы снауацәажәап хәа акәын. Алгы-
ри Ақәақа дыкоуп, аизарахь хәа дцеит. Иахьа шыжымтан
афны дқаларц акәын, дынзырхаз сыздыруам, уахазы
дышпамаари... Абрақа хаизап хәа еибаххәеит... Атцхгы
лашоуп.

Ш ь а р д ы н . Ак схәашан, Сатбеи, уара абарт уаа гәар-
так ыкоуп... Хара, рыцхақәа, ихалшап зышәгәахәуазеи?

С а т б е и . Ас ахьцоухәои, Шьардын, хара афыз
дхамамзар, нас дызмада! Дағыстанаа хара ихадгылозар,
ачачанцәа реихабы Асланбақы Шарипов ир драцгыланы
зымәак хқәикуазар... Дача цытрак ашытахь Ар Қацшь
ара иубара укоуп, нас уара иузымдырзои Ленин хара
дышхадгыло?

Ш ь а р д ы н . Ных, цюушыт! Ани зызбахә рхәо иоума
узфәу? Уи дхадгылозар, егырт еикәупхьазақәаз рыгә-
хьаагы скым... Уафы гәгәак иоуп, рхәоит. *(Сатбеи ибла
траа Шьардын дихәапшуеит.)* Хзыкәшәазеи, уххь згеит.
Икоу-ину хәа акы здыруа сықам.

С а т б е и . Икоу-ину убахра укоуп, Шьардын, уаха
цхыбжьон уаргы уханиароуп.

Ш ь а р д ы н . Сатбеи, абри хазфәу хабакылнагои
зугәахәуа? *(Дацәыпхашьашәа.)* Уажәшьта схәыцзам сар-
гы, сара исфыззоу азәы... такәажәызаргы, азәы саалы-
хар хәа акәын...

С а т б е и *(дыччоит)*. Нас, нас, Шьардын, уззыпшузеи...
Акы деицшшәа дыкоума лара?

Ш ь а р д ы н . Дзеицшрахузеи, уаргы дудыруеит, аф
усааит... Абни, аладахьтәи хқәыдырцаф лыпца лоуп. За-
манак лакәушәа збоит сахьлыхәапшуа. *(Пытрак дхәыцуа
дгылоуп.)* Аха изхәартәгәышыоузеи, хаамта зеицшрахаз
убоит. Пхәыс дааугозар, ушхатцоу дырны адәы уқәзароуп,
арт ауаа рфы ахатара акәым, ауафхаратцәкьагы азин
хамам...

С а т б е и *(ихы ырмақаруа)*. Иухәаз ахәшеицш сгәы
иахәеит, Шьардын. Убас аамтак қалахра икоуп, ацхәыс-

аагарагы хацөымшөауа, ахшара рзыхэангы хгөы дуны... Икхэцдо хпылауа, иаххэо пату ақөны, уртқәа каларц рацәак бжам, иуасхэоит, Шьардын, ихатцаны иу-маз.

Шьардын. Уи хьзыс иамоузеи, дад?

Сатбеи. Ареволиуциа!

Шьардын. Иаңшшәахәузеи?

Сатбеи. Икәңшьуп.

Шьардын. Ак уасхәашан, дад... *(Инапқәа ицыр-хырааны, акы ихәарц далагоит, аха изхөом, нас изна-пук иганахь имфәнцаны даакәыңсычхәуеит.)* Уи егьоу-рым, уаха еилыскаап. *(Реиха иауз иңаца аҕаца длаханы икакауа, дхьаңшкәаңшуа иҕынеихоит. Сатбеи дгыланы дизиңшуеит.)*

Сатбеи. Абарт зеггы ацәа иалхны икәзар *(инапқәа амрагыларахь ирхханы)*, нас акөын хамра итәшәазгы ангылоз ижжаза! *(Ихысга нацәа илахь иадкыланы.)* Мап, Урыстәылатәи амра ашәахәақәа харгы ихалаңхароуп!

Аңарда

Аәбатәи асахьа

Цхыбжьонуп. Амза лашоит. Азыхь ихыкәтәалоуп хөык анха-цәа. Азәи-азәи еицәажәазом. Рнапқәа рхы иатцаргәаны асаара ишьтаңшуеит. Даҕа ыцъа анхацәа ааиуеит, даҕазәы дааиуе-ит, нас даҕазәых. Жәаҕык ракара еизоит. Урт ирылахбаауеит Шьардын, Алгьери, Шьмаф, Вано, Сатбеи. Вано сахтан палта кьафк ишәуп, аңштәы цахьеит, иңатқәа аакыска ишимсац мөашьо, деиныланы дыкоуп. Хөы-ңшьөы анхацәа неидтәаланы, рыбжьы рмаңны ашәа рхәоит, Вано даагыланы алеишеира далагеит, ашәахәара икәытцуеит, зеггы Алгьери иҕаңшуеит.

Алгьери *(илаба аңынца адгьыл ицакшауа)*. Сара шәызсатцаауазеи, дад, икоу шәаргы ижәбоит. Мчыб-жьык цуеит Акәа сыкәтәоуижьтеи, аизара ду аҕы сықан, аха сара исатцаауадаз, сыгәхьаа зкыдаз... Аменшевик ир Ткәаңсынза инеирц маңк ауп ирыгу. Убриггы хара,

аңсуаа, иахтахызшәа ғарқас иартарц иалаган, аха ҳара хус алам ҳәа ҳақәгылеит.

Ш ь а р д ы н . Нас? Ибзиоуп, ҳақәытцеит рхәама?

А л г ь е р и . Иақәымтқәа, иақәытра икоуп! Мап ҳәа разхәоз, сара сөызцәа атахмадцәа, икны итаркит. Матахька идәықәырцеит ҳәа саҳаит. Артқәа анызба, ғымтзақәа срылатәан. Аңсны ахәаақәа еиларгарц иафуп...

Ш ь а р д ы н . Дад, Алгьери, ажәала иага схәап саргы. (*Илабашья айла иайарқшуа.*) Уст иумаз, абни атыс, абнака атла ацәқәа иқәтәоуп...

Ш ь м а ф . Пытқык рчааидкыланы, «Мап!» ҳәа еицырхәар, икартоз ҳамбарызи.

А л г ь е р и (*ижакья шышыуа*). Ухататқәкьоуп, унеины ажәак ухәозар. Ушьтахька унаңшыр – аказак ашәақь ырмазеины духагылазар, уаңхьака унаңшыр – лакта гызмалымзар акгы утамңшуазар... нас узацәажәода? Исаҳәишь? Рамишьвили рхәама, азәы, уик амц шхаихәоз данаапса, ғымтзақәа дтәан. «Хара аңсуаа хрыцхраауеит, Аңсны еикәхархарц ауп аказакцәа арака изаагаз», – ихәеит.

В а н о (*Алгьери иажәа даңыфланы*). Иабантәааи урт аказакцәа ҳәа узырмазцаазеи? Ареволиуция иацәшәаны, зтаацәа кажьны ибналаз ауаа роуп урт.

А л г ь е р и . Акраадыруама, дад. Ихазхәагәышьодаз?!

С а т б е и . Уажә аакьыскья аинрал Канев ир абзыцәа ирыцкяхьан, уажәы Ыуғьел ир иманы дызхытырц игәы итоуп рхәеит.

А л г ь е р и . Усакәзар, ҳарқарцәа, ишәылшо ҳамбашеи. Стампылтәи аизара ду ахь идәықәахтеит ғыцьа аңсуаа. Икоу-ину еилышәкаа ҳәа раххәеит. Хзыниаз рашәхәа ҳәа хрыхәеит. Икарто аабап.

В а н о (*Алгьери дааиңыхыланы*). Руазәы ахәаағы дыкны дтаркит, егы дрыцәеит.

А л г ь е р и . Нас иахзамуит ухәар, смаҳаи, дад.

В а н о . Изахзамуазеи, иахьахзоурагы убарым. Абрака ҳзеизазгы убри азоуп. Агермания ир зхытын,

Қырттәыла икоуп, рхәоит. Уртқәа аниба, Ыорданиагы ижакьақәа икако далагеит, аха икалашаз калеит. «Ути-сыти» шеишытоу идыруеит уигы, дгазазам.

Алгъери. Дад, сжакьақәа кәашза ишлахьеит, аха абри еипш аамта еикәатқәа салампшыцт. Ари ахәынтқар рацәак зхытца уафым. Дәәа пытк даанхар, ишпакала-шеи, анацъалбеит.

Сатбеи. Ахәычы иаамзаша, агара данзалом, рхәоит.

Вано. Алгъери атцабырг ихәоит. Арт дәәа пытрак иа-анхар, амцабз хажәырцоит.

Актәи анхафы (*ацәа даалкьазшәа*). Уара убарт иртаху сара исзымдырт, шәырахә рхәан – ирахтеит, шәмал рхәан – шәхаткы ицеит хәа раххәеит...

Шьардын. Уажәы шәхатақәагы шәааи, рхәеит, иумахауеи?!

Афбатәи анхафы. Уара акы уасхәашан, хәатақәагы харгар, нас дара рзы ихандеиуада?

Алгъери (*илаба ныцакшаны*). Адунеиажә уазтцаара-уазеи! Хнархәы-аархәуа хазмоузеи хәа уамазтцауеи!

Вано (*афбатәи анхаф иахь*). Ирзыхандеиуада ухәа-ма? Арзакан! Уи ишьтамта!.. Мачхәыма... Уара, сара, Шьаф, хара хәызцәа – зегы дара рзы ххандеиларц... Иуасымхәеи, цаса хазтагылаз, аткыс хәицәартәуеит.

Шьардын. Ас мацара хцозар, Алмахсит ихаан ихабаргәыз хәа хәидашшыларә хәкоуп.

Қамча (*аччиә бжыи ихайаны*). Дад, ауафы ихьаа ихәар, игәы тынчоит, саргы акы сазтцаарц стахуп. Акәа ақалақ афы аспычка мацуп, рхәеит, итцабыргума?

Сатбеи (*дгәамйуа*). Азәы ар ихәон, еазәы – амажәа. Қамча, удинаныс ушақәытра, уи ада уаха ус хамамшәа...

Қамча (*дацраланы*). Дад, Сатбеи, ауаа зегы еика-рам, ауафи ауафи акыр рыбжьоуп. Уара угәы гәызар, сара сгәы тацәуп. Смал ипхастахо сгәы иалоуп. Уахынла ахәынапқәа таха хартом, агәгәа рыхга агәафра игәоуп, цхыбжьон снагыланы икоу збап схәаргы акәацаб зла-сыркуа аспычка соуам. (*Анхацәа неифаңшы-ааифаңшуеит, Ванои Сатбеи иибарччоит.*)

Алгъери (*иѳыргъааны*). Изумхӕозеи, дад, цӕоуки ахъацарч шӕафызоуп. Шӕцӕа шӕталоит, шӕтытцует. Цасашӕа хӕцсы еивганы ханаакалатӕкӕа ацхыраара сышӕт хӕа зегъы рацхъаза хусхӕартӕфы ухалейт. Уажӕы ажӕлар ханрыцхаха, уара, Цъацар агызмал уишътагъежъуа уишътоуп, цъара шыла цутк сызицӕгозар хӕа.

Шъмаф. Иара абракагъы уск хӕцызбаны, акы дхӕхӕозар хӕа дахъаагаз, аспычка сывам хӕа атӕууара дафуп.

Актӕи анхафы (*Камча иихӕаз дахыччаны*). Нас уи амц ихӕаз цъушьома, алашьцараха, агъыфара дыгъахар, хъымзгъими.

Камча (*ицӕтыныжӕга иѳы аварала иѳыцӕкны, ибз ахы дыцӕцӕажӕауа*). Нас смыцхӕызар, сымцои. Феидас иалызгазеи ари шӕеицӕажӕара... Цъара ныгак азна иадамзаргъы, ари иалцны шылак соухъазар, исхараз. Уиатцкыс уаха сызхара сыцӕаны, уатцӕы сеимдауа агӕарабжъара сныбжъалар, икаршӕны ма цъара цапырхӕак шцасымбари. Уи абарт сеимсыжӕкӕа алафасымхӕари.

Сатбей (*дфайкъаны*). Нас угӕы ишцӕанагоз, Камча, Цъацар излагаракӕа реицш, ахацӕитра кӕканы иуахтӕп хӕа указма?!

Афбатӕи анхафы. Уаа, шӕикӕатц уара! Шӕикӕатц! Абри абра дыштӕуи игъыфарафӕы ахӕынацкӕа машӕырк кӕрцар, зынзаск ихы еилагоит.

Шъардын (*ицӕйафӕацӕ ркӕыцуа*). Дад, Камча иеицш икоу арахъ зынзакгъы даацхъатӕзамызт. «Амин» ишӕырхӕарц аума ишӕтаху. Ацуныхӕараф хтӕазам арака. (*Деимсоит.*) Исхӕаз цӕбыргызаап, сагъацӕеимсеит.

Камча. Изумхӕозеи, цъым, сынхарта къацтажӕхаргъы цӕгъа иубарым.

Шъардын. Ацъашъахӕ ухӕоит, Камча. Бзиазац сывамзаргъы, ацапырхӕакӕа рацӕаны сара сцацхажӕафгъы икоуп.

Алгъери (*дхӕыцуа, уажӕы-уажӕы ихы ырмацӕруа*

зегъ акоуп. Ыуғьалгы-мугьалгы зегъы хзеипшуп. Ыара хэычы-мычык хзаазго, итабуп хэа иаххэоит.

А л г ь е р и (*иыргэааны*). Ушахьытра, Қамча, уди-
ныс. Азэы ар ихэон, җазэы амажэа ихэон хэа... Хажоу
иламыс кьаҗеит.

Ш ь а р д ы н . Амшэ ахарт злам акгы афом зырхэоггы
абри азоуп.

Қ а м ч а (*дкэуцэыуошэа*). Нас сыбжыы сымышэхырц
шэаҗума?! Сымцэажэазар акэхеит.

Арт анейцэажэо аамтазы Сатбеи, Ванои, Қамчеи акы
еибырхэо иалагоит.

В а н о (*җаса иихэоз ажэа инаццаны*). Иабахьоу акы
еипшом, ари дырны ихамазароуп. Зегъы рацхьаза,
абцар хмоур цыххэа хамам. Абцар атэы абасоуп
ишыкоу...

Вано иажэа далагаанза аtryшэ бжыы гоит. Иажэа
дакэнахуеит. «Баба! Баба!» хэа җытуа дааиуеит Дамеи. Зегъы
җеибаргылоит.

Д а м е и (*ицсы ихэлахауа*). Хэы ргеит, баба! Селымхан
атэыуара даналага, илыгэҗасны дкарыжыт.

С а т б е и (*ибжыы рызэҗаны, Дамеи ижэҗакэа тарс
икны*). Ишцоухэеи?! (*Даазыцхашьашэа*.) Хэы ргеит
ухэама? Хара ицахьоума?

Ш ь м а ф (*ицсы җыжэҗауа*). Уаха акыр ргама, дад?
Ала иаҗашэаша җы мыжда, афныка изгэарлазеи уаха?!
Уан дызҗузеи, цыым?

Анхэа зегъы ркамакэа рхы кны еилагылоуп цакэ ишьтацшуа.
Сатбеи уажэы-уажэы амардахь дыпшуеит. Дук мырцыкэа
ацэажэабжыкэа ааҗуеит.

А б ж ь ы . Арахь, арахь! Астэиала дцеит.

А л г ь е р и . Арт цара акы шыказ рдырын, Дамеи
ишьта ихылеит.

В а н о (*итапанча кны*). Шэхы дышэмырбан. Шэычеша-
ны абнара шэылал. (*Дыфны иҗынаихоит, җытфкы*

наишьталоит, егьыртгыи зымфа ицоит. Қамча асценафы
ицааникылоит.)

Са т б е и (даахынханы Қамча днаидыххылоит икама
ахы кны). Қамча! Уеызнукылазеи арака?! Хадуркырц
аума угәи ицоу?!

Қ а м ч а (ибла тырхаха). Ишпа, ишпоухәеи, дад? Сма-
хагьоу цыушьома?!

Асцена тацеуеит. Пытрак ашьтахь ишьацәхыцкәа дрықәгыланы,
иезауа даацеырцуеит Цьацар.

Ц ь а ц а р (ишьтахька дынхьаханы). Арт ара икамкәа
калазом.

Хәык ауаа аацеырцуеит. Рапхьа игылоу, ипатақәа кьацә-
кьацәза, фезхылпатас, хылпа-қәацәк ихоуп, ибзианы
деилахәоуп, егьырт еиха иуаажьакцақәоуп. Ртапанчақәа
тыхны иркуп.

Руазәы. Хамба! (Рапхьа инеиуа даахьаңшуеит.)
Абыржәи аакьыскьа абрака ауаа тәан, иубома ататын
цыблыхақәа алфа рхылтуа иахькацсоу?

Д а е з ә ы. Сишь, цәажәабжык саҳаит! (Ахыкгыи
нак инцәыралойт, Цьацар урт хара-хара дрышьцоуп).

Аңарда

Ахцатәи асахьа

Алгьери ипацха. Архнышьна ацәахә чуанк афарцоуп.
Са т б е и Ваной а стол иахатәоуп. Агазет «Ацсны» иахәаңш-
уеит. Уарчхани Алгьери иказам. Атзамц афы чамгырк
кнахауп.

Са т б е и (даагыланы, днеиаиуа). Иумаҳаи, иумаҳаи
ирхәаз?! Ацсны ахәаа Ткәацсынза иназароуп, рхәеит.
Акәеи Ткәацси Ацсны ахра еимаркуа икалароуп,
рхәеит. (А стол дахагыланы агазет инацәа ақәырххуа.)
Ари хгазет зынзаск ацәа цыреуа иалагоит, цәхьашәа
зны иаалахьышәа икалан... уафы дацхьартә...

Иугәалашәома, Вано, амшын аҕыкә аҕы хтәаны
ажәеинраалакәа ханрыпхьоз?

В а н о . Ускан ари агазет тзыжьюаз уажәы дабакоушь...

С а т б е и . Агазет сырҕыхоит хәа даналагами да-
намырхыз. Уи иажәеинраалакәа шака анхацәа ргәы
итихәаауаз. Уажәы ант ашәарыццәа, кылпш-кылзырфуа
ишьтамкәа дыкам. (*Пытрак ацәажәара дакәыйны
днеи-ааиуеит.*) «Ткәапс Апсны иатәуп. Апсны ахәаа –
Ткәапсынза» хәа ирхәо уаазхәыцыр, арт ашоура чмаза-
ра рыхма хәа угәы иаанагап.

В а н о (*дфайканы*). Икарцо акәым иухәаша, азин
рызтада атәым дгьыл иакәланы иргарацы. (*Инапы
ырмақаруа.*) Арт қәылаџцәоуп, уара, акәылаџцәа! Арахь
урзыпшыр, «ахақәитра, ареспублика» хәа ршәах рҕытцач
ахәхәара иафуп. Иабаказ ареспублика?!

С а т б е и (*дындәылпшны*). Акәаадкәа нак ипхьакишь,
азәы даауеит. (*Вано икәаадкәа иманы аҕаңара дныџ-
налоит, Мадакья чанахк кны дааиуеит.*)

М а д а к ь а (*лхы ырмақаруа*). Шыжьбзиа, арпыс!
Арпыс бзиа убасоуп ишыкаитцо!

С а т б е и . Закәызеи, Мадакья, иаха пхызла сыббама?

М а д а к ь а . Пхызла акәым, аха лабҕабатцәкья.

С а т б е и . Бгәы нханы быказаап, Мадакья. Уи
акәзаарын цангы-мцынгы бзымааиуаз.

М а д а к ь а . Сзышьтоузеи уара уҕы, уара иузааилаша
апхәызба думоуп.

С а т б е и (*дыехырччауа*). Абас ахьпабхәои, Мадакья.
Бара ибеиҕасшьо уафы дсымам хәа басымхәахьей.

М а д а к ь а (*даалахҕыхханы*). Ишпа, ишпа? (*Асаан илку
астол икәлыргыларц аҕаныналырхалак, ылыцәкаҳаны
иңеуеит, аха уи агәхьяа мқзакәа.*) Иухәаз еитәхәеишь,
сужьоит хәа сыкоуп, сужьозар...

С а т б е и . Ишпабхәои, Мадакья, бара бызжьозар,
ахахә еипш сзытааит.

М а д а к ь а (*Сатбеи иухәо дазымхәыцзакәа*). Диида,
анцәа иукәырхааит, ухы зушәиуазеи. Ускан аамтазы уан-
гы саргы хҕашхатәарахааит.

Са т б е и (*иччаңшь нкылау*). Ыаңари бареи шәүсқәа
зеиңпроузеи, Мадакья?

Ма да к ь а . Са т бе и хеит, Ыаңар имал сацымцо-
зар, уаха уи идызбаларызеи! Иахантәарак, абрахь
цьоуки дрыцны абна дылан, рхәеит. (*Са т бе и ылымхақәа
кыдҕаны дылзызырҕуа даагылоит.*) Сгәи ихшәеит. Есым-
ша дыехәеит, ауаа дрықәмақаруеит, арахь иҕаитцаз хәа
акгыи сымбазеит.

Са т б е и . Дзықәмақархуада?

Ма да к ь а . Уаргыи дукәмақаруеит. Селымхан
дицәугар хәа дшәеит.

Са т б е и . Дгазоума, мшәан, абни. Селымхан ус
иналацәажәалак диццома!

Ма да к ь а (*даалкьашәа*). Селымхан дышдырҕхашьаз
умахазаци? (*Са т бе и ибла тҕраа хара дыңшуеит,
дазхәицуеит, Мадакья рацәак дылзызырҕуам.*) Хамба
инапы рыхха данлыгәтас, агҕыҕра дыгҕахаит. Агәылацәа
зеггыи ирахахьеит, сгәи далоуп.

Са т б е и . Бгәи иалсра Анцәа ибзааимгааит.

Ма да к ь а . Са т бе и, иутаху мсааит, абыржәи сшубо
сыҕсааит, исоумхәарызар...

Са т б е и . Анцәа ибҕәырхааит, цьоушьт, бхы
зыхбырҕьозеи...

Ма да к ь а (*лһапқәа рҕәицуа*). Селымхан бзиа
думбазози уажәраанза?

Са т б е и . Уажәи дысцәиыгҕхеит хәа базхәада?

Ма да к ь а . М-м! Сара?.. Уажәраанза исоухәоз
закәизеи?

Са т б е и . Бзиа бызбоит хәа басымхәеи...

Ма да к ь а . Хҕыцәагы?

Са т б е и . Сара бзиа избо рхыпхьазара рацәоуп. Зна-
пала акрызуа, аҕа збауа зеггыи сырҕынтцәауеит.

Ма да к ь а . Ус акәиым, цьоушьт, еггысала, еггысала...
(*Алгҕери дааиуеит.*)

Ал г ь е р и . Ари закәизеи, уара?! (*Ачанах иҕеиыз ила-
ба ақәырххо.*) Шәеисуазма? (*Са т бе и дааңышәырччоит,
иаафһалаз атҕахмада Мадакья илгәамҕхазакәа дихәаңш-
уеит.*)

Мадакья. Ыымхейт, исыцәпимеи...

Саҗбеи (ашьқаңаҕе саанк аатҕаны). Быст, абри (ибжбы рхэыцны) салабгәалашәалап. (Мадакья дыңхашьаңхајо, асаан кны дындәылйеит. Алгыери агғыфара даакғыйеит.)

Алгыери. Абри азҕаб лхы иҗоу бызкатахәроуп хәа сыҕоуп.

Дааиуеит Вано.

Саҗбеи (Алгыери даакғыңсычханы астал днахатәоит, илахь еиқәуп.) Саб ашәак наизхәаны, игәы аахмарғыхозар, амға шәахьықәлауа угәы ирғығыр калап, Вано.

Вано ачамгәыр аакныхны Саҗбеи инаииркуеит. «Бҕажә Салуман» иашәа ахәара иаҕуп, амузыка ирыцнахәоит. Алгыери еиха-еиха длахғыххо далагоит.

Алгыери. Ех, сабиц! Дзакә хатцаз убриггы! Абыржәы дызбо ҕыышьоит Бҕажә Салуман.

Саҗбеи. Вано иахьатәиашара дузыңшуп.

Алгыери (Вано иахь). Уажәытәкья, дад. Насгы ажәмыжәкәак ушәутцароуп, мамзар шәрышьтуам.

Вано. Урт зегы хиоуп.

Саҗбеи. Уи иаххарцып зугәахәуазеи.

Ашыҕеггы аҕацара иныфналаны цытрак ашьтахь иаадәылтцеит. Вано ҕмахьча маҕала деилахәоуп. Хәызба дук икәнуп.

Алгыери (Саҗбеи иахь). Дад, хуардын ҕара ихышәтыр хәа сацәшәоит. Ғара ҕатамақәакгы хзупшаандаз.

Саҗбеи. Акы шәацәымшәан, саб, зегы рхианы иҕоуп. Вано, абҕыр уафы имбаратәы шәныкәароуп, пхәызарггы, тәазарггы, акы шәхы иашәырхәароуп.

Алгыери. Хдәықәлап, дад.

Ашыҕеггы еибарццакны индәылтцуеит, Вано иҕыба қаадк аатыхны Саҗбеи инаимтәиршәуеит. Саҗбеи имала афны даафнахоит.

Саҗбеи. Ифны-игәра кажны, Қыртәыла дузза далтны, абраҕа дахзааит ахақәйтра азыхәа дхацықәҗарц. Рабҗарқәа тыхны ишьтоуп. Дырбар дыршьеит. Аха уртқәа гәырғас иҕамтазақәа, азырши амцабзи дрыцәеит. (Вано икаиіршәыз ақбаад аашьтыхны даҗхьоит: «Иахьа мейшоуп, анхацәа рымшшьара шәхы иашәырхәа. Азыхь аҕы шәеиза. Вано». *(Селимхан даафналоит. Саҗбеи иқбаад икаба айырқьа иныҕаицьгәоит.)* Атыпҕа бзиа убасоуп ишылуа. *(Иеыргәааны.)* Иаха асасцәа бтан хәа сахait. Иаххәоз башазаарын. *(Селимхан азыказы Саҗбеи иажәақәа аацьалшьоит.)* Хамба аҕа иабхәеит хәа сахait.

С е л ы м х а н *(лылахь еикәуп)*. Уара алаф ухәоит, сара сцәа дырзит. Ирғашәо хәауа ақыта иалоуп. Мадакьа ишцалоухәаз? *(Саҗбеи дыччоит.)* Селимхан дхәаны дынижът хәа илғашәо хәауа...

Саҗбеи. Селимхан, Мадакьа илхәо хабтцозар...

С е л ы м х а н. Ус акәым, Саҗбеи, аха изахауа ишҗархәои...

Саҗбеи. Мадакьа дыззымдыруа ххаблаҕы уағғы дыказам. Селимхан, сара сыбзиабара гәазырхаганы итәаху цыышьоит бгәаҕы.

С е л ы м х а н. Абзиабара гәазырхагаҕы угәы унархьыр алшоит.

Саҗбеи. Ус анакәха, абзиабаф димыаргамароуп бзиа иибо. *(Селимхан аччара далагоит.)*

С е л ы м х а н. Анапеимдахь еимаадеит хәа асаан илуҗаз кны иахьа хынтә днеихьеит.

Саҗбеи днеины ачамгәыр аакныхны ашәа ацихәоит.

Саҗбеи *(ачамгәыр ишьамхы иқәкны)*. Азәы игәы иҗоу даҕазәы идыруазар, абри аҕара қәнамга адунеиаҕы иҕаломызт.

С е л ы м х а н. Ахатца игәы иҗоу адырра цәҕьоуп. Март мза дафьзоуп, днахәы-аахәуеит.

Саҗбеи. Вано есымша ихәалоит ашәак... ажәытәза иҕаз шәкәыф дук ихәамтоуп хәа... Уи анухәо ухәыжьы

ааилагылоит. Излеихэо ала, ицеггы даныцкэыназ,
ацхэыс лымцхэара иаргэафыз уаѡуп хэа сыѡоуп.

Ачамгэыр архэара далагоит.

Ацхэыс хара узлыцэгылозар, даара ибзиоуп,
Улыргэыбзыѡеит, ухылхуеит, угэра лгоит,
Нас лыгэра уара иулыргоит,
Ус дышнеиуа, иаалырфканы днауеиѡеит,
Угэы пылѡеит,
Убри афнытэ ахэсафэа умаза роумхэар, еиха еиѡхоеит.

Сатбеи ичамгэыр ацхэызба иналиркуеит. Селымхан ишыл-
гэамцхазо архэара далагоит. Аѡыцагы ашэа еицырхэоит.
Мадакфа дааѡналоит.

Мадакфа (*лыѡнапык рыла лхы еимлагэа икны*).
Диида хса! Ари ацхэызба дыпхамшыазакаэа дабанзааи!
(*Лзарафэа кны Сатбеи дааиѡагылоит.*) Сатбеи, исоухэа_
хыз ухаштма?

С а т б е и . Бзиа бызбоит сымхэахэеи, мшэа.

Мадакфа . Нас ари?!

С а т б е и . М-м! Агэылара ауаа набмышьтуеи бара?

Уаха ажэак мхэазакаэа, Мадахфа лэыргэааны дцоит.

С е л ы м х а н . Лыда ухамшэалааит абри, улыдызца-
лазеи!

С а т б е и (*ибжыы ныѡакны*). Сыцэгфа лхэар хэа
сшэоит. Цафар ақамсажэггы дкахабғало длышьѡоуп,
илдыруа лсырхэоит хэа. Уи иаха шаанза фьюуы иманы
абна дылан лхэеит.

С е л ы м х а н . Нас иаха ишэышьтаз Цафаргы дры-
цызма?

С а т б е и . Дрыцзар акэхарын. Бымбои илфахауа
шылхэо. Сара дсыцэгэааргы, убасоуп сыцэгфа шылхэо.
Иахфа афсшэа лазхэаз, уи ешьас дфалцоеит, лгэы нзыр-
хазгы мыждароуп дзықэлыршэо.

Мадакфа дааѡналоит лсаан кны.

Ма да к ь а . Уара иужьац джьала! (Асаан ыршаны астал иқалыжьуеит.) Сара абас суқэгәыгуамызт!

(Селымхан ағаарахь акы лтахушәа дныфналоит.)

Са т бе и (игәы инапы адкылары). Сгәы хәартам, Ма-
дакья. Издыруада, саңьал аазар. Ак сыхьгәышьяр, нас
бтынчхап баргьы, (Аччара нкыло.)

Ма да к ь а (аңшқа бжьы лхайданы). Аңсра уқәыблаауп,
Са т бе и. Макьяна уарпысуп. (Са т бе и икәымжәы ишәыхра
далагоит. Имака анимгхилак, иңырқа иавңаз ақьаад
нкашәоит. Мадакья игәалтоит. Са т бе и акәымжәы
кнеухарц ифанынеихалак, ақьаад аашьтңааны лмагра
инавңалңоит.)

Се лы м х а н (гәыблаак азна ашыла кны даадәылң_
уеит). Уарчхан исызлахә, Са т бе и, гәаблаак азна ашыла
згоит, сылзыңшуеит схәаргьы, сынхаңоит. (Дңоит.)

Мадакья лыблакәа ырцәгыаны Селымхан дылзыңшуеит,
Селымхан нақ данынцәыралалак, Мадакья лнапы аалңоит
датәамбашәа.

Ма да к ь а (лыгехырччауа, дазымақаршәа). Сышәңыр-
хагахеит, ус ами, Са т бе и?

Са т бе и (ихы ахьыгара изымдыруа). Усоуп. (Иихәаз
даазыңкьашәа.) Усоуп схәама... Бахңырхагамзар –
бахңырхагазам... (Иажәакәа даеакала еитәеикрацы дала-
гоит, аха Мадакья илзеилмыргазшәа анибалак, ғитңом.)
Ибзеилымкаазеи исхәаз?

Ма да к ь а . Схәычу цьюшьома. Ишңеиылысымкааи,
аха сара санубо, аңсшәа соуҳәоит, абжәаңны Селымхан
улыдтәалоуп. Илыдубалазеи убри. Лыпату бжьысит, сара
ахьз исымоу абжакы лара илымазам. (Адәныкала Уарч-
хан дааиуеит афырмахьңә лгәыңахәхәа, нас даатгьылары
Мадакья лыбжьы дазызырфуа далагоит.) Лыңшра акәзар
узәу, уи сара сатцашьыңзом, атәырғәгы еилоухәар,
ипшзахоит. Ахшыө ауп аус злоу.

Са т бе и . Ахшыө ахьз дырны ахаґа уцәмачзаргьы,
еиңәоу акрыкоума...

Ма да к ь а (Са т бе и иажәакәа ирыңаркуа еилмыргазә-

кәә). Абриами исхәо, Сатбеи. *(Уарчхан адәны дахьгылоу дыччоит, нас лөыргәааны даафналоит.)*

Уарчхан *(афырмахьцә нкаңсаны)*. Мадакъя, иахьбар-нахыс абрака бсымбароуп!

Сатбеи. Сан, сан! Абас ахьпабхәо, мшәә?!

Уарчхан. Убжыи сумырхан, нан! Жәларык иреигьу апхәызба лцәа лхыхуа ақыта далоуп.

Мадакъя икалцара дақәымшәо дгылоуп, Сатбеи агазет аашьтыхны дапхәауа далагоит. Агазет ихы аавырхәхәаны зны иан лахь, еазны Мадакъя лахь дыцшуеит.

Лхы абанзаналгои, дзацлабуада ари ухәарауеи?

Мадакъя *(дгәааны)*. Хәыцъагы хзакәу ажәлар ирдыруеит. Жәаха енакгы аменшевикцәа идырехәоз, Цәаңар шәиазцар ишәеихәап. *(Дындәылкыаны дцоит. Сатбеи дналышьтаххуеит, аха даахынхәуеит.)*

Уарчхан *(дагьуа)*. Аңаршеицәа халалт, хәцкәын цыара дызнейуам, хәзгәб дшәаны дыздәылтцуам. Аменшевикцәа ракәын, иаарымцыхьашәо кәшәаны иргоит. Аңыкәреи млараха, дара азлагара аңыкәреи ахыхны рыекәа ирыртцит. Уи зтәуггы амла днымцәеи уажәшъта.

Сатбеи *(икәымжәы ишәйауа)*. Егъа рзыкәтцозаргыи икарцалааит, сынтәакоуп, ма дара, ма хара!

Уарчхан. Рөыхәа дукәа цоукра укоуп. *(Амца аикәйара далагоит.)*

Сатбеи *(икәымжәы ахәынцәрақәа еибаркуа)*. Анахь азәы ибжыи гоит, ала дамкааит, сан! Рацәа сцәышыбжыааит, афасааит!

Уарчхан. Уабацахуеи еицә?!

Сатбеи. Ааигәа снейуеит. Лассы схынхәуеит. *(Ийыркыахыи инапы ндәықәиццит, ақәаад шицәызыз гәеитцит. Деимдо далагоит.)*

Дамеи *(ашә даалагылоит, дыццакуеит)*. Абнахь цыоукы аауеит, ант роуп хәа сыкоуп!

Уарчхан *(Сатбеи дигәтәсуа, дгәйәыгәйәуа)*. Ухы цхыак, нан, ухы цхыак. Сара цакәажәык исзы-

руп зугәхәуазеи! (Сатбеи дцоит. Дамеи иахәызба ааикәнихуеит, иңыба интаиршьшьуеит.)

Аңарда

Аңшьбатәи асахьа

Асцена шыиац ихиоуп. Уарчхани Дамеи аанхоит. Уарчхан амаҭәакәа ныңхьакуа афны дышноуп, Дамеи иахәызба ааҭыхны дахәаңшуеит.

Д а м е и . Рөыдрыцәгьо иалагар... Саргы...

У а р ч х а н (дшәаңырхаңуа). Иааир ицап, нан, уры-дызцалазеи.

(Селымхан даафнашылоит.)

Д а м е и (иөырхәйәны). Бара бзышьтоузеи, хәфны бамкуеи?!

С е л ы м х а н . Сызлоуңырхагоузеи, уаргы ара уҭами. (Адәныҭа дыңшуеит.) Абан иахәауа.

Иаафналоит ңшьфык аменшевикцәа. Солдат матәала еилахәоуп. Фыңа асолдатцәа ршәакькәа харшаланы ашәәф иаагылоит. Егырт афнеимдара иалагоит. Уарчхани, Селымхани, Дамеи акәакьҭафы еикәагылоит. Ажәак мхәазакәа, аменшевикцәа афнеимдара иалагоит. Ашәындыкәра иааҭырхуеит агазет «Правдеи», Ленин ипатретѝ.

Х а м б а (Ленин ипатретѝ кны). Араҭа акоммунистцәа рыштаб шәымазаап! (Иөхырчаауа.) Агазеткәагы шәрыңхьозаап! Ишәзаазтида шәымхәоишь?!

У а р ч х а н . Нан, агазет иаңхьагәышьода, атцара змоу уафы дхәамазаамеи?!

Х а м б а (ибжыи еицакны). Уи иашоуп. Аха Сатбеи дабакоу бымхәоишь?! (Иажәакәа ихала иңашәауа ифызцәа даарҭаңшуеит.)

У а р ч х а н . Сыздыруам, нан, дындәылцит.

С е л ы м х а н . ҭакәажәык шәлыдызцалазеи?! Усоума

ахатца ишиуа. Ахәсеи ахәыцқәеи ирылышәхуазеи! (Дамеи даалыдылхалоит.)

Хамба (Селымхан лахь). Ари ацхәызба цъара дызбахъеит. (Селымхан лхы налыркәуеит, Хамба днеины лхы дфахауа далагоит. Дамеи Селымхан иеаалымкәыйжәаны иахәызба дамцәсуеит.)

Дамеи. Улыламкысын акәымзар...

Селымхан (Дамеи дааилагәаны дыкны). Дамеи! Дамеи! Уеилагама?!

Уарчхан (лхасы аҕацә лыбла итшыуа). Ишәтахузеи, нан, ахәса рфы? Амла шәакуазар, акрышәфахцәп, акрышәтахызар ижәга... (Хамба ифыццәа илақәа дирбоит, урт рҕаархоит.)

Хамба. Нас ишәымхәазои?! Сатбеи дабакоу? (Ахәсақәа ҕыртзом.) Ишәымхәазои? Ишәыман шәдәықәла! (Асолдатцәа ахәса рмахцәы тјарс иркуеит, Дамеи иеирххо даналагалак, инапқәа ҕархәоит. Уарчхан азнык азыхәан дкахауеит, нас даашытјырхуеит, ахфыкгыы рыманы индәылйуеит.)

Аңарда Афбатәи ақәгылара

Актәи асахьа

Азыхь аҕоуп. Паса асцена шырхиаз еицш ирхиоуп. Гәыцфык анхацәа: Шьмаф, Сатбеи, Шьардын, Актәи анхафы, Афбатәи анхафы.

Сатбеи (зегьы ааидицхьалоит). Ишысхәаз еицш, абас икахцдароуп, мамзар ас азәы ибахьоума?! Шәара шәазхәыц, тынч хәафны хәзтәом, хәзгылом, ацсцаха хәртөм...

Шьмаф. Иаха цшынтә-хәынтә ракара сҕаацәа сдыргылт. Цәажәабжык рахар, абар иахьаауа ургарц хәа иҕьатцәыҕьатцәуа ишаасхаххуаз, сгәы цырцәан уаха сылам.

Сатбеи. Қамца дзыкамзеи иахьа?

Ш ь а р д ы н . Азлагарахь дцеит.

С а т б е и . Иацакәымзи хҗа-җшьба җут лаганы ианхе-игалаз?!

А к т ә и а н х а ы (*дышхәыцуа акәымкәа, ацәа даал-җышшәа, ихы даафыханы*). Азлагара сыздыруам, аха убри җыара җыашьрак җаимтҗондаз...

А җ б а т ә и а н х а ы . Убри саргыы сацәшәоит.

Ш ь а р д ы н . Ицәажәашьа зынзак исгәаҗхазом.

С а т б е и . Уажәшьта иаххәо зхәартагәышьоузеи. Ианакәзаалакгыы уи хара хәәнуҗҗа иҗазаара сгәаҗхазомызт, аха уртқәа дрыхьхәра дыҗоуп. Җыаҗар акулак иҗа ишьацхәа даиршьахарц игәы иҗоуп. Хара уртқәа гәырфас иахкрым. Зигәа иҗаитҗо шәымбои?! Самырзаканаа уи избахә ада хәатәы рымам. Зигәа ихьз аменшеникцәа рзыхәан азфәҗкы иафызахеит. Урт ыҗоуп хәа ахьиахауа, ифызцәа иманы даннақәлалак, аменшевикцәа җыҗх иҗсызшәоуп ркәыкәылах шықәихуа. Хара хьыпшүзеи?! Ихалшо җахҗар, егьыртгыы ирылшо җартҗап. Азәы затҗык имацара илшозеи?!

Ш ь а р д ы н . Хара хҗнеиҗш даеаҗыара ажелар гәаҗзом. Шьафәк җахҗацыпхьаза, дара хашьклапшуеит.

С а т б е и . Аткысгыы еицәан Самырзаканаа, аха...

А к т ә и а н х а ы . Узамфә рымҗоукыр ишуфасуа узымдырзои, Шьардын.

Ш ь м а ф . Уажәшьта иаамҗоуп хзамфә ацынхәрас, хлакта дхарбарц.

С а т б е и . Уаанзагыы абас ххәар акәын.

Ш ь м а ф . Нас изаҳамхәозеи?

С а т б е и . Изаҳамхәозеи ухәахт! Изхәода? Уареи са-реи хәамацароу?! Иахьа абраҗагыы хәҗара зхәацымзеи?! Уртзеггы зхароухара, анхацәа хауп, ххы хәцәшәоит, хмал хәыҗ хәцрахәоуп, уи хәхыбаауеит, хнаҗыртҗны шьафәк җахҗдом. Арахь ухәхәаҗшыр, хьымзгыла хәитҗаҗәуп. Абар Вано иихәауа. «Ахьымзг ганы адәы хәқәзар аткыс, хьызла хәҗсыр еиха еиҗуп!» Ари җабыргзами?

Ш ь м а ф . Вано изымхәар хәа хаушәахуа, аиаша ихәеит. «Абан иахьаауа, шәхы шәыхьча» хәа хәхәсақәа

аахадгылар, дара кажьны хара хаѡеит. (Игѡахы ѡыжѡѡо дѡагыланы.) Иара уажѡгы изѡу аллах идырп. Бѡартцахы аикѡпара хаздыруам. Нас ххацѡоуп хѡа ахатцеикѡа хашьатаны аѡны хазланеиуазеи?!

Ш ъ а р д ы н (дѡайкѡит, алаба зхы иайыргѡаны итѡоу Актѡи анхаѡы илаба анаамиѡаалак, Актѡи анхаѡы дкахарц хѡычзак игхоит. Шъардын илаба ныѡакшауа ацѡажѡара далагоит). Сара, дадраа, абарт сѡаткакьыбжакѡа рыда згѡырѡа сагауа хѡа уаѡгы дсымазам, дара уртгы зеипшроу жѡбоит, ах сахынаѡшуа избозеи? Сѡтбеи Шъмафи ирхѡо зегы еицаххѡар, убри Зигѡа хѡа шѡызѡу илшаз харгы ихалшоит. Шѡааи уара хзыѡшузеи?! (Даарѡаѡшы-аарѡаѡшуеит исхѡаз иахырхѡаауеишь хѡа. Зегы ауу хѡа иаилалоит. Убри аамѡазы «Сѡтбеи! Сѡтбеи!» хѡа дыхѡѡо, амарда даѡалоит Дамеи. Ашьа иѡашуп. Инапы шъаарѡѡыраха иѡоуп. Зегы наиѡыххылоит. Дамеи иѡсы илшѡшѡоит.)

С а т б е и . Азы аажѡги, азы!

Акѡмызцѡа хылѡа иѡѡѡаны азы ааигоит нхаѡык. Дамеи азы иѡаирхѡхѡоит Сѡтбеи. Дамеи даакѡдыртѡоит.

Д а м е и (ибжы аарла иѡкаауа). Хѡѡхѡаны хашнаргоз срыцѡоит хѡа салаган, нас сырмышьтуашѡа анызба, хѡызбала азѡы сисит, ашьѡах... (Иѡсы мацхоит.) Ашьѡахы... Сыѡны сандѡықала дсеихсит... Снапы... (Инапы аашьѡыхны идирбоит.) Ажра сыѡѡажьны срыцѡеит!..

С а т б е и (Дамеи днеихыѡаны). Иргѡѡада, иргѡѡада?! Уаѡа икадаз уара уда?

Д а м е и (зыхьзихѡарыда хѡа зегы шѡаны иѡѡшуеит). Уарчхан... (Сѡтбеи иѡама ахацѡа даамѡасуеит.) Селымхан... Селымхан дыргеит! (Дамеи аѡайѡыѡайѡара далагоит.)

С а т б е и (дыцкакы-цакуа). Шъмаф! Шъмаф! Шѡымш аабзиахт. Ара шѡыказ, ари шѡиѡырымѡын! Сара сызбахѡ лассы ишѡахѡ! (Дыѡны амарда днаѡалоит. Шъмафгы азнаказы уи днаишьѡалоит нас деиѡахынхѡуеит, Да-

меи днеихаххуеит, ифынеихахуеит, аха деиҥахынхәуеит, дшәакьоит.)

Шьардын. Шьмаф! Сатбеи уишьтал! Ари сара дыз-гоит афныҥа, уафы дицәшәаратәи дыҥам. Ихьаа рацәак даргәаҥуам.

Шьмаф азынаказы Дамеи дааихаххуеит, нас дыфны амарда днаҥалоит, Актәии Афбатәии анхацәа Дамеи дфышьтырхуеит, аха деиҥанышьтарцойт, Дамеи аҥра даҥуп, Шьарды-ни еҥьырт анхацәа ыцьеи Дамеи инеихатәаны ахәрашәа ахәара иалагойт. Дара анаалгалак амузыка иаарымнадойт. Аңарда ашьшьыхәа илеиуеит.

Аңарда

Афбатәи асахьа

Икәаҥаҥаҥароуп. Атлақәа аҥагылоуп. Аҥәаҥаҥаҥарақәа иаарылыхәхәойт дгьыл кәапрак, уи аҥьоукьоураҥынцәҥьа амырхәага ықәпхойт, убартқәа инрылганы мфәхәастак лба-агоуп. Амфәхәаста ахы ахьналбаагоу дәышшароуп. Сатбеи итапанча инацәа ацакны адәышшара даақәлоит, днацшы-аацшуеит, дзырфуеит, Зны игәы дтәсуеит, зны ихәхәы дахойт, дыцәхәуеит.

Са т б е и . Знызатәык шәылабарта соур!. Знызатәык... Сан аҥакәажә рыцха... Селымханҥы дыҥоуп, ихәеит... Ари закәызеи мшәан, цхыз избома... Селымхан зна-пы лкысыз дарбан?! Исырбап шаҥа дхатцаҥәҥәоу, сан аҥакәажә... *(Игәы дтәсуеит, итапанча дахәаңшуеит. Ахы дтаңшуеит. Дахьцаша изымдыруа дшаҥьшаҥьо адәы дшықәгылоу Шьмаф дыфны дааидыххылоит.)*

Ш ь м а ф , Амфәду ахь! Амфәду ахь! Ара узгылоузеи?!

Са т б е и *(дахьааңсаз аҥнйтә иңсы аарла иҥқауа).* Уаанҥас, уаанҥас, Шьмаф. Урт рымфә сара издыруеит, *(Инапы ирххойт аҥәаҥаҥаҥа иаҥагаләу амфәхәастахь.)* Шьмаф, уара уенукыландаз. Дамеи дхәартам. Артү?! Арт сара...

Ш ь м а ф . Уаангыл, Сатбеи! Исхәо уазызыршы. Изды-
руада хаала храцәажәар руазар...

С а т б е и . Шьмаф! Акы еипшынкәа сүхәоит, усқырха_
гамхан, схы еилагар хәа сшәоит, убаскак сгәы пжәоит,
сгәы! *(Игәы дтәсусеит, Актәи анхафы дыфны асцена
даақәххуеит.)*

А к т ә и а н х а ф ы . Сатбеи! Сатбеи! Учамадан еи-
мырдеит, ихәеит Дамеи, игәартазар акәхап...

С а т б е и . Ачамадан ухәама?! Архәцәа!

Харантәыла иаафусеит ауаа рыбжькәа.

Ш ь м а ф . Шь-шь-шь!

Сатбеи амарда днафәххуеит. Нас ақәапра харакы днаватәоит.
Шьмафи Актәи анхафы наф-ааф еифәпшуа рҕеыртәахуеит.
Сатбеи зны дфагылоит, зны днатәоит, Абжькәа еихә-еихә
иааигәахуеит.

А б ж ь ы *(хәцәбжьуп)*. Бныкәа! Бныкәа! Бныкәа
сымхәеи!

А ф б а т ә и а б ж ь ы *(чкәына бжьуп)*. Акымзарак
лыхъзом, сара исымдыруеи.

С а т б е и . Ааит, Цәаңар ақамсажә! Уарггы сарггы
Анцәа хәибарба, Цәаңар, арҕыс Цәаңар.

А х ц а т ә и а б ж ь ы *(пхәыс бжьуп)*. Икәшәтцозеи,
абааңсқәа! Пхәыс илыхшаз уаха уафгы шәыкәзами?!

С а т б е и *(дфайкәаны)*. Сан! Сан атакәажә. *(Акәапра
днавкәаны, амфәхәастә днанылоит, аха Шьмаф инапы
икәауа даналагалак, иеааникылоит.)*

А х а ц а и б ж ь ы . Бныкәа сымхәеи! Бзыртаатиуазеи
уака! Аеы атыхәа бадысхәалароума ибтаху!

А ф б а т ә и а х а ц а б ж ь ы . Хамба! Хамба! Ари
агыңха агхзы лылцыр хәа дшәаны дныкәазом.

Х а м б а и б ж ь ы . Лахәтыр башәа днагала, икалоит
сгәафы дааирггы.

Абжькәа ааигәазахоит, дук мырцыкәа иаахыкәгылоит.
Цәаңари Қамчеи амфә дырбауа рапхәа иааиуеит. Фыңба
асолдатцәа ахәсақәа ирыгәтасуа инарцоит. Хамба итапанча

кны дрывагылоуп. Даеа хык асолдаҗа ршаақыкәа харшала
икны рышьтахь игылоуп.

Х а м б а . Иаша шәылбаа, иаша!

Ахәсақәа амарда инаҗатәоит.

С е л ы м х а н (*лнаны Уарчхан лыбға иайаргәаны*). Уаха
ауафы ишә шәылазми, абааҗсқәа?! Дзыхшәыркьозеи
җакәажәык!

Саҗбеи дшыҗкыара дшәамхнышгыланы дзырәуеит.

Х а м б а . Аҗхы былҗзар акәхап, аҗхәызба! (Инапы
Селымхан лылахь инадикылоит. Аҗхәызба Хамба инапы
днаны наҗ илкәылкьоит.)

Саҗбеи (*ибжы ргәгәазаны*). Хамба ахатҗа! Ахәса
ириааз! Саҗбеи уаҗхә дахыгылоу умбазои?! Ухатҗазар,
ахәса урҗырҗ!

Х а м б а (*аҗәа даалкыазшәа*). Уарбан зыбжы го араҗа?

Саҗбеи ибжы ахыгаз ахь итапанча ахы рханы дхысуеит.
Қамчеи җәаҗари иблакыаблаҗо иалагоит. Изцу ауаа ирымбакәа
иҗарҗ иакәыркуеит. Қамча шыҗахыҗа даныҗлак, Хамба дхыс-
ны уи дишыуеит. Урҗқәа анибалак, җәаҗар даахынхәуеит
дшәаҗырхаҗуа.

Саҗбеи (*итапанча рхханы амҗа даныҗалоит*). Ухатҗазар,
ахәса урҗырҗ, Хамба! Ахаҗәа ахыҗкоу арахыоуп!

Дхысуеит. Солдаҗк дкахауеит. Шымафи Актәи анхаҗи
ааҗырҗуеит. Хамба итапанча кны акәаҗра даакәххуеит.
Шымаф дхысны дналбааигоит. Итапанча хазы икахауеит,
иара хазы Аиҗахысра иалагоит. Ахәсақәа еибархәхәаны
рәырҗәахуеит. җәаҗар дшәаҗырхаҗуа дышгылоу длаҗкыа-
ны дыҗуеит. Егырҗ акраамҗа еиҗахысуеит. Актәи анхаҗи
дыршыуеит. Даеа шыҗәа асолдаҗа Саҗбеи ишыуеит. Иаан-
хаз асолдаҗа руаҗы Саҗбеи ишыҗахыҗа диасны дисырҗ
иҗанааихалак, Саҗбеи даакәгыҗны, иҗамала асолдаҗ
дишыуеит. Уи аамҗазы Шымафи егыи асолдаҗи рҗамақәа

рыла аисра иаѳуп. Ари ангэарталак, Селымхан Хамба итапанча кны, атдлақәа лыҕерывак, Шьмаф еисуа асолдат днаидыххыланы диеихсуеит. Ахысра иакәытцуеит. Сатбеи дыѳны амарда дыѳхаҕалоит. Наҕтәирахьала Уарчхан дкахабғало даацәыртцуеит. Селымхан лаб Шьмаф лнапқәа аaikәыршаны дылкуеит. Сатбеи иан длытцагыланы тҕака дладбааигоит. Уи инапы шьала ишыкәабоу анылбалак, Уарчхан лытсы лылшәшәоит. Сатбеи иан лхы инапы натдиргәоит, нас ихтарпа лхы инатцеитцоит. Селымхан лаб игәы лхы адцан атәыуара даѳуп. Амузыка абжбы гоит, ахатцарашәа хәауа. Шьмафи Селымхани Уарчхан иаалхагылоит. Сатбеи дѳагыланы изарақәа кны днацшы-аапшуеит.

Сатбеи. Иага схәандазгы, сгәы ишатахыз изыкамлеит. Ыаҕар ахатца дшәаны дыбналт. Утсаҕа цәгыхааит Қамча, рхы уархәаны уцыхәтәа шҕацырцәеи!

Уарчхан лыбҕа даакәтәоит.

Уарчхан. Нан, Сатбеи, Ыаҕар ацәгы ихәеит. Уа дыдиркырц игәы итәуп.

Сатбеи. Сан! Акы бацәымшәан. Сҕыруазаргы, Ыаҕар иацхьа уаҕа сыббап.

Селымхан. Уеыдуркуама?!

Сатбеи. Срымкыртә сныкәозароуп.

Шьмафи Уарчхани аицәажәара ианналагалак, Сатбеи Селымхани рылацшқәа аaikәшәаны еихәаччоит.

Сатбеи. Сара Акәаҕәа сдәықәлоит, Шьмаф. Амѳадуи атшәарақәеи хьхатәуп. Азәымзар азәы Акәаҕа ихы имырхароуп. *(Дыѳны амардарахь иѳынеихоит.)*

Аҕарда

Ахцатәи асахьа

Акәатәи аѳнқәа руак ауадаѳы. Ауада иѳнагылоуп апианина. Акәакьтаѳы игылоу аишәа афатәи арыжәтәи ықәгылоуп.

Ахыгәраҕы ауархал каршәуп. Ауада агәтаншәа игылоу ау-
суга стол телефонк ыкәгылоуп. Астол дахатәоуп Миқьела.
Атзамцаҕы ахсаала кнахауп. Атзамц икыдкнахалоу асаат ду
астрелкақәа ааба рҕы икәгылоуп.

Миқьела (ихы кны астол дшахатәоу дфайкьаны
аныха днамйаххуеит. Илахь-ицъымшь изатәуа далагоит.
Убас кайауа шытахька дцоит, ҕхьака дааиуеит, ашәайас
акы ихәоит, дпаткалеиуа.)

Са санҕыхо
Са исыгәтыхоуп,
Сынцәа рныха,.

Аха-а, уха, аха-а. (Алерс шихәо даатгыланы.) Ткәаңс
хара хәхь (Ахсаала днадгыланы). Акәа хара хәхь... Га-
гра... Шәача... (Инацәкысала зыхьз ихәо ақалақьқәа
иңшаауеит ахсаалаҕ, Ибазом, иахьыказам ҕара деимдо-
ит.) Арт ахьыкоу аллах идырп. Ткәаңс, Ткәаңс, Ткәаңс!
Иабакоу уи арака? (Бақәа ааигәара деимдо далагоит.
Изыңшаазом.) Абрака ҕара иказар акәхап Ткәаңс мыж-
да. (Иахьыказам ҕара инацәа нақәикуеит. Изыңшаауам.
Ахсаала днаңырйны, астол днавагылоит. «Исзымды-
руа Анцәа сәтоумйан» хәа илахь-ицъымшь затәуа,
айәыцак ауатка нтаирпкоит.) Иахьа азәгы дыказам,
ирықәшәазеи арт?! (Ателефон абжыы гоит. Дыфны астол
днадыххылоит. Атрубка аархәны айыхәала илымха иади-
кылоит.) Сара соуп, сара, Миқела! Сзырәуеит. Бзиа уба-
аит! (Ателефон илымха иаадхны.) Ари иахәо акымзарак
саҳазом, гәныхәтцысталоуп сышцәажәо. «Бзиа убааит»
схәеит, аха иара «мшыбзиа» мхәакәа, сан дицәҳазаргы
сыздыруам. (Атрубка илымха иадкыланы.) Уарбан изхәо,
уарбан?! Акымзарак саҳазом... (Атрубка еитә ахы лар-
ханы илымха иадикылоит.) Абри ахи атцыхәеи есымша-
гы исцәеилагоит, амца иагаша! Сзырәуеит, сзырәуеит
ухатқы! Ателефон бжысшәа икалан... Исырҕеиуан.
Исахауеит, исахауеит. Зегы рхианы астол икәгылоуп. Ааи,
ааи! Ашкәакәагы ыкоуп, аха мацк агьама бжысшәа из-

боит, итцегъ ицъбаразар акэын. Мап! Ишцоухэо, ухатцкы!
Уи агъама гѣатаны азаара сзааз цъушьома?! Аа! Нас
ишыцъбарам злоудыруазеи ухэама? *(Атрубка илымха
иадхны.)* Рацэа ишыацхэа саѣаиршэит, иасхэарызеи
ари? *(Атрубка илымха инадкыланы.)* Ацштэи хэартамшэа
збоит, ухатцкы! *(Атрубка илымха иаадхны.)* Ари абыскак
ибжыи рдуны дызхыччо дарбан?! *(Астол даахыцны.)*
Иахьатэи ашара афыжэра даѣуп. Е-е-х! Арзакан, фу!
Исамхахэазеи! Аинрал-губернатор? *(Ашэ азэ дасуеит.
Мицела иеаареины, ицэацэа длаха-ѣахоит.)* Уарбахын
уака ашэ иасуа?! Уѣнал!

Цъацар дкыцъкыцъуа дааѣналоит. Мицъела иѣырцагыны
днеиааиуа далагоит.

Цъацар. Аиҳабы хэа зызбахэ рхэо уара уоума...
аинрал...

Мицъела. Изакаызеи узышьтоу?! Аиҳабы сара соуп,
иумушази?! *(Днеиааиуеит.)*

Цъацар *(дшэаны)*. Хамба иѣызцэагыи иаргыи
Сатбеи инирцэеит. Шѣѣык ракара ар иманы амѣа
хзыкын... Сара аарлахэа срыцэцеит.

Арзакан дааѣналоит.

Мицъела *(инапы ихы иадкыланы)*. Зегыи иахьыртыцэу
иѣоуп, ухатцкы!

Арзакан *(днацшы-аацшуа, дыццакы-ццакуа)*. Урт зе-
гыи иахьыртыцэу иѣоуп, аха уара иахьутыцэу уѣам! *(Цъацар
иахь.)* Ари ииѣахузеи?

Мицъела. Аинрал-губернатор ухатцкы... Хамба
дыршьит, иѣызцэагыи ршьит, Сатбеи хэа азэи цѣа зма-
мыз ар иманы, амѣа рзыкын... Абас сеиҳэеит абри...
(Цъацар инапы наикэикуеит.)

Цъацар. Сара сааит... Сатбеи.... Шьмаф... Егьырт
сгѣалашѣом, арымзаѣыкан...

Арзакан *(иѣыргѣааны)*. Мицъела! Уцаны адырра иѣ
аказакцэа реиҳабы! *(Мицъела дыѣны иѣынеихоит.)* Уа-
ангыл! *(Қаадк ѣны ииѣоит. Мицъела дцоит.)* Анхацэа
ирхэозеи? Еибартѣэиуоит акэу?

Ц ь а ц а р . Есыуаха аизарақәа катцо абнақәа ирылоуп,
ирхәо аллах идырп. Цьоукгыи Акәака идәықәыртцеит...
усқәак рнапы ианцаны, рхәеит... Абцъаруп изышьцоу
рхәеит. Абар Сатбеи иџнафы иахацшааз ақбаад.

Ицъыба қбаадк тыхны Арзақан ииркуеит.

Арзақан (*ибжьи рдуны ақбаад дацхьоит*). «Иа-
хьа мчышоуп. Азыхь афы шәеиза. Анхацәа рымшшьара
шәхы иашәырхәа. Вано». Ари арака дабаанагеи? Ари
акәиц ааганы арака ирылазцада?!

Ателефон трубка шьтихуеит, инықәитцоит.

Арзақан. Уца уажәшьта!

Цъацар дцоит. Арзақан астал днахагыланы џба-хца цәыца
ауатка нтаирпкоит. Сатбеи дааџнашылоит. Ажәмыжә матәала
деилахәоуп иеырџашьаны. Уафы дидырратәы дыкам.

Арзақан. Иутахузеи, узышьцоузеи?

Сатбеи (*ибжьи еицакны*). Аа, дад, сааухатцкуп...
(*Дқыцъқыцъуа.*) Сара истәхуп... иу... иу... иуасхәарц...
(*Дшәазшәа ақыцъқыцъра дафуп.*)

Арзақан (*дгәааны*). Иухәарц иутахузеи? Ихәаны
уалга лассы! (*Инапы рыхха астал дасуеит.*)

Сатбеи (*дқыцъқыцъуа, аныха днахәацшыны, илахь-
ицъымшь затәуа*). Таха хәитом... Хқыта азәы далалар,
амџа изкны дирхәуеит, мамзаргыи дишьуеит...

Арзақан. Дарбан, дарбан ус кәзцо?!

Сатбеи. Дарбаных... Сатбеи иами, уаха дар-
бан. Иаб атахмада агәырџа даганы ацсра дафуп, аха
ишцаиури...

Арзақан. Уи избахә сахахьеит, уаха иудыруада?
Аџызцәа рацәафны имоума?

Сатбеи. Шәџык-џышәџык ракәзар, акы иамусын,
дад. Шакафы ыкоу аллах идырп. Зигәуа рхәама, азәы
дицхраауеит, рхәеит.

Арзақан (*ихы ааимлагәа икны*). Ишца-а?! Зигәуа
иқынзагыи дназахьоума?! (Ателефон абжьи гоит.)

Сзырѡеит. Уарбан изхѡ?! Нас, нас... Шакаѡы ыкада? Умала уоума икоу? Арахь иуманы уааи, сузыпшуп... Уласы. *(Атрубка ыкѡѡаны анеиааира далагоит. Астол днахагыланы ауатка ижѡеит)*. Уаха иудыруазеи?

Са т б е и . Уаха акымзарак, ухатcky! *(Дцарц иѣынеи-хоит.)*

Ар за ꙑ а н . Уаангыл, цѡоуцы ааирац икоуп, иудыруа ракезар убап.

Миꙑъела дааѡнашылоит.

Ми ꙑ ъ е л а . Арахь саарыпꙑхьарыма, ухатcky?

Ар за ꙑ а н . Иабакоу дара? Адѡаѣы иаанужьзар, иб-намлии!

Ми ꙑ ъ е л а . Ибналаратѡы иꙑазам, ухатcky! Руардын иадгылоуп. Абꙑар аꙑѡуп. Акарул дыкоуп.

Ар за ꙑ а н . Уаарыпꙑха арахь.

Миꙑъела дцоит, Арзаꙑан длеиѡеиуеит. Дук мырцьыкѡа Алгьери Ванои аѡналоит, Миꙑъела ашѡаꙑ харшаланы дрышьтагылоуп.

Ал г ь е р и . Хѡлыбзиаꙑѡа, дадраа!

Ар за ꙑ а н *(иибаз ꙑѡашьау)*. Алгьери! Уажѡымтычеха... Хаизараꙑѡа рѣы уара уажѡаꙑѡа шаꙑантѡ харзызырѡхьаз. Ууаѡыз ꙑѡахамшьѡз! Иуцу дызуѡада?!

Ал г ь е р и *(дѡѡꙑхаѡаччо)*. Дадхеит, абыржѡы уара уаасыꙑѡымшѡаргы, ахьымзг згон. *(Вано инапы наиꙑѡк-ны.)* Ари иахьа абазараѣы, дызбеит, сыꙑмахьчоуп ихѡеит, уардынла дыкоуп. Азѡи иарей шеиꙑѡажѡоз рѡы еизынхошѡа анызба, саргы снарыдгылт. «50 ѡаѡѡара апꙑѡ Кѡыдринза исзугароуп» ихѡеит уи иаꙑѡажѡоз. *(Вано днаихѡѡишуеит.)* Ари ахѡ-ага ꙑса раꙑѡана исыꙑ ихѡеит, егы мап ихѡеит...

Ар за ꙑ а н . Нас дызустаз узымдырзеи?

Ал г ь е р и . Аллаꙑ дидырп, дад. Аратѡзам иара, ашьтахьы, ишеиꙑѡѡауаз санынарыдгыла...

Ар за ꙑ а н . Ванѡ хѡа зызбахѡ рхѡ дубахьѡума?

Ал г ь е р и . Мап, дад. Амꙑ сызхѡом, уи сара дсымбаꙑт. Ишысхѡоз саꙑѡыꙑтит, дад. Ашьтахьы санынарыдгыла, ари

ус иасхәеит: «Иухылакгы, Кәыдрынза аидара изга» хәа. Саргы ауардын сацарц сызбеит. Нас ифызаки иареи хара азэггы халамыркыысзакәа ауардын апхә ақәтаны ицеит, Кәыдры ацхафы хшәыниоит, рхәеит. Абасоуп, дад. Хәеыртынчны агәатакь хәа амфаду ханыла хашәеиуаз ауп ари арпыс хшааникылаз. *(Миқыела инапы наикәкны.)*

М и қ ь е л а . Апхәкәа еимдо сышнеиуаз цхәфахәара-цыцхәаза шәақык-шәақык шыргәылаз збеит.

Абартқәа анеибырхәо аамтазы Саҗбеи Ванои блала еилацәкәеит, акы еибырхәоит.

А р з а җ а н *(ишьамхкәа неикәыжыны)*, Утәа, Алгьери. Цасашәа зны еизарак афы угәы нырханы уцәажәеит, аха макьана, абаа ду еицш хукәгыгуеит. *(Саҗбеи иахь.)* Ари дудыруама?

А л г ь е р и . Дсымдыркәа, дадхеит, зынзак хәи-зааигәазами.

Ателефои абжыы гоит.

А р з а җ а н *(Миқыела иахь)*. Ушәақь кны узгыло-зуйе, Алгьери иихәаз умахауеи?! *(Миқыела ишәақь ныкнеихауеит, Арзаҗан атрубка аашьтихуеит.)* Уарбану изхәо?! *(Даазгәырғашәа.)* Аиаша ухәома? Ауаа рацәоума? Ахәса, ахацәа... Уажәытәкьа снейуеит. *(Атруб-ка нықәйаны.)* Миқыела! Саатк ала ара сҗалоит, издыруада даҗәзәы даарыштыргыы калап. *(Ғбак абжыы гоит.)* Ари абатәиу? *(Даатгыланы дзырәуа.)* Миқыела! Ани хәзфыз акәымзааит... Шми-идт... *(Зны итапанча днахәаңшуеит, зны иҗама ахы ааиларгәгәа икуеит)* Миқыела! Ауардын иақәу уаламкысын, адырра устаанза. *(Алгьери иахь.)* Уаргы ауардын уазцшызар акәхап. *(Саҗбеи иахь.)* Уаргы? *(Арзаҗан дыццакны дцоит.)*

В а н о *(Миқыела иахь)*. Дад, ак уасхәашан...

Ахысыбжқәа гоит.

М и қ ь е л а . Ари закәызеи! Акарул иқәлазар калап. *(Ашәақь аакынҗааны ифынеихоит.)*

Са т б е и . Абыржәы хайғым... Атх лашыцоуп.

Зегы җеибаргылоит.

Ва но . Дышыны хуардын хама хцоит, уаха акгы.

Алгыери . Дад, Са т б е и , иҗалазеи? Шәеибгоума?
Хамба...

Са т б е и . Хамба иҗызцәагы иаргы җыкаагара ице-
ит. Анхацәа хара хнеира иазцшны итәоуп. Хашнеилактә-
җа абҗар ааштырхуеит.

Ва но . Гәдоутәагы реырхианы итәоуп. Ари амшын
җыкә иавоу аҗба иацы хаззыцшуаз «Шмидт» ауп хәа
сыҗоуп. Ус анакәха, уи пытрак арт хәкәнакуеит. (*Миҗьела
дыҗны дааҗналоит.*)

Миҗьела . Ар Қапшь Ацсны иалалеит, рхәеит,
Қартгы митәык җалеит хәа азбахә рхәоит. (*Иҗаиҗара
изымдыруа днеи ааиуеит.*) Қырттәыла зегы абунт җалеит
рхәеит...

Ва но . Ареволиуциа рхәазар?..

Миҗьела . Акраадыруама... Арт аҗыжәрада акы
рыздыруам... Ари дрыхныхәароуп. (*Ателефон атрубка
ааштыхуеит.*)

Са т б е и (*итапанча аатҗааны*). Унапы уоах!

Ва но . Уеумыртысын!

Алгыери днеины Миҗьела ишәақ аакҗицаауеит. Миҗьела
инапқәа дырҗаханы ашышыхәа ашәахь анеира даҗуп.
Ашә даназааигәахалак, длатҗканы дыҗуеит, аха ианиеих-
слак, дкахауеит. Ва но днеины астал амгәа иҗоу ақбаадқәа
аатицаауеит. Ахыкгы ндәылибахәоит. Адәныҗа ахысыбҗ-
кәа гоит. Абҗы ааҗуеит аҗба. Ателефон атрубка ааштыхуеит
Са т б е и .

Са т б е и . Аштаб! Аштаб! Ар рыштаб! Изхәода
ухәоу? Изхәода... Арзәкан соуп. Абыржәытәҗа агар-
низон ырхынхәны идәықәшәтә! Қартынтәи ателеграм-
ма җартцеит. Абыржәытәҗа! Абыржәытәҗа! (*Атруб-
ка нықәҗаны еиҗаақәихуеит.*) Астанциа! Астанциа!
Астанциоума ари? Аидара шытыхга машынақәа руак

аашәышът аинрал-губернатор иштаб аҕынза, ако-
мендант соуп изхәо! Изахтау иазыжәуазеи! Абҷар
ақәахтоит... Уачамчырака... Азамана, азамана!.. *(Дыфны
дындәылкьоит)*.

Аңарда

Ацшьбатәи асахьа

Асцена шырхиац ирхиоуп. Ауада җаса атқыс илашьцоуп.
Атзамц икыдкнахалоу асаат җба рҕы инеихьеит. Амузыка
абжы нытдакны игоит, «Ахәрашәа» рхәоит. Пытраамтак ас-
цена таәоуп. Иаалашоит җаса атқыс. Ателефон абжы гоит
иааҕәымтцакәа.

М и қ ь е л а *(акәакьта дахьықәажьу
даахәыцымыцуеит)*. Ааи! Аллах, аллах! Сабакоу, мшәан?
Ацәа салоума? *(Ихы дҕаханы.)* Пхызума ари? Ааи, а-а-и,
сыҗсит! *(Деитанықәахеит, дхәазаны ателефон ахь дне-
ирц далагоит. Ашьа иҕататоуп, инапы иахьшьуп. Ате-
лефон ахьықәгылоунза дназарц далагоит, аха астол
дахьыфрны дкахаеит. Ибҕа астол ашьапы инадиҕоит.)*
Сызшьыз дарбан?! Сзыхирҕязеи? Сани саби сара сыда
ишҗарыҗсыхәоу уажәшьта. Зызбахә кацәаша Иси-
дор-аменшевик! Аҗсныҕа уҳаццозар, амшын қашьны
иухарбоит имхәози... *(Ихы кны аҕәыуара далагоит, нас
дықыеит, дгызуеит. Арзақан даафналоит.)*

А р з а қ а н *(афы ыжәны дыкоуп)*. Миқьела! Иҕалазеи?
Ауардын... Абҷар абакоу? *(Миқьела дахькажьу днеихах-
хны.)* Миқьела! Миқьела! *(Миқьела даағзымызуеит.)*
Абҷар абакоу сымхәеи! Алақамсажә! *(Итапанча
аатипааеит.)*

М и қ ь е л а *(ибжы аарлахәа итқаауа)*. Сыршьит,
сыршь... акарулгы... Абҷар ргеит.

А р з а қ а н *(днаҗшы-ааҗшуеит)*. Абҷар рҕама? *(Ита-
панчала Миқьела диеихсны иҗсы аатихуеит.)* Алҕери
ахатца!.. Уаргы сарҕхандаз! Рацәа маанала усияаит.

(Ателефон ахь дыѡеит.) Аштаб! Аштаб! Арзақан соуп
изхəо... Аусхəартə иəқəланы идырхəит. Ақарули аком-
менданти ршыит. Алгьеригы дрылоуп ацəгьара кəзцəз.
Ар рышьтəтəтəуп ирласзаны. Ишцə?! Ишцə? Гəдоутəкə
ухəама? Уəхь икəлазеи? Сароу? Сара ианбашəсхəаз?!
Уеилагама?! Рəцəə хəршыит. Ешыранзə инеихьеит
ухəама?! Абыржəйтəкьə чыла ауəа рышьтəтəтəуп.
Уртү? Уи əқытəфы инхəуə зегьы рыхьзкəə Цьəцəр иды-
руеит. Ацəрə-ашьəрə шəхəə, дышəжьə, дхышəх! *(Атрубкə
ныкəйаны астал əмгəə дынтəцшует, нəс əзəрə зə-
əз иеицш, ихы еимлəгəə икуеит.)* Микьела! Скьəадкəə!
Сзырхəыдə?! Сымəзəкəə цəырызгəдə?! *(Микьела днəи-
хəххует.)* Дыцсызəəп... Цьəхəным утыцхəаит!

Ар реихəбы дəəфнəшылоит. Цыцə əфицəрцəə ицуп,
рəпəнчəкəə кны.

Ар реихəбы *(дыццəкы-ццəкуə)*. Абри əкəын исхəоз,
Арзəкəн. Аизəрə иəлəтəəз əцсуəə шəрысны иəнтəшəкуəз,
əри бзиəрəк əхылфəиəуəм сымхəоз? Иубəмə икəлəз!?
(Арзəкəн ихы кны дгылоуп.) Уəжəшьтəтəи шəəртəуп.
(Микьела дəнгəеитəлəк.) Əри дызустəдə? *(Əфицəрцəə иблə
дирбоит. Ацсы дрымəны индəылцует. Ибжьы ныцəкны.)*
Икəхцə бəшəуп. Қəрт икəлəз уəхəмə? Ар Қəцшь Ацсныкə
идəыкəлеит. Əбəрт əуəə цшəəны иəнтəхəмк...

Арзəкəн *(ибжьы ргəгəəны)*. Ацəкрə əкəым, снə-
пəлəтəкьə икыдцəны исшьует.

Ар реихəбы. Умыццəкын, иəхə еицəоутəует.

Арзəкəн *(ицəпəнчə хəрəкны ишьтыхны)*. Уəтəнəтə
əқəлəкь снəлəлоит, иəəсымцыхьəшəə əкоммунистцəə зегьы
илəргəйдцəны ишьуə.

Ар реихəбы. Зны əмшын ихгылоугьы уəзхəыц.
Ткəəптəи хусқəəгьы əкы ишəцсəмхəз дырны иумəз...

Арзəкəн. Нəс, уəəи, əкьəброу хəслəп.

Ар реихəбы. Ар сымəны əқытə сəлəлоит. Əқытə
əмцə əнəцрəхəмцə, урт əмцə хəрə ишхəцрəртцə дырны
иумəз.

Əфицəрцəə əəфнəшылоит.

Арзакан (*ихы дымѡахазакаа*). Кәыдрыка аказақцаа дәықәцамзар қалом. Азәымзар азәгы Кәыдры дырсны иқамлароуп. Абзыңқәеи абжыуааи еибарбатәым.

Ар реихабы днахынхәны дцоит. Афицарцәагы наишьталоит.

Арзакан (*иарма нацәхың аҕырқа иавҕайа, иарғьала иқама ахы кны, ихы рҕысуа.*) Абас мацара ианбанза?! (*Аныхахь.*) Ма уара акы уҳахәарауазеи! Ех! Хусқәа башоуп!

Аңарда

АХЦАТӘИ АҚӘГЫЛАРА

Актәи асахьа

Аѡбатәи ақәгылара аѡбатәи асахьаан асцена шырхиаз ир-хиоуп. Ақәаңаңаңеи адәы цшза хәыци иаарыкәыршаны бнароуп. Адәы атцыхәаны абцъар еизганы дрыдтәалоуп Вано. Ақәаңаңаңа иаңгоу амѡахәаста ахы ахьѡағалоу акьоукьоурағы ашәақь кны дгылоуп днаңшы-ааңшуа ақарул. Нхаѡ чкәынак иоуп, дагьеилахәоуп нхағы маңәала. Амза кеи-кеиуа ажәѡан агәы икыдуп. Вано днеиааиуеит.

Вано (*Даатҕылары*). Мап, сынтәатәи хәаңынра зегьрыла ибзиахарц икоуп. Азынрагы бзиахон абнақа, Ақәа, инеины иқәтәоу акьанңьақәа ракәымзар.

Азәы атрышә дасуеит. Атрышә дасуеит Ваногы. Сатбеи даацәырцуеит.

Сатбеи (*амгьал иику абжакы Вано инаииркуеит*). Иуаңәажәаз дарбан?

Вано. Мап, азәгы, схала сцәажәон. Абант акьанңьақәа рызбахә акәын. Азәыр ибахьоума, хәынтқаррак ағы ѡ-мчык ахәынтқарра еихабны?!

Сатбеи. Иабақоу ѡ-мчык? Асоветқәа роума узғу? Советс урт ирылоу хәа егықам, амала уи ахыз дырцәҕоит. Убри ауп ирылшазазгы.

В а н о . Уажəшьтəтəи мариоуп. Ақыртұа жəлар ирхəараны икəз ажəа рхəеит, Цхакаиени Махаразеи Қарт икоуп, рхəеит. Ар Қаңшь арақа иубара укоуп дук мыртыкəа. Мап, акы сацəшəом уажəшьтə. Ленин ихəтə дхəцхраауеит. *(Ихы ырмақаруа, узарақəа кны.)* Арт шфырымтұа убауоу?

С а т б е и . Уи саргыи сазхəыцхьеит. Абар хымш цуеит абцъар аагеижьтєи, азəымзар-азəгыи ихабар ыкəзам. Акы ргəы итамкəа икам. *(Вано диғаңшуа.)* Вано, абарт ажəабжькəа уззхəада?

В а н о *(инапкəа Сатбеи ижəаа иныкəйаны).* Е-е-х, Сатбеи, хара хазəыку цуушьома! Хəызцəа шақа ирацəоу удыруама, иара Акəа ақалакь акныцəкьагыи. Аңсуа, ау-рыс, ақыртұа, ашəамахь... *(Ибжьы ныцакны ашəа ахəара далагоит, Сатбеи ицихəоит.)*

В а н о . Цьаңар дахьцаз узеилымкаазеи?

С а т б е и . Цъара дхəзкылцшуазар акəхап. Арт рхы иацəшəаны ихəшьтамлазеит хəа сыкоуп. Хара арақа храцəафзаны хəкоушəоуп адырра шрымоу.

В а н о . Иушьтамлозар умбари, Сатбеи. Урт газакəоу цуушьома, хгəы шымфəзо...

С а т б е и . Хамба ицсрагыи рзымдыруа цуушьома.

Акарул ибжьы гоит. Харантəи ахысыбжькəа аафəеит хынтə-цшьынтə рақара.

А к а р у л . Еи! Еи! Уарбан?! Уаангыл сымхəеи!

Ахысыбжь гоит, Сатбеи Ванои абцъаркəа аашьтырхуеит.

С а т б е и . Дарбан уара узеихсыз?

А к а р у л . Цьаңар иакəзар хəа сыкоуп, дыфны дцеит.

Вано инапы икьоит, акарул атрышə дасуеит, анхацəа еибарыфны амарда иафəлоит, Шьмаф, Шьардын, Афбатəи анхафы, Алгьери, дафəа цытфык ыкоуп.

А л г ь е р и . Дад, Сатбеи, ар хəкəлеит. Ар... цфə змам ар ыкоуп.

Ванои Сатбеи, Алгьери иажəа ацымхəра иамхəазакəа,

абъар рытара иалагоит. Акарул дахыгылоу ацаа икахауеит, уаха изычхауам, дхырқаақәоит, уафгы дгәеиҥазом, зеггы аи-лыхара иафуп. Дук мырцкәа акарул ихы нкыдцаны илацаа нтаауеит. Анхацаа зеггы асцена иныкәтцны наҥ инцәыралоит. Асценаҕы акарул ида уаф дыҕазам. Уи дыцаоуп. Абжықәа гоит: «Арахь шәааи, арахь!», «Шьардын, уабакоу?», «Зны арака хаапшып, зны!» хәа. Зеггы еиҥаацәырцуеит.

Шьардын. Дамеи аскаамта дынзырхазеи, Шьмаф?
Шьмаф. Акрыздыруама, дад? Цьара дрымпыхья-шәазаргы сыздыруам.

Акарул атцла ибҕа адцаны дыцаоуп.

Саҥбеи. Егырт ацкәынцәа зыҕамзеи? Абас ххьанҥоуп азыхәан ами...

Ванои Алгьерии хазы инеибаҕхьяны еиҥәажәоит.

Шьардын. Ацкәын дызустада, дадхеит, бжафык абна илоуп, бжафык Зигәа ир рахь ицеит. Хацкәынцәа абаҕахыз...

Шьмаф. Сишь, сишь... (Ахысыбжықәа гоит.) Абрака хашгылоу ихәкәлоит ихамбазакәа.

Вано (даахьяхәны). Ишҥоухәо, Шьмаф, акарул дахыгылоу умбазои... (Акарул ацаа даалҕны днаҕшы-ааҕшуеит, аха деиҥацаахуеит.)

Саҥбеи. Хласхароуп, Вано. (Вано анхацаа ааидиҥхья-лоит.) Дача мчыбжык, жәамш роуп, абааҕсқәа, нас хәгәқәа ртынчны хацааҕәатәқәа хрылагоит, хразкы хнапаҕы икалоит, ақыртұа жәлар икарҥо афызәа харгы икаҕцароуп.

Шьардын. Уи ами нас хәзфәу.

Вано. Макьяна уиҥәкья халамгазацт, Шьардын. Аха иаарласны халагоит. Урыстәыла дузза хара ихадгылоит. Ари мцым, иҥабыргуп, убас иҥабыргхааит абартҕы. (Иблақәа дирбоит инапқәа рыла.) Зигәеи хәреи хәиҥәажәеит, абар Қацараа Никәа дахыыкоу, уи иоуп цхаражәхәафыс ихамоу.

Вано ацәажәара данналага нахыс ыцъа асолдатцәа, рҕамакәа кны, ихәазауа, аҕарул иахь анеира иалагоит: зны ихәазоит, зны ишьямхнышлоит, рҕамакәа цаҕьцаҕуа ир-куп, аҕарул дшыцәоу ангәарталак, руазәы ихылпә ааихыхны инеифеигәоит, егы иҕама рхха аҕарул игәы дтасуеит, иараз-нак дырхәазаны наҕ днаскьаргоит. Аҕарул имаҕәакәа руазәы иааишәцаны аҕарул иҕыцәфы днагылоит, егы дцоит.

Ал г ь е р и . Дад, Сатбеи, Дамеи ихьыз гәоутандаз, цкәына мыжда, ак ихьзар хәа сшәоит.

Ш ь м а ф . Сыцкәын деибгам, Алгьери.

Дамеи дхашхашуа абнара даалкьоит. Изнапык ҕәхәоуп.

Ал г ь е р и . Уабаҕаз, дад?

Ш ь м а ф . Дамеи! Уабаҕаз, цьым?

Зегы ааикәҕҕашоит.

Д а м е и . Санынацш арахь рхы рханы ишааиуаз збеит, даргы сгәартеит... Снапы сыхьуан усгы, аха сшыапгы сыхьуазшәа, ацыркьра салагеит. «Иухъзеи?» анырхәа, «аҕы сканажът» схәеит. Нас ршәакькәа аасҕаркит. Абыржәытцәкьа анхацәа абцъар рыманы иахьыҕоу хәухәароуп, рхәеит. Исыманы сҕынасхеит. Амза кәцча иахьыҕаз акгы сылымшеит, атыша ду абнараҕы ианназ-га, рыеқәа абнара изыламлеит.

Ал г ь е р и . Убранзагы ижьаны иугама, дад?

Д а м е и . Руазәы дынҕыжәтын, хәиманы абна-ра хнылалеит. Дуцәыҕуеит, рхәеит, аха исыцыз усс-гы иҕаимтеит. «Ари дкәылпәауа дабанзасыцәцап зышәгәахәуа», – ихәан, иыызцәа ааирччеит. Абнара ханылала, цьей схы исырбарын. Слатцкьаны сыҕит. Алашьцара сәәтаны сҕеит. Убрантәи ауп сшаауа.

В а н о . Ирацәаҕума дара?

Д а м е и . Шәык раҕара ыҕоуп. Абрагыцәей дарей еиҕәхан, аилахысрагы кәртцеит.

С а т б е и . Зегы жьаны иугама нас?

Д а м е и . ыцъа асолдатцәа амҕан ихәцрытт. Иахь-цаз сеидроу.

Алгъери. Убарт ракэзар калап акарул дзеихсыз
хэа шэызфугъы.

Ш ь а р д ы н . Ракэзаргъы калап.

Акарул дахыгылоу ифыза даахалоит, днапшны атрышэ дасуе-
ит, ар ыфны, «Ура!» хэа анхацэа ирыжэлоит, аилахысра иала-
гоит. Абжыкэа гоит. Асценафы уафы иибауа азэык-фыцъак роуп.
Егъырт рхысыбжыкэа гоит. Абжыкэа: «Уаангыл, уаангыл!», «Ум-
хысын зны», «Ащадахьала уакэша, ащадахьала!». Уи аамтэзы
Шьардыни фицарки ркамакэа кны асцена иаакэххуеит.
Камала еисуеит, акраамта иадхалоит. Ахысыбжыкэа шац иго-
ит. Дамеи асцена даакэххны, Шьардын иеисуа диеихсны ди-
шыуеит. Дамеи Шьардыни цоит. Ащбатэи анхафи даеазэи
камала еисуа асцена иаакэххуеит. Пытрак ашытахь Ащбатэи
анхафы дкахауеит. Асцена даакэххуеит Ван о. Афицари иареи
камала еисуеит. Афицар дкахауеит. Ван о дыфны дцоит. Ахыс-
ра иафуп. Абжыкэа: «Сатбеи! Сатбеи! Уишыуеит ушытахьала!»,
«Ван о дыркыма?!», «Арахь, арахь!». Абжыкэа еихсыгыуеит.
Анхацэа баандафыртэуеит. Асцена иаакэлоит Ван о, Алгье-
ри, Шьмаф, Шьардын, фыцъа анхацэа. Зегъы рнапкэа
еидфахэалоуп. Ар реихабы инапы фахэаны игэыдылоуп.
Пытфок асолдатцэа, ршэакыкэа кны, абаандафцэа наргоит.

А р р е и х а б ы (*егъырт асолдатцэа рахь*). Аекэа
шэыманы амфа ду ахь шэкылс, амфа ду ахь!

Амардахь рфынархоит.

Ш ь м а ф (*ибжыи ныцакны*). Дамеи дыршыма?

В а н о. Деибгоуп, сара дыбнастеит. Сатбеи иареи
еибапшауеит.

Ар реихабы итапанча Ван о инаифеикуеит.

Аңарда

Ащбатэи асахьа

Алгъери ифны. Ацэарта ахчы харабгыр икэуп. Ашэындыкэ-
ра итаз амацакэа тыхны икажыуп. Астол хыршэтыны афны

ионажьуп. Аңенцьыр хэычы дкылцшны адэныка дыңшуеит
Уарчхан. Лылахь еиқәуп. Инытцакны «Агәаҥ ашәа» ахәоит.
Уажәы-уажәы лшьял аҕацә лыблақәа иаартылшыуеит.
Абжа мыткәманы, абжа ашәаны акы ахәара даҕәуп. Нас лхы
нықәтцаны атцәыуара далагоит.

У а р ч х а н (*лыфнапык ааидкыланы ауаҕсҕаы рылх-
ны*). Нас, зҕы абѡа-ртәа тдыршаша! Сынасыҕ иакәцалаз
дарбан?! Цыаңар амахаҕа. (*Лхы аңенцьыр иқәҕаны,
деицасуа аҕәыуара далагоит. Лхы дааханы.*) Исыхь-
зеи, мшәан, ажәлар рымцхәҕы схалалын. Сыхалалра
атцлаѡатцәҕаҕы аҕсы танатцоз цыысымшьѡози...

Ихы-иҕы хтарцала итаҳәхәаны азәы дааѡналоит. Ишәақь
нкыдыргыланы ихтарца ааихихуеит. Уарчхан лыбла траа
диҕаңшуеит.

Саҕбеи! Уҕсы тоума, нан?! Уаб аҕахмада дтаркит.
(*Аҕәыуара далагоит.*)

Саҕбеи (*иан дыргәыбзыгуа*). Сан, сан! Алгьери
бицәымшәан! Амҕ ааицрыхо абнара дылазар атцкыс,
уажәы дахьыкоу еиха еиҕәуп. Вано иоуп зус цәҕѡу, хатца
бзиақ иакәын.

У а р ч х а н. Уара, нан? Уара, уара ушцакоу, нан?

Саҕбеи. Сара стәы гәырѡатәума, сан! Саб дын-
баандаѡыртә, сарҕы ма схы цәырызгон, ма схы дсыр-
шыуан, аха урт иргаз рыҕсы еиқәсырхарцоуп абна сзы-
лалаз. Сан, бара Шьмафраа ркынза бца. Шьмаф иҕхәыс
аҕакәажәҕы цәҕала дгәырѡоит. Дамеигы дыказам. Уи
сара дышсыцуҕы налабхәап. (*Уарчхан дааҕышәырччоит.*)
Сан, абас бзыкоузеи... Акы агәра жәгазом шәарт, ахәсақәа...

У а р ч х а н. Нан, бзиала еибабаша, мап зхәада, нан!
Шәара шәанеибабо, сара сакара сыцлоит.

Саҕбеи иан дналцырцны агҕыѡра дныҕҕалоит, акы
днацхауеит, нас ишәақь ахәаңшра далагоит. Уарчхан лшьял
налхарцаны дцоит.

Саҕбеи (*Вано ипатрет дахәаңшуа*). Ажәлар
ирзеиҕы аҕатцара азыхәа зтаацәа ирпырцны зхы

амашәыр иазтаз... Е-еҳ! Вано! Мап! Сара сыңсуазаргьы,
уи иңсы еикәсырхароуп!

Дамеи даафналоит.

Са т б е и . Икоузеи, Дамеи?

Дамеи (*длахҕыхза*). Ахысыбжькәа игоз умаҳазеи?
Харантәыла иаафует. Зигәуа ир роуп, рхәеит.

Са т б е и . Арт, хқыта иалоу, азәыр дучахазар? Сишь!
(*Дзырфует.*) Ихакәшеит, Дамеи! (Ишәакь аакыдпааны
иҕынеихоит. Уи аамтазы нақтәирахыла ршәакькәа
харшалакы иааиҕагылоит хөык асолдатцәа – паса
абаандафцәа згоз. Дамеи дырбазом. Са т б е и иааикәшоит.)

Ак т ә и а сол да т . Унапы уоах!

А ф бат ә и а сол да т . Унапы уоах!

Са т б е и . Снапы сцәыхьамтазам, абҕар шәтахызар,
ижәга! (*Ишәакь нариҕоит.*)

Ак т ә и а сол да т . Усаңыс!

Са т б е и драццаны рҕынархоит. Убаскан Селымхани
Уарчхани асцена иаакәлоит. Уарчхан дыхәхәоит. Лыңсы
мачханы дкаҳаует. Селымхан дцәыуо дналхатәоит. Дамеи
даацәырцуеит.

Дамеи. Уажәшьта агара илоу аңшқацәеи сареи
хауп инхаз.

С е л ы м х а н (*лчабра лыбла итшыуа*). Уара узыхкәазеи,
ңым, Дамеи, уңшқамзи макьана?! (*Дфагылоит. Уарчхан
даакәтәоит.*)

У а р ч х а н (*лыбжьы аарла итқаауа*). Шәара шәахь
саннеиуаз, хзыхь аҕнытә дыфны, ихы кажь-кажью
афныка дцон ҕааңар. Сыцәгьа еиҕа имхәахи, нан,
срыцҳара изымгароуп. (*Дамеи иахь.*) ҕым, уара арака
узгылоузеи? Уаргьы ургарц аума иутаху?

Фынтә еикәырццакны ахысыбжькәа гоит. Дамеи ишәакь
штыхны дцоит. Ахәсақәа икарто рзымдыруа ишеиҕаңшуа
ианхоит. Уарчхан дгарыгаҕо аңацхәхь лҕыналхоит,
аха дкаҳауашәа анылбалак, аңацха атзамц лыҕенадцакы
даатгылоит. Селымхан лыблақәа кыдхаланы дыңшуеит.

С е л ы м х а н (*лхы ырмақаруа*). Абриақара шәәкъ хы итқяхъоу абни уаха акы дышқапыхъамшәеи! Абни, азлагара хәынаң!

У а р ч х а н. Нан, Сатбеи, узышьтазеи арахъ? Ухазцалазеи ащнықа, уаңбал аума, нан? Сгәәкра дача гәәкрак зацутазеи, цыым? Амла уакны уааизаргыи здыруада, сара хса! (*Айәууара далагоит. Селымхан диеины Уарчхан даалыдагылоит. Цаңар асцена даақалоит.*)

С е л ы м х а н. Ари агызмал дзышьтоузеи арахъ? Ацәгъахәә...

У а р ч х а н (*лһапқәа къауа*). Нақ! Нақ! Дсышәмырбан! Ацыбра зцәымгу иңынца иңиаауеит... Алагызмал... Дсышәмырбан!

С е л ы м х а н (*дыехырччауа*). Ахацәа анықаз маҳәра хзиуан. Уажәы аҳәса ххала хәнеилаха, дымшәазакәа дшааиуа бымбои.

Ц ь а ц а р дһаңшы-ааңшуеит иңыбақәа иһапқәа ртакны.

У а р ч х а н. Цаңар... Мадақәа... Закәызеи исфашәаз! Пхыз избома, мшәан, ари? Амаң хыызқәа: Цаңар, Мадақәа...

Уарчхан аңацха дыһналоит.

С е л ы м х а н (*Цаңар данаалыхәаччалақ*). Уңш ца-са қалазшәа, узырччозеи! Ацәгъа шухәаз аадыруеит. Ацәгъахәара аңшқагыи илшоит.

Ц ь а ц а р. Селымхан! Блымха саркбада иббараха, Сатбеигыи...

С е л ы м х а н (*дгәааны*). Устыхә! Амаң еиңш уахыырбо, узышьтоузеи!

Ц ь а ц а р. Сымра гылеит, Селымхан, схәатәы аахаб-цар, иаха еиңгуп. Уажәтәи амлакраха, сцақәа цыықәреила итәуп.

С е л ы м х а н. Азлагара хәынаңқәагыи ашыла иалахәмаруеит.

Ц ь а ц а р. Мап бхәома?!

С е л ы м х а н (*дгәаазаны*). НаӋ удәылцкъа, ЫаӋар!
Ауафы иакәым, алагы Ӌхашьоит.

Уртшеицәажәо Дамеи иангәеиҗалак, даатгыланы дырзызырф-
уеит. Иара дгәартәзом.

Ы а Ӌ а р. Селымхан! Уи уажәшьҗа дыббом, идырны
ибымаз. (*Дылзааигәахоит.*) Селымхан! Саб имал зеггы
бара...

С е л ы м х а н. Иазхоуп, ЫаӋар, сыла уеоумырбан!

Ы а Ӌ а р. Зеггы бара ибыстоит!

С е л ы м х а н. Азлагарахьҗа аҗа иасымхәеит сара.

Ы а Ӌ а р. Ишҗа?! Саҗбеи сара саҗкыс дбеиоума?!
Ихаангы имгәахә ааимрыхзацызт.

С е л ы м х а н. Аггыҗ дыҗканатҗ, ақьиа дышрыҗхау
узымдырзои?! Амала убарбаруеит. Анаҗхыҗ уаҗсам.
Уара уҗыхәала саб, сашьа...

Ы а Ӌ а р (*иҗхыршәааны*). Усоума, Селымхан?! (*Иҗама
абҗакы дҗаханы.*) Ус аума, Селымхан?!

Дамеи дшыҗкьара дгылоуп.

С е л ы м х а н. Убастәҗкьоуп! Иуҗаху җатҗа. Иага
ухәаргы, ахаҗәа рахь усзыҗхьазом сара.

Ы а Ӌ а р (*ибҗьы ргәгәаны*). А-а-а-ит! (*Иҗама аатҗаа-
ны иҗынеихоит, Уарчхан даафынкьаны рыгәҗа дныбҗьа-
җалоит. ЫаӋар иҗама данҗахоз аамҗазы Дамеи асцена
даақәххуеит.*)

Д а м е и. Унапы уҗах!

ЫаӋар иҗама импыҗыфрны икахауеит. Инапы дҗаханы
днахынхәуеит. Дамеи ишәақь харшала днаишьҗалоит. Уарч-
хани Селымхани рнапқәа рхаха игылоуп, ахахә еипш,
еихашәны.

Аңарда

Ахцатәи асахьа

Арзақан иштаб. Ар реихабы аңенцьыр дадгыланы дыңшуеит.
Ицьыбақәа инапқәа ртакуп. Ателефон абжыы гоит.

Ар реихабы (*даақәыңсычханы ателефон ахь иҕынеихоит*). Ара сыҕоуп, исахауеит! Арзақан иңсышыа хаҕоу иңсышыахааит. Дрымпшаар рымуит. Ишқарзызуеи-ба? Иҕакызааит макъана. Қартынтәи адырра ихарто хазыңшуп. Ванои Сатбеии кнахатәуп. Қартынтәи адырра шаасоулак, нас уахыкғыы иҕасырхом!

Ашә ааимқааны фицарк даафналоит. Ар реихабы атрубка нықәйтцоит.

Афицар. Аинрал ухатқы! Кәыдрытәи аусуцәа бунтуеит.

Ар реихабы. Абыржәытцәа аказакцәа дәықәшәтца!

Афицар (*илахь инапы надкыланы*). Исахаит! (*Дцоит*.)

Ар реихабы (атрубка аашьтыхны). Астанция! Астанция!

Даәа фицарк даафналоит.

Афицар. Аинрал ухатқы! Ачазырта зауад аҕы аусуцәа аусура иақәытцит!

Ар реихабы. Ар дәықәшәтца!

Афицар. Исахаит! (*Дцоит*.)

Ар реихабы. Астанция! Арт дагәахама? (*Атрубка кыдиқьо далагоит. Асолдатцәа руазәы даафналоит*.)

Асолдат. Аинрал ухатқы! Аинрал ухатқы! Абәгәзағтәи аусуцәа ағба аидара ақәхра мап ацәыркит, аначальник дрыпкеит...

Ар реихабы. Шәара шәызғеузеи уақа?! Шәыцәоу-ма? Саатк ағхәара шәыстоит! Ази амцеи анеиқәы-шәымтәа!..

Асолдат. Исахауеит, ухатқы!..

Ар реихабы (*ибжыы рғәғәаны*). Уаангыл, аеадажә! Иуахауа мацара зхәартәузеи. (*Акы иәуеит*.) Уст, абри

схатыпуаф ит, ишуеихэо уныкэа! (Асолдат дцоит.) Абар хымш цуеит, Қартынтэи адырра смоуижьтэи?!

Иаафналоит Уарчхани Селымхани, Ар реихабы ибга реиарханы дгылоуп, ифналаз зустцоуо гөеицэзом. Ахэсақэа иахьаафналаз игылоуп. Ар реихабгьы ғымтзакэа дгылоуп, ишьтахь реиарханы.

Узгылоузеи уақа, ахёыё еицш?! Иутахузеи? (Ахэсақэа ғыртзом.) Исхэо умахауеи?! (Данаахьацшлак ицэымыгхоит, дреихырхэоит.) Ишэтахузеи, патынраа?

У а р ч х а н (лыбла лшял аґацэ ныхшьылауа). Нан, сыцкэын Сатбеи дсымбар, цсыхэа сымам. Нас, сгэы цжэаны сумшьын.

А р р е и х а б ы (ицъашьяуа). Ишца-а? Сатбеи бара дбыцкэынума? Алгьери ицшэма... (Дгыланы дхэыцуеит.) Ари бара дыбтацоу...

У а р ч х а н (иажэа алгаха имтақэа). Аиеи, нан, аиеи!

Селымхан дыпхашьоит, лхы ахьылгара лмоуа дкалоит.

А р р е и х а б ы . Иахьеи уатцэи икалом, уатцэашьтахь шэтаца даашэышьтыр, азин лыстап. (Ацхэызба длыхэацш-уеит ибла ааихмырсыгьзакэа. Ахэсақэа цоит.) Рацэа дыпхэызбоуп. Ацшақэанда дафызоуп.

Цаса иааиз асолдат дыфны даафналоит.

Асолдат. Аинрал ухатцкы, абағэазағтэи аусуцэа аначальник дыршьит! Асолдатцэа рказарма рыблит!

А р р е и х а б ы . Уаанфас, аґеадажэ! (Атрубка аақэих-уеит, аха азэгыи данимацаажэалак, атрубка нкыдкьаны дцоит, асолдат уи днаишьталоит.)

Аңарда

АҢШЫБАТӘИ АҚӘГЫЛАРА

Актәи асахья

Абахтағы. Рацәак илашазам. Алға ғначуп. Атзамцағы инахаракны ценцьыр хәычык амоуп. Аихатәы лабақәа не-ихда-ааихда аценцьыр чаңоуп. Арақа итакуп Алгьери, Шьмаф, пытдық анхацәа, пхәыск лыхцәы аушътны лыжәа иқәцсоуп, Вано инапқәа ишътыхала иғәхәоуп. Аңхәыс сақәак дықәгыланы, аценцьыр дкылпшны дыңшуеит. Шьар-дын Вано ишътых хәхәла адаң аңцәара дағуп. Алгьери даакәымтцакәа деимхәоит, зны дықәиоуп, зны дтәоуп, агәакра дағуп. Инеимда-ааимданы аңсуа шәакәа рхәоит.

Алгьери. Ааи-ааи! Аллах, аллах! Сыңсуеит. *(Даа-кәымтцакәа деимхәоит. Зегьы иара ихәаңшуа иалагоит. Аңхәыс лхы ырмақаруа аңәыуара дағуп.)* Аа-и, аа-и! Аллах! Аллах!

Аңхәыс. Аңшқа дсымоуп... Сзыхдырқыазеи... Дәажәкны дыңсуазар сыздыруам. Мчыбжьык цуеит сыңшқа акриқасымтцеижьтеи. *(Лгәы лнапы адкыланы аңәыуара дағуп.)*

Алгьери *(аарла ибжьы тқаауа)*. Зныкыр адунеиажә иабәхәзма ахәсеи ахацәеи еиларкуа... Аа-и, аа-и, аллах, аллах! *(Аимхәара далагоит.)*

Вано. Алгьери, ухәра маңк еиғъзами?

Алгьери инапқәа рыла идирбоит ихәра шихьуа, нас «Ахәрашәа» ахәара далагоит.

Алгьери. Дәәа пытрак саанхап хәа сгәыгуан, сыңкәын затә игәыргьара баны, сылацәа еиқәысқоз цысшьон... Аха саңьалажә ццакит. Аамтажә хәазауа амға иануп...

Адәныкантә ағьалпалбжьқәа гауа иалагоит, абахтахьчаф ашә аартны даағнашылоит, деитәндәылкьоит. Аңхәыс длалбааңаны ашә дасуа далагоит.

Аңхәыс. Иаарты сымхәеи! *(Ашә дасуеит.)* Схәычы дәажәкуеит, абааңсқәа!

Абахтахьчаф даафналоит.

А б а х т а х ь ч а ф (*аңхэыс дналыгэтасны*). Заанатц ибдырыр акэын бхэычы дышфажэкуаз.

Фыцъа асолдатцэа Сатбеи дрыманы иаафналоит. Зегъы фытибаркьоит. «Сатбеи, иухъзеи, Сатбеи?!» хэа абжыкэа гоит. Абахтахьчаф асолдатцэеи дэылтцуеит. Аңхэыс дцэыуо аңенцъыр днадгылахуеит.

А л г ь е р и. Уара уакэын ихагыз... Цакэажэык лыма-ла афны даафнахоит. Дад, сара сыңсгэышьоит... (*Сатбеи дшьамхнышланы иаб дихагылоуп, егъырт Алгъари икэшаны ыгылоуп.*) Амш ахэлара иагузеи, дад?

С а т б е и. Атц агэы еифнашахъеит, саб.

А л г ь е р и. Анацъалбеит, ашара адэы иныкэлаанза сымцсуандаз.

Аңенцъыр афнытэ къаадк азэы ифнаиршэуеит. Сатбеи акъаад аашьтыхны дацхьоит.

С а т б е и. «Ванои Сатбеи рус цэгъоуп. Уачамчырака иргоит. Маанак картцароуп. Кырттэыла зегъы афы арево-лиуция калейт...» Ишэахау!? Иихэаз шэахау?!

Аңхэыс ддалбаацоит.

Ареволиуция!

Зегъы ааилагыланы «Аинтернационал» рхэоит.

А л г ь е р и. Умш аабзиахааит, Сатбеи! (*Дкэацкэацуа дфагылоит. Фыцъа анхацэа ицагылоит. Игэы дтахэыцуеит. Ибжы аарфацаны.*) Анцэа, указами уаха. Сара, тахмадак сугоит, аха абри арцыс... (*Ванои Сатбеи рахь.*) Абарт арцарацэа ирымоукузеи?! Шэымш аабзиахааит, дадраа, сычкэынцэа!

Адэныка ахэса рыбжькэа го иалагоит: «Икоуцозеи, нан?!», «Ууафзами, абаафсы!» хэа.

С а т б е и. Сан лыбжыи гоит. Атцхыбжьонха... (*Ашэ дасуа далагоит. Абахтахьчаф итапанча кны даафналоит.*

*Уи ицуп ытѣфык аѣьандармѣа, ршѣакѣа кны. Ашѣ да-
алагылоит Уарчхан. Ванѣ инаны адаѣ шахырхыз гѣартѣр
хѣа дшѣаны ишѣтахѣка инанѣа иѣѣахуеит.)*

А б а х т а х ѣ ч а ѣ (аѣаад кны даѣхѣоит). Сатѣеи,
Ванѣ, шѣдѣылтѣ!

С а т ѣ е и . Иѣалозар, сан аѣакѣажѣ дыѣнашѣѣа, аѣсра
иаѣу лыѣахмада дылбааит.

Уарчхан лыжѣа зку аѣьандарм леаимѣѣытѣжѣаны Алгѣе-
ри днѣихаххуеит. Аѣахмада деимхѣоит дшеимхѣаѣ. Абахтѣфы
зынзак тынчрахѣоит. Амузыка «Агѣак ашѣа» ахѣоит.

А б а х т а х ѣ ч а ѣ . Ванѣ, Сатѣеи!

Уарчхан лхы дѣаханы даарылаѣшуеит.

С а т ѣ е и . Уажѣытѣѣа! (Ванѣ днѣѣаѣшуеит.) Уа-
жѣытѣѣа! Уажѣытѣѣа. (Абаандаѣѣа еикѣшаны иа-
аилагылоит. Уарчхани егѣи аѣхѣыси рыгѣѣа игылоуп.)
Аѣсуа ашѣак хѣаны хѣиѣырѣѣып, афырхаѣа. «Хѣзыда
аѣѣѣаара аѣкыс хѣызла аѣсра!»...: Гѣырѣак ѣашѣымѣѣан.
Ашѣак хшѣырхѣа! (Ванѣ днаилаѣѣѣаны, Шѣардыни Шѣма-
фи днарѣаѣшуеит. Уарчхани Сатѣеии ашѣа еимданы
ирхѣоит. Уарчхан лыбжѣы мытѣкамаѣѣас игоит.)

С а т ѣ е и . Са-ан! Уачамчыраѣка сырѣоит, сан-аа!

У а р ч х а н . Н-ан, ура ургар, уан илымада, Сатѣеи!

С а т ѣ е и . Са-ан, суеи сыѣѣлеи бымами, сан-аа!

У а р ч х а н . На-ан, уыуеи уѣѣлеи зласыхѣартѣзеи,
Сатѣеи!

С а т ѣ е и . Са-ан, ажѣлар рзыхѣа сабаѣ ѣасымѣеи,
сан-аа!

У а р ч х а н . На-ан, сгѣы ѣумжѣан, Сатѣеи...

Рнаѣѣа еинѣкѣаны ашѣахѣара иалагоит, Сатѣеии Ванѣи
еиѣыкѣашѣоит аѣсуала. Акраамѣа икѣашѣоит. Аѣьандармѣа
дара-дара аиѣѣажѣара иалагоит. Аѣыѣѣегѣы шеиѣыкѣашѣо
аѣьандармѣа ианырзааигѣахалак, блала иааиѣѣажѣаны,
Сатѣеи дыѣаны руазѣы иабѣьар имиѣаауеит. Ванѣгѣы
убас ѣаитѣоит. Анхаѣѣагѣы аѣьамдармѣа ирыжѣлоит. Зегѣы

аикәпара ианалагалак, абаандаѡпхәыс асакаа аашьтыхны
ацъандармцаа руазыи дисны дцоит. Уарчхан Алгъери длы-
маны акәакьтахь днеиуеит. Ацъандармцаа руазыи Сатбеи
анаидыхылалак, Сатбеи ишәакь рхха дыкшоит, егы
дкахауеит, иаанхаз ацъандармцаа җархәоит.

У а р ч х а н . Сатбеи! Сатбеи! Уаб дыцсуеит, умбазои!

Алгъери аихәласра дшаѣу ицсы ихьтцуеит. Уарчхан
амыткәма ахәара даѣуп. Амузыка абжыи рхәычны илыцахәоит.
Зегыи рыхтарцакәа рыхны ацсы ихагылоуп. Ацшаасбжыи
ааѡуеит.

С а т б е и . Саб! Уара уцсы зыхтнутаз сара ишына-
сыгзауала тоуба зует!

З е г ы . Тоуба хуеит уара узышьтаз аус шынахагзо
хәа!

Зегыи рнапкәа ааилыршьуеит.

Аңарда

Аѡбатәи асахьа

Арзакан иштаб. Ар реихабы. Хәѡы-фѡы афицарцаа. Хасан
Ачба. Зегыи астал иахатәаны еицәажәоит. Апап днеиааиуеит.
Илахь-ицъымшь изатәуеит. Уажәы-уажә аныха дахәацшуеит.
Ацшасра иаѣуп иаакәымцзакәа. Знык-ѡынтә ракара адыд
абжыи гоит. Апап ицъыбакәеи имгәацәеи дрысуеит. Илахь-
ицъымшь изатәуеит.

А р р е и х а б ы . Ари змаанузеи, апап? Адыдра иа-
налага, уцъыбакәеи умгәеи урысуа уалагеит...

А п а п (*длахьыхза ишьхәа даакәгъежны*). Ари, дад,
рацхьазатәи адыд бжыи ангалак, абас кауцар умгәа
мла иакзом, уцъыбакәа цара ртанцәазом, (*Иеареицъыны,
инапкәа игәыцаңса, ихы-аҗы аччаңшь ыкәыжжы, исхәаз
атәкс исейхәарызеишь хәа Ар реихабы диҗаңшуеит.*)

А р р е и х а б ы (*дааңышәарччаны*). Апап, издыруада
рыцхарак хәкәшәар икауцаша умдыруеи?

Апап (аччия бжы ихаџаны). Зегы здыруеит, зегы, ари сыхџа ихшы аџар исханарштџам. (*Шьџахьџа днеџаџоит.*)

Ар реихабы (афицарцаа даарылашны). Кэйд-
рынтэи адырра смоузацт, ар икартаз аллах идырп,
Гэдаутантэи ажэабжькэа хэартазам.

Актәи афицар. Абунт кәрцеит, аинрал ухаткы.
Арака хзыңшу сыздыруам.

Ар-ре и х а б ы (инапы рыхха астал дасуеит, актәи афицар дөфәйкөит). Хампшыкәа, хабацои?! Хшыапкәа хтны амшын ххыларыма?! Утәа! (Афбатәи иахь.) Уара иуахауазеи?

Аѡбатѣи афицар (ѡагыланы). Цѣгъарамзар
бзиа ыѡам, ухатцкы!

Ар реихабы (инапала астал дасны афицар дир-
тәөит. Ахдатәи иахь). Уара?!

Ахцатәи афицар. Исаҳаз гәағыны ахәара
цәгыоуп, ухаткы!

Ар реиҗабы дгәааны дѳатҗѳоит. Анеиааира далагоит. Апап
ицъар кны үи дишьтоуп, Зны-зынла наҗ днаицъирицит.

Ар р е и х а б ы . Нас уаха уафы дзыкәгәыҥша акгы
шәмаҳазеи? (*Азәгы җитһом.*) Зәышәымтуазеи? Шаар-
гы шәбунтуама? (*Астол дасуеит. Ёыртһом.*)

Хасан Ачба (ддагыланы). Аинрал ухаткы! Баша амала арака хтәоуп. Саҗбеи Ванои ар рыманы иаи-рацы икоуп. Қартынтәи идәықәлаз аешелон аихамға ахьяантәазарақәтыншыапылаидәықәлеит. Уачамчырака амға куп. Анхацәа ракеын иаарымпчыхашәаз шытыхны итәоуп, ахы анырхәо иазхианы, иахья-уатцәы арака иа-иуеит.

Ар р е и х а б ы . А м и т ə к а л а м а , н а с , а м и т ə ! А м и т ə к а л а з а р , м и т ə ы л а х а ц с ы р о у п а б р а к а .

Апап дгъежъуа дыџоуп. Уажъы-уажъы аныха дамџамата-
неиуеит. Афицарџа иџарџо рзымдыруа еилагылоуп. Хасан

иҗатца аҗацә аҗаҗара даҗуп. Ахысыбжықәа ааҗуа иалагоит. Ар
реихабы атрубка аашьтихуеит.

Алло! Алло!

Ахысыбжықәа гәгәахоит, Аинрал дааҗәымтцзакәа «Алло!
Алло!» хәа ахәхәара даҗуп. Апап зны ашәахь дыҗшуеит, зны
астол датцапшуа далагоит. Ахысыбжықәеи ауаа рыбжықәеи
ааигәахоит. «Аинтернационал» ааҗуеит. Сатбеи ашә
ааимцааны дааҗнашылоит.

А р р е и х а б ы (*атрубка нықәыжыны*). Вот тебе, алло!
Алло!

Зегьы рнапқәа иҗарыхоит. Апап иҗьар Сатбеи иҗакны
дышгылоу, Сатбеи ишәақь аҗынцала аҗьар дасны икаижьу-
еит. Апап дшәаны астал дхәыцалоит. Иааҗнашылеит Шьмаф.
Шьардын, Вано, Дамеи, егьырт анхацәа. Иааҗнаалақәо
руазы җьахәак икуп, Шьардын маганак имҗытцроуп.

И г о и т а б ж ы ы . Абҗьар шьташәтц!

Рабҗьар шьтарцоит. Цьарак иааилагылоит, Җасан мазала
дцарц дшаҗу Дамеи дникилоит. Иааҗналаз асцена агәтан
иааилагылоит. Шьардыни ажьахәа зку аусуҗи зегьы раҗхьа
инеины инагылоит. Ванои Сатбеии еидгылоуп. Лыхцәы
аушьтны илыкәпса, лшьал лыжәа иқәыршәны, ашыршырхәа
дааҗналоит Уарчхан. Еилагылоу днарылагылоит.

С а т б е и (*раҗхьа дааиасны*). Урыстәылеи Қырттәылеи
рҗы еиҗш, х-Аҗсынраҗгы иахьа инаркны амра гыле-
ит ихааза. Ашәа икахтәаз иалху Абираҗ Қаҗшь Аҗсны
иахагылт иҗырҗыруа! (*Ашьтахька игылақәоу руазы
абираҗ хараикуеит. Асцена иҗегь иаалашоит.*) Амилаҗқәа
реиҗызареи риешьареи, азахәеи атлеи реиҗш еикәшеит
еилымшәахуа! Аусуцәеи анхацәеи рымч аиааира агеит!

Шьардыни аусуҗи, амаганеи ажьахәеи харакны
иааихырдоит.

У а р ч х а н . Нан, Саѣбеи, уажәшьѣа хқыѣахь анеира
хақәиѣума?!

В а н о (*еилагылоу даарылѣны*). Ақыѣаѣ аѣшәымас иа-
хьарнахыс шәара шәоуп иѣоу!

Саѣбеи. Адунеи зегы аѣгы хаѣшәымахарѣ
хаѣоуп дук мырѣыкәа.

В а н о . Избан акәзар Ленин ипарѣиа ѣхьаѣа хагоит
хамәа ырлашауа!

«Аинтернационал» рхәоит.

Аѣарда

АХҚӘА

Қыазым Агәмаа. <i>Ць. Ахәба</i>	3
Қыазым Агәмаа. <i>Хә. Бҗажәба</i>	6
Қыазым Агәмаа. <i>Ш. Инал-Иңа</i>	10

Ажәеинраалақәеи апоемақәеи

Пхьа хцоит.....	36
Ткәарчал.....	37
Ақыза Димитров.....	39
Акомҗар рашәа.....	41
Асалам сан лахь.....	42
Амхацъыр.....	45
Ленин.....	48
17-тәи апартеизара ду гәамч дула иззеизауа.....	50
Абыржәоуп ахатцара.....	52
Гыд иҗаацәа.....	54
Ҡыцъа аашьацәа.....	55
Ахьырцар.....	58
Ацсны.....	60
Ҡәбыз.....	61
Амаца иасуа ауафы абар Гәыда ныҕәафы.....	65
Атх лашьцан.....	69
Ашьамҟа.....	78
Ачара.....	102
Акомҗар.....	103
Уахылатәи сахьақәак.....	104
Уо рерашьа, Пышә абаша.....	105
Колхида.....	107
Ибадақьуаз амшә.....	109
Илоуцароуп ианааурыхуа.....	110
Са сгәацхара.....	112
Аколнхәцә рашәа.....	113
Ауафыацсаатә.....	114
Угәыргъа амшын ду.....	115
Апарашиутист.....	116
Ашықәс ҕыц.....	117

А. М. Чочуа.....	118
КәәстаХетагәуров.....	119
Асалам Аҕәәка.....	120
Амш цәгьоуп аха.....	121
Зны цхыбжьонк азы.....	121
Ажәтыс.....	122
Бзиа избо лахь.....	123
Сиатцәа.....	123
Аңсадгьыл азы ашәа.....	124
Быхәмар, сыңшза, сылашара.....	125
Аҕарпын (абалада).....	125
Бзиа бзызбо абриазами.....	129
Быспыл агәашә аҕы.....	130
Са соума изатцәу.....	131
Изаамтахаз агәыкра.....	131
Аиааира згаз ашықәс.....	132
Владимир Маиаковски.....	133
Аныхәәҕа.....	134
Сәыза.....	136
Акаршәра дықәла днеиуан сәыза.....	137
Ахрашәа.....	137
Шарқазыла абахчараҕе.....	145
Урт рымаза.....	146
Асолдәтихатгәын.....	147
Хразҕазы ашәа.....	147
Ашәа.....	148
Аңснәтәиашьхақәа.....	149
Уара уашәақәа.....	150
Лара лахь.....	151
Ашәкәыѿѿцәеи аҕазацәеи.....	151
Хныхәақәа.....	152
Аиааирақәеиалшарақәеи.....	152
Ашахтиор иашәа.....	152
Аңстазараашәақәа.....	153
Кремльтәи аиатцәа.....	155
Ашәтқәарықалақь.....	155
Ан.....	156

Авлабартәиатцеиць.....	160
Аххәаакәеиасахьақәеи.....	161
Ақсадгьыл азы ашәа.....	162
Ритца.....	163
Ашәтыц.....	165
...Ан агара лыртцыуан.....	166
Ашьхаруаа рашәа.....	167
ТариалРашьба.....	168
Ажәлар рымч.....	175

Апроза

Селым.....	176
Абахча ғыц.....	190
Азыхь.....	198
Икамшәаз алағырз.....	220
Абаандағы.....	223
Анлгәыбылра.....	267
Уахык зны.....	283
Абзазара аҕынтә ажәабжьқәа.....	296
Азлагарағы.....	318
«Ахра ашәа».....	320
Чычыкәа.....	336

Адрамақәа

Адгьыл ду.....	382
Агәатца итыцуа.....	453
Саҕбеи.....	460

Қъаазым Қараман-ица Агәмаа

ИАЛКААУ

Киаазым Караманович Агумаа

ИЗБРАННОЕ

На абхазском языке

Аредактор *В. Касланзиа*
Акорректор *Ф. Бытәба*
Асахьаҗыхшы *Р. Габлиа*
Компиутерла еикәлыршәеит *А. Аңьынцәл*

Аформат 84x108/32. Атираж 300 ц.
Икәтә. акь. бгъ. 16. Иныкә. акь. бгъ. 27.
Ағәтәңка №